ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΕΣ

Τίτλος πρωτοτύπου:

Eric Hobsbawm
REVOLUTIONARIES
Weidenfeld and Nicolson, 1973, και Abacus, 1999

ISBN 978-960-310-338-7

© Eric Hobsbsawm, 1973
© Για την ελληνική γλώσσα:
Εκδόσεις Θεμέλιο, 2008
Σόλωνος 84, τηλ. 210 3608180
e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ERIC HOBSBAWM

ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΕΣ

Μετάφραση:
ΠΑΡΙΣ ΜΠΟΥΡΛΑΚΗΣ

ΘΕΜΕΛΙΟ
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Περιεχομενα

Προλογος 9

ΜΕΡΟΣ Ι: ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΕΣ

1. Προβληματα της Κομμουνιστικης Ιστοριας 13
2. Ριζοσπαστισμος και Επανασταση στη Βρεταννια 22
3. Ο Γαλλικος Κομμουνισμος 27
4. Διανοουμενοι και Κομμουνισμος 36
5. Τα Σκοτεινα Χρονια του Ιταλικου Κομμουνισμου 43
6. Αντιμετωποι Με την Ηττα: το Γερμανικο Κομμουνιστικο Κομμα 55

ΜΕΡΟΣ ΙΙ: ΑΝΑΡΧΙΚΟΙ

7. Ο Μπολσεβικισμος και οι Αναρχικοι 71
8. Το Ισπανικο Παρελθον 85
9. Σκεψεις Για τον Αναρχισμο 96

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ: ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ

10. Ο Καρλ Μαρξ και το Βρεταννικο Εργατικο Κινημα 109
11. Ο Διαλογος Για το Μαρξισμο 124
12. Ο Λενιν και η «Εργατικη Αριστοκρατια» 137
13. Αναθεωρητισμος 146
14. Η Αρχη της Ελπιδας 153
15. Η Δομη του Κεφαλαιου 160
16. Karl Korsch 172

ΜΕΡΟΣ ΙV: ΣΤΡΑΤΙΩΤΕΣ ΚΑΙ ΑΝΤΑΡΤΕΣ

17. Το Βιετναμ και η Δυναμικη του Αντιαρτοπολεμου 183
18. Πολιτες Εναντιον Στρατιωτικων στην Πολιτικη του 20ου Αιωνα 198
19. Πραξικοπημα 214

ΜΕΡΟΣ V: ΕΞΕΓΕΡΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

20. Η Χαννα Αρεντ Για την Επαναστάση 223
21. Οι Κανονες της Βιας 231
22. Επαναστάση και Σεξ 238
23. Πολεις και Εξεγερσεις 243
24. Ο Μαης του 1968 258
25. Οι Διανοουμενοι και η Ταξικη Παλη 270

Ευρετηριο Ονοματων 297

Προλογος

Αυτό το βιβλίο αποτελείται από μια σειρά δοκιμίων με θέματα σχετικά μεταξύ τους. Το πρώτο μέρος πραγματεύεται την ιστορία του κομμουνισμού και των Κομμουνιστικών Κομμάτων, κυρίως κατά την περίοδο της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Το δεύτερο μέρος πραγματεύεται τον αναρχισμό –ένα κίνημα για το οποίο έχει αναζωπυρωθεί τον τελευταίο καιρό το ενδιαφέρον–, και το τρίτο μέρος διάφορες πτυχές του διεθνούς διαλόγου γύρω από τον Μαρξ και το μαρξισμό, που διεξάγεται με ζωηρότητα από τα μέσα της δεκαετίας του '50. Περιέχει και κάποιες υποσημειώσεις στον Μαρξ και στον Λένιν, αλλά κυρίως αποτελείται από σχόλια για μαρξιστές συγγραφείς, για κάποιους παλιούς που ανακαλύφθηκαν εκ νέου και για κάποιους νεότερους, καθώς και από σχόλια για τις διαμάχες που προκάλεσαν αυτοί. Τέλος, εξετάζεται ένας αριθμός θεμάτων που μπορούμε να τα ομαδοποιήσουμε καταχρηστικά κάτω από τον τίτλο «πολιτική της βίας» – η επανάσταση, η εξέγερση, τα αντάρτικα, τα πραξικοπήματα και τα παρόμοια.

Οι συγγραφείς κάποια θέματα τα διαλέγουν οι ίδιοι και κάποια τους τα διαλέγουν άλλοι. Τη μεγάλη πλειονότητα των θεμάτων αυτού εδώ του βιβλίου τα διάλεξαν για εμένα, εν μέρει εκείνοι που με προσκάλεσαν να δώσω διάφορες διαλέξεις, αλλά κυρίως αρχισυντάκτες που τα ανέθεσαν ως βιβλιοκριτικά δοκίμια. Αναμφίβολα θα σκέφτηκαν ότι ένας μαρξιστής της «παλιάς Αριστεράς» κάτι θα ήξερε για το θέμα αυτών των βιβλίων και ενδεχομένως θα ενδιαφερόταν να εκφράσει τις απόψεις του γι' αυτά. Η δεύτερη ὑπόθεση είναι προφανώς ορθή, αλλά την πρώτη δεν μπορούμε να την κάνουμε χωρίς ουσιαστικές επιφυλάξεις. Με τα χρόνια απέκτησα μεν κάποιες γνώσεις, και των μαρξιστικών ιδεών και της ιστορίας των πρόσφατων επαναστάσεων και των επαναστατικών κινημάτων, αλλά, μιλώντας ως ιστορικός, στα πεδία αυτά δεν θα μπορούσα να διεκδικήσω επαγγελματική ειδημοσύνη. Πολλά από όσα γνωρίζω προέρχονται από τους συγγραφείς που κρίνονται εδώ. Ελάχιστα βασίζονται σε έρευνα από πρώτο χέρι. Το περισσότερο που μπορώ να ισχυριστώ είναι πως έχω κρατήσει τα μάτια μου ανοιχτά κατά τις τελευταίες δεκαετίες σαν ταπεινός συμμέτοχος, ή σαν ό,τι οι ανθρωπολόγοι αποκαλούν «συμμετέχων παρατηρητής», πως έχω ακούσει φίλους από πολυάριθμες χώρες οι οποίοι γνωρίζουν πολύ περισσότερα απ' ό,τι εγώ, και πως έχω δει, τουλάχιστον ως περιηγητής, κάποιες από τις δραστηριότητες τις οποίες πραγματεύονται αυτά τα δοκίμια.

Όμως, η παρατήρηση από πρώτο χέρι κάποια βαρύτητα πρέπει να έχει. Αν μπορούν να μεταδοθούν τα αποτελέσματα του στοχασμού γι' αυτήν, τότε ίσως αυτή να μπορεί να βοηθήσει όσους δεν έχουν ζήσει την εποχή που διαμόρφωσε τη γενιά μου –την περίοδο που στη διάρκειά της οι ελπίδες και οι φόβοι των επαναστατών ήταν αχώριστες από τις τύχες της Ρωσικής Επανάστασης– να κατανοήσουν ένα σπουδαίο μέρος της ιστορίας του 20ού αιώνα. Γι' αυτό και προσπάθησα να είμαι όσο γίνεται πιο ξεκάθαρος σχετικά με τα κινήματα εκείνης της εποχής. Όσο για τα πιο πρόσφατα επεισόδια που εξετάζονται εδώ, έκανα κάθε δυνατή προσπάθεια να γράψω γι' αυτά ρεαλιστικά, αν και όχι αμερόληπτα. Αυτά που μπορεί κανείς να αντλήσει από την ανάλυση τούτη δεν σημαίνει ότι μπορούν να του γίνουν μάθημα, αλλά το ελάχιστο που μπορεί να κάνει ένας ιστορικός είναι να παρέχει υλικό για τη μόρφωση.

Σκοπός αυτών εδώ των δοκιμίων δεν είναι να προστεθούν σε μια ήδη πελώρια βιβλιογραφία με εκατέρωθεν πολεμικές, κατηγορητήρια και αιτιολογήσεις. Δεν είναι καν βέβαιο, ότι τα ερωτήματα που κατατρύχουν τους μεσόκοπους και ηλικιωμένους άνδρες και γυναίκες που αφιέρωσαν τον εαυτό τους –και άλλους– στην υπόθεση, θα φανούν εξίσου σπουδαία στους λιγότερο στρατευμένους συγκαιρινούς τους ή στους νεότερους διαδόχους τους. Σκοπός τους είναι να συμβάλουν στην αποσαφήνιση και στην κατανόηση. Το ποιες είναι οι απόψεις του συγγραφέα για τα ζητήματα πολεμικής που εξετάζονται πρέπει να είναι σαφές. Ωστόσο, θα είναι κρίμα αν το ενδιαφέρον για τα δοκίμια τούτα περιοριστεί μόνο σε όσους συμφωνούν με αυτά.

Οι χρονολογίες της συγγραφής των δοκιμίων αυτών δηλώνονται. Τρία δεν είχαν δημοσιευτεί προηγουμένως (τα υπ' αριθμόν 5, 18 και 25). Μικρό τμήμα του πρώτου δημοσιεύτηκε ως βιβλιοκρισία στο Times Literary Supplement, *τα υπόλοιπα δόθηκαν ως διαλέξεις αντίστοιχα στο Μόντρεαλ και στο Λονδίνο. Τα υπόλοιπα κεφάλαια πρωτοδημοσιεύτηκαν στα αγγλικά, στο* Times Literary Supplement, *στη New York Review of Books, στο περιοδικό της Νέας Υόρκης* Nation, *στα περιοδικά* New Society, New Statesman, New Left Review, Marxism Today, The Spokesman, Monthly Review, History and Theory *και* Architectural Design. *Το έβδομο κεφάλαιο δημοσιεύτηκε στο* Anarchici e Anarchia nel Mondo Contemporaneo *[Αναρχικοί και Αναρχία στο σύγχρονο κόσμο] (Fondazione Luigi Einaudi, Τορίνο 1971). Μικροαλλαγές έχουν γίνει σε όλα σχεδόν, αλλά κάποια λίγο-πολύ ξαναγράφτηκαν. Οφείλω ευχαριστίες στους εκδότες για την άδειά τους να τα αναδημοσιεύσω.*

E.J. HOBSBAWM

I.

ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΕΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Προβληματα της Κομμουνιστικης Ιστοριας

Σήμερα βρισκόμαστε στο τέλος της ιστορικής εκείνης εποχής της ανάπτυξης του σοσιαλισμού, η οποία ξεκίνησε με την κατάρρευση της Δεύτερης Διεθνούς το 1914 και τη νίκη των μπολσεβίκων το 1917. Είναι κατάλληλος λοιπόν ο καιρός για να ανασκοπήσουμε την ιστορία των Κομμουνιστικών Κομμάτων, που ήταν οι χαρακτηριστικές και κυρίαρχες μορφές του επαναστατικού κινήματος κατά την περίοδο αυτή. Το έργο αυτό είναι δύσκολο, γιατί η ιστοριογραφία των Κομμουνιστικών Κομμάτων έχει ειδικές δυσκολίες, αλλά επίσης και για ευρύτερους λόγους.

Το κάθε Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν το παιδί από το γάμο δύο αταίριαστων συντρόφων, μιας εθνικής Αριστεράς και της Οκτωβριανής Επανάστασης. Αυτός ήταν γάμος και από έρωτα και από σκοπιμότητα. Για όποιον δεν έχει πολιτικές μνήμες που να ανατρέχουν και πριν από την αποκήρυξη του Στάλιν από τον Χρουστσώφ, ή το σινο-σοβιετικό σχίσμα, είναι σχεδόν αδύνατο να συλλάβει τι σήμαινε η Οκτωβριανή Επανάσταση για όσους είναι τώρα μεσόκοποι ή ηλικιωμένοι. Ήταν η πρώτη προλεταριακή επανάσταση, το πρώτο καθεστώς στην ιστορία που αποδύθηκε στην οικοδόμηση της σοσιαλιστικής τάξης πραγμάτων, η απόδειξη συνάμα για τη βαθύτητα των αντιφάσεων του καπιταλισμού, που προκαλούσε πολέμους και οικονομικές υφέσεις, και για τη δυνατότητα –τη *βεβαιότητα*– ότι η σοσιαλιστική επανάσταση θα πετύχαινε. Ήταν το ξεκίνημα της παγκόσμιας επανάστασης. Ήταν το ξεκίνημα του νέου κόσμου. Μόνο οι αφελείς πίστευαν ότι η Ρωσία ήταν ο παράδεισος των εργατών, αλλά ακόμη και μεταξύ των υποψιασμένων αυτή απολάμβανε τη γενική επιείκεια, που η Αριστερά της δεκαετίας του '60 τώρα δείχνει μόνο απέναντι σε επαναστατικά καθεστώτα κάποιων μικρών χωρών, όπως στην Κούβα και το Βιετνάμ. Ταυτόχρονα, η απόφαση των επαναστατών σε άλλες χώρες να υιοθετήσουν το μπολσεβίκικο πρότυπο οργάνωσης, να υπαχθούν σε μια μπολσεβίκικη Διεθνή (δηλαδή εντέλει στο ΚΚΣΕ και στον Στάλιν) δεν οφειλόταν μόνο στο φυσιολογικό ενθουσιασμό, αλλά επίσης στην εμφανή αποτυχία όλων των εναλλακτικών μορφών οργάνωσης, στρατηγικής και τακτικής. Η σοσιαλδημοκρατία και ο αναρχοσυνδικαλισμός

είχαν αποτύχει, ενώ ο Λένιν είχε πετύχει. Φαινόταν συνετό να ακολουθήσουν τη συνταγή της επιτυχίας.

Το στοιχείο του ορθολογικού υπολογισμού επικράτησε σε ολοένα μεγαλύτερο βαθμό μετά την υποχώρηση αυτού που, στα χρόνια μετά το 1917, φαινόταν σαν το απόγειο της παγκόσμιας επανάστασης. Είναι, ασφαλώς, σχεδόν αδύνατον να το διαχωρίσουμε στην πράξη από την παθιασμένη και απόλυτη αφοσίωση που οι επιμέρους κομμουνιστές είχαν για την υπόθεση που ταυτιζόταν με το κόμμα τους, πράγμα που με τη σειρά του σήμαινε αφοσίωση στην Κομμουνιστική Διεθνή και στην ΕΣΣΔ (δηλαδή στον Στάλιν). Παρόλα αυτά, όποια κι αν ήταν τα προσωπικά τους αισθήματα, έγινε σύντομα ξεκάθαρο ότι ο χωρισμός από το Κομμουνιστικό Κόμμα, είτε με διαγραφή είτε με απόσχιση, σήμαινε το τέλος της ενεργού επαναστατικής δραστηριότητας. Ο μπολσεβικισμός κατά την περίοδο της Κομιντέρν δεν προκάλεσε σχίσματα και αιρέσεις πρακτικής σπουδαιότητας, με εξαίρεση κάποιες απόμακρες χώρες με μικρή παγκόσμια σημασία, όπως η Κεϋλάνη. Όποιοι άφηναν το κόμμα λησμονούνταν ή ήταν αναποτελεσματικοί, εκτός αν ξαναγύριζαν στους «ρεφορμιστές» ή αν έμπαιναν σε κάποια απροκάλυπτα «αστική» ομάδα, οπότε δεν παρουσίαζαν πια ενδιαφέρον για τους επαναστάτες, ή αν έγραφαν βιβλία που ενδεχομένως απέκτησαν –ή δεν απέκτησαν– επιρροή στην Αριστερά κάπου τριάντα χρόνια αργότερα. Η πραγματική ιστορία του τροτσκισμού, ως πολιτικής τάσης στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα, είναι μεταθανάτια. Οι πιο δυνατοί από αυτούς τους εξόριστους μαρξιστές εργάστηκαν σιωπηλά στην απομόνωση ώσπου άλλαξαν οι καιροί, οι πιο αδύναμοι έσπασαν από την πίεση και μετατράπηκαν σε εμπαθείς αντικομμουνιστές, για να προμηθεύσουν, κατά τη δεκαετία του '50, την κουλτούρα της ΣΙΑ με αρκετούς στρατευμένους, ο δε μέσος όρος αποτραβήχτηκε μέσα στο σκληρό κέλυφος του σεκταρισμού. Το κομμουνιστικό κίνημα δεν γνώρισε ουσιαστική διάσπαση. Ωστόσο, κατέβαλε το τίμημα για τη συνοχή του: έναν σημαντικό, ενίοτε πελώριο, ρυθμό απομάκρυνσης μελών. Το αστείο για το ότι το μεγαλύτερο κόμμα είναι αυτό των πρώην κομμουνιστών, έχει βάση.

Η ανακάλυψη ότι οι κομμουνιστές δεν είχαν και πολλά περιθώρια επιλογής, ως προς την αφοσίωσή τους στον Στάλιν και στην ΕΣΣΔ, πρωτοέγινε –αν και μάλλον μόνο στα ανώτερα κλιμάκια των κομμάτων– στα μέσα της δεκαετίας του '20. Κομμουνιστές ηγέτες διορατικοί και ασυνήθιστα αποφασιστικοί, όπως ο Παλμίρο Τολιάτι, σύντομα αντιλήφθηκαν ότι *για το συμφέρον του δικού τους εθνικού κινήματος* δεν μπορούσαν να εναντιωθούν αζημίωτα σε οποιονδήποτε αναδεικνυόταν στην κορυφή του ΚΚΣΕ, και εκείνος προσπάθησε να εξηγήσει αυτό το πράγμα σε όσους ήταν λιγότερο ενη-

μερωμένοι για τη σκηνή της Μόσχας, όπως στον Γκράμσι. (Ασφαλώς, ακόμη και η πλήρης προθυμία να συμβαδίσεις με τον Στάλιν δεν αποτελούσε διόλου εγγύηση επιβίωσης, πολιτικής ή, για κατοίκους της ΕΣΣΔ, σωματικής, κατά τη δεκαετία του '30). Σε αυτές τις περιστάσεις η αφοσίωση στη Μόσχα έπαψε να εξαρτάται από την επιδοκιμασία προς τη γραμμή της Μόσχας, αλλά έγινε λειτουργική αναγκαιότητα. Το ότι οι περισσότεροι κομμουνιστές προσπάθησαν επίσης να το αιτιολογήσουν αυτό, αποδεικνύοντας στον εαυτό τους ότι η Μόσχα είχε δίκιο ανά πάσα στιγμή, είναι άλλο ζήτημα, αν και είναι συναφές με το θέμα, γιατί εδραίωσε στη διορατική μειοψηφία την πεποίθηση, ότι δεν θα μπορούσαν επ' ουδενί να πάρουν τα κόμματά τους με το μέρος τους ενάντια στη Μόσχα. Ένας βρετανός κομμουνιστής που παρευρισκόταν στη συνεδρίαση της ηγεσίας, το Σεπτέμβρη του 1939, όταν τους είπαν ότι ο πόλεμος δεν ήταν, στο κάτω κάτω, λαικός αντιφασιστικός πόλεμος αλλά απλώς ιμπεριαλιστικός, θυμάται να λέει στον εαυτό του: «Σωστά. Δεν γίνεται τίποτα. Ιμπεριαλιστικός πόλεμος είναι». Είχε δίκιο τότε. Κανείς δεν αντιτάχθηκε με επιτυχία στη Μόσχα, ώσπου ο Τίτο έφερε το κόμμα του σε αντιπαράθεση με τον Στάλιν το 1948 – προς έκπληξη του Στάλιν και πολλών άλλων κομματικών ηγετών. Ωστόσο, εκείνος ήταν ήδη ηγέτης όχι μόνο ενός κόμματος αλλά, επίσης, ενός έθνους και ενός κράτους.

Υπήρχε, φυσικά, και άλλος ένας παράγοντας που εμπλεκόταν: ο διεθνισμός. Σήμερα, που το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα έχει κατά μέγα μέρος πάψει να υπάρχει ως τέτοιο, είναι δύσκολο να συλλάβουμε ξανά την πελώρια δύναμη που αντλούσαν τα μέλη του από τη συνείδηση, ότι είναι στρατιώτες σε έναν ενιαίο διεθνή στρατό, ο οποίος χειρίζεται, με την όποια τακτική πολυμορφία και ευελιξία, μια ενιαία, μεγάλη στρατηγική της παγκόσμιας επανάστασης. Γι' αυτό και ήταν αδύνατη οποιαδήποτε θεμελιακή ή μακροπρόθεσμη σύγκρουση ανάμεσα σε ένα εθνικό κίνημα και στη Διεθνή, η οποία ήταν το *πραγματικό* κόμμα, και τα εθνικά κλιμάκια δεν ήταν τίποτε παραπάνω από πειθαρχημένα τμήματά του. Αυτή η δύναμη βασιζόταν και στη ρεαλιστική επιχειρηματολογία και στην ηθική πεποίθηση. Στον Λένιν, αυτό που έπειθε δεν ήταν και τόσο η κοινωνικο-οικονομική του ανάλυση –στο κάτω κάτω, κάτι παρόμοιο με τη θεωρία του για τον ιμπεριαλισμό μπορεί να αντληθεί από προγενέστερα μαρξιστικά γραπτά– αλλά η χειροπιαστή δεινότητά του σε ό,τι αφορά την οργάνωση ενός επαναστατικού κόμματος και την κατοχή της τακτικής και της στρατηγικής για τη διεξαγωγή μιας επανάστασης. Ταυτόχρονα η Κομιντέρν επιδίωκε, και σε πολύ μεγάλο βαθμό το κατόρθωσε, να κρατήσει το κίνημα αλώβητο από την τρομερή κατάρρευση των ιδανικών του.

Όλοι δέχονταν ότι οι κομμουνιστές δεν υπήρχε περίπτωση να συμπερι-

φερθούν όπως η διεθνής σοσιαλδημοκρατία το 1914, που εγκατέλειψε τη σημαία της για να ακολουθήσει τα λάβαρα του εθνικισμού στην αλληλοσφαγή. Και πρέπει να πούμε ότι δεν το έκαναν. Υπάρχει κάτι ηρωικό στο Βρετανικό και στο Γαλλικό Κ.Κ. το Σεπτέμβρη του 1939. Ο εθνικισμός, ο πολιτικός υπολογισμός, ακόμη και ο κοινός νους ωθούσαν προς τη μία κατεύθυνση, και όμως εκείνοι, χωρίς δισταγμό, διάλεξαν να βάλουν πρώτα τα συμφέροντα του διεθνούς κινήματος. Συνέβη εκείνοι να έκαναν τραγικό και παράλογο λάθος. Όμως η πλάνη τους, ή μάλλον αυτή της τότε σοβιετικής γραμμής, και η πολιτικά άτοπη υπόθεση της Μόσχας, ότι μια δεδομένη διεθνής κατάσταση συνεπαγόταν τις ίδιες αντιδράσεις από κόμματα που ήταν σε πολύ διαφορετική κατάσταση το καθένα, δεν πρέπει να μας κάνει να γελοιοποιήσουμε το πνεύμα της πράξης τους. Αυτό θα έπρεπε να είχαν πράξει και οι σοσιαλιστές της Ευρώπης το 1914, και δεν το έκαναν: να εφαρμόσουν τις αποφάσεις της δικής τους Διεθνούς. Αυτό όντως έπραξαν οι κομμουνιστές, όταν ένας άλλος πόλεμος ξέσπασε. Δεν ήταν δικό τους σφάλμα, το ότι η Διεθνής έπρεπε να τους είχε πει να κάνουν κάτι άλλο.

Το πρόβλημα εκείνων που γράφουν την ιστορία των Κομμουνιστικών Κομμάτων είναι επομένως ασυνήθιστα δύσκολο. Πρέπει αυτοί να συλλάβουν ξανά τη μοναδική και άνευ προηγουμένου, ανάμεσα σε μη θρησκευτικά κινήματα, *ιδιοσυγκρασία* του μπολσεβικισμού, που ήταν εξίσου μακριά από το φιλελευθερισμό των περισσότερων ιστορικών και από τον ανεκτικό και χαλαρό ακτιβισμό των περισσότερων σημερινών ακροαριστερών. Δεν μπορούμε να την καταλάβουμε εάν δεν συλλάβουμε εκείνη την αίσθηση ολοσχερούς αφοσίωσης, που έκανε το κόμμα στο Άουσβιτς να βάλει τα μέλη του να πληρώνουν τη συνδρομή τους σε τσιγάρα (ασύλληπτα πολύτιμα και σχεδόν ανεύρετα σε στρατόπεδο εξόντωσης), που έκανε τα στελέχη να δεχτούν την εντολή όχι απλώς να σκοτώνουν Γερμανούς στο κατεχόμενο Παρίσι, αλλά πρώτα να αποκτήσουν, ο καθένας χωριστά, τα όπλα για να το κάνουν αυτό, και που έκανε σχεδόν αδιανόητο γι' αυτούς να αρνηθούν να επιστρέψουν στη Μόσχα, κι ας τους περίμενε βέβαιη φυλάκιση ή θάνατος. Δεν υπάρχει τρόπος να καταλάβουμε είτε τα κατορθώματα είτε τις διαστροφές του μπολσεβικισμού χωρίς αυτήν, και ήταν μνημειώδη και τα μεν και οι δε· και ασφαλώς δεν γίνεται να καταλάβουμε την εξαιρετική επιτυχία του κομμουνισμού ως συστήματος εκπαίδευσης για πολιτική δουλειά.

Όμως οι ιστορικοί πρέπει επίσης να διαχωρίσουν μέσα στα κομμουνιστικά κόμματα τα εθνικά στοιχεία από τα διεθνή, συμπεριλαμβανομένων εκείνων των ρευμάτων, μέσα στα εθνικά κινήματα, που εφάρμοζαν τη διεθνή γραμμή όχι επειδή ήταν υποχρεωμένα, αλλά γιατί συμφωνούσαν όντως με αυτήν. Πρέπει να ξεχωρίσουν τα γνήσια διεθνή στοιχεία, στην πολιτική τα-

κτική της Κομιντέρν, από εκείνα τα στοιχεία που απηχούσαν μόνο τα κρατικά συμφέροντα της ΕΣΣΔ ή τα τακτικά ή άλλα μελήματα της σοβιετικής εσωτερικής πολιτικής. Ως προς τις εθνικές και τις διεθνείς πολιτικές γραμμές, εκείνοι πρέπει να διακρίνουν ποιες βασίζονταν στη γνώση, ποιες στην άγνοια ή στη διαίσθηση, ποιες στη μαρξιστική ανάλυση (καλή ή κακή), ποιες στην τοπική παράδοση, ποιες στη μίμηση ταιριαστών ή αταίριαστων ξένων παραδειγμάτων ή απλώς στη δοκιμή και στο σφάλμα, ποιες στην τακτική διορατικότητα ή σε ιδεολογική συνταγή. Προπάντων, πρέπει να αποφασίσουν ποιες πολιτικές γραμμές ήταν επιτυχημένες και συνετές και ποιες δεν ήταν ούτε το ένα ούτε το άλλο, χωρίς να υποκύψουν στον πειρασμό να απορρίψουν την Κομιντέρν *συλλήβδην*, ως αποτυχία ή ως ρωσικό ενεργούμενο.

Αυτά τα προβλήματα είναι ιδιαίτερα δύσκολα για τον ιστορικό του Βρετανικού Κ.Κ. επειδή, πέρα από κάποιες σύντομες περιόδους, φαίνονται να είναι τόσο ασήμαντα σε αυτήν τη χώρα. Το κόμμα ήταν συνάμα ολότελα αφοσιωμένο στη Μόσχα, ολότελα απρόθυμο να εμπλακεί σε ρωσικές ή διεθνείς διαμάχες, και αναμφισβήτητα μικρό τμήμα του συνόλου της ντόπιας εργατικής τάξης. Η πορεία του δεν ήταν σπαρμένη με ηγέτες που είχαν χαθεί ή είχαν εκδιωχθεί, με αιρέσεις και με παρεκκλίσεις. Ομολογουμένως, απολάμβανε το πλεονέκτημα αφενός του μικρού μεγέθους, πράγμα που σήμαινε ότι η Διεθνής δεν προσδοκούσε τα θεαματικά αποτελέσματα που ασκούσαν τόση πίεση, φέρ' ειπείν, στο Γερμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα, και αφετέρου ότι λειτουργούσε σε μια χώρα που, ακόμη και στην πιο επιπόλαιη επισκόπηση, ήταν διαφορετική από την υπόλοιπη Ευρώπη και από τις άλλες ηπείρους. Καθώς δεν ήταν γέννημα πολιτικής διάσπασης της σοσιαλδημοκρατίας αλλά της ενοποίησης των διαφόρων ομάδων της άκρας Αριστεράς, που είχε ανέκαθεν λειτουργήσει έξω από το Εργατικό Κόμμα, δεν μπορούσε να θεωρηθεί εύλογα μαζικό κόμμα εναλλακτικό προς το Εργατικό, τουλάχιστον όχι άμεση εναλλακτική εκδοχή του. Γι' αυτό και αφέθηκε ελεύθερο –και μάλιστα ενθαρρύνθηκε γενικά– να καταγίνει με τα καθήκοντα στα οποία, ούτως ή άλλως, θα είχαν αφιερωθεί οι στρατευμένοι βρετανοί αριστεροί, και επειδή ήταν κομμουνιστές, τα μέλη του να το κάνουν με ασυνήθιστη αυταπάρνηση και αποτελεσματικότητα. Όντως, αρχικά ο Λένιν ενδιαφερόταν κυρίως να αποθαρρύνει το σεκταρισμό και την εχθρότητα προς τους Εργατικούς, στα οποία παρασυρόταν αυθόρμητα η ντόπια Ακροαριστερά. Οι περίοδοι κατά τις οποίες η διεθνής γραμμή ήταν αντίθετη στο χαρακτήρα της εθνικής αριστερής στρατηγικής και τακτικής (όπως στα 1928-1934 και στα 1939-1941) ξεχωρίζουν σαν ανωμαλίες στην ιστορία του βρετανικού κομμουνισμού, απλώς επειδή ήταν τόσο προφανές ότι υπήρχε η στρατηγική αυτή – ενώ δεν υπήρχε σε άλλες χώρες. Εφόσον δεν υπήρχε κα-

μία ρεαλιστική προοπτική για επανάσταση –υπήρχε μόνο ένα TUC[1] και το Εργατικό Κόμμα ήταν το μόνο, και ακόμη ανερχόμενο, κόμμα που ήταν πιθανόν να κερδίσει την υποστήριξη των πολιτικά συνειδητών εργατών σε εθνική κλίμακα–, στην πράξη μόνο έναν δρόμο για να προχωρήσει ο σοσιαλισμός μπορούσε κανείς να συλλάβει ρεαλιστικά. Η αποδιοργάνωση της Αριστεράς σήμερα (μέσα και έξω από το Εργατικό Κόμμα) οφείλεται κατά μέγα μέρος στο γεγονός, ότι αυτά τα πράγματα δεν μπορούν πια να εκλαμβάνονται ως δεδομένα και στο ότι δεν υπάρχουν γενικά αποδεκτές εναλλακτικές στρατηγικές.

Παρόλα αυτά, η φαινομενική τούτη απλότητα της κατάστασης των βρετανών κομμουνιστών κρύβει μια σειρά ερωτημάτων. Τι ακριβώς προσδοκούσε η Διεθνής από τους Βρετανούς, πέρα από το ότι εκείνοι θα έπρεπε να μετατραπούν σε σωστό Κομμουνιστικό Κόμμα και –από μια χρονολογία όχι εντελώς βέβαιη και έπειτα– ότι έπρεπε να βοηθήσουν τα κομμουνιστικά κινήματα στην αυτοκρατορία; Αυτό δεν αποσαφηνίζεται διόλου από την υπάρχουσα ιστορική βιβλιογραφία, που ομολογουμένως δεν έχει υψηλή ποιότητα, με σπάνιες εξαιρέσεις.

Δεύτερον, γιατί η απήχηση του Κ.Κ. κατά τη δεκαετία του '20 ήταν τόσο μέτρια, ακόμη και με μη απαιτητικά κριτήρια; Ο αριθμός των μελών του ήταν μικρός και κυμαινόμενος, οι δε επιτυχίες του καθρέφτιζαν εν μέρει τη ριζοσπαστική και μαχητική διάθεση του εργατικού κινήματος, εν μέρει το γεγονός ότι οι κομμουνιστές εξακολουθούσαν να λειτουργούν σε μεγάλο βαθμό στο εσωτερικό του Εργατικού Κόμματος ή τουλάχιστον με την τοπική του στήριξη. Το Κ.Κ. δεν έγινε, παρά το μικρό αλλά αυξανόμενο αριθμό των μελών του, την εκλογική αδυναμία του και τη συστηματική εχθρότητα της ηγεσίας των Εργατικών, η πραγματική εθνική Αριστερά πριν από τη δεκαετία του '30.

Τρίτον, ποια ήταν η βάση των υποστηρικτών του Κομμουνιστικού Κόμματος; Γιατί άραγε αυτό δεν κατόρθωσε, και πάλι πριν από τη δεκαετία του '30, να προσελκύσει κάποιο σημαντικό σώμα υποστηρικτών μεταξύ των διανοούμενων, και έχασε γρήγορα τους περισσότερους από τους σχετικά ελάχιστους που είχε προσελκύσει (κυρίως από τους πρώην φαβιανούς και την Αριστερά του συντεχνιακού σοσιαλισμού); Ποια ήταν η φύση της ασυνήθιστα μεγάλης επιρροής του –αν και όχι κατ' ανάγκην της δύναμής του σε μέλη– στη Σκοτία και στην Ουαλία; Τι συνέβη κατά τη δεκαετία του '30 και μετέτρεψε το κόμμα σε ό,τι αυτό δεν ήταν προηγουμένως, ένα σώμα από εργοστασιακούς αγωνιστές (factory militants);

1. Trades Union Congress: Γενική Συνομοσπονδία Εργατών (της Αγγλίας). Ιδρύθηκε το 1868 [Σ.τ.Μ.].

Και, φυσικά, υπάρχουν όλα τα ερωτήματα που αναπόφευκτα θα τεθούν για το αν ήταν σωστή ή λαθεμένη η μεταβαλλόμενη γραμμή του κόμματος και, το βασικότερο, για την οργάνωση αυτού του ιδιαίτερου τύπου στο πλαίσιο της μεσοπολεμικής και της μετά το 1945 Βρετανίας.

Ο James Klugmann[2] δεν καταπιάστηκε σοβαρά με κανένα από αυτά. Ο εξαιρετικά ικανός και νηφάλιος αυτός άνθρωπος σαφώς και είναι ικανός να γράψει μια ικανοποιητική ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος και, όποτε δεν αισθάνεται περιορισμένος, το κάνει. Έτσι, δίνει την καλύτερη και σαφέστερη αφήγηση του σχηματισμού του κόμματος την οποία διαθέτουμε σήμερα. Δυστυχώς, τον παραλύει το ότι είναι αδύνατον να είναι συνάμα καλός ιστορικός και αφοσιωμένο στέλεχος. Ο μόνος τρόπος που έχει ανακαλυφθεί ώς τώρα για να γραφτεί μια δημόσια «επίσημη» ιστορία οποιασδήποτε οργάνωσης, είναι να παραδοθεί το υλικό σε έναν ή περισσότερους κατ' επάγγελμα ιστορικούς, που να είναι αρκούντως συμπαθούντες ώστε να μην κάνουν δυσφημιστική δουλειά, αρκούντως έξω από εμπλοκές ώστε να μην τους νοιάζει να σκαλίσουν τα πράγματα, φοβούμενοι ενδεχόμενα ένοχα μυστικά, και τους οποίους είναι δυνατόν, στη χειρότερη περίπτωση, η οργάνωση να τους αποκηρύξει. Δηλαδή, ουσιαστικά, ό,τι έκανε η βρετανική κυβέρνηση με την επίσημη ιστορία του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, και είχε ως αποτέλεσμα ο Webster και ο Frankland να παρουσιάσουν μια ιστορία του αεροπορικού πολέμου που καταρρίπτει πολλούς γνώριμους μύθους και πατά πολλούς υπηρεσιακούς και πολιτικούς κάλους, αλλά είναι συνάμα δόκιμη και χρήσιμη – κυρίως σε όποιον επιθυμεί να κρίνει ή να σχεδιάσει μια στρατηγική. Το Ιταλικό Κ.Κ. είναι μέχρι τώρα το μόνο που έχει επιλέξει αυτόν το συνετό, πλην όμως αδιανόητο για τους περισσότερους πολιτικούς, δρόμο. Ο Paolo Spriano μπόρεσε έτσι να γράψει ένα έργο αμφιλεγόμενο μεν, αλλά σοβαρό και δόκιμο.[3] Ο James Klugmann δεν μπόρεσε να κάνει ούτε το ένα ούτε το άλλο. Μεταχειρίστηκε απλώς τα αξιόλογα χαρίσματά του για να αποφύγει να γράψει ένα ανυπόληπτο έργο.

Έτσι όμως, φοβάμαι πως σπατάλησε πολύ από το χρόνο του. Στο κάτω κάτω της γραφής, ποιο είναι το όφελος να περάσει δέκα χρόνια μελετώντας τις πηγές –συμπεριλαμβανομένων αυτών στη Μόσχα–, όταν οι *μόνες* ακριβείς παραπομπές σε σύγχρονες αδημοσίευτες πηγές του Κ.Κ. –αν προσθέσουμε ή αφαιρέσουμε μία ή δύο– αριθμούν τις επτά και οι *μόνες* παραπομπές σε τυπωμένες έστω πηγές της Κομμουνιστικής Διεθνούς (συμπεριλαμ-

2. James Klugmann, *History of the Communist Party of Great Britain: Formation and Early Years*, Λονδίνο 1966.

3. Paolo Spriano, *Storia del Partito Communista Italiano*, τόμ. 1, *Da Bordiga a Gramsci*, Τορίνο 1967.

βανομένου του *Inprecor*[4]) αριθμούν λιγότερες από μία δωδεκάδα, σε έναν τόμο 370 σελίδων. Οι υπόλοιπες είναι ουσιαστικά παραπομπές στις δημοσιευμένες αναφορές, στα φυλλάδια, και ιδιαίτερα στα περιοδικά του Κ.Κ. εκείνης της περιόδου. Κατά το 1921-1922 το προεδρείο της Κομιντέρν συζήτησε τη Βρετανία δεκατρείς φορές – συχνότερα από οποιαδήποτε άλλη χώρα πέρα από το Γαλλικό, το Ιταλικό, το Ουγγρικό και το Γερμανικό Κόμμα. Αυτό δεν θα μπορούσε να το μάθει κανείς από το βιβλίο του Klugmann, που από το ευρετήριό του λείπει κάθε παραπομπή στον Ζηνόβιεφ (παρ' εκτός σε σχέση με την πλαστή επιστολή που φέρει το όνομά του),[5] τον Μποροντίν, τον Πετρόφσκυ-Μπένετ ή, άλλωστε, σε ένα τόσο καθαρά βρετανικό πεδίο κομματικής δραστηριότητας όσο το Τμήμα Εργατικών Ερευνών.[6]

Δεν μπορεί να γραφτεί επαρκής ιστορία του Κ.Κ. με το να αποφεύγουμε συστηματικά τα γνήσια επίμαχα ζητήματα και το υλικό που είναι πιθανόν να θεωρηθεί αδιάκριτο ή δηλωτικό κακών δημόσιων σχέσεων μέσα στην οργάνωση, ή να υπεκφεύγουμε γι' αυτά. Δεν γίνεται ούτε έστω να αντισταθμιστεί αυτό με το να περιγράψουμε και να τεκμηριώσουμε πληρέστερα από ποτέ άλλοτε τις δραστηριότητες των αγωνιστών. Είναι ενδιαφέρον να έχουμε 160 περίπου σελίδες γύρω από το έργο του κόμματος από το 1920 μέχρι το 1923, αλλά το βασικό γεγονός για αυτή την περίοδο είναι αυτό που καταγράφεται στην έκθεση του Ζηνόβιεφ προς το τέταρτο παγκόσμιο συνέδριο στα τέλη του 1922, δηλαδή ότι «Σε καμία άλλη χώρα, ίσως, δεν προχωρά τόσο αργά το κομμουνιστικό κίνημα», και αυτό το γεγονός εκείνος δεν το αντιμετωπίζει. Ούτε καν η δημοφιλής τότε εξήγηση, ότι αυτό οφειλόταν στη μαζική ανεργία, δεν εξετάζεται σοβαρά. Με δυο λόγια, ο Klugmann έχει αποδώσει κάπως τα δίκαια στους αφοσιωμένους και συχνά λησμονημένους αγωνιστές που υπηρέτησαν τη βρετανική εργατική τάξη όσο καλύτερα μπορούσαν. Έχει γράψει ένα εγχειρίδιο για τους διαδόχους τους στα κομματικά σχολεία, με όλη τη σαφήνεια και την ικανότητα για τις οποίες έχει αποκτήσει τόσο καλή φήμη ως δάσκαλος σε τέτοια μαθήματα. Δίνει αρκετές νέες πληροφορίες, που κάποιες από αυτές θα τις αναγνωρίσουν μόνο όσοι είναι πολύ επιτήδειοι στο να αποκρυπτογραφούν προσεκτικές διατυπώσεις, και

4. *Inprecor* (*International Press Correspondence*): το περιοδικό της Τρίτης Διεθνούς, μέχρι το 1938 [Σ.τ.Μ.].

5. Στις 25 του Οκτώβρη 1924, λίγο πριν από τις βρετανικές εκλογές, δημοσιεύτηκε στον Τύπο μια επιστολή αποδιδόμενη στον Ζηνόβιεφ, που καλούσε τους κομμουνιστές σε επανάσταση, πράγμα που προκάλεσε μεγάλο πολιτικό σάλο. Το γράμμα αυτό είναι σήμερα γενικά αποδεκτό πως είναι πλαστό [Σ.τ.Μ.].

6. Labour Research Department: ανεξάρτητος βρετανικός ερευνητικός οργανισμός, βασισμένος στα συνδικάτα, που πληροφορεί τους συνδικαλιστές για ζητήματα εργατικής πολιτικής [Σ.τ.Μ.].

που ελάχιστες από αυτές –για σπουδαία ζητήματα– τεκμηριώνονται. Όμως δεν έχει γράψει ικανοποιητική ιστορία ούτε του Κ.Κ. ούτε του ρόλου του στη βρετανική πολιτική.

(1969)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ

Η εμπεριστατωμένη μελέτη των κομμουνιστικών κινημάτων, μια πανεπιστημιακή βιομηχανία με μεγάλη παραγωγή αλλά απογοητευτική συνολικά, γενικά έχει διεξαχθεί από μέλη δύο σχολών, τους σεκταριστές και τους κυνηγούς μαγισσών. Αυτοί έτειναν να αλληλεπικαλύπτονται, λόγω της τάσης πολλών πρώην κομμουνιστών να προχωρούν από τη διαφωνία στην ολική απόρριψη. Σε γενικές γραμμές, οι σεκταριστές ιστορικοί ήταν επαναστάτες, ή τουλάχιστον αριστεροί, ως επί το πλείστον διαφωνούντες κομμουνιστές. (Η συμβολή των Κομμουνιστικών Κομμάτων στη δική τους ιστορία ήταν συγκεκαλυμμένη και μέχρι τα πρόσφατα χρόνια αμελητέα). Ο κύριος σκοπός της έρευνάς τους ήταν να ανακαλύψουν γιατί τα Κομμουνιστικά Κόμματα δεν κατόρθωσαν να κάνουν επαναστάσεις ή, όταν τις έκαναν, προκάλεσαν τόσο προβληματικά αποτελέσματα. Το κύριο επαγγελματικό τους ελάττωμα ήταν η ανικανότητα να κρατήσουν αρκετή απόσταση από τις πολεμικές και τα σχίσματα στο εσωτερικό του κινήματος.

Οι επιστήμονες που ήταν κυνηγοί μαγισσών, η ορθοδοξία των οποίων δεν διατυπώθηκε με πληρότητα παρά στα χρόνια του ψυχρού πολέμου, έβλεπαν τα Κομμουνιστικά Κόμματα σαν σώματα απειλητικά, ψυχαναγκαστικά, δυνάμει πανταχού παρόντα, κατά το ήμισυ θρησκεία και κατά το ήμισυ συνομωσία, που δεν ήταν δυνατόν να εξηγηθούν ορθολογικά, γιατί ήταν έξω πάσης λογικής τους το να επιθυμούν να ανατρέψουν την πλουραλιστική-φιλελεύθερη κοινωνία. Επομένως έπρεπε να αναλυθούν με βάση την κοινωνική ψυχολογία των αποκλινόντων ατόμων και μια συνομωτική θεωρία της ιστορίας. Το κύριο επαγγελματικό ελάττωμα της σχολής αυτής είναι ότι ελάχιστα πράγματα έχει να συνεισφέρει στο θέμα της. Το βασικό στερότυπό της είναι μάλλον παρόμοιο με το βικτωριανό για το «συνδικάτο», και ως εκ τούτου ρίχνει φως περισσότερο σε όσους την υποστηρίζουν παρά στον κομμουνισμό.

Το βιβλίο του Κ. Newton, με τον μάλλον φιλόδοξο τίτλο *Η κοινωνιολογία του βρετανικού κομμουνισμού*,[1] αποδεικνύει, προς ικανοποίηση όποιου εί-

1. Kenneth Newton, *The Sociology of British Communism*, Λονδίνο 1969.

ναι πρόθυμος να πειστεί, ότι η σχολή των κυνηγών μαγισσών δεν έχει κανένα απτό έρεισμα όσον αφορά το Βρετανικό Κομμουνιστικό Κόμμα. Αυτό το Κ.Κ. δεν απαρτίζεται, και ποτέ δεν απαρτιζόταν σε οποιανδήποτε αξιόλογη έκταση, από αποκλίνοντες ή αποξενωμένες μειονότητες. Στο βαθμό που η κοινωνική του σύνθεση μπορεί να ανακαλυφθεί –και ο Κ. Newton έχει αντιπαραβάλει όποιες πληροφορίες είναι διαθέσιμες–, αυτό αποτελείται πρωτίστως από ειδικευμένους και ημι-ειδικευμένους εργάτες, κυρίως μηχανικούς, οικοδόμους και εργάτες ορυχείων, καθώς και από δασκάλους που γενικά προέρχονται από το ίδιο οικογενειακό υπόβαθρο. Όπως και στην περίπτωση του λεγόμενου «παραδοσιακού ριζοσπαστισμού», το κόμμα «δεν υποστηρίζεται από ξεριζωμένα ή αδέσμευτα άτομα, αλλά απεναντίας από άτομα που είναι στενά συνδεδεμένα με την κοινότητά τους και το ριζοσπαστισμό της». Δεν αποτελείται από «αυταρχικές προσωπικότητες» παρόμοιες με φασίστες, και μάλιστα ο συμβατικός μύθος ότι τα δύο «άκρα» εύκολα εναλλάσσονται, ελάχιστη βάση έχει στην πραγματικότητα.

Οι δραστηριότητές του δεν συμμορφώνονταν ούτε τότε ούτε τώρα με το κοινωνιολογικό πρότυπο του «μαζικού κινήματος» («άμεσοι και ακτιβιστικοί τρόποι αντίδρασης» στους οποίους «το επίκεντρο της προσοχής ήταν απομακρυσμένο από την προσωπική εμπειρία και την καθημερινή ζωή»). Όποιοι κι αν ήταν οι απώτεροι σκοποί του κόμματος, τα μέλη του, στα συνδικάτα ή στα κινήματα των ανέργων κατά το Μεσοπόλεμο, ενδιαφέρονταν με πάθος για πρακτικά ζητήματα, όπως η βελτίωση της κατάστασης των εργατών εδώ και τώρα. Δεν υπάρχουν καν τεκμήρια ότι το Κ.Κ. είναι περισσότερο ολιγαρχικό από άλλα βρετανικά κόμματα, ότι τα μέλη του δίνουν λιγότερη προσοχή στην εσωκομματική δημοκρατία, ή ότι έχουν αξιοσημείωτα διαφορετική στάση απέναντι στους ηγέτες τους.

Με δυο λόγια, ο Κ. Newton αποδεικνύει διεξοδικά αυτά που γνωρίζει οποιοσδήποτε έχει πραγματική εμπειρία των βρετανών κομμουνιστών. Κοινωνιολογικά μιλώντας, αυτοί είναι εν πολλοίς ό,τι θα περίμενε κανείς να είναι μια ακτιβιστική εργατική ελίτ, που συμμερίζεται ιδιαίτερα «την επίμονη προσπάθεια για αυτοβελτίωση μέσα από την αυτομόρφωση», πράγμα γνώριμο σε κάθε μελετητή των στελεχών της εργατικής ηγεσίας, σε όλες τις περιόδους της βρετανικής ιστορίας. Πρόκειται για εκείνο το είδος ανθρώπου που έχει δώσει στα εργατικά κινήματα ηγεσία αλλά και, τις περισσότερες φορές, πλεονέκτημα. Ο Κ. Newton υπαινίσσεται ότι σε αυτό είναι παρόμοιοι με τους ακτιβιστές του Εργατικού Κόμματος, και ότι ο κύριος λόγος για το ασυνήθιστα μικρό μέγεθος του βρετανικού Κ.Κ. είναι πως (μέχρι πρόσφατα) το Εργατικό Κόμμα εξέφραζε ικανοποιητικότατα τις απόψεις των περισσότερων πολιτικά συνειδητών βρετανών εργατών. Σε αυτό είναι σχε-

δόν βέβαιο πως έχει δίκιο, αν και υπήρχε ανέκαθεν μια εργατική Αριστερά που το θεωρούσε ανεπαρκές. Αυτή η άκρα Αριστερά είναι το θέμα του βιβλίου του W. Kendall.

Το πραγματικό ερώτημα είναι αν αυτή αποτέλεσε ή αποτελεί «επαναστατικό» κίνημα. Σε ό,τι αφορά το Κ.Κ., το ζήτημα δεν είναι η υποκειμενική του δέσμευση σε μια θεμελιώδη κοινωνική αλλαγή, αλλά η φύση της κοινωνίας που μέσα της επιδίωκε και επιδιώκει τους αντικειμενικούς σκοπούς του, και το πολιτικό πλαίσιο των δραστηριοτήτων του. Για τους νεαρούς ακραίους του 1969, που η ιδέα τους για την επανάσταση είναι, αν όχι να σταθούν πάνω σε ένα οδόφραγμα, τουλάχιστον να κάνουν τον ίδιο θόρυβο σαν να στέκονταν σε οδόφραγμα, φαίνεται πρόδηλο πως αυτό δεν είναι επαναστατικό, και έχει προ πολλού πάψει να είναι. Όμως το ζήτημα είναι σοβαρότερο από αυτά. Κατά πόσο μπορεί οποιοδήποτε κόμμα να είναι λειτουργικά επαναστατικό, σε μια χώρα όπου η κλασική επανάσταση απλούστατα δεν βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη, και της λείπει ακόμη και μια ζωντανή παράδοση επαναστάσεων κατά το παρελθόν;

Η έρευνα του Walter Kendall για την Αριστερά του 1900-1921 θέτει με αιχμηρό τρόπο αυτό το ερώτημα.[2] Ο ίδιος ο συγγραφέας ενίοτε φαίνεται να χάνεται μέσα στην πολυδαίδαλη σεκταριστική ιστορία και αφιερώνει υπερβολικό χώρο στο επιχείρημα, ότι το Κ.Κ. αναπτύχθηκε όχι μέσα από το παρελθόν της βρετανικής ριζοσπαστικής Αριστεράς αλλά από τις διεθνείς απαιτήσεις των ρώσων μπολσεβίκων. Αυτό το επιχείρημα μπορεί να απορριφθεί με δυο λόγια. Αν κάτι είναι ξεκάθαρο για την περίοδο 1917-1921, αυτό είναι ότι (α) η άκρα Αριστερά ταυτιζόταν με πάθος με τους μπολσεβίκους· (β) την αποτελούσαν ομαδούλες που τσακώνονταν μεταξύ τους· (γ) οι περισσότερες από αυτές, αυτό που ήθελαν ήταν να γίνουν αυτές το Κομμουνιστικό Κόμμα, ό,τι και αν ήθελαν οι Ρώσοι, και (δ) η φυσική και συνετή πορεία για τους Ρώσους ήταν να φροντίσουν ώστε να προκύψει ένα μόνο ενοποιημένο κόμμα. Στην πραγματικότητα, αυτό που συνέβη ήταν το αναμενόμενο. Η μεγαλύτερη και πιο μακροχρόνια από τις ανεξάρτητες μαρξιστικές οργανώσεις της βρετανικής Αριστεράς, το Βρετανικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, έγινε ο κύριος πυρήνας του Κ.Κ., απορροφώντας ομάδες άλλων αριστερών, πολιτικά σημαντικές αλλά αριθμητικά μικρές. Οι Ρώσοι χρησιμοποίησαν το κύρος τους για να αποβάλουν από αυτό κάμποσο αντιπολιτικό σεκταρισμό, αν και η διεργασία τής μετατροπής του σε μπολσεβίκικο κόμμα δεν άρχισε στα σοβαρά παρά μόνο μετά την περίοδο που τελειώνει το βιβλίο του W. Kendall.

2. Walter Kendall, *The Revolutionary Movement in Britain 1900-21*, Λονδίνο 1969.

Όμως κατά πόσον ήταν επαναστατική αυτή η ριζοσπαστική Αριστερά; Κατά πόσον μπορούσε αυτή να είναι επαναστατική; Από την πληρέστατη και εμβριθή ανάλυση του Kendall είναι προφανές ότι μόνο ένα ελάχιστο κλάσμα της μικρής προ του 1914 ριζοσπαστικής Αριστεράς το αποτελούσαν επαναστάτες με τη ρωσική ή την ιρλανδική έννοια: κυρίως στη Σκοτία, στο Ηστ Εντ του Λονδίνου (με τους ρώσικους συνδέσμους του) και ίσως στη νότια Ουαλία. Αυτές οι ελάχιστες δεκάδες, ή στην καλύτερη περίπτωση ελάχιστες εκατοντάδες, αγωνιστών έπαιξαν δυσανάλογα μεγάλο ρόλο στα χρόνια 1911-1920, όταν το βρετανικό εργατικό κίνημα, πιθανόν για πρώτη φορά έπειτα από τους χαρτιστές, εμφάνισε σημεία ότι απέρριπτε ειλικρινά «το σύστημα», συμπεριλαμβανομένης της «πολιτικής», του Εργατικού Κόμματος και της συνδικαλιστικής ηγεσίας. Το να πούμε ότι ήταν επαναστατικό θα ήταν παραπλανητικό.

Ο άμεσος λόγος για την αποτυχία ήταν ότι η βρετανική Αριστερά δεν είχε ούτε αίσθηση της εξουσίας ούτε οργανώσεις ικανές να σκέφτονται με βάση την εξουσία. Οι εξεγερμένοι απλώς αντιμετώπιζαν την πιο μετριόφρονα επιλογή είτε να καταλάβουν τις παραδοσιακές μαζικές εργατικές οργανώσεις, παίρνοντάς τες από τη ρεφορμιστική Αριστερά, είτε να αρνηθούν να έχουν δοσοληψίες με εκείνες. Όμως η μία πορεία, αν και γονιμότερη μακροπρόθεσμα, ελάττωνε τη θέρμη τής αγωνιστικότητας σε περίπτωση άμεσης κρίσης· η άλλη τη διατηρούσε, θυσιάζοντας την αποτελεσματικότητα.

Οι εργάτες ορυχείων της νότιας Ουαλίας –το συνδικάτο τους ήταν ουσιαστικά γέννημα εξέγερσης των απλών μελών– επέλεξαν την πρώτη λύση, με αποτέλεσμα μετά τη μεγάλη απεργία του 1915 να μην υπάρχει πλατιά διαδεδομένο ανεπίσημο κίνημα στα ορυχεία που να μπορεί να συνδεθεί με το κίνημα στη βιομηχανία. Όμως οι εργάτες ορυχείων έμειναν ενωμένοι, ριζοσπαστικοποιήθηκαν *μαζικά* (η Ομοσπονδία της Νότιας Ουαλίας κάποια στιγμή σκέφτηκε μάλιστα να ενταχθεί στην Κομιντέρν), εξέλεξαν τον Α. Τζ. Κουκ το 1924 και ώθησαν το σύνολο της εργατιάς στη Γενική Απεργία – σε εποχή που αυτή είχε πάψει να έχει και μεγάλη πολιτική σημασία. Όπως σωστά επισημαίνει ο Kendall, η επιτυχία τους «απέτρεψε τη ριζοσπαστική δράση κατά τη διάρκεια του πολέμου, αλλά μόνο για να την κάνει να ξεσπάσει μόλις τελείωσε ο πόλεμος».

Οι εργατικοί αντιπρόσωποι,[3] από την άλλη πλευρά, με τον ίδιο τους το συνδικαλισμό της βάσης, με τη δυσπιστία τους για οποιανδήποτε πολιτική και γραφειοκρατία, σπατάλησαν τις προσπάθειές τους και δημιούργησαν

3. Shop steward: πρόσωπο εκλεγμένο από τα μέλη ενός συνδικάτου, λ.χ. σε ένα εργοστάσιο, για τις σχέσεις με τη διεύθυνση [Σ.τ.Μ.].

–όπως επίσης επισημαίνει ο Kendall– ένα απλό συμπλήρωμα στον επίσημο συνδικαλισμό. Αυτοί μάλλον εξέφραζαν παρά καθοδήγησαν μια γνήσια εξέγερση, αν και ήταν ανίκανοι να τής δώσουν αποτελεσματικότητα ή έστω μονιμότητα. Εξ ου και το ότι το κίνημά τους διαλύθηκε, αφήνοντας πίσω του μόνο λίγες δεκάδες πολύτιμες στρατολογίες για το νέο Κ.Κ. «Το 1918», έγραψε ο Γκάλλαχερ, «είχαμε κάνει πορεία μέσα από τη Γλασκώβη, και είχαμε δύναμη εκατό χιλιάδων. Την Πρωτομαγιά του 1924 ήμουν επικεφαλής μιας διαδήλωσης στο δρόμο. Ήμασταν εκατό όλοι κι όλοι».

Το πρόβλημα με την επαναστατική Αριστερά σε σταθερές βιομηχανικές κοινωνίες είναι ότι οι ευκαιρίες της δεν έρχονται ποτέ, αλλά οι κανονικές συνθήκες μέσα στις οποίες πρέπει αυτή να λειτουργεί, την εμποδίζουν να αναπτύξει τα κινήματα που είναι πιθανόν να αδράξουν τις σπάνιες στιγμές όπου καλούνται να φερθούν σαν επαναστάτες. Το αποθαρρυντικό συμπέρασμα που προκύπτει από το βιβλίο του W. Kendall είναι ότι δεν υπάρχει απλή διέξοδος από αυτό το δίλημμα· είναι ενσωματωμένο σε αυτήν την κατάσταση. Δεν είναι καν λύση ένας σεκταρισμός κλεισμένος στον εαυτό του. Ούτε πάλι είναι λύση μια αντίδραση απλής ανυπότακτης απόρριψης κάθε πολιτικής και «γραφειοκρατίας». Το να είσαι επαναστάτης σε χώρες όπως οι δικές μας, απλώς συμβαίνει να είναι δύσκολο. Δεν υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι θα είναι λιγότερο δύσκολο στο μέλλον απ' όσο ήταν στο παρελθόν.

(1969)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Ο Γαλλικος Κομμουνισμος

Η ιστορία του κομμουνισμού στις ανεπτυγμένες οικονομίες της Δύσης είναι η ιστορία επαναστατικών κομμάτων σε χώρες χωρίς προοπτικές εξέγερσης. Αυτές οι χώρες ενδέχεται να εμπλέκονται, και κατά καιρούς έχουν εμπλακεί, σε επαναστατική δράση που προκύπτει από τις διεθνείς αντιφάσεις του καπιταλισμού (λ.χ. από τη ναζιστική κατοχή) ή καθρεφτίζει το φέγγος από πυρκαγιές που έχουν ανάψει αλλού (λ.χ. στην ανατολική Ευρώπη), αλλά οι δικοί τους πολιτικοί δρόμοι δεν έχουν οδηγήσει στα οδοφράγματα, ούτε ποτέ φάνηκαν να οδηγούν εκεί για περισσότερο από μια φευγαλέα στιγμή. Ούτε οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι ούτε η μεγάλη οικονομική ύφεση που μεσολάβησε κλόνισαν σοβαρά την κοινωνική βάση κανενός καθεστώτος ανάμεσα στα Πυρηναία, το νότιο όριο των Άλπεων και το Βόρειο Ακρωτήριο: και δεν είναι εύκολο να φανταστούμε βαρύτερα πλήγματα να χτυπούν αυτή την περιοχή στη σχετικά σύντομη περίοδο μισού αιώνα. Στην ανατολική Ευρώπη –για να πάρουμε το πλησιέστερο παράδειγμα– η κατάσταση υπήρξε πολύ διαφορετική. Εδώ έχουμε μέσα στην ίδια περίοδο τουλάχιστον τέσσερις και ίσως πέντε περιπτώσεις ενδογενούς κοινωνικής επανάστασης (τη Ρωσία, τη Γιουγκοσλαβία, την Αλβανία, την Ελλάδα[1] και ίσως τη Βουλγαρία), χωρίς να συνυπολογίζουμε τις πρόσκαιρες αλλά σοβαρές αναστατώσεις.

Αυθόρμητα ή με προμελετημένο τρόπο, τα εργατικά κινήματα της Δύσης υποχρεώθηκαν να προσαρμοστούν σε αυτή την κατάσταση, και έτσι διέτρεχαν πάντοτε τον κίνδυνο να προσαρμοστούν σε μια μόνιμη και δευτερεύουσα ύπαρξη στο εσωτερικό του καπιταλισμού. Κατά την περίοδο πριν από το 1914, αυτή η δυσχέρεια επισκιαζόταν σε κάποιο βαθμό από την άρνηση των αστικών καθεστώτων να τα αποδεχτούν επίσημα ή πλήρως μέσα στο δικό τους σύστημα πολιτικών και οικονομικών σχέσεων, από τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης στις οποίες ζούσαν οι περισσότεροι εργάτες και από το αύταρκες κοινωνικό σύμπαν ενός παράνομου προλεταριάτου, καθώς και

1. Επιτυχημένης κοινωνικής επανάστασης δηλαδή, αν δεν ήταν η βρετανική στρατιωτική επέμβαση και η σοβιετική διπλωματική αποχή.

από τη δύναμη των επαναστατικών παραδόσεων –κυρίως μαρξιστικών, αλλά επίσης αναρχικών– από τις οποίες είχαν συγκροτηθεί και εξακολουθούσαν να αντλούν μεγάλη έμπνευση τα περισσότερα εργατικά κινήματα. Στη γενιά μετά το 1917, αυτή επισκιαζόταν εν μέρει από την κατάληξη του καπιταλισμού στην αλληλοσφαγή, την οικονομική ύφεση και τη βαρβαρότητα, και ειδικότερα από τη μπολσεβίκικη επανάσταση, που τη θεωρούσαν (και σωστά) προάγγελο της παγκόσμιας επανάστασης. Στη δική μας γενιά, αυτή η δυσχέρεια εμφανίστηκε με πολύ μεγαλύτερη σαφήνεια, λόγω του συνδυασμού τριών παραγόντων· αυτοί ήταν η αξιοσημείωτη και πρωτοφανής ευημερία της «Δύσης» (συμπεριλαμβανομένου του κύριου όγκου των εργατικών της τάξεων), η αποσύνθεση της Τρίτης Διεθνούς –είτε στις επίσημες είτε στις ανεπίσημες εκδοχές της–, και η μεγάλη απόσταση –συνάμα γεωγραφική, κοινωνική και πολιτική– που χώριζε τη μετά το 1945 φάση της παγκόσμιας επανάστασης από τα προβλήματα των ανεπτυγμένων δυτικών χωρών.[2]

Η περίοδος πριν από το 1914 έχει πια περάσει στην ιστορία. Η Δεύτερη Διεθνής κατέρρευσε ολότελα, και χωρίς καμία πιθανότητα αναβίωσης, ενώ το ίδιο συνέβη στο εν μέρει αντίπαλο, εν μέρει συμπληρωματικό κίνημα του αναρχίζοντος επαναστατικού τρεϊντγιουνιονισμού («συνδικαλισμού»). Αν μελετάμε εκείνη την περίοδο για οποιονδήποτε άλλο λόγο πέρα από ακαδημαική περιέργεια, είναι απλώς για να μας βοηθήσει να εξηγήσουμε ό,τι συνέβη αργότερα, και ίσως για να αναζητήσουμε κάποια ίχνη γύρω από τη λειτουργία κάποιου πράγματος που τότε ήταν συνηθισμένο αλλά τώρα σπανίζει, δηλαδή μοναδικών εθνικών σοσιαλιστικών κινημάτων, οργανωτικά ενωμένων αλλά ιδεολογικά πλουραλιστικών. Η περίοδος της Τρίτης Διεθνούς διαρκεί ακόμη, τουλάχιστον με τη μορφή του μόνιμου σχίσματος ανάμεσα στα Κομμουνιστικά και στα Σοσιαλδημοκρατικά Κόμματα, που η συμπεριφορά ούτε των μεν ούτε των δε δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς σταθερή αναφορά στην Οκτωβριανή Επανάσταση. Εξ ου και η σπουδαιότητα μελετών όπως το ογκώδες βιβλίο της Annie Kriegel, *Απαρχές του γαλλικού κομμουνισμού, 1914-20*.[3]

Το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα είναι από πολλές απόψεις μοναδικό. Είναι ένα από τα ελάχιστα μαζικά Κομμουνιστικά Κόμματα στις «προηγ-

2. Δεν λέω ότι πρέπει αυτή να είναι απόμακρη· λέω απλώς ότι αποτελεί παρατηρήσιμο γεγονός ότι η Κινεζική Επανάσταση και οι εθνικοαπελευθερωτικές επαναστάσεις δεν έχουν διόλου γονιμοποιήσει τα σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά κινήματα της Δύσης στην ίδια έκταση που το είχε κάνει η Οκτωβριανή Επανάσταση.

3. Annie Kriegel, *Aux Origines du Communisme Français, 1914-20* (2 τόμοι), Παρίσι - Χάγη 1964.

μένες» οικονομίες της Δύσης και, με εξαίρεση το Ιταλικό Κ.Κ. (το οποίο λειτουργεί σε μια χώρα που μπήκε αργοπορημένα και ελλιπώς στον «προηγμένο» τομέα της παγκόσμιας οικονομίας), το μόνο που έχει γίνει το πλειοψηφικό κόμμα μέσα στο εργατικό του κίνημα. Εκ πρώτης όψεως τούτο δεν αποτελεί και μεγάλο πρόβλημα. Η Γαλλία είναι η κλασική χώρα της δυτικοευρωπαικής επανάστασης, και αν δεν προσελκύσουν οι παραδόσεις του 1789-1794, 1830, 1848 και 1871 ένα έθνος σε επαναστατικά κόμματα, τότε τίποτε δεν θα το κάνει. Ωστόσο, αν το καλοσκεφτούμε, η άνοδος του Κ.Κ. είναι μάλλον περισσότερο αινιγματική. Οι κλασικές παραδόσεις του γαλλικού επαναστατισμού –μέχρι και η παράδοση της εργατικής τάξης– δεν ήταν μαρξιστικές ούτε, ακόμη περισσότερο, λενινιστικές, αλλα γιακωβίνικες, μπλανκιστικές και προυντονικές. Το σοσιαλιστικό κίνημα των πριν από το 1914 χρόνων ήταν ήδη ένα γερμανικό μπόλι στο γαλλικό δέντρο, και μπόλι που δεν έπιασε παρά ατελώς στην πολιτική και ακόμη λιγότερο είχε πιάσει στα συνδικάτα. Ο γκεντισμός,[4] το πλησιέστερο πράγμα στη σοσιαλδημοκρατική ορθοδοξία, αν και αρκετά μακριά ακόμη από αυτήν, παρέμενε τοπικό ή μειοψηφικό φαινόμενο. Το Γαλλικό Κ.Κ. σηματοδότησε μια πολύ ριζοσπαστικότερη «μπολσεβικοποίηση» ή εκρωσισμό του ντόπιου κινήματος, και μπολσεβικοποίηση για την οποία ελάχιστο έρεισμα υπήρχε μέσα του. Το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα έγινε και έχει παραμείνει όχι μόνο το μαζικό κόμμα των περισσότερων γάλλων εργατών, η κύρια δύναμη της γαλλικής Αριστεράς, αλλά επίσης κλασικά «μπολσεβίκικο» κόμμα. Τούτο θέτει το σημαντικότερο πρόβλημα της ιστορίας του. Η A. Kriegel δεν ξεκινά να το απαντήσει ευθέως –οι δύο τόμοι της τελειώνουν με το συνέδριο της Τουρ, που ίδρυσε το κόμμα–, αλλά όντως απαντά σε αυτό πλαγίως· ούτως ειπείν, μέσα από μια διαδικασία απαλοιφής εναλλακτικών ενδεχομένων. Η ιστορία των χρόνων που εκείνη έθεσε ως θέμα της δεν ολοκλήρωσε αυτή την απαλοιφή. Μάλιστα, ένα από τα κύρια σημεία του επιχειρήματός της είναι ότι η μετέπειτα ανάπτυξη του Κ.Κ. δεν ήταν διόλου εύκολα προβλέψιμη το 1920. Παρόλα αυτά, ο πόλεμος και ο μεταπόλεμος ξεκαθάρισαν ένα πολύ ευρύ πεδίο ιστορικά συσσωρευμένης αλλά απαρχαιωμένης ή ανεφάρμοστης πολιτικής.

Τον αντίκτυπο του πολέμου και της Ρωσικής Επανάστασης πρέπει να τον ανιχνεύσουμε με παράλληλες έρευνες στην εξέλιξη της εργατικής τάξης και στη χαλαρά οργανωμένη και ενίοτε μη αντιπροσωπευτική μειοψηφία, που συγκρότησε το γαλλικό εργατικό κίνημα. Αυτή η διάκριση είναι σημαντική, ιδιαίτερα γιατί ο ίδιος ο τρωτός, ασταθής ή περιορισμένος χαρακτή-

4. Guesdism: ρεύμα επαναστατικού μαρξισμού, που πήρε το όνομά του από το γάλλο πολιτικό Jules Guesde (1845-1922) [Σ.τ.Μ.].

ρας του γαλλικού κινήματος ενδέχεται, όπως υποστηρίζει εκείνη, να έκανε την ελκυστικότητα των επαναστατικών κομμάτων μετά τον πόλεμο μεγαλύτερη απ' ό,τι σε χώρες όπου το εργατικό κίνημα αντιπροσώπευε περισσότερο τις μάζες. Το βιβλίο της A. Kriegel μας λέει συγκριτικά λίγα για την εξέλιξη αυτή, αν και είναι σαφές ότι αυτή πέρασε από τέσσερις μείζονες φάσεις: ομόθυμη επιστροφή στον εθνικισμό το 1914, γοργά αυξανόμενη κόπωση από τον πόλεμο από το τέλος του 1916, που κορυφώνεται στις άκαρπες απεργίες και τις στρατιωτικές ανταρσίες της άνοιξης του 1917, ξανακύλισμα στην απραξία μετά την αποτυχία τους (πλην όμως, απραξία συνδυασμένη με ολοένα μεγαλύτερη συρροή εργατών στις εργατικές οργανώσεις), και, μετά το τέλος του πολέμου, ταχεία και συσσωρευτική ριζοσπαστικοποίηση, που είναι σχεδόν βέβαιο ότι *προηγήθηκε* των επίσημων εργατικών οργανώσεων. Οι κύριοι φορείς της ήταν οι αποστρατευμένοι στρατιώτες –ο ρυθμός της βαθμιαίας αποστράτευσης συντήρησε την ορμή τής ριζοσπαστικοποίησης– και οι βιομηχανίες (μέταλλο και σιδηρόδρομοι) που συνδύαζαν την προϊστορία της σπουδαιότητάς τους κατά την πολεμική περίοδο με την επιστροφή των αποστρατευμένων στις παλιές τους εργασίες. Παρόλα αυτά, μέχρι το τέλος του πολέμου ο βαθιά ριζωμένος εθνικισμός, που είναι η παλαιότερη και η πιο ρωμαλέα παράδοση της γαλλικής Αριστεράς, κράτησε τις μάζες μακριά από μια επανάσταση (συμπεριλαμβανομένης της Ρωσικής Επανάστασης) που φαινόταν να συνεπάγεται γερμανική νίκη. Σε σύγκριση με τη Βρετανία, λόγου χάρη, το κίνημα συμπαράστασης στα σοβιέτ, το 1917, ήταν εντυπωσιακά αδύναμο. Μόνο αφότου η ανακωχή είχε απαλείψει την επιλογή μεταξύ πατριωτισμού και επανάστασης, μπόρεσε η πολιτική ριζοσπαστικοποίηση των γάλλων εργατών να προχωρήσει ανεμπόδιστη. Και όταν όντως προχώρησε, διαλύθηκε από την αποτυχία του εργατικού τους κινήματος.

Για το εργατικό κίνημα, τα χρόνια από το 1914 μέχρι το 1920 ήταν μια σειρά από ήττες, και μάλιστα ήττες ιστορικά αποφασιστικές. Το 1914 σήμαινε την πλήρη αποτυχία όλων των τμημάτων και όλων των συνταγών του προηγούμενου κινήματος –τόσο των σοσιαλιστικών όσο και των συνδικαλιστικών. Από τις αρχές του 1915 εμφανίστηκε μια μικρή ειρηνιστική-διεθνιστική (αλλά όχι επαναστατική) αντιπολίτευση, μολονότι –πράγμα αρκετά σημαντικό– όχι με βάση την προπολεμική ριζοσπαστική Αριστερά. Απέτυχε το 1917, και αργά αργά προέκυψε μια επαναστατική φιλομπολσεβίκικη Αριστερά μετά την ανακωχή, μολονότι –και αυτό σημαντικό– κατά ένα μέρος μόνο βασιζόταν στο ειρηνιστικό-διεθνιστικό ρεύμα του «Τσίμερβαλντ»,[5]

5. Ο συγγραφέας αναφέρεται στο γνωστό συνέδριο του Τσίμερβαλντ της Ελβετίας, όπου το Σεπτέμβρη του 1915 έγινε το συνέδριο των σοσιαλιστών και εδραιώθηκε η διάσπαση ανά-

που πολλοί από τους ηγέτες του αρνήθηκαν να συμμετάσχουν σε αυτήν. Σε αυτό το στάδιο δεν έγινε καμία διάσπαση στο γαλλικό εργατικό κίνημα, ή οπωσδήποτε δεν υπήρξε μεγαλύτερη διάσταση απόψεων, αφότου επινοήθηκε η λύση της χαλαρής ενότητας, ούτε υπήρχε καμιά σοβαρή προοπτική μόνιμης διάσπασης. Αντίθετα, κατά το 1918-1919 τόσο το Σοσιαλιστικό Κόμμα όσο και η Γενική Συνομοσπονδία Εργασίας (CGT) φάνηκαν και πάλι να έχουν βρει μια βάση για ενότητα σε μια στροφή προς τα αριστερά –αλλά όχι προς τη μπολσεβίκικη Αριστερά– που επέκρινε αλλά δεν αποκήρυσσε τις υπερβολές του εθνικισμού και της ταξικής συνεργασίας του 1914. Αντίθετα από τη Γερμανία, ο πόλεμος δεν είχε διασπάσει το κόμμα. Αντίθετα από τη Βρετανία, οι ηγέτες της ταξικής συνεργασίας του 1914 (όπως λόγου χάρη ο Άρθουρ Χέντερσον) δεν έστρεψαν ένα ενωμένο κόμμα προς την αντίθεση στον πόλεμο και προς έναν μετριοπαθή σοσιαλισμό. Αλλά όπως στην Αυστρία, η προηγούμενη ειρηνιστική μειοψηφία έγινε πλειοψηφία χωρίς να διαιρέσει το κόμμα.

Φυσικά μέσα στη μεθυστική ατμόσφαιρα της παγκόσμιας επανάστασης όλα τα τμήματα του κινήματος, εκτός από τη μικροσκοπική και ανυπόληπτη εθνικιστική άκρα Δεξιά, προσέβλεπαν στην «επανάσταση» και στο «σοσιαλισμό», αν και είναι αμφισβητήσιμο εάν οι μάχες που δόθηκαν στα 1919-1920 είχαν όντως αυτόν τον αντικειμενικό σκοπό. Όποιος κι αν ήταν ο αντικειμενικός σκοπός τους, απέτυχαν όλα. Η μικρή Ακροαριστερά που ονειρευόταν μια δυτικότροπη προλεταριακή επανάσταση βασισμένη σε «συμβούλια» και εξίσου εχθρική προς το Κοινοβούλιο, τα κόμματα και τα συνδικάτα, απέτυχε στις απεργίες της άνοιξης του 1919, γιατί ποτέ δεν άγγιξε τις μάζες.[6] Η λύση του ελευθεριακού ή αποκεντρωμένου κομμουνισμού απαλείφθηκε. Οι πολιτικοί σοσιαλιστές υπολόγιζαν ανέκαθεν στις εκλεγμένες σοσιαλιστικές κυβερνήσεις, και κατάρτισαν ένα φιλόδοξο πρόγραμμα για το τι θα έκανε μια τέτοια κυβέρνηση. Απέτυχαν το 1919, γιατί η πολιτική μεταστροφή του εκλογικού σώματος στους σοσιαλιστές ήταν απογοητευτικά μικρή, μόνο 14% περίπου, πολύ μικρότερη απ' ό,τι σε άλλες χώρες. Αν δεν ήταν η χλιαρότητα της ρεφορμιστικής ηγεσίας, όπως αποδεικνύει πειστικά η A. Kriegel, το ποσοστό θα ήταν σημαντικά μεγαλύτερο, αλλά έστω κι έτσι, εκλογική πλειοψηφία δεν ήταν ποτέ ενόψει και αυτό έσωσε την ηγε-

μεσα σε μια σοσιαλδημοκρατική και σε μια επαναστατική πτέρυγα. Επικεφαλής της «αριστεράς του Τσίμερβαλντ» ήταν ο Λένιν [Σ.τ.Μ.].

6. Η A. Kriegel σωστά επισημαίνει ότι υπήρχε μια γνήσια επαναστατική εκδοχή, εναλλακτική προς τον μπολσεβικισμό, που επιδίωκε να συνδυάσει το σοσιαλισμό και τις φιλελεύθερες ή ελευθεριακές αξίες· αλλά επίσης ότι ήταν ολοκληρωτική η αποτυχία της, υπό οποιοδήποτε πρόσημο και αν είχε οργανωθεί αυτή. Όντως, ήταν απλώς πολιτικά ακατόρθωτη.

σία του κόμματος από την απόδειξη ότι δεν θα είχαν κάνει τίποτε με αυτήν. Πάντως ο ρεφορμιστικός δρόμος προσωρινά είχε αποκλειστεί.

Τέλος, και το σοβαρότερο, οι επαναστατικοί συνδικαλιστές –ίσως η ισχυρότερη καθαρά προλεταριακή παράδοση επανάστασης στη Γαλλία– προσπάθησαν και απέτυχαν στα 1920, με την αποτυχία της μεγάλης απεργίας των σιδηροδρομικών. Ο παραδοσιακός μύθος της γαλλικής εργατιάς, η επαναστατική γενική απεργία, πέθανε· το σημαντικότερο, το ίδιο και ο επαναστατικός συνδικαλισμός ως σοβαρή τάση στο γαλλικό κίνημα.

Σε αυτές τις περιστάσεις και μόνο, είναι που ο κύριος όγκος του Γαλλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος ήταν πρόθυμος να ακολουθήσει τη Μόσχα, αλλά ακόμη και τότε το έκανε μόνο με σιωπηρές επιφυλάξεις – «χωρίς δισταγμούς, αλλά χωρίς άκαιρες διευκρινίσεις», όπως λέει η A. Kriegel. Χρειάστηκε η παλινδρόμηση της πλειοψηφίας των σοσιαλιστών στο παλιό κόμμα τους λίγο αργότερα και η απομάκρυνση της αρχικής ηγεσίας του Κ.Κ. μερικά χρόνια αργότερα, για να τεθούν τα θεμέλια για ένα πραγματικό μπολσεβίκικο κόμμα. Αυτό αναμφίβολα αληθεύει, αλλά παρόλα αυτά μπορούμε να αμφιβάλλουμε για το αν η εμφάνιση ενός μαζικού Κ.Κ. ήταν τόσο «τυχαία» όσο λέει εκείνη.

Κατ' αρχάς, η χρεοκοπία των προηγούμενων ρευμάτων και συνταγών του γαλλικού σοσιαλισμού ήταν αμετάκλητη. Επιπλέον, έσπασε η παραδοσιακή υπερηφάνεια για τη Γαλλία σαν την «κλασική» χώρα της ευρωπαϊκής επανάστασης, και για τις γαλλικές επαναστάσεις σαν αυτές που έδιναν τον τόνο διεθνώς, πράγμα που είχε κρατήσει το γαλλικό κίνημα εν πολλοίς ανεπηρέαστο από το μαρξισμό. Οι Γάλλοι είχαν αποτύχει –με αξιοθρήνητο τρόπο, και για πρώτη φορά σε εποχή ευρωπαϊκής επανάστασης–, ενώ οι μπολσεβίκοι είχαν πετύχει. Σε κάθε μελλοντική γαλλική άκρα Αριστερά ο Λένιν θα έπρεπε να αναπληρώσει το σφρίγος του Ροβεσπιέρου, του Μπλανκί ή του Προυντόν, που έφθινε. Ήταν για πρώτη φορά ανοιχτός ο δρόμος για μετασχηματισμό των γάλλων επαναστατών. Όμως στην εποχή της Τρίτης Διεθνούς ένας τέτοιος μετασχηματισμός απέκλειε οποιανδήποτε συντήρηση των προπολεμικών συνταγών για τη σοσιαλιστική ενότητα. Μια κομμουνιστική Αριστερά θα ήταν μπολσεβίκικη ή δεν θα υπήρχε καθόλου.

Κατά δεύτερο, όπως σωστά παρατηρεί η A. Kriegel, εξαφανίστηκε ολόκληρη η κοινωνική βάση τού προ του 1914 γαλλικού εργατικού κινήματος. Ο πόλεμος έφερε τη γαλλική οικονομία για πρώτη φορά στον 20ό αιώνα, δηλαδή κατέστησε αδύνατον (ή περιθωριακό) τον ασταθή μειοψηφικό συνδικαλισμό των προ-βιομηχανικών τεχνιτών, που άλλοτε ήταν η βάση του επαναστατικού συνδικαλισμού, αλλά και την ψευδαίσθηση για μια παράνομη εργατική τάξη που να μη συνδέεται με το καπιταλιστικό σύστημα με τί-

ποτε άλλο πέρα από το μίσος και την ελπίδα της ολικής ανατροπής του. Με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, τόσο η ρεφορμιστική όσο και η επαναστατική στάση των πριν από το 1914 χρόνων έπρεπε να επαναπροσδιοριστεί ή να οριστεί ακριβέστερα. Με αυτό το νόημα, επίσης, ο δρόμος της επιστροφής στο 1914 ήταν κλεισμένος.

Όμως η ίδια αυτή αλλαγή στη γαλλική οικονομία και στη σχέση ανάμεσα στους εργοδότες, τους εργάτες και το κράτος, έθετε προβλήματα που ούτε οι σοσιαλιστές ούτε οι κομμουνιστές τα αντιμετώπισαν, ούτε έστω τα αναγνώρισαν πλήρως, και σε αυτή την αποτυχία έγκειται σε μεγάλο βαθμό η τραγωδία του δυτικού σοσιαλισμού. Το Σοσιαλιστικό Κόμμα του Λεόν Μπλουμ δεν έγινε ούτε το ιδανικό φαβιανό κόμμα, να προσεγγίζει το σοσιαλισμό μέσω εκλογών και βαθμιαίων μεταρρυθμίσεων, ούτε έστω ένα απλό ρεφορμιστικό κόμμα εντός του καπιταλισμού. Εκφυλίστηκε σε κάτι σαν το Ριζοσπαστικό Κόμμα της Τρίτης Δημοκρατίας, και μάλιστα ανέλαβε τον πολιτικό ρόλο εκείνου στην Τέταρτη Δημοκρατία: εγγυόταν την κοινωνική και οικονομική στασιμότητα, φιλοδωρούμενο με υπουργικά αξιώματα για τους ηγέτες του. Το Κομμουνιστικό Κόμμα παρέμεινε το κόμμα της διεθνούς προλεταριακής επανάστασης και, σε ολοένα μεγαλύτερο βαθμό, της πραγματικής οργάνωσης της εργατικής τάξης. Η μπολσεβικοποίηση το μετέτρεψε σχεδόν σίγουρα στην αποτελεσματικότερη επαναστατική οργάνωση της γαλλικής ιστορίας. Αναπόφευκτα όμως, αφού η παγκόσμια επανάσταση κατέληξε να είναι απλώς η Ρωσική Επανάσταση, η ελπίδα για την επέκτασή της βρισκόταν στην ΕΣΣΔ, και θα παρέμενε εντοπισμένη εκεί για όσο η ΕΣΣΔ «συνέχιζε να βλέπει τον εαυτό της σαν την επανάσταση που προελαύνει».[7] Και αφού δεν υπήρχε καμία επαναστατική κατάσταση ή προοπτική στη Γαλλία, «το PCF αναγκαστικά έγινε η έδρα όλων των αντιφάσεων και των αντινομιών τού προ του 1914 γαλλικού επαναστατικού σοσιαλισμού: ρεφορμιστικό στην καθημερινή του πρακτική, μολονότι επαναστατικό· πατριωτικό, μολονότι διεθνιστικό». Και, όπως σωστά παρατηρεί εκείνη, «με το να μετατραπεί σε ένα είδος κατά φαντασίαν ολικής κοινωνίας, κατά το πρότυπο του σύμπαντος της σοβιετικής Ρωσίας»· και, θα προσθέταμε, με το να αποσύρεται ολοένα περισσότερο από την πραγματική συμμετοχή στην πολιτική. Μόνο ένα πράγμα το απέτρεπε σταθερά από

7. Στις συνθήκες του σταλινισμού, τούτο συνεπαγόταν πλήρη ταύτιση με όλες τις ενέργειες του ΚΚΣΕ, διότι οποιοσδήποτε δισταγμός σήμαινε διαγραφή (expulsion) και απώλεια της επαφής με την πραγματικότητα της παγκόσμιας επανάστασης· όμως η A. Kriegel ίσως να υπερασπίζεται το δικό της παρελθόν όταν υποστηρίζει ότι «οποιαδήποτε προσπάθεια να εδραιωθεί οποιαδήποτε διάκριση ανάμεσα στο σοβιετικό κράτος και [...] στο Γαλλικό Κ Κ , θα ήταν βαθιά άτοπη, στη θεωρία καθώς και στην πράξη».

το να γίνει μετενσάρκωση του γαλλικού ρεφορμιστικού σοσιαλισμού. Αντίθετα με εκείνον, στις αποφασιστικές κρίσεις που καθιστούσαν υποχρεωτική μια επιλογή μεταξύ του εθνικισμού και του διεθνισμού, αυτό έχει ταχθεί υπέρ του διεθνισμού (στη μόνη διαθέσιμη μορφή του, την αφοσίωση στην Οκτωβριανή Επανάσταση όπως αυτή ενσαρκωνόταν στην ΕΣΣΔ).

Δεν υπήρχε –δεν υπάρχει– άραγε καμία διέξοδος από αυτό το δίλημμα του επαναστατικού κόμματος σε ένα μη επαναστατικό περιβάλλον; Το να θέτουμε αυτό το ερώτημα δεν σημαίνει ότι αρνούμαστε την ορθότητα της διεθνούς πορείας την οποία όρισε για το κομμουνιστικό κίνημα ο Λένιν, που η επιβλητική πολιτική ιδιοφυΐα του αναδεικνύεται από το βιβλίο της Α. Kriegel όπως και από κάθε άλλη σοβαρή μελέτη της δράσης του. Στο κάτω κάτω, στα 1917-1921 επαναστατική κατάσταση υπήρχε στη μισή υφήλιο, αν και αυτό δεν σήμαινε, ούτε ο Λένιν υπέθεσε ποτέ ότι σήμαινε, ότι ήταν επί θύραις σοβιετικές Δημοκρατίες στο Λονδίνο και στο Παρίσι. Η κατόπιν εορτής γνώση μπορεί μεν να δείχνει ότι οι ανεπτυγμένες χώρες του καπιταλισμού –ακόμη και η Γερμανία– κατά βάση παρέμειναν ακλόνητες, αλλά ήταν σωστό, για να μην πούμε φυσικό, που η πολιτική στρατηγική θεωρούσε τότε την Ευρώπη –ή έστω την κεντρική Ευρώπη– πεδίο μάχης, στο οποίο η νίκη ήταν εφικτή, και όχι έδαφος που έπρεπε να εκκενωθεί έγκαιρα. Επιπλέον, το να μη διαιρέσουν το εργατικό κίνημα, ακόμη και αν ήταν τότε δυνατόν, δεν θα είχε λύσει κανένα πρόβλημα. Το ιστορικό των κινημάτων που παρέμειναν ουσιαστικά ενωμένα, όπως το βρετανικό και το αυστριακό, δείχνει ότι για τις μεσοπολεμικές αποτυχίες δεν μπορούμε να θεωρήσουμε υπαίτιο μόνο το σχίσμα σοσιαλιστών-κομμουνιστών. Τέλος, η δημιουργία πραγματικών επαναστατικών κομμάτων, που ήταν το μεγάλο επίτευγμα της Κομιντέρν, είχε εντυπωσιακά θετικά αποτελέσματα, όπως αποδείχτηκε κατά τη δεκαετία του '30 και του '40, και ιδιαίτερα στα αντιστασιακά κινήματα κατά του φασισμού, που όφειλαν πολλά περισσότερα στα Κομμουνιστικά Κόμματα απ' όσο αυτά ήταν πρόθυμα να ισχυριστούν εκείνη την εποχή, ή οι εχθροί τους να παραδεχτούν μετέπειτα.

Αυτό δεν σημαίνει ότι δεχόμαστε την Κομιντέρν άκριτα. Έγιναν χονδροειδή λάθη πολιτικής εκτίμησης, που η στρατιωτική αυστηρότητα της οργάνωσής της τα μετέδωσε στα Κομμουνιστικά Κόμματα. Η αναπόφευκτη κυριαρχία του ΚΚΣΕ πάνω της είχε εξαιρετικά άσχημα επακόλουθα, και τελικά την κατέστρεψε. Όμως όσοι νομίζουν ότι το διεθνές εργατικό κίνημα, ιδιαίτερα στη δυτική Ευρώπη, δεν θα έπρεπε να πάρει ποτέ το δρόμο που πήρε στα 1917-1921, απλώς εκφράζουν την ευχή η ιστορία να ήταν διαφορετική απ' ό,τι ήταν. Επιπλέον, παραβλέπουν τα θετικά επιτεύγματα, οσοδήποτε περιορισμένα κι αν ήταν, που έκαναν την περίοδο της Τρίτης Διε-

θνούς πολύ λιγότερο αποθαρρυντική για τους σοσιαλιστές απ' ό,τι εκείνη της Δεύτερης. Είναι αρκετά εύκολο να τα παραβλέψει κανείς, ιδιαίτερα στην τωρινή εποχή της αντίδρασης προς το σταλινισμό και του διεθνούς κομμουνιστικού σχίσματος, και σε στιγμή στην οποία η Κομιντέρν είναι σαφές ότι δεν παρέχει πια χρήσιμο πρότυπο για μια διεθνή σοσιαλιστική οργάνωση. Ωστόσο, έργο του ιστορικού δεν είναι ο έπαινος και ο ψόγος, αλλά η ανάλυση.

Περιέργως πως, μια τέτοια ανάλυση θα αποκάλυπτε ότι το θεμελιακό πρόβλημα για το Κομμουνιστικό Κόμμα μέσα σε μη επαναστατικό περιβάλλον δεν παραμελήθηκε στην Κομιντέρν. Μάλιστα, αυτή προδιέγραψε μια ενδεχόμενη λύση του, και η άκρα ευαισθησία των αντεπαναστατών γι' αυτό το θέμα δείχνει ότι αυτή η λύση δεν ήταν ανέφικτη: το «λαϊκό μέτωπο» και –μέχρι που μετατράπηκε σε απλό προκάλυμμα για το Κ.Κ. μετά το 1946, ή μέχρι που το Κ.Κ. εκδιώχθηκε από αυτό, την ίδια περίοδο– τα εθνικά αντιφασιστικά αντιστασιακά και απελευθερωτικά μέτωπα. Εκείνη την εποχή ο χαρακτήρας και οι δυνατότητες τέτοιων κινημάτων και κυβερνήσεων επισκιάζονταν από έναν αριθμό από άσχετους ιστορικούς παράγοντες: από την απροθυμία των Κομμουνιστικών Κομμάτων να παραδεχτούν ότι αυτού του είδους τα μέτωπα ήταν βήματα προς το σοσιαλισμό, ή από την επιμονή τους ότι θα ήταν τέτοια μόνο εάν αφομοιώνονταν στο Κ.Κ.· από τη συντομία της ύπαρξής τους και τις εξαιρετικές περιστάσεις μέσα στις οποίες συχνά λειτούργησαν· και από διάφορους άλλους παράγοντες. Ωστόσο, μέχρι τώρα αυτή η φάση της κομμουνιστικής σκέψης είναι η μόνη στην οποία τα συγκεκριμένα προβλήματα της επίτευξης του σοσιαλισμού στις προηγμένες χώρες της Δύσης έχουν μελετηθεί ρεαλιστικά σε διεθνή κλίμακα. Αξίζει να θυμόμαστε ότι αυτό ξεκίνησε από το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα. Το αν, και σε ποιο βαθμό, η εμπειρία από τη δεκαετία του '30 και τη δεκαετία του '40 παραμένει σημαντική για εμάς, σήμερα, είναι προς συζήτηση. Ούτως ή άλλως, αυτές βρίσκονται έξω από το πεδίο του βιβλίου της A. Kriegel.

(1965)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ

Ο έρωτας ανάμεσα στους διανοούμενους και στο μαρξισμό, που είναι τόσο χαρακτηριστικός της εποχής μας, αναπτύχθηκε σχετικά αργά στη δυτική Ευρώπη, αν και στην ίδια τη Ρωσία ξεκίνησε κατά τη διάρκεια της ζωής του ίδιου του Μαρξ. Πριν από το 1914 ο μαρξιστής διανοούμενος ήταν είδος δυσεύρετο δυτικά της Βιέννης, αν και κάποια στιγμή, στις αρχές της δεκαετίας του 1890, είχε φανεί πως θα γινόταν είδος μόνιμο και σε αφθονία. Αυτό κατά ένα μέρος οφειλόταν στο ότι σε κάποιες χώρες (όπως στη Γερμανία) δεν υπήρχαν και πολλοί αριστεροί διανοούμενοι οποιουδήποτε είδους, ενώ σε άλλες (όπως στη Γαλλία) υπερτερούσαν παλαιότερες προμαρξιστικές ιδεολογίες της Αριστεράς, αλλά κυρίως στο ότι η αστική κοινωνία στην οποία ανήκε ο διανοούμενος –ικανοποιημένος ή διαφωνών– εξακολουθούσε να τα πηγαίνει καλά. Ο χαρακτηριστικός αριστερός διανοούμενος της εδουαρδιανής Αγγλίας ήταν φιλελεύθερος-ριζοσπάστης· της Γαλλίας του Ντρέυφους, επαναστάτης του 1789, πλην όμως σχεδόν σίγουρα προορισμένος για μια τιμημένη θέση στο κράτος σαν δάσκαλος. Μόνο όταν ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος και η μεγάλη ύφεση του 1929 έσπασαν πια αυτές τις παλαιές παραδόσεις, είναι που οι διανοούμενοι στράφηκαν αμέσως στον Μαρξ, και σε μεγάλους αριθμούς. Το έκαναν μέσω του Λένιν. Η ιστορία του μαρξισμού ανάμεσα στους διανοούμενους της Δύσης είναι λοιπόν κατά μέγα μέρος η ιστορία της σχέσης τους με τα Κομμουνιστικά Κόμματα, που αντικατέστησαν τη σοσιαλδημοκρατία ως κύριοι εκπρόσωποι του μαρξισμού.

Στα πρόσφατα χρόνια αυτές οι σχέσεις έχουν γίνει αντικείμενο μιας τεράστιας βιβλιογραφίας, κυρίως έργα πρώην κομμουνιστών, διαφωνούντων μαρξιστών και αμερικανών μελετητών, που αποτελείται πρωτίστως από αυτοβιογραφίες ή από σχολιασμένα βιογραφικά σημειώματα διαπρεπών διανοούμενων που προσχώρησαν σε διάφορα Κομμουνιστικά Κόμματα και ως επί το πλείστον αποχώρησαν από αυτά. Το βιβλίο του David Caute, *Ο κομμουνισμός και οι γάλλοι διανοούμενοι*,[1] είναι από τα ικανοποιητικότερα δείγματα του δεύτερου τύπου, γιατί δέχεται –μάλιστα υποστηρίζει σθενα-

1. David Caute, *Communism and the French Intellectuals*, Λονδίνο 1969.

ρά– ότι οι λόγοι που οδήγησαν τους διανοούμενους στα Κομμουνιστικά Κόμματα, και τους κράτησαν εκεί, ήταν συχνά και ορθολογικοί και ακατα-μάχητοι, και αντικρούει τη χαρακτηριστική άποψη της δεκαετίας του '50, ότι τέτοια κόμματα μπορούσαν να προσελκύσουν μόνο τον παρεκκλίνοντα, τον ψυχολογικά αποκλίνοντα, ή όποιον αναζητεί κάποια κοσμική θρησκεία, το «όπιο των διανοούμενων». Το μεγαλύτερο τμήμα του βιβλίου του πραγ-ματεύεται λοιπόν όχι τόσο τον κομμουνισμό στη σχέση του με τους διανο-ούμενους όσο τους διανοούμενους στη σχέση τους με τον κομμουνισμό.

Οι σχέσεις ανάμεσα στους διανοούμενους και στα Κομμουνιστικά Κόμ-ματα έχουν σταθεί πολυτάραχες, αν και ίσως λιγότερο απ' ό,τι θα άφηνε αυτή η εργογραφία να εννοηθεί, αφού οι διαπρεπείς και όποιοι εκφράζο-νταν, που είναι και το θέμα της, δεν είναι κατ' ανάγκην αντιπροσωπευτικό δείγμα του μέσου όρου και όποιων δεν εκφράζονταν. Σε χώρες όπως η Γαλ-λία και η Ιταλία, όπου το κόμμα ήταν για πολύ καιρό και παραμένει η με-γαλύτερη δύναμη της Αριστεράς, είναι πιθανόν η πολιτική συμπεριφορά (λ.χ. η ψήφος) να είναι πολύ σταθερότερη απ' ό,τι θα έδειχνε ο ρυθμός απο-μάκρυνσης των μελών του κόμματος – που είναι πάντοτε μάλλον μεγάλος. Γνωρίζουμε ότι αυτό ισχύει στους εργάτες. Δυστυχώς οι δυσκολίες να βρε-θεί αξιοποιήσιμος κοινωνιολογικός ορισμός των «διανοούμενων» μέχρι τώ-ρα μας έχουν αποστερήσει από αξιόπιστες στατιστικές γύρω από αυτούς, αν και οι ελάχιστες που έχουμε υπονοούν ότι τούτο ισχύει και γι' αυτούς. Έ-τσι η δύναμη των μελών του κόμματος στην École Normale Supérieure έπε-σε από 25% μετά τον πόλεμο στο 5% το 1956, αλλά οι κομμουνιστές έλα-βαν 21% των ψήφων στην Cité Universitaire το 1951 και 26% το 1956.

Ωστόσο, όποια κι αν ήταν η γενική τάση πολιτικής συμπάθειας ανάμεσα στους διανοούμενους, δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία για τη θυελλώδη πορεία όποιων όντως εντάχθηκαν στα Κομμουνιστικά Κόμματα. Αυτό κα-τά κανόνα αποδίδεται στη μετατροπή, κατά το σοβιετικό παράδειγμα, αυ-τών των κομμάτων σε ολοένα και πιο άκαμπτα δογματικά σώματα, τα ο-ποία δεν επέτρεπαν καμία παρέκκλιση από μία ορθοδοξία που κατέληξε να καλύπτει κάθε νοητή πλευρά της ανθρώπινης σκέψης, αφήνοντας έτσι ελά-χιστο πεδίο δράσης για εκείνη τη δραστηριότητα από την οποία παίρνουν οι διανοούμενοι το όνομά τους. Επιπλέον, αντίθετα από τη Ρωμαιοκαθο-λική Εκκλησία, που προτίμησε να κρατήσει την ορθοδοξία της αμετάβλητη, ο κομμουνισμός, κατά την εξέλιξη της καθημερινής πολιτικής, την άλλαζε συχνά, βαθιά και απροσδόκητα. Η διαρκώς τροποποιούμενη *Μεγάλη Σο-βιετική Εγκυκλοπαίδεια* δεν ήταν παρά το ακραίο παράδειγμα μιας δια-δικασίας που αναπόφευκτα επέβαλλε εντάσεις μεγάλες και συχνά αφόρη-τες στους διανοούμενους κομμουνιστές. Οι δυσάρεστες πλευρές της ζωής

στην ΕΣΣΔ επίσης, όπως υποστηρίζεται, αποξένωσαν πολλούς από αυτούς.

Αυτό μόνο εν μέρει αληθεύει. Κατά μέγα μέρος η δυσκολία τούτη των διανοούμενων απέρρεε από τη φύση της νεότερης μαζικής πολιτικής, το δε Κομμουνιστικό Κόμμα δεν ήταν παρά η πιο λογική –και στη Γαλλία η πρώτη– έκφραση μιας γενικής τάσης του 20ού αιώνα. Ο ενεργός οπαδός ενός νεότερου μαζικού κόμματος, όπως ο νεότερος βουλευτής, στην πράξη παραιτείται από την κρίση του, όποιες κι αν είναι οι θεωρητικές του επιφυλάξεις ή όποια κι αν είναι η κατ' όνομα πρόβλεψη για την αβλαβή διαφωνία. Ή μάλλον, η νεότερη πολιτική επιλογή δεν είναι σταθερή διαδικασία εκλογής ανθρώπων ή μέτρων, αλλά μία μόνο, ή όχι και συχνή, επιλογή ανάμεσα σε δέσμες πραγμάτων, κατά την οποία αγοράζουμε το δυσάρεστο μέρος των περιεχομένων της ακριβώς επειδή δεν υπάρχει άλλος τρόπος για να πάρουμε τα υπόλοιπα, και ούτως ή άλλως επειδή δεν υπάρχει άλλος τρόπος να είμαστε πολιτικά αποτελεσματικοί. Αυτό ισχύει για όλα τα κόμματα, αν και τα μη κομμουνιστικά μέχρι τώρα έχουν διευκολύνει γενικά τα πράγματα για τους διανοούμενους οπαδούς τους, αποφεύγοντας να δεσμευτούν επίσημα σε θέματα όπως η γενετική ή η σύνθεση συμφωνιών.

Όπως συνετά επισημαίνει ο D. Caute, ο γάλλος διανοούμενος, όταν αποδεχόταν γενικά την Τρίτη ή την Τέταρτη Δημοκρατία, υποχρεωνόταν να το κάνει παρά τις Βερσαλλίες,[2] την εσωτερική πολιτική του Bloc National,[3] το Μαρόκο, τη Συρία, την Ινδοκίνα, το καθεστώς του Σιάπ,[4] την ανεργία, την κοινοβουλευτική διαφθορά, την εγκατάλειψη της δημοκρατικής Ισπανίας, το Μόναχο, το Μακαρθισμό, το Σουέζ,[5] την Αλγερία.

Παρόμοια, ο κομμουνιστής διανοούμενος, όταν επέλεγε την ΕΣΣΔ και το κόμμα του, το έκανε επειδή στο σύνολο το καλό στην πλευρά του φαινόταν να βαρύνει περισσότερο από το κακό. Μία από τις μεγαλύτερες αρετές του D. Caute είναι που δείχνει ότι, για παράδειγμα κατά τη δεκαετία του '30, όχι μόνο τα σκληροπυρηνικά μέλη του κόμματος αλλά και οι συμπαθούντες απέφευγαν συνειδητά να επικρίνουν τις σοβιετικές εκκαθαρίσεις ή τα ανομήματα των ισπανών δημοκρατικών για χάρη της σπουδαιότερης υπόθεσης του αντιφασισμού. Οι κομμουνιστές δεν συζητούσαν συχνά αυτή την επιλο-

2. Δηλαδή παρά τη Συνθήκη των Βερσαλλιών [Σ.τ.Μ.].

3. Κεντροδεξιός συνασπισμός που είχε την εξουσία από το 1919 μέχρι το 1924. Εθνικιστικός και αντικομμουνιστικός [Σ.τ.Μ.].

4. Ζαν Σιάπ: επικεφαλής της Γενικής Ασφάλειας τη δεκαετία του '20 και μετέπειτα αρχηγός της αστυνομίας, δεξιός, δημοφιλής, και κατά της République [Σ.τ.Μ.].

5. Παρά την αποικιοκρατικού τύπου επέμβαση αγγλικών, γαλλικών και ισραηλινών δυνάμεων με σκοπό την κατάληψη της διώρυγας του Σουέζ, όταν ο Νάσερ την είχε εθνικοποιήσει (1957) [Σ.τ.Μ.].

γή δημόσια. Αυτή μπορούσε να είναι εντελώς απερίφραστη στην περίπτωση μη μελών που εσκεμμένα τάσσονταν με την κομμουνιστική πλευρά, ή ενάντια στον κοινό αντίπαλο, όπως ο Σαρτρ. Ενδέχεται, όχι μόνο η παροιμιώδης γαλατική λογική αλλά και το υπόβαθρο του ρωμαιοκαθολικισμού (κοινό, με διαφορετικούς τρόπους, εξίσου σε πιστούς και άπιστους) να έκανε την ιδέα της προσήλωσης σε ένα ευρύ κόμμα, με ενδόμυχες επιφυλάξεις, ευκολότερα αποδεκτή στη Γαλλία απ' ό,τι στη Βρετανία των εκατό θρησκειών αλλά της μίας και μόνης σάλτσας.

Όμως, σε τελική ανάλυση, η θέση του κομματικού διανοούμενου ήταν δύσκολη, και οι περισσότεροι από τους ενεργά στρατευμένους κάποτε έσπαζαν, ακόμη και όσοι προσχώρησαν στο κόμμα στη σταλινική περίοδο και κυρίως λόγω του σταλινισμού του, δηλαδή επειδή θεωρούσαν ευπρόσδεκτη τη συγκρότηση ενός ολότελα αφοσιωμένου, πειθαρχημένου, προσγειωμένου, αντιρομαντικού στρατού της επανάστασης. Ακόμη και αυτή η μπρεχτική γενιά, που είχε σκόπιμα ασκηθεί στο να εγκρίνει και τις βαρύτερες αποφάσεις στο πλαίσιο του πολέμου για την ανθρώπινη απελευθέρωση, ήταν πιθανόν –όπως έγινε με τον ίδιο τον Μπρεχτ– να φτάσει στο σημείο να αμφισβητήσει όχι τόσο τις θυσίες όσο τη χρησιμότητα και το λόγο γι' αυτές. Οι αστόχαστοι αγωνιστές μπορούσαν να καταφεύγουν στην αυταπάτη των πιστών, για τους οποίους κάθε ντιρεκτίβα ή γραμμή ήταν «σωστή» και έπρεπε να την υπερασπίζονται ως σωστή, επειδή προερχόταν από το κόμμα που ήταν εξ ορισμού «σωστό». Οι στοχαστικοί, αν και ικανοί για κάμποσες αυταπάτες, ήταν πιθανότερο να αποτραβηχτούν, τηρώντας τη στάση του συνήγορου ή του δημόσιου υπάλληλου που οι προσωπικές γνώμες του είναι άσχετες από την αρμοδιότητά του, ή του αστυνομικού που παραβιάζει το νόμο για να τον τηρήσει καλύτερα. Αυτή ήταν στάση που προέκυπτε εύκολα από την πρακτική κομματική προσέγγιση στην πολιτική, αλλά γέννησε μια ράτσα από επαγγελματίες στρεψόδικους στο διάλογο μεταξύ διανοούμενων.

Ο D. Caute είναι, ευνόητα, σκληρός με αυτούς τους διανοούμενους απαράτσνικους,[6] τους πρόθυμους στο άψε-σβήσε να βρουν τον τόνο της ειλικρίνειας για τον δυνάμει σύμμαχο ή να τον διασύρουν ως «intellectuel-flic» [: «διανοούμενο-μπάτσο»], αλλά ποτέ να μην επιδιώκουν την αλήθεια. Η γαλλική εκδοχή τους είναι όντως ιδιαίτερα δυσάρεστη, και το βιβλίο κατά μέγα μέρος διέπεται από την αηδία του συγγραφέα γι' αυτούς. Δύσκολα μπορεί κανείς να μην τη συμμερισθεί. Τα χαρίσματα του Αραγκόν ως συγγραφέα είναι αξεπέραστα, πλην όμως άσχετα με ό,τι αισθάνεται κανείς για τη λασπολογική του δημοσιογραφία ως διανοούμενου, και υπάρχει πληθώ-

6. Δηλαδή ανθρώπους του (κομματικού) μηχανισμού [Σ.τ.Μ.].

ρα άλλων προσώπων που τα προσωπικά τους ταλέντα δεν επιβάλλουν κανέναν σεβασμό. Ούτε πάλι μπορεί να τους δοθεί άφεση αμαρτιών επειδή η λασπολογία είναι παλιά συνήθεια στους στρατευμένους γάλλους διανοούμενους και άλλων πολιτικών τάσεων. Ωστόσο, υπάρχουν δύο σημαντικά ερωτήματα που δεν πρέπει να τα επισκιάσει η αποστροφή αυτή.

Το πρώτο αφορά το σκοπό αυτής της ενασχόλησης. Αν ήταν να κερδίσουν υποστήριξη για το κόμμα ανάμεσα στους διανοούμενους, όπως υποθέτει ο Caute, τότε οι δημόσιες δραστηριότητες των Στιλ, Καναπά, Βουρμσέρ και άλλων, στη δεκαετία του '50, ήταν ο χειρότερος τρόπος για να καταπιαστούν με αυτόν το στόχο, γιατί όλοι αυτοί το μόνο που έκαναν ήταν να απομονώνουν το κόμμα· και αυτό το γνώριζαν οι έξυπνοι κομματικοί. Η αλήθεια είναι, αντίθετα, ότι συγκρούονταν δύο κίνητρα: αφενός, το να επεκτείνουν την επιρροή του κόμματος και, αφετέρου, το να περιχαρακώσουν ένα μεγάλο αλλά απομονωμένο κίνημα, έναν ιδιωτικό κόσμο μέσα στον κόσμο της Γαλλίας, ενάντια σε επιθέσεις και διεισδύσεις απ' έξω. Σε περιόδους πολιτικής επέκτασης, όπως κατά το Λαικό Μέτωπο και την Αντίσταση, αυτοί οι δύο στόχοι δεν αλληλοαποκλείονταν· αλληλοαποκλείονταν σε περιόδους πολιτικής στασιμότητας. Το ενδιαφέρον είναι ότι σε τέτοιες περιόδους το Γαλλικό Κόμμα διάλεξε (ενώ το Ιταλικό Κόμμα δεν το έκανε ποτέ ολότελα) το δεύτερο στόχο, που ήταν ουσιαστικά το να πείθεις τους συντρόφους ότι δεν χρειάζεται να ακούς τους απ' έξω, που είναι όλοι ταξικοί εχθροί και ψεύτες. Αυτό απαιτούσε αδιάκοπο καταιγισμό από διαβεβαιώσεις και επαρκή προσφορά ορθόδοξης κουλτούρας για εσωτερική κατανάλωση, και ο D. Caute ίσως δεν έχει δώσει αρκετή προσοχή σε αυτή την προσπάθεια για συστηματική αυτάρκεια στην κουλτούρα, αν και έχει επισημάνει κάποια από τα συμπτώματά της. Συνεπαγόταν την προσπάθεια να κάνουν τον καλλιτέχνη ή το συγγραφέα του κόμματος οικονομικά ανεξάρτητο από τον έξω κόσμο. Συνεπαγόταν επίσης ότι κατά καιρούς η φήμη του Αραγκόν απ' έξω, όπως αυτή του Μπέλλοκ για τους προπολεμικούς άγγλους καθολικούς, ήταν πολύτιμη ως πλεονέκτημα στο εσωτερικό του κινήματος, και όχι ως μέσο για να μεταστρέφουν τους απ' έξω.

Το δεύτερο ερώτημα είναι το κρίσιμο, πώς μπορεί να αλλάζει η κομμουνιστική πολιτική τακτική. Και σε αυτό είναι σημαντικό το ρωμαιοκαθολικό ανάλογο (του οποίου οι γάλλοι κομμουνιστές είχαν μεγαλύτερη επίγνωση απ' όσο αναγνωρίζει ο Caute). Εκείνοι που άλλαξαν τον προσανατολισμό του κόμματος δεν ήταν άνθρωποι με προϊστορία κριτικής και διαφωνίας, αλλά άνθρωποι αναμφισβήτητης σταλινικής πίστης, από τον Χρουστσώφ και τον Μικογιάν μέχρι τον Τίτο, τον Γκομούλκα και τον Τολιάτι. Ο λόγος δεν είναι απλώς ότι αυτοί οι άνθρωποι στις δεκαετίες του '20 και του '30 θεώρη-

σαν το σταλινισμό προτιμότερο από τις εναλλακτικές κομμουνιστικές εκδοχές, ούτε καν ότι από τη δεκαετία του '30 η κριτική έτεινε να συντομεύει τη ζωή σε όποιους διέμεναν στην ΕΣΣΔ. Είναι επίσης που ο κομμουνιστής που αποκοβόταν από το κόμμα –και αυτό ήταν για πολύ καιρό το σχεδόν αυτόματο επακόλουθο της διαφωνίας– έχανε κάθε δυνατότητα να το επηρεάσει. Σε χώρες όπως τη Γαλλία, όπου το κόμμα σε ολοένα αυξανόμενο βαθμό *ήταν* το σοσιαλιστικό κόμμα, το να το αφήσεις σήμαινε πολιτική ανημπόρια ή προδοσία του σοσιαλισμού, και για τους κομμουνιστές διανοούμενους, οι δυνατότητες να κατασταλάξουν ως επιτυχημένες μορφές του πανεπιστημίου ή του πολιτισμού δεν αντιστάθμιζε διόλου τα πράγματα. Η μοίρα εκείνων που έφευγαν ή διαγράφονταν ήταν ο αντικομμουνισμός ή η πολιτική λησμονιά, παρεκτός ανάμεσα στους αναγνώστες μικρών περιοδικών. Αντίστροφα, η αφοσίωση άφηνε τουλάχιστον τη δυνατότητα να επηρεάσεις τα πράγματα. Από τη δεκαετία του '60, οπότε σταματάει το βιβλίο του D. Caute, μέχρι σήμερα, έχει γίνει ξεκάθαρο, ότι ακόμη και σκληροπυρηνικά διανοούμενα στελέχη όπως ο Αραγκόν και ο Γκαρωντύ αδημονούσαν περισσότερο απ' όσο αναγνωρίζει αυτός, να ξεκινήσουν αλλαγές στην πολιτική. Ούτε πάλι θα έπρεπε τα επιχειρήματά τους ή οι διστακτικές πρωτοβουλίες τους να κρίνονται με τα μέτρα του φιλελεύθερου διαλόγου, περισσότερο απ' ό,τι η συμπεριφορά των μεταρρυθμιστών ιεραρχών πρίν από τη σύνοδο του Βατικανού και κατά τη διάρκειά της.

Ωστόσο, το να βλέπουμε το πρόβλημα του κομμουνισμού και των γάλλων διανοούμενων κυρίως ως πρόβλημα των σχέσεων κόμματος με διανοούμενους, είτε από τη σκοπιά του κόμματος είτε από τη σκοπιά του επιμέρους διανοούμενου, σημαίνει πως δεν έχουμε αγγίξει την ουσία. Τούτο, γιατί κατά βάθος το ζήτημα είναι ζήτημα του γενικού χαρακτήρα των γαλλικών πολιτικών πραγμάτων, των εγκόσμιων διαιρέσεων στο εσωτερικό της γαλλικής κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων των διαιρέσεων ανάμεσα στους διανοούμενους και στους υπόλοιπους. Μπορεί να υποστηριχθεί με επιχειρήματα, ότι η κομματική πολιτική γραμμή γενικά, καθώς και σε ζητήματα διανόησης, θα μπορούσε να είναι αποτελεσματικότερη, ιδιαίτερα σε ορισμένες περιόδους όπως στη δεκαετία του '20 και στη δεκαετία του '50. Όμως αυτά τα επιχειρήματα, αν είναι να έχουν αξία, δεν μπορούν παρά να βασίζονται στην αναγνώριση των ορίων που επιβάλλονταν στο κόμμα από μια κατάσταση, που πάνω της αυτό είχε ελάχιστο έλεγχο.

Δεν μπορούμε, λόγου χάρη, να κατανοήσουμε το «δίλημμα» του κομμουνιστή διανοούμενου μέσα σε ένα προλεταριακό κόμμα αν δεν αναγνωρίσουμε ότι οι αγώνες που έχουν κινητοποιήσει στο μεγαλύτερο βαθμό τους γάλλους διανοούμενους σπάνια ήταν δημοφιλείς από το 1870 κι έπειτα. Μία

από τις πραγματικές δυσκολίες του Κομμουνιστικού Κόμματος κατά τον πόλεμο της Αλγερίας, όπως των Dreyfusard [: των υπέρ του Ντρέυφους] σοσιαλιστών ηγετών στη δεκαετία του 1890, ήταν το γεγονός ότι τα απλά μέλη τους εν πολλοίς δεν είχαν καμία κατανόηση για τον Ντρέυφους ή το FLN.[7] Το γιατί συνέβαινε αυτό απαιτεί ανάλυση. Το ίδιο, γενικότερα, απαιτεί η αποτυχία ολόκληρης της γαλλικής Αριστεράς από το 1870 κι έπειτα –και ίσως από πριν από το 1848– να αποκτήσει πολιτική ηγεμονία στο έθνος που αυτή δημιούργησε κατά τη μεγάλη Επανάσταση. Στο Μεσοπόλεμο οι κυβερνήσεις της Αριστεράς (1924, 1936-1938) ήταν τόσο σπάνιες στη γιακωβίνικη Γαλλία όσο και στη συντηρητική Βρετανία, αν και στα μέσα της δεκαετίας του '30 όντως για μια στιγμή φάνηκε πως η Αριστερά θα μπορούσε να ανακτήσει την προ πολλού χαμένη ηγετική θέση της. Μία από τις κρίσιμες διαφορές ανάμεσα στο Γαλλικό και στο Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα είναι ότι η ιταλική Αντίσταση, όπως και η γιουγκοσλαβική, ήταν ένα εθνικό κίνημα με ηγεσία της Αριστεράς, ενώ η γαλλική Αντίσταση δεν ήταν παρά η έντιμη εξέγερση ενός τμήματος Γάλλων. Το πρόβλημα πώς να ξεφύγουν από τη μειοψηφική αντιπολίτευση αποκτώντας εθνική ηγεμονία δεν ήταν μόνο κομμουνιστικό.

Το βιβλίο του Αραγκόν *La Semaine Sainte* [*Η Μεγάλη Εβδομάδα*] που υποτιμήθηκε στη Βρετανία και δεν μνημονεύεται από τον Caute, είναι ουσιαστικά το μυθιστόρημα αυτών των εγκόσμιων διαιρέσεων μεταξύ των Γάλλων – ακόμη και μεταξύ εκείνων που «θα έπρεπε» να είναι από την ίδια πλευρά. Αυτός είναι προφανώς ένας λόγος που οι βιβλιοκριτικοί όλων των κομμάτων, των οποίων αγγίζει το πολιτικό ευαίσθητο σημείο τους, το έχουν υπερτιμήσει. Ο σκοπός της γαλλικής Αριστεράς είναι ανέκαθεν να γίνει ένα κίνημα συνάμα εργατών και διανοούμενων επικεφαλής του έθνους. Το πρόβλημα του Κομμουνιστικού Κόμματος κατά μέγα μέρος έχει προκύψει από την άκρα δυσκολία να επιτευχθεί αυτός ο παλιός γιακωβίνικος στόχος στα μέσα του 20ού αιώνα.

(1964)

7. Front de Libération Nationale: Μέτωπο Εθνικής Απελευθέρωσης, η αντιστασιακή οργάνωση της Αλγερίας [Σ.τ.Μ.].

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Τα Σκοτεινα Χρονια του Ιταλικου Κομμουνισμου

Το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα αποτελεί την καλύτερη περίπτωση επιτυχίας στην ιστορία του κομμουνισμού στο δυτικό κόσμο, ή σε εκείνο το μέρος του κόσμου όπου αυτά τα κόμματα δεν βρίσκονται στην εξουσία. Οι τύχες των διαφόρων Κ.Κ. έχουν γνωρίσει διακυμάνσεις, αλλά κατά τη διάρκεια του μισού περίπου αιώνα αφότου ιδρύθηκαν τα περισσότερα ευρωπαικά Κομμουνιστικά Κόμματα, ελάχιστα απ' αυτά έχουν βελτιώσει ουσιωδώς τη διεθνή θέση τους ή (πράγμα που είναι εν πολλοίς το ίδιο) έχουν μετασχηματίσει το χαρακτήρα της πολιτικής τους επιρροής στη γενέθλια χώρα τους. Έχουν σημειωθεί κάποιες σπάνιες περιπτώσεις «προβιβασμού» από κατώτερη σε ανώτερη κατηγορία του πολιτικού ομίλου, όπως, ενδεχομένως, το Ισπανικό Κ.Κ. που ήταν σχετικά ασήμαντο μέχρι τον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο,[1] και κάποιες προφανείς περιπτώσεις υποβιβασμού, όπως το Κ.Κ. στη Δυτική Γερμανία, που ποτέ δεν συνήλθε από τα πλήγματα που δέχτηκε επί Χίτλερ. Όμως, σε γενικές γραμμές, παρά τις αυξομειώσεις στη δύναμη και στην επιρροή τους, τα περισσότερα Κομμουνιστικά Κόμματα, της καπιταλιστικής Ευρώπης τουλάχιστον, δεν έχουν ποτέ παίξει στην πολιτική Πρώτη Κατηγορία της χώρας τους, ούτε καν όταν πρόβαλαν, στο τέλος του περασμένου πολέμου, με το κύρος της απαράμιλλης επίδοσής τους στην Αντίσταση. Από την άλλη πλευρά κάποια από αυτά, όπως το Γαλλικό και το Φινλανδικό, ήταν ανέκαθεν μείζονες πολιτικές δυνάμεις, ακόμη και στα χειρότερα σημεία της πορείας τους. Κατά πόσον αυτό αληθεύει για όλη την υφήλιο είναι δυσκολότερο να το εκτιμήσουμε, αλλά δεν χρειάζεται να μας απασχολήσει εδώ.

Το Ιταλικό Κ.Κ. είναι ένα από τα σπάνια παραδείγματα αναμφισβήτητου «προβιβασμού». Πριν από το φασισμό δεν ήταν ποτέ κάτι περισσότερο από ένα μειοψηφικό κόμμα, μέσα σε ό,τι ήταν ομολογουμένως ένα σοσιαλιστικό κίνημα μάλλον αριστερό: λίγο παραπάνω από το ένα τρίτο του στο συνέδριο του Λιβόρνο (1921). Όταν κατακάθισε ο κουρνιαχτός της διάσπασης,

1. Η παρανομία μέσα στην οποία αρκετά Κ Κ έχουν λειτουργήσει για το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας τους, και μερικά εξακολουθούν να λειτουργούν, καθιστά την εκτίμηση της πολιτικής τους δύναμης και επιρροής κάπως εικοτολογική.

έγινε γρήγορα σαφές ότι αυτό αντιπροσώπευε μια συγκριτικά μικρή μειοψηφία, όποιες κι αν ήταν οι επαναστατικές συμπάθειες και δυνατότητες του υπόλοιπου σοσιαλιστικού κινήματος. Το 1921 συγκέντρωσε λιγότερο από το ένα πέμπτο της σοσιαλιστικής ψήφου, το δε 1924, παρά την παρακμή των σοσιαλιστών, η αναλογία εξακολουθούσε να είναι σχεδόν τρία προς ένα εις βάρος του. Το δικό του ποσοστό λαικής ψήφου ποτέ δεν έφτασε στο 5%. Έπειτα από τον πόλεμο πρόβαλλε σε ολοένα μεγαλύτερο βαθμό σαν η μεγαλύτερη δύναμη μέσα στην Αριστερά, σαν η ουσιαστική «αντιπολίτευση» σε μια εκ των πραγμάτων δικομματική δομή της πολιτικής ζωής και, επιπλέον, έχει κερδίσει δύναμη σταθερά και σχεδόν αδιάκοπα.[2]

Το ποιες αλλαγές είχε αυτό ως επακόλουθο στον επαναστατικό ρόλο του και στην επαναστατική προοπτική του, είναι ζήτημα που σηκώνει μεγάλη συζήτηση. Ωστόσο, δεν μπορεί να υπάρχει αμφιβολία, ότι το κόμμα είναι ασύγκριτα σπουδαιότερο στην εθνική πολιτική από τον πόλεμο κι έπειτα, απ' ό,τι ήταν ποτέ πριν, και ότι όχι μόνο έχει διατηρήσει αλλά και έχει δυναμώσει τη θέση του για μια γενιά.

Εκείνοι που συγγράφουν ιστορία παρεκτείνοντας διαγράμματα, ενδέχεται να μπουν στον πειρασμό να προβάλουν αυτή την ανιούσα καμπύλη της κομμουνιστικής επιρροής προς τα πίσω, αλλά έτσι χάνουμε την ουσία. Το πραγματικά ενδιαφέρον γύρω από την ιστορία του Ιταλικού Κ.Κ. είναι η εκπληκτική αντίθεση ανάμεσα στην έσχατη αδυναμία του για το μεγαλύτερο μέρος της φασιστικής περιόδου και στην απίστευτη ανάπτυξή του κατά την Αντίσταση και μετέπειτα· ή, αλλιώς, ανάμεσα στην αξιοπρόσεκτη σταθερότητα μιας ασυνήθιστα ικανής κομματικής ηγεσίας, που η ποιότητά της αναγνωριζόταν διεθνώς, και στην πελώρια διαφορά μεταξύ του κόμματος που η Κομιντέρν θεωρούσε περιβόητα αδύναμο και απογοητευτικό και αυτού που στα 1947 ήταν το ένα από τα δύο μόνο μη κυβερνητικά κόμματα που κλήθηκαν να ενταχθούν στην Κομινφόρμ.

Το πόσο μεγάλη ήταν εκείνη η διαφορά μπορεί τώρα να στοιχειοθετηθεί από την *Ιστορία του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος*[3] του Paolo Spriano,

2. Εκατοστιαίο ποσοστό κομμουνιστικής ψήφου στις εκλογές για το Κοινοβούλιο:

1946	18,9
1948	31,0 (κοινή κάθοδος με σοσιαλιστές)
1953	22,6
1958	22,7
1963	25,3
1968	26,9

Είναι σχεδόν βέβαιο πως οι εκλογές του 1948 σήμαναν πρόσκαιρη πτώση.

3. Paolo Spriano, *Storia del Partito Communista Italiano*, Τορίνο 1967, 1969, 1970.

γραμμένη με πλήρη πρόσβαση στα αρχεία του κράτους και του Κ.Κ., αλλά όχι σε αυτά της Κομμουνιστικής Διεθνούς, που γίνονται διαθέσιμα μόνο με βραδύ ρυθμό, και σε ερευνητές εξαιρετικά επίσημους.[4] Το Μάιο του 1934, λίγο πριν από τον αναπροσανατολισμό της διεθνούς κομμουνιστικής πολιτικής, το Ιταλικό Κόμμα είχε, σύμφωνα με την Κομιντέρν, 2.400 μέλη συνολικά, λιγότερα απ' όσα το Βρετανικό Κ.Κ., που βρισκόταν στο χαμηλότερο σημείο του την περίοδο εκείνη. Το μέγιστο μέρος των ηγετικών στελεχών του ήταν στη φυλακή, αναπόφευκτο κατά τα φαινόμενα προορισμό των αλλεπάλληλων ομάδων από γενναίους και αφοσιωμένους αγωνιστές που είχαν σταλεί στην Ιταλία τα επτά προηγούμενα χρόνια. Η δράση του μέσα στη χώρα ήταν ελάχιστη. Το φασιστικό καθεστώς είχε τόση αυτοπεποίθηση, ώστε συμπεριέλαβε αρκετές εκατοντάδες φυλακισμένων κομμουνιστών στην αμνηστεία με την οποία γιόρτασε ο Μουσολίνι τη δέκατη επέτειο της Πορείας στη Ρώμη.

Για την καταστροφική αυτή κατάσταση θα μπορούσαν αναμφίβολα να κατηγορηθούν οι εξωφρενικότητες της πολιτικής γραμμής της Κομιντέρν κατά την περιβόητη λεγόμενη «Τρίτη Περίοδο» (1927-1934), όταν το κομμουνιστικό κίνημα στην Ευρώπη είχε τη μεγαλύτερη κάμψη του. Αυτές είναι αρκούντως γνωστές: η υποχρέωση να θεωρείται η σοσιαλδημοκρατία ο *κύριος* εχθρός («σοσιαλ-φασισμός») και η αριστερή πτέρυγα της σοσιαλδημοκρατίας να θεωρείται το πιο επικίνδυνο τμήμα της, η εθελοτυφλία της, μπροστά όχι μόνο στην άνοδο αλλά και στο θρίαμβο του Χίτλερ, και ούτω καθεξής. Η χιμαιρικότητά τους αποκορυφώθηκε τους δεκαοκτώ μήνες μετά την άνοδό του στην εξουσία. Η γραμμή του κόμματος (δηλαδή της Κομιντέρν) δεν άλλαξε μέχρι τον Ιούλιο του 1934. Δεν μπορεί να ήταν εύκολο για έναν κομμουνιστή ιστορικό, το να καταγράφει τους ιταλούς κομματικούς ηγέτες να προσπαθούν να διατηρήσουν κάποιο αμυδρό στοιχείο ρεαλισμού στην ανάλυσή τους («Δεν μπορούμε να πούμε ότι στην Ιταλία η σοσιαλδημοκρατία είναι το κύριο στήριγμα της αστικής τάξης») και την επόμενη ημέρα να υποχρεώνονται να προβούν σε δημόσια αποκήρυξη – κι αυτό δέκα χρόνια μετά την Πορεία στη Ρώμη.

Ωστόσο, ακόμη και αφού η Κομιντέρν υιοθέτησε τη γραμμή της αντιφασιστικής ενότητας (με την ενθουσιώδη υποστήριξη του Τολιάτι, που ανέλα-

4. Μέχρι τώρα έχουν δημοσιευτεί τρεις τόμοι της ιστορίας του Spriano, καλύπτοντας την περίοδο μέχρι το 1941 (Τορίνο 1967, 1969, 1970). Είτε τα αρχεία της Κομιντέρν έχουν κλείσει για τεχνικούς λόγους –μέχρι το θάνατο του Στάλιν φαίνεται πως δεν είχαν καταλογογραφηθεί ούτε καν πρόχειρα, και μπορούν ακόμη να γίνουν απροσδόκητες ανακαλύψεις εντός τους, όπως μαθαίνουμε από καλή πηγή– είτε για πολιτικούς λόγους, το ότι είναι απροσπέλαστα είναι πολύ λυπηρό.

βε μαζί με τον Δημητρώφ την ηγεσία της Διεθνούς), το Ιταλικό Κόμμα δεν κατόρθωσε να προχωρήσει. Αυτό ήταν απροσδόκητο, καθώς μάλιστα η νέα γραμμή ήταν συνάμα κατ' εξοχήν συνετή και ειδικά σχεδιασμένη για να βελτιώσει τις προοπτικές των Κομμουνιστικών Κομμάτων, που σχεδόν όλα κέρδισαν σημαντικό έδαφος αυτή την περίοδο. Το ίδιο φυσικά και οι Ιταλοί, σε μικρό όμως βαθμό. Εξάλλου, παρέμεναν με διαφορά η μεγαλύτερη, η πιο δραστήρια και η σοβαρότερη από τις αντιφασιστικές οργανώσεις, τις παράνομες ή των μεταναστών. Το 1936 στη Γαλλία, ανάμεσα στους ιταλούς μετανάστες υπήρχαν περίπου τέσσερις έως πέντε χιλιάδες οργανωμένοι κομμουνιστές, γύρω στα εξακόσια μέλη του Σοσιαλιστικού Κόμματος και κάπου εκατό αναρχικοί. Ωστόσο, αξίζει να θυμόμαστε ότι, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του ίδιου του Κ.Κ., υπήρχαν τότε σχεδόν μισό εκατομμύριο ιταλοί εργάτες σε εκείνη τη χώρα, από τους οποίους η μεγαλύτερη και πλατύτερη μαζική οργάνωση του Κ.Κ. δεν είχε πάνω από δεκαπέντε χιλιάδες.

Το γνησιότερο και πιο διαφημισμένο κατόρθωμα του κόμματος αποδεικνύει και την αδυναμία του: ήταν η παρέμβασή του στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο. Οι ιταλοί κομμουνιστές κατέλαβαν πολύ υπεύθυνες θέσεις σε αυτό, το τελευταίο και το μεγαλύτερο ίσως από τα εγχειρήματα ενός γνήσια διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος: ο Τολιάτι, ο Λόνγκο, ο Βιντάλι. Οι Ταξιαρχίες Γκαριμπάλντι διαδραμάτισαν ιδιαίτερα ηρωικό και ουσιαστικό ρόλο· όχι μόνο στην άμυνα της Ισπανίας αλλά και στην αναστύλωση της αυτοπεποίθησης της ιταλικής Αριστεράς – όπως η μη κομμουνιστική Giustizia e Libertà διέβλεψε ταχύτερα, ομολογουμένως, απ' ό,τι το Κ.Κ.[5] Όμως αυτό που τώρα γνωρίζουμε είναι ότι η προσπάθεια για την επιστράτευση της πρώτης ιταλικής εθελοντικής δύναμης εξάντλησε τις δυνάμεις των αντιφασιστών μεταναστών. Από τους 3.354 Ιταλούς στις Διεθνείς Ταξιαρχίες είναι γνωστές οι ημερομηνίες της άφιξης περίπου δύο χιλιάδων. Πάνω-κάτω χίλιοι από αυτούς έφτασαν το δεύτερο μισό του 1936, τετρακόσιοι το πρώτο, λίγο περισσότεροι από τριακόσιοι το δεύτερο μισό του 1937, αρκετά λιγότεροι από τριακόσιοι το 1938. (Παρεμπιπτόντως, από τους 2.600 που η άμεση προέλευσή τους μπορεί να τεκμηριωθεί, 2.000 προέρχονταν από τους μετανά-

5. Το παρακάτω χωρίο του Lussu (*Giustizia e Libertà*, 28 Αυγούστου 1936) αξίζει να παρατεθεί: «Η δική μας ανάγκη να πάμε στην Ισπανία είναι μεγαλύτερη από την ανάγκη της Ισπανικής Δημοκρατίας για εμάς. Ο ιταλικός αντιφασισμός χρειάζεται επαναστατική δόξα [...] Πρέπει να αναγνωρίσουμε πως δεν ξέρουμε ώς τώρα πώς να δίνουμε μάχη ενάντια στο φασισμό. Η μικρή πολιτική εμπροσθοφυλακή των ιταλών μεταναστών πρέπει γενναιόψυχα να θυσιαστεί σε αυτό το εγχείρημα. Θα αποκτήσει εμπειρία στα πεδία των μαχών. Θα γίνει ο πυρήνας που θα προσελκύσει ολόγυρά του τη μεγαλύτερη εμπροσθοφυλακή του αύριο».

στες στη Γαλλία και μόνο 332 κατευθείαν από την Ιταλία).[6] Καθώς οι απώλειες ήταν βαριές, απλώς δεν μπορούσαν να αναπληρωθούν, παρά τις προσπάθειες του κόμματος να επιταχύνει τη στρατολόγηση: κατά το Νοέμβριο του 1937 μόνο το 20% της Ταξιαρχίας Γκαριμπάλντι το αποτελούσαν Ιταλοί. Με δυο λόγια, οι αντιφασίστες μετανάστες επιστρατεύθηκαν οι ίδιοι, και όταν το είχαν κάνει δεν απέμενε κανένας άλλος για να επιστρατευτεί.

Αυτό είναι το υπόβαθρο ενός άλλου φαινομένου που δεν ήταν αρκετά γνωστό πριν από το βιβλίο του Paolo Spriano: πρόκειται για την κατά τα φαινόμενα επίμονη εκστρατεία της Διεθνούς κατά του Ιταλικού Κ.Κ. σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '30. Αυτό είναι πολύ σκοτεινό θέμα, όπως πολλά άλλα στα τελευταία χρόνια της Κομιντέρν· τούτο γιατί όταν η Διεθνής τέθηκε υπό την άμεση επίβλεψη του μηχανισμού της σοβιετικής μυστικής αστυνομίας –ο ίδιος ο Γεζώφ, ο επικεφαλής των εκκαθαρίσεων, μπήκε στην εκτελεστική επιτροπή κατά το έβδομο συνέδριο, και ο Τρίλισε-Μόσκβιν, άλλος αστυνομικός, στην ίδια τη γραμματεία[7]–, οι δραστηριότητές της γίνονταν ολοένα περισσότερο μυστηριώδεις, αν δεν ατρόφησαν εντελώς. (Μετά το 1936 γίνεται αδύνατον ακόμη και να εξακριβώσουμε τις ηγετικές επιτροπές της Διεθνούς και τον αριθμό των μελών τους από δημοσιευμένες πηγές). Η εξέχουσα θέση του Τολιάτι στη Διεθνή, του Λόνγκο στις Διεθνείς Ταξιαρχίες, έχουν τείνει να αποσπάσουν την προσοχή από το γεγονός, ότι οι επικρίσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς (Κ.Δ.) έγιναν σταδιακά αυστηρότερες, μέχρι του σημείου να διαλυθεί από τη Μόσχα το 1938 η Κεντρική Επιτροπή του Κόμματος, να περικοπεί δραστικά η οικονομική βοήθεια από την οποία αυτό ήταν εξαρτημένο σχεδόν εξ ολοκλήρου, και να γίνεται λόγος για παραπέρα αναδιοργανώσεις της ηγεσίας μέχρι και μέσα στον πόλεμο.

Αναμφίβολα προσωπικές εχθρότητες και βυζαντινές αυλικές δολοπλοκίες είχαν το ρόλο τους σε όλα αυτά, αλλά ο κύριος λόγος για τη δυσαρέσκεια της Κ.Δ. ήταν αρκετά εύλογος: ήταν η παταγώδης αποτυχία του Ιταλικού Κόμματος να αποκτήσει κάποια ουσιαστική επαφή, χώρια να σημειώσει κάποια αξιόλογη πρόοδο, μέσα στην ίδια την Ιταλία. Παρέμεινε ό,τι ήταν επί πολύ καιρό, ομάδα λίγων εκατοντάδων πολιτικών αυτοεξόριστων, ολότελα εξαρτημένη από την υλική υποστήριξη της Μόσχας, συν ένας μεγάλος αριθμός κρατουμένων στις φυλακές του Μουσολίνι ή εκτοπισμένων. Από κάποιες απόψεις, η κατάσταση κατά τον πρώτο χρόνο του πολέμου της Ιταλίας ήταν ακόμη πιο ολέθρια απ' ό,τι στα 1932-1935, διότι τότε υπήρχε

6. P. Spriano, *ό.π.*, τόμ. 3, σ. 226-227.

7. G. Berti, «Problemi di storia del PCI e dell' Internazionale Communista», *Riv. Stor. Italiana*, LXXXII, Μάρτιος 1970.

ένα συνεκτικό σώμα ηγετών, ενώ ο ισπανικός εμφύλιος, η πτώση της Γαλλίας και άλλα συμβάντα είχαν τώρα διαλύσει ακόμη και αυτό το «κέντρο εξωτερικού».

Η αποτυχία τούτη δεν μπορεί να καταλογιστεί σε «διαταγές από τη Μόσχα» με καμιά κυριολεκτική έννοια, όσο πειστική κι αν φαίνεται ενδεχομένως αυτή η εξήγηση για την περίοδο 1927-1934. (Αλλά κι έτσι, αυτή υποτιμά τη γνήσια υποστήριξη που είχε ο ακραίος σεκταρισμός μέσα στο Ιταλικό Κόμμα, ειδικά στη νεολαία, που εκπρόσωπός της ήταν ο Λουΐτζι Λόνγκο). Ούτε πάλι μπορεί να καταλογιστεί εξ ολοκλήρου στα λάθη του Ιταλικού Κόμματος, είτε αυτά ήταν δικά τους είτε ήταν μέρος κάποιας γενικής τάσης μεταξύ των κομμουνιστών. Οι ίδιοι δεν κατόρθωσαν να δουν το φασισμό ως γενικό φαινόμενο, και εξακολουθούσαν να έχουν την τάση (όταν δεν πειθαναγκάζονταν να δεχτούν τα επίσημα στερεότυπα της Μόσχας) να τον αναλύουν ως ιδιόμορφο πρόβλημα ενός συγκεκριμένου, μάλλον καθυστερημένου, καπιταλισμού. Και φυσικά, παρά τις απόπειρες του Γκράμσι να καταπιαστεί με αυτό το πρόβλημα, είχαν και αυτοί τη δυσκολία όλων των κομμουνιστών να προσαρμοστούν σε μια κατάσταση τόσο διαφορετική από την επαναστατική παγκόσμια κρίση που μέσα της είχαν διαμορφωθεί. Παρόλα αυτά, οι κύριοι λόγοι για την αποτυχία του PCI ήταν πιθανόν αντικειμενικοί, και η Κομιντέρν τους υποτίμησε, διότι, παρά τη μακρόχρονη εμπειρία της από την παρανομία, ο φασισμός δεν είχε κανένα πραγματικό προηγούμενο.

Οι δυνάμεις του νεότερου κράτους που αποφασίζει να καταστείλει την αντιπολίτευση, αψηφώντας το νόμο και το Σύνταγμα, είναι τεράστιες, και τα νεότερα μαζικά εργατικά κινήματα, που δεν μπορούν να λειτουργήσουν χωρίς κάποιου είδους νομιμότητα, είναι ιδιαίτερα εκτεθειμένα σε αυτό. Το ίδιο το PCI είχε αιφνιδιαστεί: πώς αλλιώς να εξηγήσουμε ότι με τις φασιστικές εφόδους στα τέλη του 1926 συνελήφθησαν περισσότεροι από το ένα τρίτο των ενεργών μελών του, συμπεριλαμβανομένου του ηγέτη του, του Γκράμσι; Όποια κι αν ήταν τα ιδεολογικά και προπαγανδιστικά ψιμύθια, η ουσία και της φασιστικής και αργότερα της ναζιστικής πολιτικής απέναντι στα εργατικά κινήματα δεν ήταν να τα προσηλυτίσουν, αλλά να τα συντρίψουν. Οι οργανώσεις τους έπρεπε να διαλυθούν, οι ηγέτες και τα στελέχη τους μέχρι και στο τοπικό ή στο εργοστασιακό επίπεδο έπρεπε να εξοντωθούν, και αυτά έπρεπε να απομείνουν, όπως έμελλε αργότερα να πει ο Τρότσκι, «σε άμορφη κατάσταση». Εφόσον «κάθε ανεξάρτητη αποκρυστάλλωση του προλεταριάτου» (ή οποιασδήποτε άλλης τάξης) έπρεπε να εμποδιστεί, δεν είχε και μεγάλη σημασία τι σκέφτονταν οι εργάτες.

Τι μπορούσε όμως να κάνει ένα παράνομο κίνημα, άπαξ και είχαν επιτύ-

χει ο αποκεφαλισμός και η συντριβή του; Μπορούσε να διατηρήσει –ή μάλλον να αποκτήσει ξανά– την επαφή με τις υπάρχουσες ομάδες αφοσιωμένων υποστηρικτών, και ίσως με λίγη τύχη να σχηματίσει κάποιες νέες. Αυτό γινόταν ολοένα δυσκολότερο. Η Κομιντέρν είχε απόλυτο δίκιο να συνιστά στα παράνομα κόμματα να δημιουργήσουν ένα «κέντρο εσωτερικού» σαν ουσιαστική βάση για αποτελεσματική εθνική δράση, αλλά και η απλή απόπειρα για επαφή με επιζώντα μέλη, που εύκολα εκφοβίζονταν και ήταν υπό συνεχή επιτήρηση, σχεδόν αυτόματα οδηγούσε την αστυνομία στους απεσταλμένους του «κέντρου εξωτερικού». Και έτσι κι αλλιώς, τι μπορούσε να κάνει η παράνομη οργάνωση; Σχεδόν όλες οι δραστηριότητες ενός εργατικού κινήματος συνεπάγονται κάποιου είδους δημόσια εμφάνιση, κι αυτό είναι ακριβώς ό,τι δεν μπορούσαν εκείνοι να επιτρέψουν στον εαυτό τους. Στα περιθώρια της νεότερης κοινωνίας, ή εκεί όπου η κρατική εξουσία δεν διατηρεί ή δεν μπορεί να διατηρεί εντατικό έλεγχο, θα μπορούσαν αυτοί να διατηρηθούν καλύτερα: στο απομονωμένο, προφορικό και μυστικό σύμπαν των χωριών, σε μικρές κλειστές κοινότητες όπου οι παρείσακτοι, συμπεριλαμβανομένων των πρακτόρων του κράτους, είναι ευκολότερο να απομονωθούν. Πιθανόν δεν είναι τυχαίο ότι όταν η οργάνωση στο βιομηχανικό Βορρά κατέρρευσε, το κέντρο του παράνομου κόμματος στα τέλη της δεκαετίας του '20 και στις αρχές της δεκαετίας του '30 μετατοπίστηκε στην κεντρική Ιταλία, που τότε πια είχε διπλάσια μέλη απ' ό,τι ο Βορράς. Βραχυπρόθεσμα όμως, ποια διαφορά είχε αυτό; Όταν ο φασισμός έπεσε, ακούμε για αρκετές συγκινητικές περιπτώσεις ατόμων και ομάδων, χωρίς επαφή με το κόμμα τους για χρόνια, οι οποίοι ξεπλήρωσαν όλες τις καθυστερημένες συνδρομές τους, που τις είχαν φυλάξει προσεκτικά σε όλη τη διάρκεια της μακρόχρονης εσωτερικής εξορίας την περίοδο του φασισμού. Ξέρουμε ότι οι αγωνιστές του σικελικού χωριού Πιάνα ντέλι Αλμπανέζι υπερηφανεύονταν ότι ούτε μία φορά δεν παρέλειψαν να στείλουν μια συμβολική, έστω, διαδήλωση την Πρωτομαγιά στη μακρινή ορεινή κοιλάδα όπου ο ιδρυτής του σοσιαλισμού στην περιοχή τους, ο Νικόλα Μπαρμπάτο, τους είχε βγάλει λόγο το 1893 και όπου ο ληστής Τζουλιάνο έμελλε να τους σφαγιάσει το 1947. Όμως αυτού του είδους τα παραδείγματα, όσο συγκινητικά κι αν είναι, αποδεικνύουν την αποτελεσματικότητα της φασιστικής πολιτικής· απέκοψε το κόμμα ακόμη και από τους πιο ανυποχώρητους υποστηρικτές του και εμπόδισε την αποτελεσματική έκφραση της αφοσίωσής τους.

Τι μπορούσε να κάνει ένα παράνομο κίνημα σε τέτοιες συνθήκες; Το οικείο τότε καταφύγιο των αδύναμων παράνομων αντιπολιτεύσεων, η ατομική τρομοκρατία, ήταν απαράδεκτη στους μαρξιστές, με την εμπειρία της τσαρικής Ρωσίας να τους έχει αποδείξει απλόχερα πως ήταν αναποτελε-

σματική.[8] Οι ηπιότερες μορφές προπαγάνδας με τη δράση, όπως το να ρίχνουν προκηρύξεις από αεροπλάνα στο Μιλάνο, που τις προτιμούσε η φιλελεύθερη Giustizia e Libertà, δεν φαίνονταν ούτε αυτές και πολύ αποτελεσματικές. Την περίοδο εκείνη ο αντάρτικος ξεσηκωμός του μαοϊκού ή του γκεβαρικού είδους δεν ήταν ακόμη του συρμού. Ούτως ή άλλως, το ιστορικό αυτής της δραστηριότητας κατά τον 19ο αιώνα, και από οπαδούς του Ματσίνι και από αναρχικούς, δεν τη συνιστούσε στους κομμουνιστές. Το να περιμένουν άπρακτοι να προχωρήσει κάποια διεργασία εσωτερικής αποσύνθεσης, ή κάποια κρίση –είτε οικονομική είτε, όπως αποδείχτηκε, στρατιωτική– που θα έδινε και πάλι ένα μέσο για να κινητοποιήσουν τις μάζες, ήταν εξίσου απαράδεκτο. Οι κομμουνιστές μπορούσαν να ελπίζουν για μια τέτοια κρίση, και λανθασμένα νόμισαν πως θα μπορούσε να την προκαλέσει είτε η οικονομική ύφεση είτε ο πόλεμος της Αβυσσηνίας, αλλά δεν μπορούσαν να κάνουν και πολλά για να την επισπεύσουν. Το μόνο που μπορούσε να σκεφτεί η Διεθνής ήταν να παροτρύνει το PCI να επιστρέψει στην Ιταλία, ανάμεσα στις μάζες, με κάθε τίμημα, ενώ ούτε το PCI μπορούσε να σκεφτεί τίποτε άλλο. Και αυτό το καθήκον φαινόταν αδύνατον.

Εκ των υστέρων, μπορούμε να δούμε τώρα ότι παρόλα αυτά η βάση για τη μετέπειτα επιτυχία του υπήρχε ή εδραιωνόταν τότε. Κατ' αρχήν, η μάζα των ιταλών αντιφασιστών παρέμενε ασυμβίβαστη. Η μαζική βάση του ιταλικού φασισμού παρέμενε μικρότερη από αυτήν του ναζισμού. Δεύτερον, η κατάρρευση του αναρχισμού και η παθητικότητα του σοσιαλιστικού κόμματος έστρεψαν ένα σημαντικό σώμα εργατών και αγροτών οπαδών τους, τουλάχιστον δυνάμει, προς τον κομμουνισμό. Στο βαθμό αυτό, η επίμονη παρουσία του κόμματος, αλλά και η στάση των ίδιων των φασιστών απέναντι στον κομμουνισμό, το κατοχύρωσε σαν το μεγαλύτερο πυρήνα της αντιφασιστικής αντιπολίτευσης. Το ότι σημειώθηκε μια τέτοια μεταστροφή στην Ιταλία, αντίθετα απ' ό,τι στη Γερμανία, πιθανόν οφειλόταν στην πολύ διαφορετική δομή του αριστερού κινήματος στις δύο αυτές χώρες. Δεν υπήρχε στην Ιταλία η μοιραία πόλωση του εργατικού κινήματος ανάμεσα σε κόμματα εχθρικά το ένα προς το άλλο, με πολύ διαφορετική κοινωνική δομή. Το ιταλικό «κόκκινο» κίνημα των αρχών της δεκαετίας του '20 εξακολουθούσε να είναι ένα φάσμα από αλληλεπικαλυπτόμενες τάσεις και ομάδες. Ανάμεσα στους ρεφορμιστές ενωτικούς στο ένα άκρο και στους κομμουνιστές και τους αναρχικούς στο άλλο βρίσκονταν οι μαξιμαλιστές, που η ματαιωμένη επιθυμία τους να ενταχθούν στην Κομιντέρν, μαζί με τα σοβαρά

8. Θυμούμαστε ότι οι ρώσοι τρομοκράτες, στο αποκορύφωμα της αποτελεσματικότητάς τους, αποτελούνταν πιθανόν από όχι περισσότερα από πεντακόσια άτομα.

σχέδια του PCI να ξαναενωθεί μαζί τους, αποδεικνύουν τα κοινά σημεία τους. Όπως ακριβώς έμελλε να αποδειχτεί ευκολότερο για τους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές να δημιουργήσουν ένα λειτουργικό ενιαίο μέτωπο το 1934, έτσι ήταν ευκολότερο για πρώην σοσιαλιστές να προβάλουν σαν κομμουνιστές μετά το φασισμό.

Τρίτον, κάποια στιγμή κατά τη δεκαετία του '30 –μεταξύ του 1935 και του 1938– μπορεί να επισημανθεί μια κάποια αναβίωση της αντιπολίτευσης στο εσωτερικό της Ιταλίας. Αυτό τεκμηριώνεται ευκολότατα μεταξύ των νέων διανοούμενων που μετέπειτα έγιναν ονομαστοί και σαν κομματικοί ηγέτες (ο Ινγκράο, ο Αλικάτα) και σαν κεφαλές της μεταπολεμικής κομμουνιστικής ηγεμονίας στην ιταλική κουλτούρα. Η Ισπανία αναμφίβολα έπαιξε σπουδαίο ρόλο σε αυτή την αποκρυστάλλωση της παλιάς γενιάς και την ενίσχυσή της από μια νέα γενιά αντιφασιστών – μια νέα γενιά που πιθανόν, αν και είναι δύσκολο να το τεκμηριώσουμε, περιλάμβανε και εργάτες. Πάντως, οι αγωνιστές των μικρών και πρόσκαιρων κομματικών πυρήνων φαίνεται πως ήταν κυρίως νέοι.[9] Ο άμεσος αντίκτυπος του ισπανικού εμφυλίου πολέμου μαρτυρείται και από πληροφοριοδότες της αστυνομίας και από αντιφασιστικές πηγές· και τούτο, πράγμα αρκετά σημαντικό, σε μια εποχή που η κομμουνιστική προπαγάνδα από το εξωτερικό δεν είχε ακόμη αρχίσει να δίνει προσοχή στην Ισπανία.[10] (Ενώ η Giustiza e Libertà αντιλήφθηκε αμέσως την πλήρη σημασία της Ισπανίας, είναι περίεργο το γεγονός ότι *μόλις στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1936* η κεντρική επιτροπή του PCI έδωσε κάποιαν έστω προσοχή στην Ισπανία –ίσως εξαιτίας της ελλιπούς επαφής της με τη Διεθνή, αλλά σίγουρα όχι προς τιμήν της).[11] Η αρχική νίκη της Δημοκρατίας πάνω στη στρατιωτική εξέγερση ενέπνευσε όχι μόνο τους παλιούς αντιφασίστες αλλά (σύμφωνα με έναν πληροφοριοδότη της αστυνομίας στο Μιλάνο)· «ακόμη και ορισμένους τομείς που φαίνονταν να έχουν μεταστραφεί ακλόνητα στο φασισμό». Απέδειξε ότι ο φασισμός δεν ήταν παντοδύναμος, κι έτσι (όπως σημείωσε ένας άλλος πληροφοριοδότης στη Γένοβα) «γέννησε ελπίδες για κάποιου είδους πολιτικούς μετασχηματισμούς που αργά ή γρήγορα θα έκαναν το αυταρχικό πνεύμα του φασισμού να υποκύψει».

Ωστόσο η Ισπανία δεν ήταν ο μόνος παράγοντας. Κατά πόσο ο νέος αντιφασισμός ανάμεσα στους νέους διανοούμενους, πιθανότατα φοιτητές από τη Σικελία, την Καλαβρία ή τη Σαρδηνία, που συναντώνταν στην πρωτεύουσα, οφειλόταν στην επιθυμία να ξεφύγουν από τον έντονο επαρχιωτισμό της φασιστικής κουλτούρας στον ευρύτερο πνευματικό κόσμο, που οι

9. P. Spriano, *ό.π.*, τόμ. 3, σ. 194.
10. *Στο ίδιο*, σ. 81-84.
11. *Στο ίδιο*, σ. 99.

μορφές του υποστήριζαν τόσο ολοφάνερα τον αντιφασισμό; Κατά πόσο οφειλόταν στην αποτυχία του ιταλικού φασισμού να εδραιώσει μια πολιτιστική ηγεμονία καθώς και μια γνήσια μαζική βάση; (Η αίσθηση διεθνούς *κατωτερότητας*, και πολιτιστικής και άλλης, ήταν πολύ μεγαλύτερη στην Ιταλία απ' ό,τι στη Γερμανία, η αίσθηση της πολιτιστικής απομόνωσης πιο καταθλιπτική). Όποιοι κι αν ήταν οι λόγοι, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '30 ο αντιφασισμός στην Ιταλία δεν βασιζόταν πια μόνο στις γενιές που είχαν ωριμάσει πολιτικά πριν από το 1924. Είχε αρχίσει να γεννά τους δικούς του νεαρούς διαφωνούντες.

Περιέργως πως –και αυτό ήταν από τις μεγαλύτερες αδυναμίες του–, το PCI φαίνεται ότι είχε παρερμηνεύσει την κατάσταση, ίσως λόγω του ότι υπερτιμούσε πια τη λαϊκή δύναμη του αντιφασισμού. Η πολιτική του από το 1935 κι έπειτα ήταν πολιτική πλατιάς συμμαχίας, αλλά φαίνεται ότι συνεχώς (και όντας σύμφωνο με τα διεθνή συνθήματα) απέβλεπε στο να αποσπάσει από το καθεστώς έναν μεγάλο υποτίθεται τομέα «ειλικρινών» φασιστών, απογοητευμένων με την προδοσία του αρχικού φασιστικού ιδανικού· και προ πάντων στο να μη θίξει τις ευαισθησίες του ιταλικού εθνικισμού, που ο πόλεμος της Αβυσσηνίας είχε δείξει ότι ήταν ισχυρή δύναμη.[12]

Όμως στην πραγματικότητα, όπως παρατηρούσαν και οι μη κομμουνιστές αντιφασίστες μετανάστες και κάποιοι από τους νέους αντιφασίστες του εσωτερικού, το κύριο πρόβλημα δεν ήταν αυτό. Η μεγαλύτερη επίπτωση του φασισμού στην Ιταλία, παρατηρούσε ο Εουτζένιο Κουριέλ, που τελικά προσχώρησε στους κομμουνιστές αφού πρώτα είχε επαφές με τους σοσιαλιστές και με την Giustizia e Libertà, δεν ήταν να μεταστρέψει τους Ιταλούς στο φασισμό. Ήταν

> «Ο απέραντος σκεπτικισμός [...] που σκοτώνει κάθε δυνατή πίστη σε οποιοδήποτε ιδανικό, που χλευάζει τη θυσία του ατόμου για την προκοπή της κοινότητας. Αυτή είναι, κατά βάθος, η εμφανέστερη κατάκτηση του φασισμού, και θα μείνει η πικρότερη κληρονομιά του».[13]

Συνέβη, ο ίδιος τούτος σκεπτικισμός, που απομόνωνε τις μικροσκοπικές μει-

12. Ένα περίεργο παράδειγμα: το 1939 το PCI ανέθεσε σε ένα από τα καλύτερα στρατιωτικά στελέχη του, τον Ίλιο Μπαροντίνι, να δημιουργήσει αντάρτικο στην Αιθιοπία, σε συνεργασία με τις δυνάμεις τις πιστές στον αυτοκράτορα. Αυτή η επιχείρηση διεξήχθη με τη συνηθισμένη αποτελεσματικότητα και τον ηρωισμό των καλών κομμουνιστών, και διατηρήθηκε μέχρι το Μάιο-Ιούνιο του 1940. Είναι προς τιμήν του κόμματος πέρα για πέρα, αλλά μέχρι τη δημοσίευση της ιστορίας του Spriano (*ό.π.*, σ. 298-299) το 1970, δεν γίνεται σχεδόν καμία δημόσια αναφορά σε αυτό το επεισόδιο στα κομματικά έντυπα.

13. P. Spriano, *ό.π.*, τόμ. 3, σ. 273.

οψηφίες των ενεργών αντιφασιστών και κρατούσε στην παθητικότητα το πολύ μεγαλύτερο σώμα των αδρανών αντιφασιστών, να στραφεί ενάντια στο φασιστικό καθεστώς όταν ο Μουσολίνι έσυρε έναν απρόθυμο και αδιάφορο ιταλικό λαό στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Η ήττα έμελλε να δώσει στους αντιφασίστες την ευκαιρία τους να ξαναζωντανέψουν την ελπίδα και τον ανθρώπινο αυτοσεβασμό μέσα από τη δράση. Όμως οι μάζες, που θα κινητοποιούνταν τότε από αυτούς, δεν θα αποτελούνταν κατά πολύ από τους «ειλικρινείς» φασίστες, ούτε έστω από τους αναπόφευκτους και πολυάριθμους αποστάτες. Θα αποτελούνταν από τους παλιούς και τους νέους αντιφασίστες, και πάνω απ' όλα από τους συνηθισμένους ιταλούς εργάτες και αγρότες, που η μεταστροφή τους σε μια ενεργητική και αγωνιστική αντίσταση έμελλε να είναι συγκλονιστική.

Η αντίθεση στον πόλεμο, και δεν μπορεί να υπάρχει καμία απολύτως αμφιβολία, ήταν που ξαναέδωσε στον αντιφασισμό τη μαζική βάση του. Δεν είναι σημαντικό, ότι τον Ιούλιο του 1941 έγινε ακόμη μια προσπάθεια να ξαναδημιουργηθεί ένα «κέντρο εσωτερικού». Το σημαντικό είναι ότι πέτυχε. Από το φθινόπωρο του 1941 και ύστερα, το PCI λειτουργούσε μέσα στην Ιταλία όπως δεν ήταν ικανό να το κάνει από την άνοιξη του 1932, όταν είχε συλληφθεί στο Μιλάνο ο τελευταίος επικεφαλής ενός «κέντρου εσωτερικού» σε λειτουργία. Μέχρι την άνοιξη του 1943 μπορούσε να οργανώσει μαζικές απεργίες για ψωμί και ειρήνη στο Βορρά. Η εισβολή στην Ιταλία και η ανακωχή ενίσχυσαν το νέο αυτό μαζικό κίνημα με το κύριο τμήμα των στελεχών της κομμουνιστικής ηγεσίας – που επέστρεφαν από τη φυλακή, την εξορία ή την αντιφασιστική αντίσταση σε άλλες χώρες, ή έβγαιναν από την παρανομία. Τα τρία συστατικά του μαζί –η παλιά φρουρά των κομματικών ηγετών, τα έμπειρα στρατιωτικά στελέχη του ισπανικού εμφυλίου πολέμου, και οι νέοι αντιφασίστες της σοδειάς της δεκαετίας του '30– σχημάτισαν ένα σώμα ηγεσίας που δεν είχε αντίστοιχό της σε καμία άλλη αντιφασιστική ομάδα. Όχι μόνο πήρε την πρωτοβουλία αλλά παρείχε και το μέγιστο μέρος των ένοπλων αντάρτικων μονάδων στην κεντρική και τη βόρεια Ιταλία. Πιθανόν πολύ περισσότερο από το 80% από αυτές ήταν λίγο-πολύ με κομμουνιστική ηγεσία. Αυτές πέτυχαν να κινητοποιήσουν όχι απλώς ένα μεγάλο σώμα από ανενεργούς αντιφασίστες ή κομμουνιστές που είχαν αποσυρθεί από τον αγώνα,[14] αλλά και σημαντικά σώματα από νέους εργάτες και αγρότες αγωνιστές όπως οι περίφημοι επτά αδελφοί Τσέρβι στην Εμίλια, γιοί ενός αγρότη ευκατάστατου, με σύγχρονες ιδέες και καλού καθολικού.

14. Ωστόσο, με κάποιες εξαιρέσεις, όπως ο Αρρίγο Μπαλντίνι, αξιωματικός του στρατού που φαίνεται πως δεν είχε καμία επαφή με το κόμμα πριν από το καλοκαίρι του 1943, οι ηγέτες των ανταρτών ήταν άνθρωποι της Αριστεράς.

Τα αποτελέσματα ήταν συγκλονιστικά. Είναι απίθανο το 1940 να υπήρχαν έστω τρείς χιλιάδες μέλη του PCI, και οι περισσότεροι από αυτούς ήταν διασκορπισμένοι σε όλη την υδρόγειο ή μέσα στη φυλακή. Μέχρι το χειμώνα του 1944-1945 υπήρχαν τετρακόσιες χιλιάδες, και το κόμμα αναπτυσσόταν γοργά. Είχε εδραιωθεί στη θέση που μετέπειτα δεν έμελλε να χάσει ποτέ, σαν το μείζον κόμμα της Αριστεράς.

Θα μπορούσε άραγε να το είχε κάνει αυτό, αν δεν ήταν ο πόλεμος; Το «τι θα είχε γίνει εάν;» είναι ερώτημα που δεν μπορεί ποτέ να απαντηθεί με βεβαιότητα, ούτε έστω με μεγάλο βαθμό πιθανότητας. Είναι βέβαιο ότι ο ιταλικός φασισμός ήταν πολιτική δομή πιο εύθραυστη απ' ό,τι ο γερμανικός εθνικοσοσιαλισμός, ότι η ιταλική οικονομία ήταν συνάμα πιο καθυστερημένη και πιο ευάλωτη από τη γερμανική, και ότι οι Ιταλοί ήταν φτωχότεροι και πιο δυσαρεστημένοι. Μπορεί ενδεχομένως να είχε αρχίσει αυτός να καταρρέει σιγά σιγά από μέσα, όπως το καθεστώς του Φράνκο είναι σαφές πως άρχισε να καταρρέει έπειτα από δεκαπέντε χρόνια αρκετά σταθερού ελέγχου, από τα μέσα της δεκαετίας του '50. Είναι βέβαιο ότι η αδυναμία τού οργανωμένου αντιφασισμού στο εσωτερικό της Ιταλίας ήταν δυσανάλογη προς τη δύναμη του δυνάμει αντιφασισμού, παλαιού και νέου. Είναι επίσης πιθανόν ότι το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα ποτέ δεν έχασε την οργανική του σχέση με το οργανωμένο λαϊκό κίνημα – είτε ανάμεσα στους συνδικαλισμένους βιομηχανικούς εργάτες, είτε ανάμεσα στους «κόκκινους» αγρότες που τόσο πολύ έλειπαν από το KPD. Στις περιστάσεις αυτές η ηρωική και πεισματική παράνομη δράση του πιθανόν να το είχε καταστήσει ισχυρότερη δύναμη μετά το φασισμό απ' ό,τι ήταν πρωτύτερα. Είναι επίσης βέβαιο ότι είχε ένα συνεκτικό σώμα ηγετών με αξιοπρόσεκτα καλή ποιότητα, που κατόρθωσαν να αποφύγουν τα χειρότερα από τις εσωτερικές διασπάσεις και τις εκκαθαρίσεις, οι οποίες έκαναν τόσο κακό στην ηγεσία του KPD. Πέρα όμως από αυτά, τα πάντα είναι εικοτολογίες, και εικοτολογίες άσκοπες. Η ιστορία είναι αυτό που συνέβη, όχι αυτό που θα μπορούσε και να έχει συμβεί. Αυτό που συνέβη ήταν ότι ο Μουσολίνι δημιούργησε τις συνθήκες που επέτρεψαν στο Κομμουνιστικό Κόμμα να μπει επικεφαλής σε ένα μαζικό κίνημα εθνικής απελευθέρωσης, τουλάχιστον στην κεντρική και στη βόρεια Ιταλία, και να αναδειχτεί από αυτό σαν το μεγαλύτερο κόμμα της Αριστεράς.

(1972)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΟΙ ΜΕ ΤΗΝ ΗΤΤΑ: ΤΟ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ

Ο Hermann Weber πρόσθεσε περίπου εννιακόσιες σελίδες στην ήδη εκτενή βιβλιογραφία της ιστορίας των γερμανών κομμουνιστών, με το ογκώδες έργο του *Ο μετασχηματισμός του γερμανικού κομμουνισμού*.[1] Η πρώτη ερώτηση που θα κάνουν οι υποψήφιοι αναγνώστες είναι: έπρεπε; Η απάντηση, γενικά, είναι ναι. Αυτοί οι δύο τόμοι είναι μνημείο ευρυμάθειας και υπομονετικής, διεξοδικής έρευνας –δεκαεπτά δημόσια αρχεία μόνο στη Δυτική Γερμανία έχουν μελετηθεί–, αν και μένει να γίνει παραπέρα έρευνα. Οι σημαντικότερες πηγές για την ιστορία της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης βρίσκονται στη Μόσχα, άρα είναι πιθανό να παραμείνουν απρόσιτες για κάμποσο διάστημα, και στο Ανατολικό Βερολίνο, άρα επίσης απρόσιτες σε ερευνητές που δεν έχουν την υποστήριξη της Κεντρικής Επιτροπής του SED,[2] και σε αυτούς δεν πρόκειται να συγκαταλέγεται ο δρ. Weber. Αυτός υποχρεώθηκε να βασιστεί ουσιαστικά σε δημόσια αρχεία, ιδιαίτερα σε φακέλους της αστυνομίας (πότε οι μελετητές της βρετανικής Αριστεράς της δεκαετίας του '20 θα έχουν την ίδια πρόσβαση στο σχετικό υλικό στα Δημόσια Αρχεία μας με αυτήν των ιστορικών σε άλλες χώρες;), σε λίγα ιδιωτικά αρχεία, σε έναν όγκο από συνεντεύξεις και υπομνήματα από επιζώντες εκείνης της περιόδου, σε έντυπες πηγές και στη βιβλιογραφία. Πιθανόν να μην του έχουν διαφύγει και πολλά, αλλά μια μονογραφία για έξι χρόνια ιστορίας του KPD, σχεδιασμένη σε αυτή την κλίμακα, αναπόφευκτα θα πάσχει πολύ περισσότερο, απ' ό,τι ένα λιγότερο λεπτομερειακό βιβλίο, από την αδυναμία να αποκτήσει κρίσιμη τεκμηρίωση.

Πάντως, ας είμαστε ευγνώμονες για ό,τι έχουμε, μέχρι να γίνει εφικτό κάτι ακόμη καλύτερο. Ο δρ. Weber έχει γράψει, αν μη τι άλλο, ένα ανεκτίμητο βιβλίο αναφοράς. Τα στατιστικά δεδομένα για τις περιφέρειες του KPD στον πρώτο τόμο και το τριακοσίων σελίδων ευρετήριο των στελεχών του εί-

1. Hermann Weber, *Die Wandlung des deutschen Kommunismus*, 2 τόμοι, Φρανκφούρτη 1970.

2. SED: Σοσιαλιστική Ένωση Γερμανίας, το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ανατολικής Γερμανίας [Σ.τ.Μ].

ναι αρκετά για να κάνουν το έργο αυτό απαραίτητο. Όμως είναι κάτι παραπάνω από συλλογή απλώς γεγονότων και δεδομένων, ή έστω από μια από τις συγκριτικά σπάνιες ιστορίες του γερμανικού κομμουνισμού που να είναι απαλλαγμένη από τη χολωμένη προσωπική εμπλοκή στις περασμένες εσωτερικές διαμάχες του κόμματος και της Κομιντέρν, από την οποία οι πιο ηλικιωμένοι συγγραφείς αδυνατούν να ξεφύγουν. Ο Weber έχει γράψει ένα μάλλον συνετό βιβλίο, το οποίο ρίχνει φως σε προβλήματα που πηγαίνουν πολύ πέρα από τα ενδιαφέροντα των μελετητών του KPD.

Το πρόβλημα με το οποίο κυρίως ασχολείται, είναι το τι συμβαίνει σε ένα επαναστατικό κόμμα μέσα σε μη επαναστατική κατάσταση. Το KPD ιδρύθηκε και μεγάλωσε σαν επαναστατικό κόμμα, ή τουλάχιστον κόμμα που απέρριπτε ριζικά και ενεργά, ή μάλλον –για να χρησιμοποιήσω το σωστό ιδίωμα– που «αντιμετώπιζε» την καθεστηκυία τάξη. Ιδρύθηκε όταν η αυτοκρατορία είχε καταρρεύσει, και ήταν εύλογο να αναμένεται πως η Δημοκρατία των Γερμανικών Συμβουλίων θα ακολουθούσε σύντομα, όπως ο Ρωσικός Οκτώβρης είχε ακολουθήσει το Φλεβάρη· και έτσι, να αρχίσει την παγκόσμια επανάσταση. Το 1919 ήταν χρονιά της Αποκάλυψης. Ώς και ο Λένιν, ο πιο πρακτικός των επαναστατών, νόμισε ότι το 1919 θα μπορούσε να φέρει το μεγάλο αποφασιστικό βήμα. Το νεαρό Γερμανικό Κ.Κ. ανέθεσε τα μεγάλα του καθήκοντα σε μια ικανή, αν και ολιγάριθμη, μαρξιστική ηγεσία, που αμέσως αποδεκατίσθηκε με τις δολοφονίες της Λούξεμπουργκ, του Λίμπκνεχτ και του Γιόγκιχες, αλλά και σε μια βάση που την αποτελούσαν κατά μεγάλο μέρος ουτοπικοί ριζοσπάστες, οιονεί αναρχικά ή περιθωριακά κοινωνικά στοιχεία, που συνήθως συρρέουν στους μικρούς και χαλαρά δομημένους πυρήνες της ριζοσπαστικής αντιπολίτευσης σε εποχές επαναστατικής εξέγερσης. Οι περισσότεροι από αυτούς τους ακροαριστερούς απομακρύνθηκαν από το KPD μέσα σε ένα ή δύο χρόνια, αν και όχι χωρίς να αφήσουν πίσω τους μια τάση για «ηρωικές αυταπάτες» σχετικά με τις δυνατότητες της κατάστασης, έναν κάποιο πραξικοπηματισμό, και ένα υπόλειμμα υπερ-ριζοσπαστισμού.

Ο γερμανικός «Οκτώβρης» δεν έγινε. Απεναντίας, επανεδραιώθηκε το παλαιό καθεστώς, μείον τον αυτοκράτορα αλλά συν μια παθιασμένα και ενστικτωδώς αντεπαναστατική και κυβερνητική σοσιαλδημοκρατία. Το κόμμα που έγινε το μαζικό KPD, μετά τη συγχώνευση με την αριστερή πτέρυγα των ανεξάρτητων σοσιαλιστών το 1929, εξέφραζε ουσιαστικά τη βαθιά απογοήτευση πλατιών στρωμάτων της γερμανικής εργατικής τάξης από την αποτυχία της κοινωνικής επανάστασης και την έντονη οικονομική τους δυσαρέσκεια. Αντιπροσώπευε όλες αυτές τις δυνάμεις –προλετάριους και διανοούμενους– που απέρριπταν και μισούσαν μια δημοκρατία η οποία εί-

χε ελάχιστους δημοκράτες, αλλά άφθονους στρατηγούς, αστυνομικούς, γραφειοκράτες, μεγιστάνες του πλούτου και δικαστές, που η αντιδραστική τους προκατάληψη ήταν κατάφωρη και εμπρηστική, και είχε παγιώσει μια παλινόρθωση της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και νομικής αδικίας.

Από κοινωνική άποψη, το KPD προσέλκυε τους νέους –το 1926, το 80% των ηγετικών στελεχών του ήταν κάτω από τα σαράντα, 30% κάτω από τα τριάντα και ο μέσος όρος ηλικίας της ηγεσίας ήταν τριαντατέσσερα–,[3] τους ανειδίκευτους –ένα ασυνήθιστα υψηλό ποσοστό 13,5% ανάμεσα στα ανώτερα στελέχη προέρχονταν από αυτούς–, τους άνεργους – το 1927, στο αποκορύφωμα της οικονομικής σταθεροποίησης, 27% των μελών από το Βερολίνο ήταν χωρίς δουλειά. Όπως, ωστόσο, σε όλες τις εργατικές οργανώσεις, η στελέχωσή του στηριζόταν κατά μεγάλο μέρος στον ακρογωνιαίο λίθο των ειδικευμένων προλετάριων, ιδιαίτερα –όπως τόσο συχνά– στους εργάτες μετάλλου. Τα τρία τέταρτα των ηγετικών στελεχών του είχαν μόνο στοιχειώδη σχολική εκπαίδευση, αν και στο άλλο άκρο 10% ήταν πτυχιούχοι πανεπιστημίου· από τα μέλη, 95% είχαν πάει μόνο στο δημοτικό σχολείο, 1% σε πανεπιστήμια. Ιστορικά, οι μισοί από τους ηγέτες του αλλά το 70% των μελών του είχαν μπει στην πολιτική από το 1917 κι έπειτα. Ο σχετικά μεγάλος αριθμός από προ του 1917 σοσιαλδημοκράτες ήλθε σε αυτό τον καιρό της συγχώνευσης με τους Ανεξάρτητους Σοσιαλιστές. Μόνο γύρω στο 20% των στελεχών της δεκαετίας του '20 ανήκαν στο Σύνδεσμο του Σπάρτακου ή στη ριζοσπαστική Αριστερά κατά τον πόλεμο, οπότε οι άμεσες παραδόσεις της Ρόζας Λούξεμπουργκ ήταν σαφώς αδύναμες· από την άλλη, μόνο τριανταέξι από τα τέσσερις χιλιάδες σχεδόν στελεχη πλήρους απασχόλησης, στη γραφειοκρατία του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, το 1914, βρίσκονταν ως υπάλληλοι πλήρους απασχόλησης στο KPD τη δεκαετία του '20.

Το KPD ήταν καινούργιο, νεανικό, αδικημένο, ριζικά εχθρικό προς το σύστημα και έτοιμο για την επανάσταση, η οποία φαινόταν ενδεχόμενη, αν όχι πιθανή, μέχρι τη μεγάλη ήττα της το φθινόπωρο του 1923. Αυτό εξηγεί τη μεγάλη δύναμη που είχε εντός του η ασυμβίβαστη, επιθετική, αγωνιστική και συχνά σεκταριστική αριστερά. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ανάμεσα στις διάφορες φράξιες και στα διάφορα ρεύματα γνώμης στο εσωτερικό του, που τα πρώτα χρόνια έλυναν μαχητικά τις διαφορές τους με τη συνηθισμένη προσταλινική ελευθερία και ρώμη (ήταν ο καιρός που δεν χρειαζόταν ανακοίνωση για να δηλώσει ότι οι συζητήσεις ήταν «διεξοδικές και ειλικρι-

3. Εκείνη την εποχή ο μέσος όρος ηλικίας της ηγεσίας του SPD ήταν τα πενηνταέξι χρόνια.

νείς»), η αριστερά απολάμβανε την κατά πολύ μεγαλύτερη υποστήριξη – το 1924 ίσως το 75%. Η δεξιά, κυρίως πρώην Σπαρτακιστές που έδωσαν τη βασική ηγεσία μέχρι το 1923, ήταν αδύναμη, παρεκτός ανάμεσα στους ειδικευμένους εργάτες – αν και όχι στους διανοούμενους. Η μεσαία ομάδα, οι «συμβιβαστές», που αποσχίστηκαν από τη δεξιά μετά το 1923, όταν ανέλαβε η αριστερά, αντιπροσώπευε κυρίως τα επαγγελματικά στελέχη του κόμματος, αν και αυτοί μπορούσαν να βασίζονται στο ένα τέταρτο περίπου του αριθμού των μελών.

Το πρόβλημα του KPD μέχρι το 1923 ήταν πώς να κάνει την επανάσταση, που φαινόταν εφικτή και ήταν ουσιαστική όχι απλώς για το θρίαμβο του παγκόσμιου σοσιαλισμού, αλλά για την ίδια τη Σοβιετική Δημοκρατία. Η γερμανική σοβιετική επανάσταση ήταν το αναγκαίο συμπλήρωμα της Ρωσικής Επανάστασης, ενώ ακόμη και ο Λένιν ήταν ολότελα πρόθυμος στη θεωρία να οραματίζεται μια κατάσταση στην οποία η πατρίδα του Μαρξ, του Ένγκελς, της τεχνολογικής προόδου και της οικονομικής αποτελεσματικότητας θα αναλάμβανε τα ηνία ως κέντρο του σοσιαλιστικού κόσμου. Το 1919 η Κομιντέρν θεωρούσε λογικό τόπο για την έδρα της το Βερολίνο, και την εγκατάστασή της στη Μόσχα προσωρινή. Το Γερμανικό Κ.Κ. αντιμετωπιζόταν ως ίσο –κατά τον Weber, μέχρι και στα τέλη του 1922–, αν και μπορούμε να υποπτευθούμε ότι ο πανούργος Ράντεκ, που λόγω της μακρόχρονης εμπειρίας του από το γερμανικό σοσιαλιστικό κίνημα είχε γίνει ο κύριος υπεύθυνος για τα γερμανικά πράγματα στη Μόσχα, θα είχε σαφώς πιο μετρημένες προσδοκίες για τις πιθανότητές του. Το μείζον πρόβλημα για το KPD αυτή την περίοδο, το έθετε η βαθιά ανάμιξή του στη Μόσχα· ανάμιξη που απέρρεε συνάμα από τη σχετική ηλικία, δύναμη και παράδοση του KPD και από την αποφασιστική σπουδαιότητα των γερμανικών προοπτικών για τη Σοβιετική Ρωσία και για σύμπασα την παγκόσμια επανάσταση. Το KPD μπορεί να μην ήθελε να αναμιχθεί στα ρωσικά πράγματα, αλλά δεν μπορούσε να μην το κάνει, ιδιαίτερα αφού ο Ζηνόβιεφ ήταν υπεύθυνος για την Κομιντέρν και ο Ράντεκ, υποστηρικτής του Τρότσκι σε κρίσιμο στάδιο, ήταν ο ειδικός της για τη Γερμανία. Σε σύγκριση με αυτά, η εσωτερική σύγχυση του κόμματος φαινόταν έλασσον πρόβλημα. Πρώτα απ' όλα, τα χρόνια 1919-1923 αυτή ξεκαθαρίστηκε κάπως με την αποβολή και του κύριου όγκου της ουτοπικής-συνδικαλιστικής άκρας αριστεράς και μιας πρώην σοσιαλδημοκρατικής δεξιάς. Δεύτερον, το ενδεχόμενο επανάστασης μετριάζει διαφορές που διαφορετικά μπορεί να φάνταζαν μεγάλες: το 1917, στο κάτω κάτω, διακρίσεις τόσο θεμελιακές όσο αυτές μεταξύ του Μαρξ και του Μπακούνιν δεν είχαν προκαλέσει και μεγάλα προβλήματα στη Ρωσία.

Έπειτα από την ήττα του 1923 το πρόβλημα ουσιαστικά ήταν τι να κάνουν σε μια περίοδο σταθεροποίησης. Η απάντηση ήταν η «μπολσεβικοποίηση», που είναι το κύριο θέμα του βιβλίου του Weber. Η συστηματική αυτή αφομοίωση των άλλων κομματικών οργανώσεων στο ρωσικό πρότυπο, και η υπαγωγή τους στη Μόσχα, θεωρείται από τους μη κομμουνιστές ιστορικούς γενικά υποπροϊόν ενδοσοβιετικών εξελίξεων, πράγμα που σαφώς ήταν, σε κάποιο βαθμό. Ωστόσο, η αξία του Weber είναι ότι αυτή δεν είναι ούτε όλη η αλήθεια, ούτε καν το σημαντικότερο μέρος της. Διακρίνει διάφορα στοιχεία σε αυτήν.

Πρώτα πρώτα, όπως σωστά επισημαίνει, κάθε ενεργός και σταθερή οργάνωση μέσα στη νεότερη βιομηχανική κοινωνία τείνει να γραφειοκρατικοποιείται σε κάποιο βαθμό, συμπεριλαμβανομένων των επαναστατικών κινημάτων. Τα δημοκρατικά κινήματα και οι οργανώσεις λειτουργούν κάπου ανάμεσα στα δύο άκρα της απεριόριστης εσωτερικής ελευθερίας –που κερδίζεται με τίμημα την πρακτική αποτελεσματικότητα– και της αποστεωμένης γραφειοκρατίας. Ο Weber σχολιάζει ως εξής:

> «Σε ένα εργατικό κίνημα, η δημοκρατική τάση πάντοτε διατηρεί κάποια δύναμη, αφού όλη η παράδοσή του προϋποθέτει πνεύμα αντιαυταρχικό, εξισωτικό και ελευθεριακό. Επιπλέον, η ηγεσία είναι πάντοτε υποχρεωμένη να υποστηρίζει πότε πότε τέτοιες τάσεις, για να παρακινήσει τα μέλη σε δράση και να αποτρέψει την ολική παράλυση του κόμματος».

Ο σχηματισμός ενός δομημένου και πειθαρχημένου KPD από τη συγχώνευση ανθρώπων, κινημάτων και φατριών στα 1918-1920 από μόνος του ήταν φυσιολογικός, και απαράδεκτος μόνο για ουτοπικούς και αναρχικούς. Η συστηματική ατροφία της εσωτερικής δημοκρατίας και η υπεργραφειοκρατικοποίηση μετά το 1924 είναι που αποτελούν το πρόβλημα.

Δεύτερον, ένα επαναστατικό κόμμα χρειάζεται έναν ασυνήθιστα γερό «σκελετό» αυτού του είδους, αν μη τι άλλο απλώς επειδή είναι εθελοντική οργάνωση και πρέπει να κρατήσει καλά ενάντια στη δομή εξουσίας του κράτους, της οικονομίας και των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, που οι πόροι, η επιρροή και η δύναμή τους είναι κατά πολύ ανώτερες. Ένα ιεραρχικό και πειθαρχημένο «απαράτ» επαγγελματιών επαναστατών (ή, σε καιρό ειρήνης, επαγγελματικών στελεχών) σχηματίζει εύκολα το πιο αποτελεσματικό κλιμάκιο αυτού του είδους. Το απόλυτο μέγεθός του είναι δευτερεύον: το σώμα των στελεχών πλήρους απασχόλησης στο KPD πιθανόν παρέμεινε πολύ μικρότερο από του SPD στη Δημοκρατία της Βαιμάρης. Μολονότι αυτό αναπόφευκτα προκάλεσε εντάσεις ανάμεσα στους ηγέτες και στη βάση, για να μην πούμε μια υπερτροφία του συγκεντρωτισμού και την ατροφία

της πρωτοβουλίας από τα κάτω, γινόταν αποδεκτό από τους γερμανούς κομμουνιστές για πολιτικούς καθώς και για λειτουργικούς λόγους. Ακριβώς επειδή το KPD εμφανίστηκε στη Γερμανία –που οι πολιτικές παραδόσεις της διέφεραν πολύ από αυτές της Ρωσίας– σε κάποιον απροσδιόριστο χώρο ανάμεσα στη σοσιαλδημοκρατία και στον ελευθεριακό-δημοκρατικό επαναστατισμό που φαίνεται να αποτελεί τη φυσική της αντίθεση στις βιομηχανικές χώρες, έπρεπε προπάντων να ορίσει τον πολιτικό του τόπο. Το έκανε η «μπολσεβικοποίηση». Και αυτό, όχι μόνο γιατί ο μπολσεβικισμός είχε στο κάτω κάτω δείξει πως ήταν η *μόνη* επιτυχημένη μορφή επανάστασης –οι άλλοι είχαν αποτύχει ή δεν είχαν καν ξεκινήσει–, αλλά γιατί το ίδιο το «Κόμμα», σαν πειθαρχημένος επαναστατικός στρατός έτοιμος για μάχη, παρείχε ενότητα και απαντήσεις σε ακανθώδη ερωτήματα. Η αφοσίωση παρακάμπτει πολλές αβεβαιότητες, ειδικά σε προλεταριακά κινήματα που στηρίζονται στο ένστικτο της ενότητας και της αλληλεγγύης.

Αυτές οι δυνάμεις θα είχαν λειτουργήσει έστω και χωρίς την παρέμβαση της Μόσχας, που ο Weber την αναφέρει τρίτη. Είναι εύλογο ότι, με δεδομένη τη σκόπιμα συγκεντρωτική δομή της Κομιντέρν, που τα τοπικά κόμματα δεν ήταν παρά πειθαρχημένα «τμήματά» της, και την προφανή και αναπόφευκτη εξάρτηση και των μεν και των δε από το Σοβιετικό Κόμμα, «μπολσεβικοποίηση» θα σήμαινε σταλινοποίηση. Με άλλα λόγια, μια διεργασία που δεν είχε καμία εγγενή σχέση με την ΕΣΣΔ, παρεκτός στο βαθμό που απηχούσε το φυσικό κύρος του οργανωτικού και στρατηγικού «μοντέλου» του συνδεδεμένου με το κόμμα και την επανάσταση του Λένιν, θα μετασχηματιζόταν σε προέκταση της σοβιετικής πολιτικής. Η διάκριση ανάμεσα σε αυτές τις δύο είναι φανερή στην περίπτωση του Ιταλικού Κ.Κ., επειδή εκεί πήρε την εξής μορφή: ο Τολιάτι υπήγαγε συνειδητά στο Ρωσικό Κόμμα ένα ηγετικό κλιμάκιο διαμορφωμένο πριν και ανεξάρτητα από εκείνο· κλιμάκιο που, αν και εκκαθαρίστηκε και τροποποιήθηκε από τους Ρώσους, παρέμεινε ουσιαστικά ανέπαφο και με τις δικές του ιδέες (που ομολογουμένως τις κρατούσε για τον εαυτό του). Αυτό είναι αρκετά ξεκάθαρο με το Βρετανικό Κ.Κ., όπου και πάλι το κόμμα είχε κατασταλάξει πρωτύτερα και ο πυρήνας της ηγεσίας του κόμματος έμεινε αμετάβλητος μετά το 1922-1923. Δεν είναι τόσο ξεκάθαρο όσον αφορά τη Γερμανία, επειδή ο ρυθμός απομάκρυνσης των ηγετικών στελεχών συνέχισε να είναι πολύ μεγαλύτερος και φανερά κυριαρχούσε η Μόσχα.

Αυτό οφειλόταν κατά ένα μέρος στην έντονη εμπλοκή του KPD στα ρωσικά πράγματα, που την έχουμε ήδη επισημάνει. Αυτά που συνέβαιναν στη Γερμανία *είχαν μεγαλύτερη βαρύτητα* στη Μόσχα από ό,τι οπουδήποτε αλλού στην Ευρώπη. Ο θρίαμβος της αριστεράς στο εσωτερικό του Κ.Κ. μετά

την αποτυχία του 1923, αύξησε την εμπλοκή αυτή. Δεν επιβλήθηκε από τη Μόσχα. Μάλιστα, αν μη τι άλλο σηματοδότησε μια (τελευταία) διεκδίκηση της αντιρωσικής αυτονομίας του Γερμανικού Κόμματος,[4] υπόνοια που η ηγεσία της Ρουθ Φίσερ και του Μάσλωφ προσπάθησαν να καθησυχάσουν –κατά τρόπο μοιραίο– μετατρεπόμενη σε γερμανική φράξια του Ζηνόβιεφ. Έτσι, όχι απλά τώρα ήταν αντίθετη στη γενική και μάλλον μετριοπαθή πορεία που ακολουθούσαν ο Στάλιν και ο κύριος όγκος του ΚΚΣΕ, αλλά επιπρόσθετα έμπλεξε το κόμμα στη ρωσική εσωκομματική πάλη – με τη λάθος πλευρά. (Καμία σημαντική φράξια στη Γερμανία δεν ευνοούσε τον Τρότσκι). Επιπλέον, ο σεκταρισμός της αριστεράς ήταν ολοφάνερα παράλογος, αν και είχε απήχηση στη βάση. Σε περίοδο σταθεροποίησης –βασικά από το 1921, αναμφισβήτητα από το 1923– ήταν αναγκαία κάποια μορφή πολιτικού ρεαλισμού: ενιαία δράση με την πλειοψηφία των οργανωμένων εργατών που ήταν στο SPD, δουλειά στα συνδικάτα, και στο Κοινοβούλιο. Με άμεση παρέμβαση της Κομιντέρν, το 1925 καθαιρέθηκαν οι αριστεροί ηγέτες. *Τίποτε άλλο δεν μπορούσε να γίνει*, και αυτό καθιέρωσε ένα απειλητικό προηγούμενο. Τούτο, γιατί μετέθεσε το κέντρο βάρους της γερμανικής εσωκομματικής συζήτησης όχι απλά στη Μόσχα, αλλά σε μια Κομιντέρν που τώρα ανακατευόταν με τη σοβιετική πολιτική, και παρενέβαινε όχι τόσο για να αλλάξει πολιτικές γραμμές, αλλά για να διαλέξει πιστούς οπαδούς.

Αλλά ποιους οπαδούς; Η χυδαία ιστοριογραφία της Κομιντέρν παραβλέπει αυτό το ερώτημα, υποθέτοντας απλώς ότι ήταν τυφλοί εκτελεστές της πολιτικής γραμμής της Μόσχας. Όμως δύο τραγικές ιδιομορφίες της ιστορίας του KPD δεν μπορούν τόσο εύκολα να διαγραφούν από αυτό το σενάριο. Αυτές ήταν (α) ο ζήλος με τον οποίο αυτό εφάρμοσε την αυτοκτονική γραμμή του 1919-1933, και (β) η εντυπωσιακή αστάθεια της ανώτατης ηγεσίας του. Καμία από τις δύο δεν ήταν αναπόφευκτη. Λόγου χάρη, ένα αυτόματο ανακλαστικό πειθαρχίας έκανε, το 1939, το Βρετανικό Κ.Κ. να αντιστρέψει τη γραμμή του για τον πόλεμο, να ρίξει τους σπουδαιότερους ηγέτες που είχαν συνδεθεί με αυτήν –τον Πόλιτ και τον Κάμπελ– και να εφαρμόσει τη νέα γραμμή με αποφασιστική αφοσίωση. Όμως όλοι όσοι βίωσαν αυτό το επεισόδιο της ιστορίας του, ξέρουν ότι αν δεν ήταν η επέμβαση απ' έξω, το κόμμα δεν θα είχε αλλάξει τη γραμμή του τότε (αν και μια μειονότητα μπορεί να λαχταρούσε μια τέτοια αλλαγή), ότι επανήλθε με ανακούφιση που βοούσε σχεδόν στην παλιά του γραμμή το 1941, και ότι μακροπρόθεσμα ο

4. Βλ. H. Weber, *ό.π.*, τόμ. I, σ. 301.

Πόλιτ και ο Κάμπελ δεν υπέφεραν καθόλου για τη σύνδεσή τους με τη «λαθεμένη» πολιτική του 1939.

Η αλήθεια είναι ότι, αν και ολοένα περισσότερα στελέχη του KPD –ειδικά οι νέοι και οι ανειδίκευτοι, και όσοι δεν είχαν προηγούμενη εμπειρία από το Σπάρτακο και το USPD– ήταν έτοιμοι να υποστηρίξουν οποιανδήποτε κομματική γραμμή ανεπιφύλακτα, ο βασικός προσανατολισμός των αγωνιστών του ήταν προς τη σεκταριστική αριστερά. Το KPD είχε ξεκινήσει ως κόμμα της επανάστασης, είχε σταθεροποιηθεί ως κόμμα αγωνιστικής και συστηματικής αρνητικής «αντιμετώπισης» του κατεστημένου. Αυτό καθρεφτίζεται στην αδιάκοπη αποτυχία του να κερδίσει δύναμη στα συνδικάτα. Η Κομιντέρν είχε καθαιρέσει την ακροαριστερή ηγεσία, αλλά με τίμημα να λάβει κάπως υπόψη αυτή την ατμόσφαιρα. Έτσι, όπως επισημαίνει ο Weber, το KPD ποτέ δεν απαρνήθηκε την ακροαριστερή πορεία και χαιρέτισε την επιστροφή σε μια παρόμοια πορεία κάτω από την αιγίδα της Κομιντέρν το 1928-1929. Σήμαινε πως θα έκαναν ό,τι τους ήταν φυσικό να κάνουν. Είναι ίσως σημαντικό –αν και πρόκειται για μία από τις ελάχιστες πλευρές για τις οποίες ο Weber σιωπά–, ότι οι Νέοι Κομμουνιστές φαίνεται πως διαδραμάτισαν εντελώς δευτερεύοντα ρόλο στη γερμανική πολιτική της Κομιντέρν. Αλλού, μία από τις πιο συνηθισμένες μεθόδους με τις οποίες η Μόσχα γέμιζε τις κομματικές ηγεσίες με αφοσιωμένα στελέχη που να μην ήταν προσηλωμένα σε οποιαδήποτε ιδεολογία προ της Κομιντέρν, ήταν με την προώθηση νέων μελών, προερχόμενων από τις διάφορες Κομμουνιστικές Νεολαίες.[5] Είτε γι' αυτόν το λόγο είτε για άλλους, οι οργανώσεις νεολαίας προμήθευσαν σημαντικό αριθμό κομμουνιστών ηγετών: τον Ραστ στη Γερμανία, τον Λόνγκο και τον Σέκια στην Ιταλία, μια πολύ σημαντική ομάδα στη Γαλλία. Ο Τολιάτι, μάλιστα, λέγεται πως παρατήρησε το εξής, κατά τη μεγάλη αριστερή στροφή του 1929: «Αν δεν υποχωρήσουμε, η Μόσχα δεν θα διστάσει να σκαρώσει νέα ηγεσία με κανένα παιδί βγαλμένο από το Σχολείο του Λένιν».[6] Απ' ό,τι μπορούμε να δούμε, στη Γερμανία της Βαϊμάρης οι Νέοι Κομμουνιστές δεν δημιούργησαν κανέναν πολύ σημαντικό ηγέτη. Δεν χρειάστηκε κάτι τέτοιο: είχαν αρκετούς αριστερούς σεκταριστές για να διαλέξουν.

Το πρόβλημα που προκύπτει από την αστάθεια της ηγεσίας είναι διπλό: γιατί ο ρυθμός απομάκρυνσης ηγετικών στελεχών ήταν τόσο μεγάλος;[7] Και

5. «Λίγκα Νέων Κομμουνιστών»: παράρτημα νεολαίας, της Κομμουνιστικής Διεθνούς [Σ.τ.Μ.].

6. Σύμφωνα με έναν πληροφοριοδότη από την Τάσκα, όπως παρατίθεται στο P. Spriano, *Storia del Partito Communista Italiano*, ό.π., τόμ. 2, σ. 228.

7. Καθώς δεν υπάρχουν συγκριτικά λεπτομερειακοί υπολογισμοί για άλλα Κ Κ . είναι αδύ-

γιατί οδήγησε –όπως νομίζω πως πρέπει να συμφωνήσουν όλοι οι παρατηρητές– σε βαθμιαία πτώση της ποιότητας; Η γραμμή που πηγαίνει από τον Λίμπκνεχτ και τη Λούξεμπουργκ, μέσω του Λέβι και του Μάγιερ, του Μπράντλερ και του Ταλχάιμερ, της Ρουθ Φίσερ και του Μάσλωφ, μέχρι τον Τέλμαν και την ομάδα του, είναι σαφώς κατιούσα, από την άποψη της γενικής πολιτικής ικανότητας, αν και όχι σε θάρρος και αφοσίωση. Αυτό δεν συνέβη σε κανένα άλλο Κομμουνιστικό Κόμμα.

Αυτό που φαίνεται πως έγινε, είναι ότι το KPD ποτέ δεν πέτυχε να αναπτύξει ένα συνεκτικό σώμα ηγετών μέσα από το Σπάρτακο (που τα επιζώντα στελέχη του, μετά το διασκορπισμό των οιονεί συνδικαλιστικών στοιχείων, έτειναν να είναι της «δεξιάς» παρέκκλισης), τους πρώην Ανεξάρτητους Σοσιαλιστές (που έτειναν να δημιουργούν υποστηρικτές της «αριστερής» παρέκκλισης) και όσους μπήκαν στο κόμμα μετά το 1920. Ο αγώνας για το σχηματισμό ηγετικής ομάδας συνεχίστηκε μέχρι που συγκεράστηκε με τη «μπολσεβικοποίηση» από τη Μόσχα· και στον αγώνα αυτόν οι ικανότεροι σε όλες τις ομάδες έτειναν να αποκλείονται επειδή ξεχώριζαν, ή δεν ήταν σε θέση να εδραιωθούν ως ηγέτες με αυτοτέλεια στο KPD πριν να περιοριστούν σε ρόλους αξιωματούχων της Κομιντέρν.[8] Αυτή είναι ίσως η πραγματική τραγωδία του φόνου της Ρόζας Λούξεμπουργκ. Ο Σπάρτακος παρείχε αυτό που έλειπε από τη γερμανική Αριστερά: μια εν δυνάμει συνεκτική και ευέλικτη προσέγγιση στα γερμανικά πολιτικά πράγματα, που να μη συγχέει τον επαναστατισμό με τον αριστερισμό. Έστω κι αν η Ρόζα Λούξεμπουργκ δεν ήταν πιθανό να δώσει μια εναλλακτική εκδοχή προς τον Λένιν διεθνώς, στο εσωτερικό της δικής της χώρας το κύρος της μπορεί να είχε επιβάλει την προσέγγιση του Σπάρτακου στο νέο κόμμα. Μπορεί να είχε δώσει στο κόμμα εκείνο έναν πυρήνα πολιτικής ηγεσίας και στρατηγικής.

Κι αυτό γιατί κατά βάθος το δράμα του KPD ήταν το εξής: δεν είχε καμία πολιτική κατεύθυνση για οποιανδήποτε άλλη κατάσταση πέρα από την ε-

νατον να είμαστε βέβαιοι, αλλά φαίνεται όντως ότι σε αυτά ο ρυθμός απομάκρυνσης μελών της ηγεσίας ήταν μικρότερος. Έτσι, το 1929 μόνο δύο μέλη από το Πολιτικό Γραφείο του KPD ήταν εκεί από το 1924 – ο Τέλμαν και ο Ρέμελε, από τους οποίους ο δεύτερος στη συνέχεια αποκλείστηκε. Στη Γαλλία πέντε μέλη του Πολιτικού Γραφείου παρέμειναν συνεχώς από το 1926 μέχρι τα 1932, και άλλο ένα με διαλείμματα, ενώ τρία –αν δεν ήταν ο θάνατος του Σεμάρ, θα ήταν σίγουρα τέσσερα– εξακολουθούσαν να είναι μέλη το 1945.

8. Ένα σχετικό παράδειγμα ίσως να είναι ο μακαρίτης Γκέρχαρτ Άισλερ, που η πολιτική του, ως ηγέτη επί της Βαιμάρης συνδύαζε την άνευ όρων αφοσίωση στην ΕΣΣΔ με την αντίθεση προς τον τοπικό ακραίο αριστερισμό. Συνέβαλε αποφασιστικά στο να εξασφαλίσει κάποια στιγμή την απομάκρυνση του Τέλμαν από την ηγεσία, κι έπειτα εξαφανίστηκε μέσα στη διεθνή υπηρεσία της Κομιντέρν, μέχρι την επιστροφή του –σε διάφορα δευτερεύοντα αξιώματα– στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας.

πανάσταση, επειδή η γερμανική Αριστερά, θα μπορούσαμε σχεδόν να πούμε το γερμανικό εργατικό κίνημα, δεν είχε ποτέ τέτοια πολιτική. Το SPD δεν ασκούσε πολιτική, αλλά απλώς περίμενε (θεωρητικά) μέχρις ότου το ιστορικό μοιραίο τού φέρει μια εκλογική πλειοψηφία άρα και «την επανάσταση», ενώ (στην πράξη) συγκάλυπτε μια υπολανθάνουσα αποδοχή του κατεστημένου, παρέχοντας στα μέλη του έναν μεγάλο συλλογικό ιδιωτικό κόσμο. Η γερμανική Αριστερά είχε αναλώσει το χρόνο της επικρίνοντας την εκ των πραγμάτων εγκατάλειψη της επαναστατικής ή οποιασδήποτε εργατικής πάλης από το SPD, αλλά είχε ελάχιστες ευκαιρίες να αναπτύξει κάτι περισσότερο από λίγα σπέρματα εναλλακτικής πολιτικής, που ποτέ δεν κάρπισαν. Το Γερμανικό Κ.Κ. καταστάλαξε στην ίδια στάση με το παλαιό SPD, εκτός από τη γνήσια επαναστατική του διάθεση: να κινητοποιεί, να αντιμετωπίζει και να περιμένει. Δεν είχε τον καιρό –μολονότι κάμποσοι από τους πρώτους ηγέτες του KPD μπορεί να είχαν την ικανότητα– να αναπτύξει επαναστατική πολιτική: με άλλα λόγια, τουλάχιστον κάποια πολιτική να ασκήσει, όταν δεν γινόταν να στήσει οδοφράγματα. Του έλειπε εκείνη η παράδοση της συμμετοχής σε ένα τρέχον σύστημα πολιτικής, ριζοσπαστικής ή έστω αστικής-ρεφορμιστικής, το οποίο, με όλους του τους κινδύνους, παρείχε στην προλεταριακή Αριστερά άλλων χωρών στρατηγικά ή τακτικά πρότυπα για μη εξεγερσιακές περιόδους. Όταν το Γαλλικό Κ.Κ., «μπολσεβικοποιημένο» από κάθε άποψη, συμπεριλαμβανομένου ενός μεγάλου ποσοστού των ηγετών του, αντιμετώπισε ένα πρόβλημα όπως το φασισμό, σκέφτηκε αυτόματα να καταφύγει σε ένα γνώριμο πολιτικό μέσο, τον προσωρινό συνασπισμό της Αριστεράς, ή «του λαού», για να υπερασπιστεί τη δημοκρατία. Μάλιστα υπάρχουν σημάδια ότι ακόμη και στην πιο παράλογα σεκταριστική φάση του 1928-1933, αυτά ήταν τα ανακλαστικά των ηγετών του PCF, αν και εξακολουθούσε να τα καταπνίγει η Κομιντέρν. Δεν ήταν ότι κάποιος όπως ο Μωρίς Τορέζ ήταν λιγότερο καλός μπολσεβίκος από τον Τέλμαν, ή έστω ότι ήταν εξυπνότερος – αν και ήταν· αλλά ότι υπήρχε μια γαλλική παράδοση προλεταριακής *πολιτικής δράσης*, ενώ στη Γερμανία δεν υπήρχε. Οι Γερμανοί δημιουργούσαν μαχητές με απαράμιλλη γενναιότητα και αφοσίωση και αξιόλογους οργανωτές, αλλά όχι επαναστάτες πολιτικούς.

Έτσι όχι μόνο το KPD απέτυχε κατά την κρίσιμη περίοδο της ανόδου του Χίτλερ στην εξουσία – η πολιτική που επικρατούσε στη Μόσχα θα είχε κάνει σχεδόν αδύνατο το να πετύχει έστω και αν, πράγμα άκρως αμφίβολο, το γερμανικό SPD είχε ανεχθεί μια κοινή αντίσταση στο φασισμό. Αλλά ούτε καν αντιλήφθηκε ότι αποτύχαινε, παρά μόνο όταν ήταν πια πολύ αργά,

και έτσι οδηγήθηκε στην ολοκληρωτική και τελειωτική ήττα. Τούτο, γιατί το μέτρο της αποτυχίας του δεν έγκειται στη νίκη του Χίτλερ, ούτε καν στη γοργή, κτηνώδη και αποτελεσματική καταστροφή του κόμματος που ήταν η πιο επίμονη, η γενναιότερη, η *μόνη*, υπό μια έννοια, ενεργός δύναμη αντιπολίτευσης μέσα στη ναζιστική δικτατορία. *Έγκειται στην αποτυχία του KPD να συνέλθει μετά το 1945*, παρεκτός στη ρωσική ζώνη κατοχής, όπου οι πολιτικές συνθήκες απέκλεισαν τους εν δυνάμει αντιπάλους του.[9] Όταν ο Χίτλερ είχε ηττηθεί, το παλαιό SPD, που δεν είχε κάνει τίποτε για να αποτρέψει την άνοδο εκείνου και είχε σχεδόν αυτοδιαλυθεί μετά το θρίαμβό του, ανασυστάθηκε σαν το μεγαλύτερο μαζικό κόμμα της δυτικογερμανικής εργατικής τάξης. Το KPD εξακολουθούσε να παίρνει περίπου 6% (1,4 εκατομμύρια ψήφους) το 1949, σε σύγκριση με το 30% του SPD, αλλά μέχρι το 1953 είχε πέσει στο 2,2% (0,6 εκατομμύρια ψήφους) σε σύγκριση με το 29% του SPD, και δεν υπάρχει λόγος να πιστέψουμε ότι θα είχε πάει και πολύ καλύτερα, αν δεν είχε επίσημα απαγορευτεί από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία. Με δυό λόγια, μετά το 1945 ζούσε από μια περιουσία που την κατασπαταλούσε γοργά. Είχε αποτύχει κατά τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης να κατοχυρωθεί σαν μόνιμος παράγοντας στο γερμανικό εργατικό κίνημα.

Η αποτυχία του έρχεται σε αντίθεση όχι μόνο με την εντυπωσιακή μαζική του επιρροή τις ημέρες της Βαϊμάρης, αλλά επίσης με την επίδοση άλλων –γενικά μικρότερων– Κ.Κ. σε χώρες όπου το αντιρωσικό ανακλαστικό θα ήταν αναμενόμενο να τα εξασθενήσει. Στην Αυστρία, λόγου χάριν, οι κομμουνιστές συνέχισαν να παίρνουν ένα σταθερό 5,5% στα δέκα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια (η εκλογική τους βάση πριν από το 1938 ήταν αμελητέα). Στη Φινλανδία δεν πήραν ποτέ κάτω από 20% (ίσως τα διπλά από τη μεσοπολεμική τους επίδοση). Και οι δύο αυτές χώρες είχαν κάνει πόλεμο κατά της ΕΣΣΔ, ή είχαν χάσει εδάφη, ή είχαν καταληφθεί εν μέρει από τον Κόκκινο Στρατό. Σχεδόν παντού στην Ευρώπη τα Κ.Κ. αναδύθηκαν από την περίοδο του αντιφασισμού δυνατότερα και –τουλάχιστον για ένα διάστημα– βαθύτερα ριζωμένα στις εθνικές εργατικές τάξεις τους απ' όσο πρωτύτερα. Στη Γερμανία, ο Χίτλερ τους είχε εξοντώσει σαν μαζικό κίνημα.

Όμως δεν μπορούμε να κλείσουμε την τραγική επισκόπηση του KPD της Βαϊμάρης ολωσδιόλου σε αυτόν τον καταθλιπτικό τόνο. Τούτο, γιατί το KPD στο κάτω κάτω κατόρθωσε αυτό που είχε ξεκινήσει για να κατορθώσει – μια Γερμανική Σοσιαλιστική Δημοκρατία, και το γεγονός ότι αυτή γεννή-

9. Το επιχείρημα ότι επί της Δημοκρατίας της Βαιμάρης το KPD είχε τα μεγαλύτερα προπύργιά του σε ό,τι είναι τώρα η ΛΔΓ δεν είναι πειστικό. Στην πραγματικότητα, η μεγαλύτερη υπεροχή των ψηφοφόρων του KPD έναντι αυτών του SPD βρισκόταν στην περιφέρεια Ρήνου-Ρουρ, όπου το κόμμα είχε περίπου διπλούς υποστηρικτές από τον αντίπαλό του.

θηκε μέσω του Κόκκινου Στρατού και όχι μέσα από τις προσπάθειες του γερμανικού κινήματος, θα ήταν απόλυτα αποδεκτό από τους κομμουνιστές της Βαϊμάρης. Η Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας πρέπει να μπει στον ισολογισμό όσο και η αποφασιστική ήττα στο δυτικό μέρος της χώρας. Τούτο, γιατί η Δημοκρατία εκείνη, που μπορούμε να την επικρίνουμε μόνο αν επίσης αναγνωρίσουμε τα εντυπωσιακά επιτεύγματά της σε πολύ δύσκολες περιστάσεις,[10] είναι όντως το παιδί του KPD. Σε αυτόν το βαθμό, η κριτική προς το κόμμα πρέπει να μετριαστεί. Στο κάτω κάτω, πόσα άλλα Κομμουνιστικά Κόμματα πέτυχαν πραγματικά να οικοδομήσουν νέες κοινωνίες; Όμως ποιός αμφέβαλε ποτέ πως θα έκαναν άξια δουλειά, όλα αυτά τα έντιμα, γενναία, πιστά, αφοσιωμένα, ικανά και αποτελεσματικά στελέχη και εκτελεστικοί που επέστρεφαν από την εξορία και από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης για να κάνουν το καθήκον τους ως κομμουνιστές, αν κάποιος τους πρόσφερε την εξουσία στο πιάτο;

Το πώς συμπεριφέρονται τα αριστερά κόμματα όταν τους δίνεται η εξουσία δεν είναι και ασήμαντη δοκιμασία: τα σοσιαλδημοκρατικά έχουν αποτύχει σταθερά σε αυτήν, αρχίζοντας από το γερμανικό SPD το 1918. Όμως τα Κομμουνιστικά Κόμματα γνωρίζουν ανέκαθεν ότι θα την περνούσαν. Ωστόσο, το Γερμανικό Κ.Κ. απέτυχε σε άλλες δοκιμασίες, με βάση τις οποίες πρέπει επίσης να κρίνονται τα επαναστατικά κινήματα. Αντίθετα από το Γαλλικό και το Ιταλικό Κ.Κ., απέτυχε να γίνει αναπόσπαστο μέρος του εργατικού του κινήματος, αν και είχε εξαίρετες ευκαιρίες να γίνει. Η πολιτική ιστορία του αποδείχτηκε τόσο πρόσκαιρη όσο και η Δημοκρατία της Βαϊμάρης. Απέτυχε να αναπτύξει οποιανδήποτε πολιτική για να λειτουργεί σε συνθήκες ακόμη και ενός προσωρινά σταθεροποιημένου καπιταλισμού, και για το λόγο αυτό υπέκυψε στον Χίτλερ μαζί με την υπόλοιπη Δημοκρατία της Βαϊμάρης. Η αποτυχία αυτή καθρέφτιζε μια γενικότερη δυσκολία που αντιμετώπιζαν όλα τα Κομμουνιστικά Κόμματα ή, στην πραγματικότητα, όλοι οι επαναστάτες σοσιαλιστές σε ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες: πώς να οραματιστούν μια μετάβαση στο σοσιαλισμό σε συνθήκες άλλες από εκείνες τις ιστορικά εξαιρετικές των χρόνων μετά το 1917. Ωστόσο, ενώ η ανάπτυξη των άλλων Κ.Κ. δείχνει κάποια απόπειρα να αντιμετωπίσουν αυτό το πρόβλημα (εφόσον δεν εμποδίζονταν από εξωτερικές επιρροές), αυτή του KPD δεν δείχνει το ίδιο. Όσο ήταν μαζική δύναμη, ένα

10. Δύο από αυτά τα επιτεύγματα αξίζει να τα επισημάνουμε: το πραγματικό ξεκαθάρισμα των λογαριασμών με το ναζιστικό παρελθόν του γερμανικού λαού, και η διακριτική άρνηση να μπει –παρεκτός με τον πιο περιθωριακό τρόπο– και αυτή στο χορό, με τις εικονικές δίκες, τους άδικους κατατρεγμούς και τις εκτελέσεις κομμουνιστών που τραυμάτισαν τα άλλα ανατολικοευρωπαικά καθεστώτα την ύστερη σταλινική περίοδο.

πράγμα έκανε: κρατούσε ψηλά την κόκκινη σημαία. Ούτε οι χειρότεροι εχθροί του δεν μπορούν να το κατηγορήσουν για συμβιβασμό με το ρεφορμισμό, για τάση να αφεθεί να απορροφηθεί από το σύστημα. Όμως το να στέκεσαι αντιμέτωπος δεν είναι πολιτική. Σε περίοδο κρίσης, όπως το 1929-1933, μπορούσε να προσελκύσει ολοένα μεγαλύτερη υποστήριξη από εκείνους που δεν είχαν τίποτε να χάσουν –την άνοιξη του 1932, 85% των μελών του κόμματος ήταν άνεργοι–, αλλά η αριθμητική υπεροχή δεν είναι κατ' ανάγκην ισχύς. Τα 2.500 περίπου μέλη του PCI, τον ίδιο ακριβώς καιρό, αποτελούσαν σοβαρότερη δύναμη απ' ό,τι οι 300.000 γερμανοί κομμουνιστές, τα 6.000.000 ψηφοφόροι του KPD.

Η ιστορία του KPD είναι τραγική. Η μεγάλη ελπίδα του κόσμου στα 1919, το μόνο σημαντικό μαζικό Κομμουνιστικό Κόμμα της Δύσης στα 1932, δεν είναι παρά ένα επεισόδιο στην ιστορία της Δυτικής Γερμανίας. Ίσως να απέτυχε για γερμανικούς λόγους: λόγω της ανικανότητας της γερμανικής Αριστεράς να ξεπεράσει τις ιστορικές αδυναμίες και της αστικής τάξης και του προλεταριάτου αυτής της μεγάλης και αμφιλεγόμενης χώρας. Όμως μπορεί κανείς να συλλάβει και άλλες δυνατότητες για την ανάπτυξή του, που να μην ήταν υπερβολικά ανεδαφικές.

(1970)

II.

ΑΝΑΡΧΙΚΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Ο Μπολσεβικισμος και οι Αναρχικοι

Η ελευθεριακή παράδοση του κομμουνισμού –ο αναρχισμός– εναντιώνεται έντονα στη μαρξιστική από τον καιρό του Μπακούνιν, ή εδώ που τα λέμε από τον καιρό του Προυντόν κι έπειτα. Ο μαρξισμός, και περισσότερο ακόμη ο λενινισμός, εναντιώνονται εξίσου στον αναρχισμό ως θεωρία και πρόγραμμα και τον περιφρονούν ως πολιτικό κίνημα. Ωστόσο, αν ερευνήσουμε την ιστορία του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος στην περίοδο της Ρωσικής Επανάστασης και της Κομμουνιστικής Διεθνούς, θα βρούμε μια περίεργη ασυμμετρία. Ενώ οι κορυφαίοι εκπρόσωποι του αναρχισμού διατήρησαν την εχθρότητά τους προς τον μπολσεβικισμό, στην καλύτερη περίπτωση με μια πρόσκαιρη αμφιταλάντευση όταν γινόταν όντως η επανάσταση, ή τη στιγμή που έφθασαν σε αυτούς τα νέα του Οκτώβρη, η στάση των μπολσεβίκων, μέσα κι έξω από τη Ρωσία, για ένα διάστημα ήταν πολύ πιο ευμενής προς τους αναρχικούς. Αυτό είναι το θέμα του δοκιμίου τούτου.

Η θεωρητική στάση με την οποία ο μπολσεβικισμός προσέγγιζε τα αναρχικά και τα αναρχοσυνδικαλιστικά κινήματα μετά το 1917 ήταν απόλυτα σαφής. Ο Μαρξ, ο Ένγκελς και ο Λένιν είχαν όλοι γράψει γι' αυτό το θέμα, και γενικά δεν φαινόταν να υπάρχει κανένα διφορούμενο, ούτε ασυνέπεια μεταξύ τους σε ό,τι αφορά τις απόψεις τους, που μπορούν να συνοψισθούν στα εξής:

α. Δεν υπάρχει καμία διαφορά στους τελικούς στόχους των μαρξιστών και των αναρχικών, που είναι ένας ελευθεριακός κομμουνισμός στον οποίο θα έχουν πάψει να υπάρχουν η εκμετάλλευση, οι τάξεις και το κράτος.

β. Οι μαρξιστές έχουν την πεποίθηση, ότι την ανατροπή της αστικής εξουσίας μέσω της προλεταριακής επανάστασης θα τη χωρίζει, από το παραπάνω τελικό στάδιο, ένα λίγο-πολύ παρατεταμένο μεσοδιάστημα, το οποίο θα χαρακτηρίζεται από τη «δικτατορία του προλεταριάτου» και από άλλες μεταβατικές ρυθμίσεις, στις οποίες το κράτος θα έχει κάποιο ρόλο. Υπήρχε περιθώριο για κάμποση διαφωνία γύρω από το ακριβές νόημα των κλασικών μαρξιστικών γραπτών για αυτά τα προβλήματα της μετάβασης, αλλά απολύτως καμία αμφισημία ως προς τη μαρξιστική άποψη, ότι η προλεταριακή επανάσταση δεν θα γεννήσει άμεσα τον κομμουνισμό και ότι το κράτος δεν

θα καταργηθεί αλλά «θα μαραθεί». Ως προς αυτό το σημείο η σύγκρουση με το αναρχικό δόγμα ήταν ολοκληρωτική και σαφώς προσδιορισμένη.

γ. Πέρα από τη χαρακτηριστική προθυμία των μαρξιστών να δουν την εξουσία ενός επαναστατικού κράτους να χρησιμοποιείται για επαναστατικούς σκοπούς, ο μαρξισμός έχει ταχθεί ενεργά υπέρ της ακλόνητης πίστης στην ανωτερότητα του συγκεντρωτισμού απέναντι στην αποκέντρωση ή το φεντεραλισμό, και (ιδιαίτερα στη λενινιστική εκδοχή) στην αναγκαιότητα για ηγεσία, οργάνωση και πειθαρχία, καθώς και στο πόσο ανεπαρκές είναι οποιοδήποτε κίνημα βασισμένο απλώς στον «αυθορμητισμό».

δ. Όπου ήταν εφικτή η συμμετοχή στις τυπικές διαδικασίες της πολιτικής, οι μαρξιστές εκλάμβαναν ως δεδομένο, ότι το σοσιαλιστικό και το κομμουνιστικό κίνημα θα ασχολούνται με αυτήν το ίδιο όπως και με κάθε άλλη δραστηριότητα που θα μπορούσε να συμβάλει στο να προχωρήσει η ανατροπή του καπιταλισμού.

ε. Ενώ κάποιοι μαρξιστές ανέπτυξαν κριτική στις πραγματικές ή δυνάμει γραφειοκρατικές τάσεις των κομμάτων των βασισμένων στην κλασική μαρξιστική παράδοση, κανένας από αυτούς τους επικριτές δεν εγκατέλειψε τη χαρακτηριστική τους έλλειψη συμπάθειας για τα αναρχικά κινήματα, εφόσον αυτοί θεωρούσαν πως είναι μαρξιστές.

Το ιστορικό των πολιτικών σχέσεων ανάμεσα στα μαρξιστικά και στα αναρχικά ή αναρχοσυνδικαλιστικά κινήματα εμφανίστηκε το ίδιο ξεκάθαρα το 1917. Στην πραγματικότητα, οι σχέσεις αυτές ήταν πολύ περισσότερο οξυμένες τον καιρό του Μαρξ, του Ένγκελς και της Δεύτερης Διεθνούς απ' όσο έμελλαν να είναι στον καιρό της Κομιντέρν. Ο ίδιος ο Μαρξ είχε αντιπαλέψει και είχε επικρίνει τον Προυντόν και τον Μπακούνιν, και αντίστροφα εκείνοι αυτόν. Τα μεγαλύτερα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα είχαν κάνει ό,τι μπορούσαν για να αποκλείσουν τους αναρχικούς, ή είχαν υποχρεωθεί να το κάνουν. Αντίθετα απ' ό,τι η Πρώτη Διεθνής, η Δεύτερη Διεθνής δεν τους συμπεριλάμβανε, τουλάχιστον μετά το συνέδριο του Λονδίνου το 1896. Όπου συνυπήρχαν μαρξιστικά και αναρχικά κινήματα ήταν σαν αντίπαλοι, αν όχι σαν εχθροί. Ωστόσο, παρόλο που οι μαρξιστές εξοργίζονταν έντονα με τους αναρχικούς, στην πράξη οι επαναστάτες μαρξιστές, που συμμερίζονταν την ολοένα μεγαλύτερη εχθρότητά τους προς το ρεφορμισμό της Δεύτερης Διεθνούς, έτειναν να τους θεωρούν επαναστάτες, αν και παραπλανημένους. Αυτό ήταν σύμφωνο με τη θεωρητική άποψη που συνοψίσαμε στο σημείο (α), παραπάνω. Τουλάχιστον ο αναρχισμός και ο επαναστατικός συνδικαλισμός μπορούσαν να θεωρηθούν κατανοητή αντίδραση στο ρεφορμισμό και στον καιροσκοπισμό. Μάλιστα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί –και υποστηρίχθηκε– ότι ο ρεφορμισμός και ο αναρχοσυνδικαλισμός ήταν μέρος του ίδιου

φαινομένου: αν δεν ήταν ο ένας, ο άλλος δεν θα είχε κερδίσει τόσο πολύ έδαφος. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, παραπέρα, ότι η κατάρρευση του ρεφορμισμού θα εξασθένιζε αυτόματα και τον αναρχοσυνδικαλισμό.

Δεν είναι ξεκάθαρο κατά πόσο αυτές τις απόψεις των ιδεολόγων και των πολιτικών ηγετών τις συμμερίζονταν οι αγωνιστές της βάσης και οι υποστηρικτές των μαρξιστικών κινημάτων. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι διαφορές αυτές συχνά ήταν πολύ λιγότερο αισθητές στο επίπεδο τούτο. Είναι πασίγνωστο ότι οι δογματικές, ιδεολογικές και προγραμματικές διακρίσεις που έχουν μείζονα σπουδαιότητα στο ένα επίπεδο, είναι αμελητέες στο άλλο – λ.χ. ότι ακόμη και το 1917 οι «σοσιαλδημοκράτες» εργάτες σε πολλές ρώσικες πόλεις ήταν ελάχιστα ενήμεροι για τις διαφορές μεταξύ των μπολσεβίκων και των μενσεβίκων. Ο ιστορικός των εργατικών κινημάτων και των δογμάτων τους που λησμονεί αυτά τα πράγματα διακινδυνεύει.

Το γενικό αυτό υπόβαθρο πρέπει να το συμπληρώσουμε με μια εξέταση των διαφορών στις καταστάσεις σε διάφορα μέρη του κόσμου, στο βαθμό που αυτές επηρέαζαν τις σχέσεις ανάμεσα σε κομμουνιστές και σε αναρχικούς ή αναρχοσυνδικαλιστές. Εκτενή επισκόπηση δεν μπορούμε να κάνουμε εδώ, αλλά πρέπει να διακρίνουμε τρεις τουλάχιστον διαφορετικούς τύπους χωρών:

α. Περιοχές στις οποίες ο αναρχισμός δεν είχε ποτέ μεγάλη βαρύτητα μέσα στο εργατικό κίνημα, λ.χ. το μεγαλύτερο μέρος της βορειοδυτικής Ευρώπης (εκτός από την Ολλανδία) και διάφορες περιοχές σε αποικίες, όπου το εργατικό και το σοσιαλιστικό κίνημα δεν είχαν καν αναπτυχθεί πριν από το 1917.

β. Περιοχές όπου η αναρχική επιρροή άλλοτε ήταν σημαντική, γνώρισε όμως μείωση δραματική, και ίσως αποφασιστική, στην περίοδο 1914-1936. Εδώ πρέπει να συμπεριλάβουμε ένα μέρος του λατινικού κόσμου, λ.χ. τη Γαλλία, την Ιταλία και κάποιες λατινοαμερικάνικες χώρες, όπως επίσης την Κίνα, την Ιαπωνία και –για λόγους κάπως διαφορετικούς– τη Ρωσία.

γ. Περιοχές στις οποίες η αναρχική επιρροή παρέμεινε σημαντική, αν όχι κυρίαρχη, μέχρι το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '30. Η Ισπανία είναι η προφανέστερη περίπτωση.

Στις περιοχές του πρώτου τύπου, οι σχέσεις με τα κινήματα που αυτοχαρακτηρίζονταν αναρχικά ή αναρχοσυνδικαλιστικά δεν είχαν καμία σημασία για τα κομμουνιστικά κινήματα. Η ύπαρξη μικρού αριθμού από αναρχικούς, κυρίως καλλιτέχνες και διανοούμενους, δεν δημιουργούσε κανένα πολιτικό πρόβλημα, όπως ούτε η παρουσία αναρχικών πολιτικών προσφύγων, κοινοτήτων με μετανάστες όπου ο αναρχισμός είχε ενδεχομένως επιρροή, και διαφόρων φαινομένων με ελάχιστη βαρύτητα για το εγχώριο εργα-

τικό κίνημα. Αυτό φαίνεται πως συνέβη, φέρ' ειπείν, στη Βρετανία και τη Γερμανία μετά τις δεκαετίες του 1870 και του 1880, όταν αναρχικές τάσεις είχαν παίξει κάποιο ρόλο, κυρίως διασπαστικό, σε ειδικές περιστάσεις, με εξαιρετικά μικρά σοσιαλιστικά κινήματα ή με σοσιαλιστικά κινήματα πρόσκαιρα εξωθημένα στην ημιπαρανομία από τον αντισοσιαλιστικό νόμο του Μπίσμαρκ. Οι αγώνες ανάμεσα σε συγκεντρωτικούς και σε αποκεντρωμένους τύπους κινήματος, ανάμεσα σε γραφειοκρατικά και σε αντιγραφειοκρατικά, σε «αυθόρμητα» και σε «πειθαρχημένα» κινήματα, λύθηκαν χωρίς καμία ειδική αναφορά στους αναρχικούς (παρεκτός από κάποιους πανεπιστημιακούς συγγραφείς ή ελάχιστους πολύ ευρυμαθείς μαρξιστές). Αυτό συνέβη στη Βρετανία την περίοδο που αντιστοιχεί σε αυτήν του επαναστατικού συνδικαλισμού στην ηπειρωτική Ευρώπη. Το σε ποιο βαθμό τα Κομμουνιστικά Κόμματα φάνηκαν να αντιλαμβάνονται τον αναρχισμό ως πολιτικό πρόβλημα στις χώρες τους, μένει να το μελετήσουμε σοβαρά, αναλύοντας συστηματικά τα πολεμικά τους δημοσιεύματα (εφόσον αυτά δεν απηχούσαν απλώς τα μελήματα της Διεθνούς), τη μετάφραση ή αναδημοσίευση κλασικών μαρξιστικών κειμένων για τον αναρχισμό, κλπ. Ωστόσο, μπορούμε να πούμε με κάποια ασφάλεια ότι θεωρούσαν το πρόβλημα τούτο αμελητέο σε σύγκριση με αυτό του ρεφορμισμού, με τα δογματικά σχίσματα μέσα στο κομμουνιστικό κίνημα, ή με ορισμένα είδη μικροαστικών ιδεολογικών ρευμάτων, όπως ο ειρηνισμός στη Βρετανία. Ασφαλώς ήταν κάλλιστα δυνατόν να ασχολείται κανείς έντονα με το κομμουνιστικό κίνημα της Γερμανίας στις αρχές της δεκαετίας του '30, στη Βρετανία στα τέλη της δεκαετίας του '30, μη δίνοντας παρά την πιο επιπόλαιη ή ακαδημαϊκή προσοχή στον αναρχισμό, ή και χωρίς να έχει χρειαστεί ποτέ να συζητήσει το θέμα αυτό.

Από τη σκοπιά αυτής εδώ της μελέτης, οι περιοχές του δεύτερου τύπου είναι από κάποιες πλευρές οι πιο ενδιαφέρουσες. Εδώ έχουμε χώρες ή περιοχές όπου ο αναρχισμός είχε επιρροή σημαντική, και σε κάποιες περιόδους ή τομείς κυρίαρχη, στα συνδικάτα ή στα πολιτικά κινήματα της άκρας Αριστεράς.

Το κρίσιμο ιστορικό γεγονός εδώ είναι η δραματική πτώση της αναρχικής (ή της αναρχοσυνδικαλιστικής) επιρροής στη δεκαετία μετά το 1914. Στις εμπόλεμες χώρες της Ευρώπης αυτό ήταν μια παραμελημένη πτυχή της γενικής κατάρρευσης της προπολεμικής Αριστεράς. Αυτή συνήθως παρουσιάζεται κατά πρώτο λόγο σαν κρίση της σοσιαλδημοκρατίας, και δικαιολογημένα. Ταυτόχρονα, ήταν επίσης κρίση των ελευθεριακών ή αντιγραφειοκρατικών επαναστατών, και τούτο από δύο απόψεις. Πρώτον, πολλοί από αυτούς (λ.χ. μεταξύ των «επαναστατών συνδικαλιστών») ενώθηκαν με τον κύριο όγκο των μαρξιστών σοσιαλδημοκρατών, σπεύδοντας κάτω α-

πό τα πατριωτικά λάβαρα – τουλάχιστον για ένα διάστημα. Δεύτερον, όσοι δεν το έκαναν αποδείχθηκαν, συνολικά, ολότελα αναποτελεσματικοί στην αντίθεσή τους στον πόλεμο, και ακόμη λιγότερο αποτελεσματικοί, με το τέλος του πολέμου, στις προσπάθειές τους να προσφέρουν ένα ελευθεριακό επαναστατικό κίνημα εναλλακτικό προς τους μπολσεβίκους. Για να παραθέσουμε μόνο ένα αποφασιστικό παράδειγμα: στη Γαλλία (όπως έχει δείξει η Καθηγήτρια Kriegel), το «Carnet B» [«Τετράδιο Β»] που καταρτίσθηκε από το Υπουργείο Εσωτερικών για να συμπεριλάβει όλους τους «considérées comme dangereux pour l'ordre social» [: «θεωρούμενους επικίνδυνους για την κοινωνική ευταξία»], δηλαδή «les révolutionnaires, les syndicalistes et les anarchistes» [: «τους επαναστάτες, τους συνδικαλιστές και τους αναρχικούς»], στην πραγματικότητα περιείχε κυρίως αναρχικούς, ή μάλλον «la faction des anarchistes qui milite dans le mouvement syndical» [: «τη φράξια των αναρχικών που στρατεύεται στο συνδικαλιστικό κίνημα»]. Την 1η Αυγούστου του 1914 ο υπουργός Εσωτερικών, ο Μαλβύ, αποφάσισε να μη δώσει καμία προσοχή στο «Carnet B», δηλαδή να αφήσει ελεύθερους να δρουν τους ίδιους τους ανθρώπους που, κατά τη γνώμη της κυβέρνησης, είχαν πειστικά αποδείξει την πρόθεσή τους να αντιταχθούν στον πόλεμο με κάθε μέσον, και που θα μπορούσαν ενδεχομένως να γίνουν τα στελέχη ενός αντιπολεμικού κινήματος της εργατικής τάξης. Στην πραγματικότητα, ελάχιστοι από αυτούς είχαν κάνει συγκεκριμένες προετοιμασίες για αντίσταση ή σαμποτάζ, και κανένας δεν είχε προετοιμάσει κάτι που πιθανόν να ανησυχούσε τις αρχές. Με δυο λόγια, ο Μαλβύ αποφάσισε ότι το όλο σώμα των ανθρώπων που ήταν αποδεκτοί σαν οι πιο επικίνδυνοι επαναστάτες, ήταν αμελητέο. Φυσικά, είχε απόλυτο δίκιο.

Η αποτυχία των συνδικαλιστών και των ελευθεριακών επαναστατών, που επιβεβαιώθηκε παραπέρα στα 1918-1920, εμφάνιζε δραματική αντίθεση με την επιτυχία των ρώσων μπολσεβίκων. Στην πραγματικότητα, όρισε την τύχη του αναρχισμού ως μείζονος ανεξάρτητης δύναμης στην Αριστερά για τα επόμενα πενήντα χρόνια, με εξαίρεση λίγες χώρες. Έγινε δύσκολο να θυμηθεί κανείς ότι στα 1905-1914 η μαρξιστική Αριστερά στις περισσότερες χώρες ήταν στο περιθώριο του επαναστατικού κινήματος, το κύριο σώμα των μαρξιστών ήταν ταυτισμένο με μια εκ των πραγμάτων μη επαναστατική σοσιαλδημοκρατία, ενώ ο κύριος όγκος της επαναστατικής Αριστεράς ήταν αναρχοσυνδικαλιστές, ή τουλάχιστον πολύ πιο κοντά στις ιδέες και στο κλίμα του αναρχισμού, παρά σε αυτό του κλασικού μαρξισμού. Έκτοτε το μαρξισμό τον ταύτιζαν με ενεργά επαναστατικά κινήματα, καθώς και με τα Κομμουνιστικά Κόμματα και ομάδες, ή με σοσιαλδημοκρατικά κόμματα τα οποία, όπως το αυστριακό, περηφανεύονταν για το ότι ήταν φανερά αρι-

στερής τάσης. Ο αναρχισμός και ο αναρχοσυνδικαλισμός άρχισαν να πέφτουν σε δραματική και αδιάκοπη παρακμή. Στην Ιταλία ο θρίαμβος του φασισμού την επιτάχυνε, αλλά πού ήταν, στη Γαλλία του 1924, για να μην πούμε του 1929 ή του 1934, το αναρχικό κίνημα, το οποίο ήταν η χαρακτηριστική μορφή της επαναστατικής Αριστεράς στα 1914;

Η ερώτηση αυτή δεν είναι μόνο ρητορική. Η απάντηση είναι και δεν μπορεί παρά να είναι η εξής: μέσα στα κομμουνιστικά ή με κομμουνιστική καθοδήγηση κινήματα. Ελλείψει επαρκούς έρευνας, αυτό δεν γίνεται ακόμη να τεκμηριωθεί με επάρκεια, αλλά τα αδρά γεγονότα φαίνονται σαφή. Ακόμη και κάποιες από τις ηγετικές μορφές ή γνωστοί αγωνιστές των «μπολσεβικοποιημένων» Κομμουνιστικών Κομμάτων προέρχονταν από τα αλλοτινά ελευθεριακά κινήματα ή από τα μαχητικά συνδικαλιστικά κινήματα με τη δική τους ελευθεριακή ambiance [: ατμόσφαιρα]: τέτοιοι ήταν στη Γαλλία ο Μονμουσώ και πιθανόν ο Ντυκλό. Αυτό είναι εντυπωσιακό, καθώς μάλιστα ήταν μάλλον απίθανο τα ηγετικά μέλη μαρξιστικών κομμάτων να προέρχονται από τους πρώην αναρχοσυνδικαλιστές, και ήταν ακόμη πιο απίθανο ηγετικές μορφές του ελευθεριακού κινήματος να ταχθούν υπέρ του λενινισμού.[1] Είναι μάλιστα πιθανότατο ότι (όπως παρατηρεί ο ηγέτης του Ολλανδικού Κ.Κ. ντε Γκρόοτ, ίσως όχι χωρίς κάποια μεροληψία) οι πρώην ελευθεριακοί εργάτες προσαρμόζονταν καλύτερα στη ζωή μέσα στα νέα Κ.Κ. απ' ό,τι οι πρώην ελευθεριακοί διανοούμενοι ή μικροαστοί. Στο κάτω κάτω, στο επίπεδο του εργάτη αγωνιστή, οι δογματικές ή προγραμματικές διαφορές που διχάζουν τόσο βαθιά τους ιδεολόγους και τους πολιτικούς ηγέτες, συχνά είναι εντελώς εξωπραγματικές, και ενδέχεται να έχουν ελάχιστη σημασία, εκτός αν σε *αυτό το επίπεδο* –δηλαδή στο συγκεκριμένο τόπο του εργάτη ή στο συγκεκριμένο συνδικάτο– οι διαφορετικές οργανώσεις ή ηγέτες έχουν προ πολλού εδραιωμένα προηγούμενα αντιζηλίας.

Τι ποιο πιθανό, επομένως, από το να μετακινηθούν χωρίς μεγάλη δυσκολία οι εργάτες που προηγουμένως ανήκαν στο πιο αγωνιστικό ή επαναστατικό σωματείο του τόπου ή του επαγγέλματός τους, μετά την έκλειψή του, στο κομμουνιστικό σωματείο που αντιπροσώπευε τώρα την αγωνιστικότητα ή την επαναστατική στάση. Όταν τα παλιά κινήματα εκλείπουν, η μετατόπιση αυτή είναι συνηθισμένη. Το παλιό κίνημα ενδέχεται να διατηρεί τη μαζική επιρροή του εδώ κι εκεί, και οι ηγέτες και οι αγωνιστές που έχουν ταυτιστεί με αυτό ενδέχεται να διατηρούν τη συνοχή του όσο καλύτερα

1. Από ένα μικρό τυχαίο δείγμα γάλλων κομμουνιστών βουλευτών στο Μεσοπόλεμο, το *Dictionnaire des Parlementaires Français 1889-1940* δίνει τις εξής ενδείξεις για το προκομμουνιστικό παρελθόν τους: σοσιαλιστές 5· «Sillon», τότε σοσιαλιστές, 1· συνδικαλιστική δραστηριότητα (τάση άγνωστη) 3· ελευθεριακός 1· χωρίς προκομμουνιστικό παρελθόν 1.

μπορούν, εφόσον δεν αποσυρθούν αυτοδικαίως ή εκ των πραγμάτων σε μια ασυμβίβαστη απραξία. Μερικοί από τη βάση ενδέχεται επίσης να αποτραβηχτούν. Όμως ένα μεγάλο ποσοστό είναι αναμενόμενο να στραφεί στην πιο ταιριαστή εναλλακτική εκδοχή, αν υπάρχει μία διαθέσιμη. Αυτές οι μετατοπίσεις δεν έχουν ερευνηθεί σοβαρά, οπότε δεν γνωρίζουμε τι απέγιναν ούτε οι πρώην αναρχοσυνδικαλιστές (και όποιοι είχαν ακολουθήσει το παράδειγμά τους) ούτε τα πρώην μέλη ή οι οπαδοί του Ανεξάρτητου Εργατικού Κόμματος στη Βρετανία μετά τη δεκαετία του '30, ούτε οι πρώην κομμουνιστές στη Γερμανία μετά το 1945.

Αν μεγάλο μέρος της βάσης των νέων Κομμουνιστικών Κομμάτων και ιδιαίτερα των νέων επαναστατικών συνδικάτων το αποτελούσαν πρώην ελευθεριακοί, θα ήταν φυσικό να περιμένουμε ότι αυτό θα είχε κάποια επίπτωση πάνω τους. Γενικά υπάρχουν ελάχιστες ενδείξεις γι' αυτήν στο εσωτερικό των Κομμουνιστικών Κομμάτων. Για να αναφέρουμε απλώς ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα, οι συζητήσεις για τη «μπολσεβικοποίηση της Κομμουνιστικής Διεθνούς» στο Διευρυμένο Εκτελεστικό αυτής της οργάνωσης, το Μάρτιο-Απρίλιο του 1925, που ασχολήθηκε συγκεκριμένα με το πρόβλημα των μη κομμουνιστικών επιρροών στο εσωτερικό του κομμουνιστικού κινήματος. Υπάρχουν λιγότερες από μισή δωδεκάδα αναφορές στη συνδικαλιστική και καμία στην αναρχική επιρροή, στο έγγραφο αυτό.[2] Περιορίζονται όλες στις περιπτώσεις της Γαλλίας, της Ιταλίας και των Ηνωμένων Πολιτειών. Όσο για τη Γαλλία, σημειώνεται η απώλεια «του μεγαλύτερου μέρους των πρώην ηγετικών αξιωματούχων [σοσιαλδημοκρατικής προέλευσης στη Γερμανία] και μικροαστικής συνδικαλιστικής προέλευσης στη Γαλλία». Ο Τρεντ ανέφερε ότι «το κόμμα μας έχει εξαλείψει όλα τα λάθη[3] του τροτσκισμού: όλα τα ατομικιστικά οιονεί αναρχικά λάθη, τα λάθη της πίστης στη νομιμότητα, του ότι συνυπήρχαν διαφορετικές φράξιες μέσα στο κόμμα. Έχει επίσης μάθει να αναγνωρίζει τα λουξεμπουργκικά λάθη» (σ. 99). Η απόφαση της ECCI[4] συνιστούσε, σαν ένα από τα δέκα σημεία σχετικά με το Γαλλικό Κόμμα, «την ίδρυση, παρόλες τις προηγούμενες γαλλικές παραδόσεις, ενός καλά οργανωμένου Κομμουνιστικού Μαζικού Κόμματος» (σ. 160). Όσο για την Ιταλία, επισημαίνονται «οι πολυάριθμες και ποικίλες πηγές των παρεκκλίσεων που έχουν αναφανεί στην Ιταλία», αλλά χωρίς αναφορά σε καμία ελευθεριακή τάση. Αναφέρεται η ομοιότητα του Μπορντίγκα με τον «ιταλικό συνδικαλισμό», αλλά δεν προβάλλεται ο ισχυρισμός, ότι «εκείνος ταυτίζεται ολωσδιόλου» με αυτήν ή με άλλες ανάλογες από-

2. *Bolshevivising the Communist International*, Λονδίνο 1925.

3. Errors: κατά λέξη *πλάνες* [Σ.τ.Μ.].

4. ECCI: Εκτελεστική Επιτροπή της Κομμουνιστικής Διεθνούς [Σ.τ.Μ.].

ψεις. Η μαρξιστική-συνδικαλιστική φράξια (η ομάδα Avanguardia) αναφέρεται σαν μία από τις αντιδράσεις στον οπορτουνισμό της Δεύτερης Διεθνούς, όπως και το ότι διαλύθηκε «μέσα στον επαγγελματικό συνδικαλισμό», όταν εγκατέλειψε το κόμμα (σ. 192-193). Αναφέρεται η στρατολόγηση νέων μελών του ΚΚΗΠΑ από δύο πηγές – το σοσιαλιστικό κόμμα και τις συνδικαλιστικές οργανώσεις (σ. 45). Αν συγκρίνουμε αυτές τις σκόρπιες αναφορές με την ενασχόληση της Διεθνούς, στο ίδιο έγγραφο, με διάφορες άλλες ιδεολογικές παρεκκλίσεις και με άλλα προβλήματα, είναι φανερός ο σχετικά μικρός αντίκτυπος των ελευθεριακών-συνδικαλιστικών παραδόσεων στο εσωτερικό του κομμουνισμού ή τουλάχιστον στο εσωτερικό των σημαντικότερων Κομμουνιστικών Κομμάτων στα μέσα της δεκαετίας του '20.

Αυτό μπορεί να είναι ψευδαίσθηση ώς έναν βαθμό, γιατί είναι ξεκάθαρο ότι πίσω από αρκετές από τις τάσεις που δημιουργούσαν τις πιεστικότερες δυσκολίες στη Διεθνή, μπορούμε να διακρίνουμε αυτές τις παραδόσεις. Η επιμονή της στους κινδύνους του «λουξεμπουργκισμού», με την έμφασή του στον αυθορμητισμό, την εχθρότητά του προς τον εθνικισμό και άλλες παρόμοιες ιδέες, ενδέχεται να έχει ως στόχο τη στάση των μελών που είχαν διαμορφωθεί στο σχολείο του ελευθεριακού συνδικαλισμού, όπως επίσης η εχθρότητά της προς την εκλογική αποχή – που τότε πια δεν ήταν ζήτημα πολύ σοβαρής ανησυχίας. Πίσω από τον «μπορντιγκισμό» (Bordighism) είναι βέβαιο ότι μπορούμε να διακρίνουμε την ανησυχία για τις τάσεις αυτές. Σε διάφορα δυτικά κόμματα ο τροτσκισμός και άλλες μαρξιστικές παρεκκλίσεις πιθανόν προσέλκυσαν κομμουνιστές συνδικαλιστικής προέλευσης, που ένιωθαν άβολα μέσα στα νέα, «μπολσεβικοποιημένα» κόμματα – λ.χ. τον Ροσμέρ και τον Μονάτ. Παρόλα αυτά, είναι ενδεικτικό ότι το περιοδικό *Cahiers du Bolchevisme* (28 του Νοέμβρη 1924), αναλύοντας τις ιδεολογικές τάσεις στο εσωτερικό του Γαλλικού Κ.Κ., δεν κάνει καμία μνεία στο συνδικαλισμό. Το περιοδικό αυτό διαιρούσε το κόμμα σε: «20% ζωρεσισμό, 10% μαρξισμό, 20% λενινισμό, 20% τροτσκισμό και 30% κομφουζιονισμό (confusionism)». Όποια κι αν ήταν όντως η δύναμη των ιδεών και των στάσεων που απέρρεαν από την παλιά συνδικαλιστική παράδοση, η ίδια η παράδοση εκείνη είχε πάψει να είναι σημαντική, παρεκτός ως συστατικό διάφορων αριστερόστροφων, σεκταριστικών ή σχισματικών εκδοχών του μαρξισμού.

Ωστόσο, για προφανείς λόγους, τα αναρχικά προβλήματα απασχολούσαν το κομμουνιστικό κίνημα περισσότερο σε εκείνα τα μέρη του κόσμου, όπου πριν από την Οκτωβριανή Επανάσταση το πολιτικό εργατικό κίνημα ήταν σχεδόν εξ ολοκλήρου αναρχικό, ενώ τα σοσιαλδημοκρατικά κινήματα ήταν αμελητέα, ή εκεί όπου οι αναρχοσυνδικαλιστές διατήρησαν τη δύναμη και την επιρροή τους κατά τη δεκαετία του '20· αυτό έγινε σε μεγάλες περιοχές

της Λατινικής Αμερικής. Δεν είναι απορίας άξιο που η Κόκκινη Διεθνής των Εργατικών Συνδικάτων τη δεκαετία του '20 ασχολιόταν πολύ με τα προβλήματα αυτά στη Λατινική Αμερική, ή ότι ακόμη και στα 1935 η Κομμουνιστική Διεθνής παρατηρούσε ότι «τα υπολείμματα του αναρχοσυνδικαλισμού δεν έχουν ακόμα κατανικηθεί» στο Κ.Κ. Βραζιλίας (που την αρχική δύναμη των μελών του την αποτελούσαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία πρώην αναρχικοί). Εντούτοις, όταν εξετάζουμε τη σημασία του αναρχοσυνδικαλισμού στην ήπειρο αυτή, τα προβλήματα που προέκυπταν από αυτόν φαίνεται πως προκάλεσαν ελάχιστες έγνοιες στην Κομμουνιστική Διεθνή μετά τη Μεγάλη Οικονομική Ύφεση του 1929-1930. Από την άποψη αυτή, η κύρια κριτική της προς τα τοπικά Κομμουνιστικά Κόμματα φαίνεται πως ήταν ότι αυτά ήταν ανίκανα να επωφεληθούν αρκετά από τη γοργή παρακμή των αναρχικών και αναρχοσυνδικαλιστικών οργανώσεων και από την ολοένα μεγαλύτερη συμπάθεια των μελών τους προς τον κομμουνισμό.[5]

Με δυο λόγια, τα ελευθεριακά κινήματα θεωρούνταν τώρα δυνάμεις που παρήκμαζαν γοργά και δεν έθεταν πια μείζονα πολιτικά προβλήματα.

Ήταν άραγε ολότελα δικαιολογημένος αυτός ο εφησυχασμός; Μπορούμε να υποπτευθούμε ότι οι παλαιές παραδόσεις ήταν ισχυρότερες απ' όσο αφήνει να καταλάβουμε η επίσημη κομμουνιστική βιβλιογραφία, τουλάχιστον στο εσωτερικό των συνδικαλιστικών κινημάτων. Έτσι είναι αρκετά ξεκάθαρο πως η μεταφορά της ηγεσίας του συνδικάτου των κουβανών καπνεργατών από τους αναρχοσυνδικαλιστές στους κομμουνιστές δεν είχε ουσιαστική διαφορά ούτε για τη συνδικαλιστική δράση του ούτε για τη στάση των μελών και των αγωνιστών του.[6] Χρειάζεται πολλή έρευνα για να ανακαλύ-

5. «Η αύξηση της δυσαρέσκειας στις μάζες, και η αντίστασή τους στις επιθέσεις των αρχουσών τάξεων και του ιμπεριαλισμού, έχουν εντείνει τη διαδικασία αποσύνθεσης στις σοσιαλιστικές, αναρχικές και αναρχοσυνδικαλιστικές οργανώσεις. Στην πιο πρόσφατη περίοδο η αναγνώριση της ανάγκης για ενιαίο μέτωπο μαζί με τους κομμουνιστές έχει απλώσει βαθιές ρίζες σε αρκετά πλατιά στρώματα της βάσης τους. Ταυτόχρονα, η τάση για άμεση ένταξη στις γραμμές των επαναστατικών συνδικάτων και των Κομμουνιστικών Κομμάτων έχει γίνει ισχυρότερη (ιδιαίτερα στην Κούβα, τη Βραζιλία και την Παραγουάη). Μετά το έκτο παγκόσμιο συνέδριο έχει σημειωθεί έντονη πτώση στη συγκεκριμένη βαρύτητα του αναρχοσυνδικαλισμού μέσα στα εργατικά κινήματα της Νότιας και της Καραιβικής Αμερικής. Σε μερικές χώρες τα καλύτερα στοιχεία του αναρχοσυνδικαλιστικού κινήματος έχουν ενταχθεί στο Κομμουνιστικό Κόμμα, λ.χ. στην Αργεντινή, τη Βραζιλία, την Παραγουάη και την Κούβα [...] Σε άλλες χώρες η αποδυνάμωση της αναρχοσυνδικαλιστικής επιρροής συνοδεύτηκε από ενδυνάμωση των σοσιαλιστικών και των ρεφορμιστικών οργανώσεων (Αργεντινή), των "εθνικών-ρεφορμιστικών κομμάτων" (Μεξικό, Κούβα)»: *Die Kommunistische Internationale vor dem 7. Weltkongress*, σ. 472.

6. Οφείλω αυτή την επισήμανση στην Jean Stubbs, που εκπονεί διδακτορική διατριβή για τους κουβανούς καπνεργάτες.

ψουμε κατά πόσο, σε παλαιά προπύργια του αναρχοσυνδικαλισμού, το μετέπειτα κομμουνιστικό συνδικαλιστικό κίνημα έδειξε σημάδια της επιβίωσης παλιών συνηθειών και μεθόδων.

Η Ισπανία ήταν ουσιαστικά η μόνη χώρα όπου ο αναρχισμός συνέχισε να είναι κύρια δύναμη στο εργατικό κίνημα μετά τη Μεγάλη Οικονομική Ύφεση, ενώ ταυτόχρονα ο κομμουνισμός ήταν –μέχρι τον εμφύλιο πόλεμο– ολότελα αμελητέος. Το πρόβλημα της κομμουνιστικής στάσης απέναντι στον ισπανικό αναρχισμό δεν είχε καμία διεθνή σημασία πριν από τη Δεύτερη Δημοκρατία. Και την περίοδο του Λαϊκού Μετώπου και του Εμφυλίου Μετώπου έγινε υπερβολικά πελώριο και πολύπλοκο για να το πραγματευθούμε βιαστικά. Θα παραλείψω λοιπόν την εξέτασή του.

Η θεμελιακή στάση των μπολσεβίκων απέναντι στους αναρχικούς ήταν, λοιπόν, ότι επρόκειτο για παραπλανημένους επαναστάτες, σε αντιδιαστολή από τους σοσιαλδημοκράτες που ήταν στυλοβάτες της αστικής τάξης. Όπως είπε ο Ζηνόβιεφ το 1920 σε συζήτηση με τους Ιταλούς, που ήταν πολύ λιγότερο ευνοϊκά διατεθειμένοι απέναντι στους δικούς τους αναρχικούς, «σε καιρούς επανάστασης ο Μαλατέστα είναι καλύτερος από τον ντ' Αραγκόνα. Κάνουν βλακείες, αλλά είναι επαναστάτες. Πολεμήσαμε πλάι πλάι με τους συνδικαλιστές και τους αναρχικούς ενάντια στον Κερένσκυ και τους μενσεβίκους. Κινητοποιήσαμε χιλιάδες εργάτες με τον τρόπο αυτό. Σε καιρούς επανάστασης μας χρειάζονται επαναστάτες. Πρέπει να τους πλησιάζουμε και να συνασπιζόμαστε μαζί τους σε επαναστατικές περιόδους».[7] Αυτή η συγκριτικά επιεικής στάση των μπολσεβίκων καθοριζόταν πιθανόν από δύο παράγοντες: τη σχετική ασημαντότητα των αναρχικών στη Ρωσία και τη φανερή προθυμία των αναρχικών και των συνδικαλιστών μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση να στραφούν στη Μόσχα, τουλάχιστον μέχρις ότου έγινε σαφές ότι οι όροι για την ένωση ήταν απαράδεκτοι. Αναμφίβολα, ενδυναμώθηκε αργότερα από τη γοργή παρακμή του αναρχισμού και του συνδικαλισμού, που –πέρα από έναν ολοένα μικρότερο αριθμό χωρών– τον έκαναν να φαίνεται ολοένα και πιο ασήμαντος σαν τάση μέσα στο εργατικό κίνημα. «Ελάχιστους αναρχικούς έχω δει κι έχω μιλήσει μαζί τους στη ζωή μου», είπε ο Λένιν στο τρίτο συνέδριο της Κ.Δ.[8] Ο αναρχισμός για τους μπολσεβίκους δεν ήταν ποτέ κάτι περισσότερο από έλασσον ή τοπικό πρόβλημα. Μια επίσημη επετηρίδα της Κ.Δ. για το 1922-1923 αντικατοπτρίζει τη στάση αυτή. Η εμφάνιση αναρχικών ομάδων το 1905 μνημονεύεται, όπως και το γεγονός ότι δεν είχαν καμία επαφή με το μαζικό κίνημα και

7. P. Spriano, *Storia del Partito Communista Italiano*, τόμ. 1, σ. 77.
8. *Protokoll*, Αμβούργο 1921, σ. 510.

«σχεδόν εκμηδενίσθηκαν» από τη νίκη της αντίδρασης. Το 1917 αναρχικές ομάδες εμφανίστηκαν σε όλα τα σημαντικά κέντρα της χώρας, αλλά παρά την ποικιλόμορφη άμεση δράση τους, στα περισσότερα μέρη δεν είχαν επαφή με τις μάζες και σχεδόν πουθενά δεν πέτυχαν να αναλάβουν την ηγεσία. «Ενάντια στην αστική κυβέρνηση λειτούργησαν στην πράξη σαν "αριστερή", και παρεμπιπτόντως ανοργάνωτη, πτέρυγα των μπολσεβίκων». Ο αγώνας τους δεν είχε αυτοτελή σημασία. «Άτομα που προέρχονταν από τις γραμμές των αναρχικών πρόσφεραν σπουδαίες υπηρεσίες στην επανάσταση· πολλοί αναρχικοί προσχώρησαν στο Ρώσικο Κ.Κ.». Η Οκτωβριανή Επανάσταση τους διέσπασε σε «σοβιετικούς», που μερικοί από αυτούς προσχώρησαν στους μπολσεβίκους, ενώ άλλοι τους παρέμεναν ευμενώς ουδέτεροι, και σε «συνεπείς» αναρχικούς, που απέρριπταν τη σοβιετική εξουσία, διασπάστηκαν σε διάφορες και ενίοτε εκκεντρικές φατρίες, και είναι ασήμαντοι. Οι διάφορες παράνομες αναρχικές ομάδες που έδρασαν κατά την εξέγερση της Κρονστάνδης, έχουν εξαφανιστεί σχεδόν ολότελα.[9] Αυτό ήταν το υπόβαθρο με βάση το οποίο η ηγετική μερίδα της Κομιντέρν έκρινε τη φύση του αναρχικού και του συνδικαλιστικού προβλήματος.

Δεν χρειάζεται καν να πούμε ότι ούτε οι μπολσεβίκοι ούτε τα Κομμουνιστικά Κόμματα έξω από τη Ρωσία είχαν διάθεση να απεμπολήσουν τις απόψεις τους για να προσελκύσουν τους ελευθεριακούς. Ο Άνχελ Πεστάνια, που εκπροσωπούσε την ισπανική CNT στο δεύτερο συνέδριο της Κ.Δ., βρέθηκε απομονωμένος και οι απόψεις του απορρίφθηκαν. Το τρίτο συνέδριο, που συζήτησε σε μεγαλύτερη έκταση τις σχέσεις με τους συνδικαλιστές και τους αναρχικούς, εδραίωσε ακόμη σαφέστερα την απόσταση ανάμεσα σε αυτούς και στους κομμουνιστές, υπό την επίδραση κάποιων τάσεων στο εσωτερικό των Κομμουνιστικών Κομμάτων, καθώς και της αύξησης που πιστευόταν ότι υπήρχε στην αναρχική και συνδικαλιστική επιρροή στην Ιταλία μετά την κατάληψη των εργοστασίων.[10] Ο Λένιν παρενέβη σε αυτό το θέμα, παρατηρώντας ότι μπορεί να ήταν εφικτή η συμφωνία με τους αναρχικούς όσον αφορά τους σκοπούς –λ.χ., την κατάργηση της εκμετάλλευσης και των τάξεων– αλλά όχι τις αρχές – λ.χ. «τη δικτατορία του προλεταριάτου και τη χρήση της κρατικής εξουσίας κατά τη μεταβατική περίοδο».[11] Παρόλα αυτά, η ολοένα οξύτερη κριτική στις αναρχοσυνδικαλιστικές απόψεις συνδυαζόταν με θετική στάση απέναντι στο κίνημα, ιδιαίτερα στη Γαλλία. Ακόμη και στο τέταρτο συνέδριο, οι συνδικαλιστές στη Γαλλία ε-

9. «Jarbuch fur Wirtschaft. Politik und Arbeiterbewegung» (Αμβούργο), 1922-1923, σ. 247, 250, 481-482.

10. *Decisions of the Third Congress of the Communist International*, Λονδίνο 1921, σ. 10.

11. *Protokoll*, σ. 510.

ξακολουθούσαν να συγκρίνονται, με ευνοικό γι' αυτούς τρόπο, όχι μόνο με τους σοσιαλδημοκράτες αλλά και με κομμουνιστές πρώην σοσιαλδημοκράτες. «Πάρα πολλά στοιχεία για ένα Κομμουνιστικό Κόμμα πρέπει να τα αναζητήσουμε στις γραμμές των συνδικαλιστών, στις γραμμές του καλύτερου μέρους των συνδικαλιστών. Αυτό είναι παράξενο, αλλά αληθινό» (Ζηνόβιεφ).[12] Μόνο μετά το τέταρτο συνέδριο –δηλαδή κατά την περίοδο της «μπολσεβικοποίησης»– η αρνητική κριτική στον αναρχοσυνδικαλισμό αρχίζει να επικρατεί σαφώς πάνω στη θετική εκτίμηση του κινήματος, αλλά τότε είναι ήδη τόσο πολύ συγκερασμένη με την κριτική στον τροτσκισμό, το λουξεμπουργκισμό και άλλες ενδοκομμουνιστικές παρεκκλίσεις, ώστε να χάνει τη συγκεκριμένη πολιτική σημασία της.[13] Ήδη μέχρι τότε, φυσικά, ο αναρχισμός και ο συνδικαλισμός ήταν σε γοργή παρακμή, έξω από λίγες ιδιαίτερες περιοχές.

Εκ πρώτης όψεως είναι λοιπόν απορίας άξιο το ότι η αντιαναρχική προπαγάνδα φαίνεται να αναπτύχθηκε σε συστηματική βάση μέσα στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα στα μέσα της δεκαετίας του '30. Αυτή την περίοδο δημοσιεύτηκε στη Γαλλία το φυλλάδιο *Marx et Lenin contre l'anarchisme* [*Ο Μαρξ και ο Λένιν κατά του αναρχισμού*] στη σειρά «Élements du communisme» [«Στοιχεία κομμουνισμού»] και η ολοφάνερα πολεμική *Ιστορία του αναρχισμού στη Ρωσία* του Ε. Γιαροσλάβσκι (αγγλική έκδοση 1937). Επίσης αξίζει ίσως να προσέξουμε τον σαφώς πιο αρνητικό τόνο των αναφορών στον αναρχισμό, στη *Σύντομη ιστορία του ΚΚΣΕ* του Στάλιν (1938),[14] σε σύγκριση με την ανάλυση των αρχών της δεκαετίας του '20, που παραθέσαμε παραπάνω.

12. *Fourth Congress of the Communist International. Abridged Report*, Λονδίνο 1923, σ. 18.

13. Πρβλ. τον Manuilsky: «Θεωρούμε, λόγου χάρη, ότι ο λεγόμενος τροτσκισμός έχει πάρα πολλά κοινά με τον ατομικιστικό προυντονισμό [...] δεν είναι τυχαίο ότι ο Ροσμέρ και ο Μονάτ, στο νέο τους όργανο που στρέφεται ενάντια στο Κομμουνιστικό Κόμμα, νεχρανασταίνουν θεωρητικά τις ιδέες του παλιού επαναστατικού συνδικαλισμού, ανακατεμένες με μια υπεράσπιση του ρώσικου τροτσκισμού». *The Communist International*, αγγλική έκδοση, τχ. 10, νέα σειρά, σ. 8.

14. «Όσο για τους αναρχικούς, ομάδα που κατ' αρχήν η επιρροή της ήταν ασήμαντη, τώρα έχουν αποσυντεθεί σε μικροσκοπικές ομάδες, που κάποιες τους έχουν συγχωνευθεί με εγκληματικά στοιχεία, ληστές και προβοκάτορες, τα κατακάθια της κοινωνίας· άλλοι έγιναν απαλλοτριωτές "εκ πεποιθήσεως", κλέβοντας αγρότες και κατοίκους κωμοπόλεων, και ιδιοποιούμενοι τους χώρους και τα κονδύλια από εργατικές λέσχες· άλλοι πάλι πήγαν ανοιχτά με το στρατόπεδο των αντεπαναστατών και αφιερώθηκαν στο να προωθήσουν τα δικά τους συμφέροντα σαν υπηρέτες της αστικής τάξης. Ήταν όλοι αντίθετοι σε κάθε είδος εξουσίας, συγκεκριμένα και ειδικά στην επαναστατική εξουσία των εργατών και αγροτών, γιατί ήξεραν ότι μια επαναστατική κυβέρνηση δεν θα τους άφηνε να ληστεύουν το λαό και να κλέβουν δημόσια περιουσία», σ. 203.

Ο πιο προφανής λόγος γι' αυτήν την αναβίωση των αντιαναρχικών απόψεων ήταν η κατάσταση στην Ισπανία, χώρα που γινόταν ολοένα σημαντικότερη στη διεθνή κομμουνιστική στρατηγική από το 1931 και σίγουρα από το 1934 κι έπειτα. Αυτό είναι εμφανές στους σχοινοτενείς φιλιππικούς του Λοζόφσκι που έχουν ειδικά για στόχο την ισπανική CNT.[15] Ωστόσο, μέχρι τον εμφύλιο πόλεμο το αναρχικό πρόβλημα στην Ισπανία εθεωρείτο πολύ λιγότερο επιτακτικό απ' ό,τι το σοσιαλδημοκρατικό πρόβλημα, ιδιαίτερα ανάμεσα στο 1928 και στη στροφή της πολιτικής γραμμής της Κομιντέρν, μετά τον Ιούνιο-Ιούλιο του 1934. Το κύριο μέρος των αναφορών σε επίσημα έγγραφα της Κ.Δ. στην περίοδο αυτή επικεντρώνεται, όπως θα το περιμέναμε, στα εγκλήματα των ισπανών σοσιαλιστών. Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου η κατάσταση άλλαξε, και είναι εμφανές ότι λόγου χάρη το βιβλίο του Γιαροσλάβσκι έχει για στόχο κατά πρώτο λόγο την Ισπανία: «Οι εργάτες στις χώρες εκείνες όπου τώρα πρέπει να διαλέξουν ανάμεσα στη θεώρηση των αναρχικών και σε αυτήν των κομμουνιστών πρέπει να ξέρουν ποιον από τους δύο δρόμους της επανάστασης να διαλέξουν».[16]

Ωστόσο, ίσως πρέπει να επισημανθεί ένα άλλο –αν και ίσως έλασσον– στοιχείο στην αναβιωμένη αυτή αντιαναρχική πολεμική. Είναι πρόδηλο και από το βασικό κείμενο που συνεχώς παρατίθεται και επανεκδίδεται –την κριτική του Στάλιν στον δήθεν ημιαναρχισμό του Μπουχάριν, που έγινε το 1929– και από άλλες αναφορές, ότι οι αναρχίζουσες τάσεις καταδικάζονται κατά πρώτο λόγο επειδή «απορρίπτουν το κράτος στην περίοδο της μετάβασης από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό» (Στάλιν). Η κλασική κριτική στον αναρχισμό από τον Μαρξ, τον Ένγκελς και τον Λένιν τείνει να ταυτίζεται με την υπεράσπιση των τάσεων της κρατικής ανάπτυξης στη σταλινική περίοδο.

Συνοψίζοντας:

Η μπολσεβίκικη εχθρότητα προς τον αναρχισμό και τον αναρχοσυνδικαλισμό ως θεωρία, στρατηγική ή μορφή οργανωμένου κινήματος ήταν ξεκάθαρη και αταλάντευτη, και μέσα στο κομμουνιστικό κίνημα απορρίπτονταν σθεναρά όλες οι «παρεκκλίσεις» προς αυτή την κατεύθυνση. Για πρακτικούς λόγους, αυτές οι «παρεκκλίσεις», ή ό,τι μπορούσε να θεωρηθεί ως τέτοιο, έπαψαν να έχουν σημασία μέσα και έξω από τη Ρωσία από τις αρχές της δεκαετίας του '20.

Η μπολσεβίκικη στάση απέναντι στα πραγματικά αναρχικά και αναρχο-

15. A. Lozovsky, *Marx and the Trade Unions*, Λονδίνο 1935 (πρώτη έκδ. 1933), σ. 35-36 και ιδίως σ. 146-154.

16. E. Yaroslavsky, *History of Anarchism in Russia*, 1937, σ. 10.

συνδικαλιστικά κινήματα ήταν εκπληκτικά ευμενής. Αυτή καθοριζόταν από τρεις κύριους παράγοντες:

α. την πεποίθηση ότι το κύριο σώμα των αναρχοσυνδικαλιστών εργατών ήταν επαναστάτες, συνάμα αντικειμενικοί και, στις σωστές περιστάσεις, υποκειμενικοί σύμμαχοι του κομμουνισμού κατά της σοσιαλδημοκρατίας, καθώς και δυνάμει κομμουνιστές·

β. την αναμφίβολη έλξη που η Οκτωβριανή Επανάσταση άσκησε σε πολλούς συνδικαλιστές, αλλά μέχρι και σε αναρχικούς, στα χρόνια αμέσως μετά το 1917·

γ. την εξίσου αναμφισβήτητη και γοργή παρακμή του αναρχισμού και του αναρχοσυνδικαλισμού ως μαζικού κινήματος σε όλα τα παλιά κέντρα του, εκτός από πολύ λίγα.

Για τους λόγους που προαναφέραμε, οι μπολσεβίκοι αφιέρωσαν ελάχιστη προσοχή στο πρόβλημα του αναρχισμού, έξω από τα ελάχιστα μέρη όπου αυτός συγκρατούσε τη δύναμή του (μάλιστα, εφόσον τα τοπικά Κομμουνιστικά Κόμματα ήταν αδύναμα, ούτε καν εκεί) μετά τις αρχές της δεκαετίας του '20. Ωστόσο, η άνοδος της διεθνούς σημασίας της Ισπανίας, και ίσως η προσπάθεια να δοθεί θεωρητική νομιμοποίηση στη σταλινική ανάπτυξη ενός δικτατορικού και τρομοκρατικού κράτους, οδήγησαν σε αναβίωση της αντιαναρχικής πολεμικής κατά την περίοδο ανάμεσα στη Μεγάλη Οικονομική Κρίση και στο τέλος του ισπανικού εμφυλίου πολέμου.

(1969)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Το Ισπανικο Παρελθον

Η Ιβηρική Χερσόνησος έχει προβλήματα αλλά καθόλου λύσεις· κατάσταση πραγμάτων που είναι συχνή ή ακόμη και φυσιολογική στον «Τρίτο Κόσμο», αλλά εξαιρετικά σπάνια στην Ευρώπη. Καλώς ή κακώς, τα περισσότερα κράτη στην ήπειρό μας έχουν σταθερή και ενδεχομένως πάγια οικονομική και κοινωνική δομή, μια εδραιωμένη γραμμή ανάπτυξης. Τα προβλήματα σχεδόν όλης της Ευρώπης, όσο σοβαρά ή ακόμη και θεμελιακά ενδέχεται να είναι, προκύπτουν από τη λύση προηγούμενων προβλημάτων. Στη δυτική και τη βόρεια Ευρώπη προέκυψαν κυρίως με βάση την επιτυχημένη καπιταλιστική ανάπτυξη, στην ανατολική Ευρώπη (που μεγάλο μέρος της ήταν σε κατάσταση ανάλογη της Ισπανίας μέχρι το 1945) με βάση έναν σοβιετικού τύπου σοσιαλισμό. Ούτε στη μία ούτε στην άλλη περίπτωση φαίνεται προσωρινός ο βασικός οικονομικός και κοινωνικός καμβάς, όπως λόγου χάρη εξακολουθεί τόσο συχνά να φαίνεται πως είναι ο καμβάς των εθνικών σχέσεων στο εσωτερικό των κρατών και μεταξύ των κρατών. Ο βελγικός καπιταλισμός ή ο γιουγκοσλαβικός σοσιαλισμός ενδέχεται κάλλιστα να αλλάξουν, ίσως και θεμελιακά· αλλά και οι δύο είναι προφανώς πολύ λιγότερο πιθανό να καταρρεύσουν με την παραμικρή πρόκληση απ' όσο οι επί τούτου διοικητικές λύσεις για τη διασφάλιση της συνύπαρξης των Φλαμανδών και των Βαλλώνων, ή των διάφορων αμοιβαία καχύποπτων βαλκανικών εθνοτήτων.

Η Ισπανία διαφέρει. Ο καπιταλισμός έχει αποτύχει κατ' εξακολούθηση στη χώρα αυτή, το ίδιο και η κοινωνική επανάσταση, παρότι ήταν διαρκώς επικείμενη και κατά καιρούς ξεσπούσε. Τα προβλήματα της Ισπανίας προκύπτουν από τις αποτυχίες, και όχι από τις επιτυχίες του παρελθόντος. Η πολιτική της δομή δεν γίνεται να είναι πιο προσωρινή. Ακόμη και το καθεστώς του Φράνκο, που έχει διαρκέσει περισσότερο από κάθε άλλο από το 1808 (έχει σπάσει ακόμη και το ρεκόρ της εποχής του Κανόβα, 1875-1897), είναι ολοφάνερα πρόσκαιρο. Το μέλλον της είναι τόσο απροσδιόριστο, ώστε ακόμη και η παλινόρθωση της κληρονομικής μοναρχίας μπορεί να εξετάζεται σοβαρά ως πολιτική προοπτική. Τα προβλήματα της Ισπανίας είναι προφανή σε κάθε νοήμονα παρατηρητή ήδη από τον 18ο αιώνα. Πολλές και

διάφορες λύσεις έχουν προταθεί και κατά καιρούς έχουν εφαρμοστεί. Το θέμα είναι ότι έχουν αποτύχει όλες τους. Η Ισπανία δεν έχει μείνει διόλου στάσιμη. Με τα δικά της κριτήρια, οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές του 19ου αιώνα ήταν ουσιαστικές, και όποιος έχει παρατηρήσει την εξέλιξη της χώρας κατά τα δεκαπέντε τελευταία χρόνια γνωρίζει πόσο ανεδαφικό είναι να θεωρεί πως στην ουσία παραμένει η ίδια όπως το 1936. (Αυτό το δείχνει σαφέστατα κι ένα αραγωνέζικο pueblo, έστω και μόνο στην αύξηση των τοπικών τρακτέρ από δύο σε τριάντα δύο, των μηχανοκίνητων οχημάτων από τρία σε εξήντα οκτώ, των υποκαταστημάτων τράπεζας από κανένα σε έξι). Παρόλα αυτά, τα θεμελιακά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της χώρας μένουν άλυτα, και το χάσμα ανάμεσα σε αυτήν και στα πιο ανεπτυγμένα (ή πιο ριζικά μεταμορφωμένα) ευρωπαικά κράτη παραμένει.

Ο Raymond Carr, που το ξεχωριστό βιβλίο του εκτοπίζει, πιθανόν, όλες τις άλλες ιστορίες της Ισπανίας του 19ου και του 20ού αιώνα προς το παρόν,[1] διατυπώνει το πρόβλημα ως πρόβλημα της αποτυχίας του ισπανικού φιλελευθερισμού, δηλαδή μιας ουσιαστικά καπιταλιστικής οικονομικής ανάπτυξης, ενός αστικού-κοινοβουλευτικού πολιτικού συστήματος, καθώς και ενός πολιτισμού και μιας πνευματικής ανάπτυξης του γνώριμου δυτικού είδους. Θα μπορούσε το ίδιο καλά, και ίσως με περισσότερο όφελος, να διατυπωθεί σαν το πρόβλημα της αποτυχίας της ισπανικής κοινωνικής επανάστασης. Τούτο, γιατί εάν, όπως παραδέχεται ο Carr, ο φιλελευθερισμός δεν είχε ποτέ σοβαρές πιθανότητες επιτυχίας, τότε η κοινωνική επανάσταση ήταν, ίσως γι' αυτό ακριβώς, προοπτική πολύ σοβαρότερη. Ό,τι κι αν νομίζουμε για τις αναστατώσεις της ναπολεόντειας περιόδου, τη δεκαετία του 1830 (που την αναλύει λαμπρά ο Carr), τα χρόνια 1854-1856 ή 1868-1874, είναι αναντίρρητο ότι η κοινωνική επανάσταση όντως ξέσπασε στα 1931-1936 χωρίς καμία βοήθεια από τη διεθνή κατάσταση και η περίπτωση αυτή είναι σχεδόν μοναδική στην Ευρώπη από το 1848 κι έπειτα.

Κι όμως απέτυχε· και όχι μόνο, ούτε καν κατά πρώτο λόγο εξαιτίας της ξένης βοήθειας που δόθηκε στους εχθρούς της. Δεν θέλω να υποτιμήσω τη σπουδαιότητα της ιταλικής και της γερμανικής βοήθειας ή της αγγλογαλλικής «μη επέμβασης» στον εμφύλιο πόλεμο, ούτε ότι η στήριξη από τον Άξονα ήταν πιο σύντονη από τη σοβιετική, ή τα εντυπωσιακά στρατιωτικά κατορθώματα της Δημοκρατίας, που ο Carr τα αναγνωρίζει, και σωστά. Μπορούμε κάλλιστα να διανοηθούμε ότι, με δεδομένη μια διαφορετική διεθνή διάταξη, η Δημοκρατία θα μπορούσε να έχει νικήσει. Όμως είναι εξίσου αναντίρρητο πως ο εμφύλιος πόλεμος ήταν διπλός αγώνας, ενάντια αφενός

1. Raymond Carr, *Spain 1808-1939*. Οξφόρδη 1966.

στην ένοπλη αντεπανάσταση και αφετέρου στις γιγαντιαίες, και σε τελική ανάλυση μοιραίες, εσωτερικές αδυναμίες της επανάστασης. Οι επιτυχημένες επαναστάσεις, από τους Γάλλους Γιακωβίνους μέχρι τους Βιετναμέζους, έχουν φανεί ικανές να νικήσουν ενάντια σε ίσες ή και σε υπέρτερες δυνάμεις. Η Ισπανική Δημοκρατία όχι.

Δεν υπάρχει κανένα μεγάλο μυστήριο γύρω από την αποτυχία του ισπανικού φιλελευθερισμού – ωστόσο ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά από την ιστορία της χώρας και τη βασική κοινωνική και οικονομική της κατάσταση, για να έχουμε μια βέβαιη ανάλυση. «Οι αλλαγές στην κλασική αγροτική δομή της Ισπανίας μεταξύ του 1750 και του 1850 επιτεύχθηκαν με αναδιευθέτηση της παραδοσιακής οικονομίας, με την επέκτασή της στο χώρο, όχι από κάποια θεμελιακή αλλαγή» (σ. 29). (Η εξήγηση του Carr, ότι η ανεπάρκεια του εδάφους και των ίδιων κεφαλαίων έκαναν αυτό το πράγμα αναπόφευκτο, δεν είναι εντελώς πειστική). Αυτό σημαίνει πως η Ισπανία συντήρησε έναν γοργά αυξανόμενο πληθυσμό όχι με αγροτική και βιομηχανική επανάσταση, αλλά με πελώρια αύξηση στην εκτεταμένη καλλιέργεια δημητριακών, που με τον καιρό εξάντλησε το έδαφος και μετέτρεψε την ενδοχώρα της Ισπανίας σε ημι-έρημο, ακόμη φτωχότερη απ' ό,τι ήταν ήδη. Όπως ήταν λογικό, η πολιτική της αγροτικής αναποτελεσματικότητας υποχώρησε μπροστά στην πολιτική της επανάστασης των αγροτών. «Τη δεκαετία του 1890 οι πολιτικοί εκφοβίζονταν από τα ισχυρά οργανωμένα συμφέροντα των δημητριακών· τον 20ό αιώνα πανικοβλήθηκαν από την απειλή επανάστασης στις μεγάλες γαιοκτησίες». Η εναλλακτική λύση, εντατικές εξαγώγιμες καλλιέργειες (λ.χ. πορτοκάλια), δεν μπορούσε να εφαρμοστεί γενικά χωρίς απαγορευτικά δαπανηρές επενδύσεις, ίσως ούτε καν με αυτές· ωστόσο ο Carr φαίνεται να αμφιβάλλει υπερβολικά για τις δυνατότητες άρδευσης, αν και λιγότερο για τις δυνατότητες αναδάσωσης. Η ισπανική βιομηχανία ήταν περιθωριακό φαινόμενο, μη ανταγωνιστική στην παγκόσμια αγορά, και άρα εξαρτημένη από τη μικρή εγχώρια αγορά και από τα υπολείμματα της αυτοκρατορίας (ειδικά στην περίπτωση της Καταλωνίας). Η φιλελεύθερη Βαρκελώνη ήταν που αντιστάθηκε πιο άγρια στην ανεξαρτησία της Κούβας, αφού 60% των εξαγωγών της πήγαιναν εκεί. Η καταλανική και η βάσκικη αστική τάξη δεν ήταν επαρκής βάση για τον ισπανικό καπιταλισμό. Όπως έχει δείξει ο Vilar, οι καταλανοί επιχειρηματίες απέτυχαν να συλλάβουν την κατεύθυνση της εθνικής οικονομικής πολιτικής, και έτσι υποχώρησαν στην αμυντική στάση υπέρ της αυτονομίας, που η Δημοκρατία τελικά παραχώρησε σε αυτούς και στους Βάσκους.

Στις περιστάσεις εκείνες, η οικονομική και κοινωνική βάση του φιλελευθερισμού και η πολιτική δύναμη κρούσης του ήταν ισχνές. Όπως σε τόσο

πολλές υπανάπτυκτες χώρες, υπήρχαν δύο ενεργές δυνάμεις στα πολιτικά πράγματα: η μικροαστική τάξη των πόλεων, που στεκόταν στη σκιά των πληβείων των πόλεων, και ο στρατός, ένας θεσμός για να προωθούνται οι σταδιοδρομίες των ενεργητικών μελών του ίδιου στρώματος, και, από τήν άλλη, ένα μαχητικό συνδικάτο για τον πιο ισχυρά οργανωμένο τομέα των ανέργων υπαλλήλων, που ήταν υποχρεωμένοι να αποβλέπουν στο κράτος γιατί η οικονομία δεν μπορούσε να τους απασχολήσει. Το «προνουντσιαμέντο», μια περίεργη ιβηρική επινόηση που το τυπικό της έγινε άκρως παραδοσιακό, αντικατέστησε τη φιλελεύθερη πολιτική στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Στο δεύτερο μισό έγινε «κερδοσκοπικό επιχειρηματικό εγχείρημα για στρατηγούς» και τον 20ό αιώνα έπαψε να έχει οποιαδήποτε σχέση με το φιλελευθερισμό.

Οι επαναστάσεις ξεκινούσαν με ένα προνουντσιαμέντο ή με ό,τι ο Carr αποκαλεί «πρωτόγονη επαρχιακή επανάσταση» – εξεγέρσεις των πληβείων που εξαπλώνονταν μεταδοτικά από πόλη σε πόλη. Οι μάχιμοι φτωχοί ήταν ουσιώδεις, αλλά επικίνδυνοι. Οι τοπικοί πρόκριτοι –για να μην αναφερθούμε στους εθνικούς–, μπροστά στον πάντοτε υπαρκτό κίνδυνο κοινωνικής επανάστασης, κατέφευγαν στο «στάδιο της επιτροπής», οπότε η τοπική εξουσία περνούσε σε χούντες προκρίτων με έναν-δυο προαιρετικούς αντιπροσώπους του λαού, ενώ η εθνική κυβέρνηση κατέρρεε. «Το τελικό στάδιο ήταν να ξαναεπιβληθεί ο κεντρικός κυβερνητικός έλεγχος από ένα υπουργείο που "αντιπροσώπευε" την επανάσταση». Η μονογραφία του Kiernan για το 1854 περιγράφει και εξηγεί αυτή τη διαδικασία με κάθε λεπτομέρεια.[2] Φυσικά, τον 19ο αιώνα, προλεταριάτο ούτε καν υπήρχε έξω από τη Βαρκελώνη, η οποία κατά συνέπεια έγινε η κλασική επαναστατική πόλη της δυτικής Ευρώπης. Οι αγρότες παρέμειναν για πολύ καιρό πολιτικά αναποτελεσματικοί, ή καρλιστές, δηλαδή προσκολλημένοι σε άκρως αντιδραστικούς πολιτικούς και εκ πεποιθήσεως εχθρικοί προς τις πόλεις.

Έτσι ο ισπανικός φιλελευθερισμός στριμώχτηκε στο στενό περιθώριο ελιγμών ανάμεσα στην «πρωτόγονη επανάσταση», που χωρίς αυτήν τίποτε δεν άλλαζε, και στην ανάγκη να την καταστείλει σχεδόν αμέσως. Δεν ήταν αξιοπερίεργο που ένα όχημα έτοιμο να διαλυθεί σχεδόν μόλις το πόδι ακουμπήσει το γκάζι, δεν μπόρεσε να πάει πολύ μακριά. Η μεγαλύτερη ελπίδα των μετριοπαθών αστών ήταν να βάλουν στην εξουσία κάποιο καθεστώς που να αφήσει τις δυνάμεις της καπιταλιστικής εξέλιξης να αναπτυχθούν· όμως αυτές ποτέ δεν αναπτύχθηκαν αρκετά. Το πιο συνηθισμένο τους επίτευγμα ήταν να βρουν κάποια λύση που να εξουδετέρωνε την κοινωνική

2. V.G. Kiernan, *The Revolution of 1854 in Spanish History*, Οξφόρδη 1966.

επανάσταση ή τους υπερ-αντιδραστικούς για λίγο, συνδυάζοντας τουλάχιστον δύο από τις τρεις «δυνάμεις» της επίσημης πολιτικής: το στρατό, το στέμμα και τα «επίσημα» κόμματα. Όπως δείχνει ο Carr, ο καμβάς των ισπανικών πολιτικών πραγμάτων ήταν ο εξής: στρατός συν πολιτικοί στη δεκαετία του 1840, στέμμα συν πολιτικοί μετά το 1875, στρατός συν στέμμα επί του Πρίμο ντε Ριβέρα τη δεκαετία του '20, και κατάρρευση του στέμματος όταν αποξένωσε τους άλλους δύο, όπως το 1854, το 1868 και το 1931. Όταν δεν υπήρχε στέμμα έπρεπε να υπάρχει μια «επί τούτου στρατιωτική δικτατορία».

Όμως ο Φράνκο δεν είναι απλώς ο διάδοχος του Αλφόνσο. Τούτο, γιατί τον 20ό αιώνα οι δυνάμεις της κοινωνικής επανάστασης έγιναν δυνατότερες απ' ό,τι ήταν κατά τον 19ο, επειδή η επανάσταση διατηρούσε τα «πρωτόγονα» πλεονεκτήματά της και ταυτόχρονα απέκτησε δύο νέα και τρομερά πλεονεκτήματα: την επανάσταση των αγροτών και το εργατικό κίνημα. Η αποτυχία τους είναι που θέτει το σημαντικότερο πρόβλημα της ισπανικής ιστορίας και μπορεί ίσως να ρίξει φως σε αρκετές άλλες υπανάπτυκτες χώρες. Η αποτυχία εκείνη οφειλόταν στους αναρχικούς.

Αυτό δεν σημαίνει ότι ο εντυπωσιακά ατελέσφορος χαρακτήρας της Ισπανικής Επανάστασης οφείλεται απλώς στην ιστορική σύμπτωση ότι στην Ισπανία είχε μεγαλύτερη απήχηση περισσότερο ο Μπακούνιν παρά ο Μαρξ. (Ούτε καν αυτό δεν είναι απόλυτα σύμπτωση. Είναι χαρακτηριστικό της πολιτιστικής απομόνωσης των υπανάπτυκτων χωρών κατά τον 19ο αιώνα, ότι πολύ συχνά ιδέες που ήταν ασήμαντες στον ευρύτερο κόσμο απέκτησαν πελώρια επιρροή εκεί, όπως η φιλοσοφία ενός κάποιου Κράουζε στην Ισπανία ή η πολιτική γραμμή του Αυγούστου Κοντ στο Μεξικό και τη Βραζιλία). Τα δεδομένα της ισπανικής γεωγραφίας και ιστορίας είναι ενάντια σε ένα εθνικά συντονισμένο κίνημα, αλλά χώρες με τουλάχιστον την ίδια περιφερειακή ποικιλία και μεγαλύτερη εθνική, όπως η Γιουγκοσλαβία, το έχουν πετύχει. Το αύταρκες σύμπαν ενός ισπανικού pueblo έκανε για πολύ καιρό τις εθνικές αλλαγές αποτέλεσμα περιοδικών δημοψηφισμάτων με την άμεση δράση των κοινοτήτων της. Αλλά και άλλες χώρες γνωρίζουν αυτό το φαινόμενο του ακραίου τοπικισμού, λόγου χάρη η Ιταλία. Όλες οι ισπανικές επαναστάσεις, όπως δείχνει ο Carr, είχαν αρχαικό τύπο, ανεξάρτητα από τα ιδεολογικά λάβαρα που αυτές ανέμιζαν. Είναι αμφίβολο αν το «Belmonde de los Caballeros», ένα αραγωνέζικο pueblo, θα είχε λειτουργήσει διαφορετικά αν είχε οργανωθεί από τη CNT και όχι από τη σοσιαλιστική UGT. Ο αναρχισμός πέτυχε τόσο πολύ, γιατί αρκέστηκε στο να παρέχει απλώς μια ταμπέλα για τα παραδοσιακά πολιτικά έθιμα των επαναστατημένων Ισπανών. Όμως τα πολιτικά κινήματα δεν είναι υποχρεωμένα να α-

ποδεχτούν τα ιστορικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντός τους, αν και θα είναι αναποτελεσματικά αν δεν δώσουν καμία προσοχή σε αυτά. Ο αναρχισμός ήταν καταστροφή επειδή δεν έκανε καμία προσπάθεια να αλλάξει το ύφος της πρωτόγονης ισπανικής εξέγερσης, και σκόπιμα το ενίσχυσε.

Νομιμοποίησε την παραδοσιακή αδυναμία των φτωχών. Μετέτρεψε την πολιτική, που ακόμη και στην πιο επαναστατική της μορφή είναι *πρακτική* δραστηριότητα, σε μια μορφή ηθικής γυμναστικής, επίδειξη ατομικής ή συλλογικής αφοσίωσης, αυτοθυσίας, ηρωισμού ή αυτοβελτίωσης, που δικαιολογούσε την μεν αποτυχία της να έχει κάποιο συγκεκριμένο αποτέλεσμα με το επιχείρημα πως μόνο για την επανάσταση αξίζει να μάχεσαι, την δε αποτυχία της στην επανάσταση με το επιχείρημα πως οτιδήποτε προϋποθέτει οργάνωση και πειθαρχία δεν αξίζει να λέγεται έτσι. Ο ισπανικός αναρχισμός είναι βαθιά συγκινητικό θέαμα για το μελετητή της λαϊκής θρησκείας –ήταν όντως μια μορφή κοσμικού χιλιασμού– αλλά, αλίμονο, όχι για το μελετητή της πολιτικής. Πετούσε τις πολιτικές ευκαιρίες με παράδοξα τυφλή επιμονή. Οι προσπάθειες να προσανατολιστεί σε λιγότερο αυτοκτονική πορεία πέτυχαν πολύ αργά, αν και δεν ήταν αρκετές για να νικήσουν την εξέγερση των Στρατηγών το 1936. Ακόμη και τότε, είχαν λειψή επιτυχία. Ο ευγενής πιστολάς Ντουρούτι, που συμβόλιζε συνάμα το ιδανικό του αναρχικού μαχητή και τη μεταστροφή στην οργάνωση και την πειθαρχία του πραγματικού πολέμου, πιθανόν σκοτώθηκε από έναν από τους ίδιους του τους πουρίστες (purist) συντρόφους.

Αυτό δεν σημαίνει πως αρνούμαστε το σημαντικό κατόρθωμα του ισπανικού αναρχισμού, που ήταν ότι δημιούργησε ένα εργατικό κίνημα το οποίο παρέμεινε γνήσια επαναστατικό. Τα σοσιαλδημοκρατικά συνδικάτα, και τα πρόσφατα χρόνια ακόμη και τα κομμουνιστικά, σπάνια στάθηκαν ικανά να αποφύγουν είτε τη σχιζοφρένεια είτε την προδοσία των σοσιαλιστικών τους πεποιθήσεων, αφού για πρακτικούς σκοπούς –δηλαδή όταν δρουν σαν συνδικαλιστές αγωνιστές ή ηγέτες– πρέπει συνήθως να δρουν με βάση την παραδοχή, ότι το καπιταλιστικό σύστημα είναι μόνιμο. Η CNT όχι, αν και αυτό δεν την έκανε ιδιαίτερα αποτελεσματικό σώμα για συνδικαλιστικούς σκοπούς, και γενικά υποχώρησε μπροστά στη σοσιαλιστική UGT από το trienio bolchevique [: την μπολσεβίκικη τριετία] του 1918-1920 μέχρι μετά το ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου, παρεκτός εκεί όπου η δύναμη των αναρχικών πιστολάδων και η μακρόχρονη παράδοση κρατούσαν τους αντίπαλους μακριά, όπως στην Καταλωνία και την Αραγώνα. Παρόλα αυτά, οι ισπανοί εργάτες καθώς και οι αγρότες παράμειναν επαναστάτες και έδρασαν ανάλογα όταν το έφερε η περίσταση. Είναι αλήθεια, δεν ήταν οι μόνοι που κράτησαν το ανακλαστικό της εξέγερσης. Σε αρκετές άλλες χώρες, εργάτες που

είχαν γαλουχηθεί μέσα στην κομμουνιστική παράδοση, ή σε αυτήν του μαξιμαλιστικού σοσιαλισμού, αντιδρούσαν με παρόμοιο τρόπο όταν κάποιος δεν τους αναχαίτιζε, και μόνο μετά τα μέσα της δεκαετίας του '30 αποθαρρύνθηκε έντονα το ανακλαστικό αυτό στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα.

Όμως, ούτε οι ισπανοί σοσιαλιστές ούτε οι κομμουνιστές μπορούν να απαλλαγούν από τις ευθύνες τους για την αποτυχία της Ισπανικής Επανάστασης. Οι κομμουνιστές εμποδίστηκαν από τον ακραίο σεκταρισμό της πολιτικής της Διεθνούς στα 1928-1934, ακριβώς τη στιγμή που η πτώση της μοναρχίας στα 1931 άνοιγε δυνατότητες συμμαχιών που δεν τους επιτρεπόταν (και πιθανόν ήταν απρόθυμοι) να χρησιμοποιήσουν, παρά μόνο μερικά χρόνια αργότερα. Το αν η αδυναμία τους θα τους είχε επιτρέψει να τις χρησιμοποιήσουν αποτελεσματικά τότε, είναι άλλο ζήτημα. Οι σοσιαλιστές στράφηκαν από τον οπορτουνισμό σε έναν στρατηγικά τυφλό μαξιμαλισμό μετά το 1934, που χρησίμευσε για να ενισχυθεί η Δεξιά μάλλον, παρά για να ενωθεί η Αριστερά. Αφού αυτοί ήταν ολοφάνερα πολύ πιο επικίνδυνοι για τη Δεξιά απ' ό,τι οι αναρχικοί (που δεν ήταν ποτέ κάτι παραπάνω από κοινότοπο αστυνομικό πρόβλημα), και γιατί ήταν καλύτερα οργανωμένοι και γιατί ήταν σε δημοκρατικές κυβερνήσεις, η εναντίωση της αντίδρασης ήταν πολύ σοβαρότερη.

Παρόλα αυτά, οι αναρχικοί δεν μπορούν να αποφύγουν τη μεγαλύτερη ευθύνη. Δική τους ήταν η βασική παράδοση της εργατιάς στα περισσότερα μέρη της Δημοκρατίας που γλίτωσαν από τη στρατιωτική εξέγερση, και τόσο βαθιά ριζωμένες παραδόσεις είναι δύσκολο να αλλάξουν. Επιπλέον, δικό τους εξακολουθούσε ενδεχομένως να είναι το πλειοψηφικό κίνημα της Αριστεράς στη Δημοκρατία. Δεν ήταν σε θέση να «χάνουν» την επανάσταση που ονειρεύονταν. Όταν όμως η απόφαση της κυβέρνησης του Λαικού Μετώπου να αντισταθεί στη στρατιωτική εξέγερση με όλα τα μέσα, συμπεριλαμβανομένου του να δώσουν όπλα στο λαό, μετέτρεψε μια κατάσταση κοινωνικού αναβρασμού σε κοινωνική επανάσταση, αυτοί κυρίως ήταν που επωφελήθηκαν αρχικά. Ελάχιστες αμφιβολίες φαίνεται να υπάρχουν για την αρχική αριθμητική υπεροχή των αναρχοσυνδικαλιστών στην ένοπλη πολιτοφυλακή, και καμία για την κυριαρχία τους στη μεγάλη διαδικασία της «σοβιετοποίησης» (με το αρχικό νόημα της λέξης) στην Καταλωνία, την Αραγώνα και τη μεσογειακή ακτή, οι οποίες (μαζί με τη Μαδρίτη) αποτελούσαν τον πυρήνα της Δημοκρατίας.

Έτσι οι αναρχικοί έδωσαν μορφή ή έκφραση στην επανάσταση που οι Στρατηγοί είχαν εξεγερθεί για να αποτρέψουν, αλλά στην πραγματικότητα την είχαν προκαλέσει. Όμως ο πόλεμος ενάντια στους Στρατηγούς έμενε να διεξαχθεί, και αυτοί ήταν ανίκανοι να τον διεξαγάγουν είτε από στρα-

τιωτική είτε από πολιτική άποψη. Αυτό ήταν καταφανές στη μεγάλη πλειονότητα των ξένων παρατηρητών και εθελοντών, ειδικά στην Καταλωνία και στην Αραγώνα. Εκεί αποδείχθηκε αδύνατον ακόμη και να πάρουν τους εξήντα χιλιάδες τυφεκιοφόρους που παρέλαυναν στους δρόμους της πόλης, για να μην αναφερθούμε στα διαθέσιμα πολυβόλα και άρματα μάχης, και να τα στείλουν στις αδύναμες και κακοεξοπλισμένες μονάδες που όντως πήγαν στο κρίσιμο μέτωπο της Αραγωνίας. Η αναποτελεσματικότητα του αναρχικού τρόπου διεξαγωγής του πολέμου έχει πρόσφατα αμφισβητηθεί από μια νέα σχολή ελευθεριακών ιστορικών (όπου συμπεριλαμβάνεται η θαυμαστή διάνοια του Noam Chomsky), που είναι απρόθυμοι να παραδεχτούν ότι οι κομμουνιστές είχαν τη μόνη πρακτική κι αποτελεσματική πολιτική γραμμή για το σκοπό αυτό, και ότι η γοργά αυξανόμενη επιρροή τους έδειχνε αυτό το γεγονός. Δυστυχώς, αυτό δεν μπορεί να αντικρουσθεί. Και ο πόλεμος έπρεπε να κερδηθεί, γιατί χωρίς αυτήν τη νίκη η Ισπανική Επανάσταση, οσοδήποτε εμπνευσμένη, ακόμη και πραγματοποιήσιμη ίσως, απλώς θα μετατρεπόταν σε ένα ακόμη επεισόδιο ηρωικής ήττας, όπως η Παρισινή Κομμούνα. Πραγματικά, αυτό και έγινε. Οι κομμουνιστές, που η πολιτική γραμμή τους ήταν αυτή που θα μπορούσε να έχει κερδίσει τον πόλεμο, κέρδισαν δύναμη υπερβολικά αργά, και ποτέ δεν ξεπέρασαν ικανοποιητικά το μειονέκτημα της αρχικής τους έλλειψης μαζικής στήριξης.[3]

Για το μελετητή της πολιτικής γενικά, η Ισπανία μπορεί να μην είναι παρά σωτήρια προειδοποίηση για τις ελευθεριακές χειρονομίες (με ή χωρίς πιστόλια και δυναμίτη) και για το είδος του ανθρώπου που, όπως ο Φερρέ, κόμπαζαν ότι «plutôt qu'un révolutionnaire je suis un révolté» [: «δεν είμαι επαναστάτης, είμαι εξεγερμένος»]. Για τον ιστορικό, η αφύσικη δύναμη του αναρχισμού, ή της αναποτελεσματικής «πρωτόγονης» επαναστατικότητας, εξακολουθεί να χρειάζεται κάποια εξήγηση. Οφειλόταν άραγε στην παροιμιώδη παραμέληση της αγροτιάς από τους μαρξιστές της δυτικής Ευρώπης, που άφησαν ένα τόσο μεγάλο μέρος της υπαίθρου στους μπακουνικούς; Ήταν μήπως η διατήρηση της μικρής κλίμακας βιομηχανίας και του προβιομηχανικού προλεταριάτου; Οι εξηγήσεις αυτές δεν είναι ολότελα ικανοποιητικές. Ήταν άραγε η απομόνωση της Ισπανίας που έσωσε το ισπανικό ε-

3. Μπορεί να τους ασκηθεί κριτική, όχι μόνο γιατί αναμίχθηκαν στις άνευ ουσίας βεντέτες της μυστικής αστυνομίας του Στάλιν, αλλά και γιατί αποθάρρυναν όχι απλώς τις μη δημοφιλείς και ατελέσφορες υπερβολές της επανάστασης αλλά την ίδια την επανάσταση, που την ύπαρξή της προτιμούσαν να μην την τονίζουν στην προπαγάνδα τους. Όμως το βασικό ζήτημα είναι ότι αυτοί πολέμησαν για να νικήσουν στον πόλεμο, και χωρίς νίκη η επανάσταση θα ήταν νεκρή ούτως ή άλλως. Αν είχε επιβιώσει η Δημοκρατία, μπορεί να είχαν περισσότερο νόημα οι επικρίσεις προς την πολιτική τακτική τους, οι οποίες, δυστυχώς, παραμένουν ακαδημαικές.

λευθεριακό κίνημα από την κρίση του 1914-1920, η οποία το έκανε να χρεοκοπήσει στη Γαλλία και στην Ιταλία, αφήνοντας έτσι το δρόμο ανοιχτό για κομμουνιστικά μαζικά κινήματα; Ήταν μήπως η περίεργη απουσία διανοούμενων από το ισπανικό εργατικό κίνημα, η τόσο ασυνήθιστη τον 20ό αιώνα στις υπανάπτυκτες χώρες; Οι διανοούμενοι ήταν δημοκράτες, ρεπουμπλικάνοι, υπέρ της λαικής κουλτούρας, ίσως πάνω απ' όλα αντικληρικοί, και αρκετά δραστήριοι σε κάποιες φάσεις της αντιπολίτευσης· αλλά ελάχιστοι από αυτούς ήταν σοσιαλιστές και σχεδόν κανένας αναρχικός. (Ο ρόλος τους φαίνεται πάντως πως στάθηκε περιορισμένος –ακόμη και η Ισπανία των μορφωμένων, όπως σωστά λέει ο Carr, δεν ήταν έθνος αναγνωστών– και το café-table ή Ateneo δεν ήταν μορφή πανεθνικής πολιτικής δράσης, με εξαίρεση τη Μαδρίτη). Πάντως η ηγεσία των ισπανικών επαναστατικών κινημάτων υπέφερε από την απουσία τους. Προς το παρόν δεν μπορούμε να απαντήσουμε στις ερωτήσεις αυτές, παρά μόνο με εικασίες.

Μπορούμε, ωστόσο, να τοποθετήσουμε την αυθόρμητη επαναστατικότητα της Ισπανίας σε ευρύτερο πλαίσιο, και πρόσφατα συγγραφείς όπως ο Μαλεφάκης[4] έχουν αρχίσει να το κάνουν. Οι επαναστάσεις δεν είναι τεχνητά κατασκευάσματα: συμβαίνουν και αναπτύσσονται. Έτσι, οι μεταφορές της στρατιωτικής οργάνωσης, της στρατηγικής και της τακτικής, που τόσο συχνά χρησιμοποιούνται γι' αυτές και από τους μαρξιστές και από τους αντιπάλους τους, μπορεί να είναι άκρως παραπλανητικές. Ωστόσο, δεν γίνεται να πετύχουν αν δεν εδραιώσουν την ισχύ ενός εθνικού στρατού ή μιας εθνικής κυβέρνησης, δηλαδή αν δεν ασκήσουν πραγματικό εθνικό συντονισμό και καθοδήγηση. Όταν αυτό απουσιάζει ολότελα, ό,τι θα μπορούσε διαφορετικά να έχει μετατραπεί σε κοινωνική επανάσταση ενδέχεται να μην είναι παρά ένα πανεθνικό συνονθύλευμα από κύματα τοπικής κοινωνικής αναταραχής (όπως στο Περού το 1960-1963), ή μπορεί να καταντήσει αναρχούμενη περίοδος αλληλοσφαγής (όπως στην Κολομβία, τα χρόνια μετά το 1948). Αυτή είναι η ουσία της μαρξιστικής κριτικής στον αναρχισμό ως πολιτική στρατηγική, είτε μια τέτοια πίστη στις αρετές της αυθόρμητης μαχητικότητας υποστηρίζεται από κατ' όνομα μπακουνικούς είτε από άλλους ιδεολόγους. Ο αυθορμητισμός μπορεί να ρίξει καθεστώτα, ή τουλάχιστον μπορεί να τα κάνει να μη λειτουργούν, αλλά δεν μπορεί να προβάλει καμία εναλλακτική εκδοχή σε καμία κοινωνία πιο προηγμένη από μια αρχαική αυτάρκη αγροτιά, μάλιστα ακόμη και τότε, μόνο με την προυπόθεση πως οι δυνάμεις του κράτους και της νεότερης οικονομικής ζωής απλώς θα εξαφα-

4. E. Malefakis, *Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain*, Νιού Χέιβεν - Λονδίνο 1970. Αυτό το βιβλίο πρέπει να γίνει υποχρεωτικό ανάγνωσμα για όλους τους μελετητές της Ισπανικής Επανάστασης.

νιστούν και θα αφήσουν ήσυχη την αυτοδιευθυνόμενη κοινότητα του χωριού. Αυτό είναι απίθανο.

Υπάρχουν διάφοροι τρόποι για να εδραιωθεί ένα επαναστατικό κόμμα ή κίνημα ως δυνάμει εθνικό καθεστώς πριν ακόμη από την πραγματική κατάληψη της εξουσίας ή κατά τη διάρκειά της. Το Κινεζικό, το Βιετναμέζικο και το Γιουγκοσλάβικο Κομμουνιστικό Κόμμα μπόρεσαν να το κάνουν στην πορεία ενός παρατεταμένου ανταρτοπόλεμου, απ' όπου αναδείχθηκαν ως κρατική εξουσία, αλλά απ' ό,τι έδειξε ο αιώνας μας, αυτό φαίνεται να είναι η εξαίρεση. Στη Ρωσία ένα μπολσεβίκικο κόμμα με λαμπρή καθοδήγηση πέτυχε να εδραιωθεί επικεφαλής της αποφασιστικής πολιτικής δύναμης –της εργατικής τάξης στις κύριες πόλεις και ενός τμήματος των ενόπλων δυνάμεων– ανάμεσα στο Φλεβάρη και τον Οκτώβρη του 1917, και ως ο *μοναδικός* ουσιαστικός διεκδικητής της κρατικής εξουσίας, την οποία κατόπιν άσκησε μόλις κατέλαβε το εθνικό κέντρο διακυβέρνησης, νικώντας –ομολογουμένως με μεγάλη δυσκολία και με μεγάλο τίμημα– τα αντεπαναστατικά στρατεύματα και τους τοπικούς αντικαθεστωτικούς που δεν είχαν αυτόν το συντονισμό. Αυτός ήταν ουσιαστικά ο καμβάς των πετυχημένων γαλλικών επαναστάσεων ανάμεσα στο 1789 και στο 1848, που βασίζονταν στην κατάληψη της πρωτεύουσας σε συνδυασμό με την κατάρρευση της παλιάς κυβέρνησης και την αποτυχία να εδραιωθεί πραγματικό εναλλακτικό εθνικό αντεπαναστατικό κέντρο. Όταν οι επαρχίες δεν έγινε κατορθωτό να ευθυγραμμιστούν, και όντως εδραιώθηκε εναλλακτική αντεπαναστατική κυβέρνηση, όπως στα 1870-1871, η κομμούνα του Παρισιού ήταν καταδικασμένη.

Μια επανάσταση μπορεί να εδραιωθεί μέσα σε μια μεγαλύτερη περίοδο εμφανώς πολύπλοκης και συγκεχυμένης διαμάχης, με το συνδυασμό μιας αρκετά σταθερής ταξικής συμμαχίας (κάτω από την ηγεμονία μιας κοινωνικής δύναμης) με ορισμένες γερές περιφερειακές βάσεις εξουσίας. Έτσι η Μεξικανική Επανάσταση αναδείχθηκε ως σταθερό καθεστώς έπειτα από δέκα χρόνια πολυαίμακτου εμφύλιου σπαραγμού, χάρη στη συμμαχία αυτών που επρόκειτο να γίνουν η εθνική αστική τάξη με την (κατώτερη) εργατική τάξη των πόλεων, κατακτώντας τη χώρα από μια σταθερή βάση εξουσίας στο Βορρά.[5] Σε αυτά τα πλαίσια έγιναν οι αναγκαίες παραχωρήσεις στις επαναστατικές αγροτικές περιοχές και σε αρκετούς σχεδόν ανεξάρτητους οπλαρχηγούς, ενώ ένα σταθερό πανεθνικό καθεστώς χτιζόταν βήμα προς βήμα στη διάρκεια των είκοσι περίπου χρόνων αφότου εδραιώθηκε η βάση της Σονόρα.

5. Από την εποχή του Ομπρεγκόν μέχρι και το 1934 οι πρόεδροι προέρχονταν σχεδόν χωρίς εξαίρεση από την πολιτεία της Σονόρα.

Η δυσκολότερη κατάσταση για την επανάσταση είναι πιθανόν όταν περιμένουμε να προέλθει από τη μεταρρυθμιστική πολιτική, και όχι από τον αρχικό συγκλονισμό της εξεγερσιακής κρίσης σε συνδυασμό με μαζική κινητοποίηση. Η πτώση της ισπανικής μοναρχίας στα 1931 δεν ήταν αποτέλεσμα κοινωνικής επανάστασης, αλλά μάλλον η δημόσια επικύρωση μιας πολύ γενικής μεταστροφής της γνώμης στις τάξεις των πολιτικών της Ισπανίας, με την απομάκρυνσή τους από τη μοναρχία. Οι νέοι δημοκράτες θα μπορούσαν να είχαν δεχτεί αποφασιστική ώθηση προς τα αριστερά –πιο συγκεκριμένα, προς την αγροτική επανάσταση– από την πίεση των μαζών. Όμως, τότε που εκείνοι ήταν πιο επιδεκτικοί σε αυτήν και που τη φοβούνταν περισσότερο, αυτή δεν συνέβη. Οι μετριοπαθείς σοσιαλιστές μπορεί να ήθελαν να την οργανώσουν, μπορεί και όχι, όμως οι κομμουνιστές και οι αναρχικοί, που σίγουρα το ήθελαν, απέτυχαν στην προσπάθειά τους. Δεν μπορούμε απλώς να τους κατηγορήσουμε γι' αυτήν την αποτυχία. Υπήρχαν λόγοι και μη αναπόφευκτοι και αναπόφευκτοι –οι περισσότεροι ίσως– που «η CNT και οι κομμουνιστές στρατολόγοι γενικά ήταν τόσο μακριά από το κυρίαρχο αγροτικό αίσθημα, ώστε και οι δύο οργανώσεις παρέμειναν κυρίως με αστική βάση μέχρι και το 1936» (Μαλεφάκης). Το γεγονός είναι ότι «η αγροτική εξέγερση έγινε σημαντική δύναμη μετά το 1933, όχι το 1931, οπότε μπορεί να ήταν αποτελεσματικότερη πολιτικά». Και μετά το 1933 αυτή χρησίμευσε στο να κινητοποιήσει την αντίδραση το ίδιο αποτελεσματικά με τις δυνάμεις της επανάστασης – και μακροπρόθεσμα αποτελεσματικότερα. Η Ισπανική Επανάσταση δεν μπόρεσε να εκμεταλλευθεί την ιστορική στιγμή όπου οι περισσότερες επιτυχημένες επαναστάσεις εδραιώνουν την ηγεμονία τους: τη χρονική περίοδο που στη διάρκειά της οι δυνάμει ή οι όντως εχθροί της είναι με πεσμένο το ηθικό, αποδιοργανωμένοι και αβέβαιοι για το τι να κάνουν.

Όταν ξέσπασε, συνάντησε έναν κινητοποιημένο εχθρό. Ίσως αυτό να ήταν αναπόφευκτο. Αλλά αντιμετώπισε επίσης τη μάχη για την επιβίωση, όπου αποδείχθηκε ανίκανη να νικήσει. Πιθανόν να μην ήταν αναπόφευκτο αυτό. Κι έτσι τη θυμόμαστε, ιδιαίτερα εκείνοι από εμάς που τη ζήσαμε, σαν θαυμάσιο όνειρο όσων πραγμάτων θα μπορούσαν να γίνουν, σαν έπος ηρωισμού, την Ιλιάδα όσων ήταν νέοι τη δεκαετία του '30. Αν όμως δεν σκεφτόμαστε τις επαναστάσεις μόνο σαν σειρά από όνειρα και έπη, μετά τον καιρό των ηρωικών αναμνήσεων πρέπει να έλθει ο καιρός της ανάλυσης.

(1966)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Σκεψεις Για τον Αναρχισμο

Η τωρινή αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τον αναρχισμό είναι φαινόμενο περίεργο και με πρώτη ματιά απροσδόκητο. Ακόμη και πριν από δέκα χρόνια θα φαινόταν άκρως απίθανη. Τότε ο αναρχισμός, και ως κίνημα και ως ιδεολογία, έμοιαζε με κεφάλαιο από την εξέλιξη των νεότερων επαναστατικών και εργατικών κινημάτων που έχει κλείσει οριστικά.

Ως κίνημα φαινόταν να ανήκει στην προβιομηχανική περίοδο και οπωσδήποτε στην εποχή πριν από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και την Οκτωβριανή Επανάσταση, παρεκτός στην Ισπανία, όπου δεν μπορούμε να πούμε ότι επιβίωσε από τον εμφύλιο πόλεμο του 1936-1939. Θα έλεγε κανείς πως εξαφανίστηκε μαζί με τους βασιλιάδες και τους αυτοκράτορες, που οι αγωνιστές του είχαν τόσο συχνά προσπαθήσει να δολοφονήσουν. Τίποτε δεν φαινόταν ικανό να ανακόψει, ή έστω να επιβραδύνει, τη γοργή και αναπόφευκτη παρακμή του, ακόμη και σε όσα μέρη του κόσμου κάποτε αυτός αποτελούσε μείζονα πολιτική δύναμη – στη Γαλλία, στην Ιταλία, στη Λατινική Αμερική. Ο προσεκτικός ερευνητής, που ήξερε πού να ψάξει, μπορεί να ανακάλυπτε ακόμη κάποιους αναρχικούς μέχρι και στη δεκαετία του '50, και πολύ περισσότερους πρώην αναρχικούς, εύκολα αναγνωρίσιμους από σημάδια όπως το ενδιαφέρον για τον ποιητή Σέλλεϋ. (Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή η άκρως ρομαντική σχολή επαναστατών έχει σταθεί πιο αφοσιωμένη από κάθε άλλον, ως και από τους λογοτεχνικούς κριτικούς της ίδιας του της χώρας, στον πιο επαναστάτη ανάμεσα στους άγγλους ρομαντικούς ποιητές). Όταν προσπάθησα να έλθω σε επαφή, εκείνη περίπου την εποχή, με ισπανούς αναρχικούς αγωνιστές που βρίσκονταν στην παρανομία στο Παρίσι, μου έκλεισαν ραντεβού σε ένα café στη Μονμάρτη, δίπλα στην Πλας Μπλανς, και κατά κάποιον τρόπο το ενθύμιο τούτο τής προ πολλού περασμένης πια εποχής των μποέμ, των εξεγερμένων και της avant-garde φάνηκε πολύ χαρακτηριστικό.

Ως ιδεολογία, ο αναρχισμός δεν παρήκμασε τόσο εντυπωσιακά, επειδή δεν είχε ποτέ και τόσο μεγάλη επιτυχία, τουλάχιστον στους διανοούμενους που είναι το κοινωνικό στρώμα που ενδιαφέρεται περισσότερο για ιδέες. Στον κόσμο του πολιτισμού υπήρχαν πιθανόν ανέκαθεν επιφανείς μορφές

που αυτοαποκαλούνταν αναρχικοί (παρεκτός, περιέργως πώς, στην Ισπανία), αλλά οι περισσότεροι από αυτούς φαίνεται πως ήταν καλλιτέχνες με την πλατύτερη –ή, όπως ο Πικάσσο και ο Σινιάκ, με τη στενότερη– έννοια της λέξης. Πάντως ο αναρχισμός ποτέ δεν άσκησε στους διανοούμενους έλξη ανάλογη φέρ' ειπείν με του μαρξισμού, ακόμη και πριν από την Οκτωβριανή Επανάσταση. Με εξαίρεση τον Κροπότκιν, δεν είναι εύκολο να σκεφτούμε κάποιον αναρχικό θεωρητικό που να μπορεί να διαβαστεί με πραγματικό ενδιαφέρον από μη αναρχικούς. Φαινόταν όντως ότι δεν υπήρχε κανένα πραγματικό θεωρητικό περιθώριο για την αναρχική θεωρία. Την πίστη στον ελευθεριακό κομμουνισμό των αυτοδιευθυνόμενων συνεταιρισμών ως τελικό σκοπό, την μοιράζονταν με το μαρξισμό. Οι παλιοί ουτοπικοί σοσιαλιστές είχαν σκεφτεί βαθύτερα και πιο συγκεκριμένα για τη φύση αυτών των κοινοτήτων απ' ό,τι οι περισσότεροι αναρχικοί. Ακόμη και το ισχυρότερο σημείο στη διανοητική πανοπλία των αναρχικών, η επίγνωσή τους για τους κινδύνους της δικτατορίας και της γραφειοκρατίας που υπολανθάνουν στο μαρξισμό, δεν ήταν αποκλειστικότητά τους. Αυτός ο τύπος κριτικής έχει γίνει με την ίδια απήχηση και με μεγαλύτερη διανοητική εκλέπτυνση τόσο από «ανεπίσημους» μαρξιστές όσο και από αντιπάλους του σοσιαλισμού κάθε είδους.

Με δυο λόγια, η ελκυστικότητα του αναρχισμού ήταν κυρίως συναισθηματική και όχι διανοητική. Η ελκυστικότητα τούτη δεν ήταν αμελητέα. Όλοι όσοι μελέτησαν ποτέ το πραγματικό αναρχικό κίνημα, ή είχαν οποιαδήποτε σχέση με αυτό, έχουν συγκινηθεί βαθιά από τον ιδεαλισμό, τον ηρωισμό, την αυτοθυσία, την αγιοσύνη που τόσο συχνά γέννησε αυτός, πλάι στην κτηνωδία της ουκρανικής Μαχνοβτσίνα ή στους αφοσιωμένους πιστολάδες και στους πυρπολητές εκκλησιών της Ισπανίας. Η ίδια η ακρότητα της απόρριψης του κράτους και της οργάνωσης από τους αναρχικούς, η ολοκληρωτική τους στράτευση στην ανατροπή της υπάρχουσας κοινωνίας, δεν μπορούσε παρά να εμπνεύσει θαυμασμό· παρεκτός ίσως σε εκείνους που υποχρεώθηκαν να δράσουν στην πολιτική στο πλάι των αναρχικών, και το βρήκαν σχεδόν αδύνατο να συνεργαστούν μαζί τους. Είναι ταιριαστό που η Ισπανία, η χώρα του δον Κιχώτη, ήταν το τελευταίο τους προπύργιο.

Τον πιο συγκινητικό επικήδειο τον έχω ακούσει για έναν αναρχικό τρομοκράτη, που σκοτώθηκε λίγα χρόνια πριν, από τους αστυνομικούς στην Καταλωνία, και τον εκφώνησε ένας από τους συντρόφους του, χωρίς καμία συναίσθηση της ειρωνείας: «Όταν ήμασταν νέοι και ιδρύθηκε η Δημοκρατία, ήμασταν ιπποτικοί αλλά και ψυχωμένοι. Εμείς γεράσαμε, αλλά εκείνος όχι. Εκείνος ήταν guerrillero από ένστικτο. Ήταν ένας από τους Δονκιχώτες που βγάζει η Ισπανία».

Αξιοθαύμαστο αλλά μάταιο. Είναι σχεδόν βέβαιο πως η πλήρης αναποτελεσματικότητα του αναρχισμού ήταν αυτό που ώθησε τους περισσότερους απ' τη γενιά μου –τη γενιά που ωρίμασε στα χρόνια του ισπανικού εμφυλίου πολέμου– να τον απορρίψουμε. Θυμάμαι ακόμα, στις πρώτες πρώτες μέρες του πολέμου εκείνου, τη μικρή κωμόπολη Πουϊκσέρδα, στα Πυρηναία, μια μικροσκοπική επαναστατική δημοκρατία, γεμάτη ελεύθερους άντρες και γυναίκες, όπλα και ατέρμονες συζητήσεις. Λίγα φορτηγά στέκονταν στην plaza. Ήταν για τον πόλεμο. Όποτε κανείς είχε τη διάθεση να πάει να πολεμήσει στο μέτωπο της Αραγωνίας, πήγαινε στα φορτηγά. Όταν το φορτηγό γέμιζε, πήγαινε στον πόλεμο. Προφανώς, όταν οι εθελοντές ήθελαν να επιστρέψουν, επέστρεφαν. Η φράση C'est magnifique, mais ce n'est pas la guerre [: είναι υπέροχο, αλλά δεν είναι πόλεμος] θα έπρεπε να έχει επινοηθεί για μια τέτοια κατάσταση. Ήταν όντως θαυμάσιο, αλλά το κύριο αποτέλεσμα αυτής της εμπειρίας σε μένα, ήταν ότι μου πήρε είκοσι χρόνια μέχρι να έχω τη διάθεση να δω τον αναρχισμό σαν οτιδήποτε άλλο πέρα από τραγική φάρσα.

Ήταν πολλά περισσότερα από αυτό. Κι ωστόσο, όση κι αν είναι η συμπάθειά μας, δεν μπορεί να αλλάξει το γεγονός ότι ο αναρχισμός ως επαναστατικό κίνημα έχει αποτύχει, ότι ήταν σχεδόν προορισμένος να αποτύχει.

Όπως είπε ο Gerald Brenan, ο συγγραφέας του καλύτερου βιβλίου για τη νεότερη Ισπανία: μια απλή απεργία (σοσιαλιστών) ανθρακωρύχων στην Αστουρία κλόνισε την ισπανική κυβέρνηση περισσότερο απ' ό,τι εβδομήντα χρόνια μαζικής αναρχικής επαναστατικής δράσης, που δεν προκάλεσε παρά ένα συνηθισμένο πρόβλημα αστυνόμευσης. (Πραγματικά, μεταγενέστερες έρευνες έχουν δείξει ότι, την περίοδο των περισσότερων βομβιστικών επιθέσεων στη Βαρκελώνη, δεν υπήρχαν ίσως ούτε εκατό αστυνομικοί για να φροντίζουν τη δημόσια τάξη στην πόλη αυτή, και ο αριθμός τους δεν ενισχύθηκε σημαντικά). Η αναποτελεσματικότητα της αναρχικής επαναστατικής δράσης μπορεί να τεκμηριωθεί διεξοδικά και για όλες τις χώρες όπου αυτή η ιδεολογία διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στην πολιτική. Ο χώρος δεν προσφέρεται για την τεκμηρίωση αυτή. Το θέμα μου είναι απλώς να εξηγήσω γιατί η σημερινή αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τον αναρχισμό φαίνεται τόσο απροσδόκητη, εκπληκτική και –για να είμαι ειλικρινής– αδικαιολόγητη.

Αδικαιολόγητη, αλλά όχι ανεξήγητη. Υπάρχουν δύο ισχυροί λόγοι που εξηγούν αυτή τη μόδα υπέρ του αναρχισμού: η κρίση του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος μετά το θάνατο του Στάλιν και η άνοδος της επαναστατικής δυσαρέσκειας ανάμεσα στους φοιτητές και τους διανοούμενους, σε εποχή που οι αντικειμενικοί ιστορικοί παράγοντες στις ανεπτυγμένες χώρες δεν κάνουν την επανάσταση να φαίνεται πολύ πιθανή.

Για τους περισσότερους επαναστάτες, η κρίση του κομμουνισμού είναι ουσιαστικά η κρίση της ΕΣΣΔ και των καθεστώτων που ιδρύθηκαν υπό την αιγίδα της στην ανατολική Ευρώπη· δηλαδή των σοσιαλιστικών συστημάτων όπως αυτά εννοούνταν τα χρόνια ανάμεσα στην Οκτωβριανή Επανάσταση και στην πτώση του Χίτλερ. Δύο απόψεις αυτών των καθεστώτων τώρα φαίνονταν πιο εκτεθειμένες στην παραδοσιακή αναρχική κριτική απ' ό,τι πριν από το 1945, επειδή, αφενός, η Οκτωβριανή Επανάσταση δεν ήταν πια η μόνη πετυχημένη επανάσταση που έγινε από κομμουνιστές, η ΕΣΣΔ δεν ήταν πια απομονωμένη, αδύναμη και απειλούμενη με καταστροφή, και, αφετέρου, τα δύο ισχυρότερα επιχειρήματα υπέρ της ΕΣΣΔ –ότι έμεινε απρόσβλητη από την οικονομική κρίση του 1929 και η αντίστασή της στο φασισμό– έχασαν την ισχύ τους μετά το 1945.

Ο σταλινισμός, αυτή η υπερτροφία του γραφειοκρατικοποιημένου δικτατορικού κράτους, φαινόταν να δικαιολογεί το μπακουνικό επιχείρημα ότι η δικτατορία του προλεταριάτου αναπόφευκτα θα γινόταν απλή δικτατορία, και σε αυτή τη βάση δεν ήταν δυνατόν να οικοδομηθεί ο σοσιαλισμός. Ταυτόχρονα, η αποβολή των χειρότερων παρεκτροπών του σταλινισμού κατέστησε σαφές ότι, ακόμη και χωρίς εκκαθαρίσεις και στρατόπεδα εργασίας, το είδος του σοσιαλισμού που είχε εγκαθιδρυθεί στην ΕΣΣΔ απείχε παρασάγγας απ' ό,τι είχαν κατά νου οι περισσότεροι σοσιαλιστές πριν από το 1917, ενώ οι σημαντικότεροι στόχοι της πολιτικής της χώρας εκείνης, η ταχεία οικονομική ανάπτυξη, η τεχνολογική και επιστημονική ανάπτυξη, η εθνική ασφάλεια, κλπ., δεν είχαν καμία ιδιαίτερη σχέση με το σοσιαλισμό, τη δημοκρατία ή την ελευθερία. Μπορεί τα υπανάπτυκτα έθνη να βλέπουν την ΕΣΣΔ ως πρότυπο για να ξεφύγουν από την υπανάπτυξή τους και μπορεί να συμπέραναν από την εμπειρία της και από τη δική τους ότι οι μέθοδοι οικονομικής ανάπτυξης που εισάγει και υποστηρίζει ο καπιταλισμός δεν λειτούργησαν στις δικές τους συνθήκες, ενώ η κοινωνική επανάσταση που ακολουθήθηκε από κεντρικό σχεδιασμό λειτούργησε, όμως εδώ η βασική επιδίωξη ήταν η «ανάπτυξη». Ο σοσιαλισμός ήταν το μέσον γι' αυτήν και όχι ο σκοπός. Τα ανεπτυγμένα έθνη, τα οποία ήδη απολάμβαναν το υλικό επίπεδο παραγωγής που η ΕΣΣΔ ακόμη εποφθαλμιούσε, και σε πολλές περιπτώσεις πολύ μεγαλύτερη ελευθερία και πολιτιστική ποικιλία για τους πολίτες τους, δύσκολα θα την έπαιρναν για πρότυπο και, όταν το έκαναν (όπως στην Τσεχοσλοβακία και στη ΛΔΓ), τα αποτελέσματα ήταν σαφώς απογοητευτικά.

Και εδώ φαινόταν εύλογο να συμπεράνουμε ότι δεν ήταν αυτός ο τρόπος για να οικοδομήσουμε το σοσιαλισμό. Οι ακραίοι επικριτές –και αυτοί γίνονταν ολοένα και πιο πολυάριθμοι– συμπέραναν ότι αυτό δεν ήταν καν

σοσιαλισμός, ούτε καν διαστρεβλωμένος ή εκφυλισμένος. Οι αναρχικοί ανήκαν στους επαναστάτες εκείνους που υποστήριζαν ανέκαθεν αυτή την άποψη, και έτσι οι ιδέες τους έγιναν ελκυστικότερες. Πολύ περισσότερο, καθώς το καίριο επιχείρημα της περιόδου 1917-1945, ότι η Σοβιετική Ρωσία, παρόλες τις ατέλειες, ήταν το μόνο επιτυχημένο επαναστατικό καθεστώς και η απαραίτητη βάση για την επιτυχία της επανάστασης αλλού, ακουγόταν πολύ λιγότερο πειστικό τη δεκαετία του '50 και σχεδόν καθόλου πειστικό τη δεκαετία του '60.

Ο δεύτερος και ισχυρότερος λόγος για τη μόδα αυτή του αναρχισμού δεν είχε καμία σχέση με την ΕΣΣΔ, παρά μόνο στο μέτρο που ήταν αρκετά ξεκάθαρο ότι μετά το 1945 η κυβέρνησή της δεν ενθάρρυνε την επαναστατική κατάληψη της εξουσίας σε άλλες χώρες. Αυτός απέρρεε από τη δύσκολη θέση των επαναστατών σε μη επαναστατικές καταστάσεις. Όπως στα χρόνια πριν από το 1914, έτσι και κατά τη δεκαετία του '50 και στις αρχές της δεκαετίας του '60 ο δυτικός καπιταλισμός ήταν σταθερός και φαινόταν πως θα παρέμενε σταθερός. Επομένως, το ισχυρότερο επιχείρημα της κλασικής μαρξιστικής ανάλυσης, ότι η προλεταριακή επανάσταση είναι αναπόφευκτη, έχασε τη δύναμή του· τουλάχιστον στις ανεπτυγμένες χώρες. Αν όμως η ιστορία δεν ήταν πιθανό να φέρει την επανάσταση πιο κοντά, πώς θα προέκυπτε αυτή;

Και πριν από το 1914 και ξανά στην εποχή μας, ο αναρχισμός έδωσε μια φαινομενική απάντηση. Ο ίδιος ο πρωτογονισμός της θεωρίας του έγινε πλεονέκτημα. Η επανάσταση θα έλθει, έλεγε, επειδή οι επαναστάτες τη θέλουν με τόσο πάθος και αδιάκοπα επιχειρούν εξεγέρσεις, οπότε αργά ή γρήγορα μία από αυτές θα εξελιχθεί στη σπίθα που θα πυρπολήσει την υφήλιο. Η ελκυστικότητα της απλοϊκής αυτής δοξασίας δεν έγκειται στις πιο εκλεπτυσμένες διατυπώσεις της, αν και είναι δυνατόν αυτός ο ακραίος βολονταρισμός να θεμελιωθεί φιλοσοφικά (οι προ του 1914 αναρχικοί συχνά έτειναν να θαυμάζουν τον Νίτσε καθώς και τον Στίρνερ), ή να θεμελιωθεί στην κοινωνική ψυχολογία, όπως με τον Σορέλ. (Δεν είναι απόλυτα τυχαία ειρωνεία της ιστορίας, ότι τέτοιες θεωρητικές θεμελιώσεις του αναρχικού ανορθολογισμού σύντομα επρόκειτο να μετατραπούν σε θεωρητικές θεμελιώσεις του φασισμού). Η δύναμη αυτής της αναρχικής δοξασίας έγκειται στο γεγονός ότι δεν φαινόταν να υπάρχει άλλη εναλλακτική λύση πέρα από το να εγκαταλείψει κανείς την ελπίδα για επανάσταση.

Φυσικά ούτε πριν από το 1914 ούτε τώρα οι αναρχικοί ήταν οι μόνοι βολονταριστές επαναστάτες. Κάθε επαναστάτης πρέπει πάντοτε να πιστεύει στην ανάγκη να πάρει την πρωτοβουλία, στην άρνηση να περιμένει από τα γεγονότα να κάνουν αυτά την επανάσταση για λογαριασμό του. Σε κάποιες

εποχές –όπως στην καουτσκική περίοδο της σοσιαλδημοκρατίας και στην ανάλογη περίοδο της αναβολής των ελπίδων στο κομμουνιστικό κίνημα της δεκαετίας του '50 και του '60– μια δόση βολονταρισμού είναι ιδιαίτερα ευεργετική. Ο Λένιν είχε κατηγορηθεί για μπλανκισμό, όπως ακριβώς κατηγορήθηκαν ο Γκεβάρα και ο Ρεζί Ντεμπραί, κάπως πιο δικαιολογημένα. Εκ πρώτης όψεως αυτές οι μη αναρχικές εκδοχές της εξέγερσης ενάντια στο «ιστορικό αναπόφευκτο» φαίνονται πολύ ελκυστικότερες γιατί δεν αρνούνται τη σπουδαιότητα των αντικειμενικών παραγόντων για να γίνει η επανάσταση, την οργάνωση, την πειθαρχία, τη στρατηγική και την τακτική.

Παρόλα αυτά, και παραδόξως, οι αναρχικοί ενδέχεται σήμερα να έχουν κάποιο περιστασιακό πλεονέκτημα σε σύγκριση με αυτούς τους συστηματικότερους επαναστάτες. Πρόσφατα έγινε αρκετά ξεκάθαρο ότι η ανάλυση, στην οποία βάσιζαν οι περισσότεροι ευφυείς παρατηρητές την εκτίμησή τους για τις πολιτικές προοπτικές στον κόσμο, πρέπει να είναι πλημμελέστατη. Δεν υπάρχει καμία άλλη εξήγηση για το γεγονός, ότι αρκετές από τις πιο δραματικές και βαρυσήμαντες πρόσφατες εξελίξεις στην παγκόσμια πολιτική όχι μόνο δεν είχαν προβλεφθεί αλλά ήταν και τόσο απροσδόκητες, ώστε φαίνονται σχεδόν απίστευτες εκ πρώτης όψεως. Το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα είναι πιθανόν τα συμβάντα του Μάη του 1968 στη Γαλλία. Όταν η ορθολογική ανάλυση και πρόγνωση παραπλανά τόσο πολλούς, συμπεριλαμβανομένων ακόμη και των περισσότερων μαρξιστών, η ανορθολογική πεποίθηση ότι τα πάντα είναι δυνατά οποιαδήποτε στιγμή μπορεί να φανεί πως έχει κάποια πλεονεκτήματα. Στο κάτω κάτω, την 1η του Μάη του 1968 ούτε καν στο Πεκίνο ή στην Αβάνα δεν περίμενε κανείς στα σοβαρά ότι μέσα σε λίγες μέρες θα στήνονταν οδοφράγματα στο Παρίσι, και σύντομα θα επακολουθούσε η μεγαλύτερη γενική απεργία, απ' όσες θυμούνται οι παλαιότεροι. Τη νύχτα της 9ης του Μάη δεν ήταν μόνο οι επίσημοι κομμουνιστές που ήταν αντίθετοι στο να στηθούν οδοφράγματα, αλλά και πολλοί από τους τροτσκιστές και τους μαοικούς φοιτητές, για τον κατά τα φαινόμενα σοβαρό λόγο ότι αν η αστυνομία είχε όντως διαταγές να πυροβολήσει, το αποτέλεσμα θα ήταν μια σύντομη αλλά μεγάλη σφαγή. Εκείνοι που προχώρησαν χωρίς δισταγμό ήταν οι αναρχικοί, οι αναρχίζοντες, οι situationnistes [: καταστασιακοί]. Υπάρχουν στιγμές που οι απλές επαναστατικές ή ναπολεόντειες φράσεις, όπως de l'audace, encore de l'audace [: τόλμη, περισσότερη τόλμη] ή on s'engage et puis on voit [: ορμάμε κι ύστερα βλέπουμε], τελεσφορούν. Μία απ' αυτές ήταν κι εκείνη. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι ήταν μια περίπτωση απ' αυτές που μόνο από μικρό κι από τρελό θ' ακούσεις την αλήθεια.

Χωρίς αμφιβολία, στατιστικά μιλώντας, τέτοιες στιγμές δεν γίνεται παρά

να είναι σπάνιες. Η αποτυχία των λατινοαμερικάνικων αντάρτικων κινημάτων και ο θάνατος του Γκεβάρα είναι υπενθυμίσεις ότι δεν αρκεί να θέλει κανείς μια επανάσταση, παρόλο το πάθος, ή ακόμη να αρχίσει ανταρτοπόλεμο. Αναμφίβολα τα όρια του αναρχισμού έγιναν εμφανή μέσα σε λίγες μέρες ακόμη και στο Παρίσι. Ωστόσο το γεγονός ότι μία ή δύο φορές ο καθαρός βολονταρισμός είχε αποτέλεσμα, είναι αναντίρρητο. Αναπόφευκτα αυτό έκανε τον αναρχισμό ελκυστικότερο.

Ο αναρχισμός λοιπόν σήμερα είναι και πάλι πολιτική δύναμη. Πιθανόν να μην έχει μαζική βάση έξω από το κίνημα των φοιτητών και των διανοούμενων, ενώ ακόμη και μέσα στο κίνημα έχει επιρροή μάλλον σαν ανυποχώρητο ρεύμα «αυθορμητισμού» και ακτιβισμού παρά μέσα από τους σχετικά λίγους ανθρώπους που ισχυρίζονται πως είναι αναρχικοί. Αξίζει λοιπόν να θέσουμε ξανά το ερώτημα, ποια είναι η αξία της αναρχικής παράδοσης σήμερα;

Από την άποψη της ιδεολογίας, της θεωρίας και των προγραμμάτων, η αξία αυτή παραμένει μικρή. Ο αναρχισμός είναι κριτική των κινδύνων του αυταρχισμού και της γραφειοκρατίας σε κράτη, κόμματα και κινήματα, αλλά αυτό είναι κατά κύριο λόγο σύμπτωμα ότι οι κίνδυνοι τούτοι αναγνωρίζονται. Έστω κι αν όλοι οι αναρχικοί είχαν εξαφανιστεί από προσώπου γης, η συζήτηση γύρω από τα προβλήματα αυτά θα συνεχιζόταν εν πολλοίς όπως τώρα. Ο αναρχισμός προτείνει και λύση, με βάση την άμεση δημοκρατία και τις μικρές αυτοκυβερνώμενες ομάδες, αλλά δεν νομίζω πως οι δικές του προτάσεις για το μέλλον ήταν ώς τώρα και μεγάλης αξίας ή μελετημένες. Για να αναφερθώ μόνο σε δύο ζητήματα. Πρώτον, οι μικρές αυτοκυβερνώμενες άμεσες δημοκρατίες δυστυχώς δεν είναι κατ' ανάγκην ελευθεριακές. Μπορούν όντως να λειτουργούν μόνο επειδή καταφέρνουν να εδραιώσουν μια συναίνεση τόσο ισχυρή ώστε όσοι δεν τη συμμερίζονται να αποφεύγουν να εκφράσουν τη διαφωνία τους· ή, αλλιώς, επειδή εκείνοι που δεν συμμερίζονται την άποψη που επικρατεί, εγκαταλείπουν την κοινότητα ή αποβάλλονται. Υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τη λειτουργία τέτοιων μικρών κοινοτήτων, που δεν έχω δει να συζητούνται ρεαλιστικά στην αναρχική βιβλιογραφία. Δεύτερον, η φύση και της νεότερης κοινωνικής οικονομίας και της νεότερης επιστημονικής τεχνολογίας δημιουργούν αρκετά πολύπλοκα προβλήματα για όσους βλέπουν το μέλλον σαν έναν κόσμο από αυτοκυβερνώμενες μικρές ομάδες. Αυτά μπορεί να μην είναι άλυτα, αλλά δυστυχώς δεν λύνονται με την απλή απαίτηση να καταργηθεί το κράτος και η γραφειοκρατία, ούτε με την υποψία προς την τεχνολογία και τις φυσικές επιστήμες, που τόσο συχνά συνοδεύει το νεότερο αναρχισμό.[1] Είναι μεν δυ-

1. Μπορούμε να δώσουμε ένα παράδειγμα γι' αυτή την πολυπλοκότητα από την ιστορία

νατόν να κατασκευάσουμε ένα θεωρητικό μοντέλο του ελευθεριακού αναρχισμού που να είναι συμβατό με τη νεότερη τεχνολογία, αλλά δυστυχώς αυτό δεν θα είναι σοσιαλιστικό. Θα είναι πολύ πιο κοντά στις απόψεις του B. Goldwater και του οικονομικού του συμβούλου, του Καθηγητή Milton Friedman από το Σικάγο, απ' ό,τι στις απόψεις του Κροπότκιν. Τούτο γιατί (όπως επισήμανε προ πολλού ο Μπέρναρντ Σω στο φυλλάδιό του για τις απιθανότητες του αναρχισμού) οι ακραίες εκδοχές του ατομικιστικού φιλελευθερισμού είναι λογικά τόσο αναρχικές όσο και ο Μπακούνιν.

Θα έχει γίνει φανερό ότι, κατά τη γνώμη μου, ο αναρχισμός δεν έχει να προσφέρει καμία σημαντική συμβολή στη σοσιαλιστική θεωρία, αν και είναι χρήσιμο κριτικό στοιχείο. Αν οι σοσιαλιστές θέλουν θεωρίες για το παρόν και το μέλλον, είναι ακόμη υποχρεωμένοι να κοιτάξουν αλλού, στον Μαρξ και στους οπαδούς του, και πιθανόν επίσης στους πρώτους ουτοπικούς σοσιαλιστές, όπως τον Φουριέ. Για να είμαι ακριβέστερος: αν οι αναρχικοί θέλουν να έχουν κάποια σημαντική συμβολή, θα πρέπει να σκεφτούν πολύ σοβαρότερα απ' όσο έχουν κάνει τελευταία οι περισσότεροι από αυτούς.

Η συμβολή του αναρχισμού στην επαναστατική στρατηγική και τακτική δεν μπορεί να απορριφθεί τόσο εύκολα. Είναι αλήθεια ότι οι αναρχικοί είναι τόσο απίθανο να κάνουν πετυχημένες επαναστάσεις στο μέλλον όσο ήταν και στο παρελθόν. Για να χρησιμοποιήσω μια φράση που είπε ο Μπακούνιν για την αγροτιά: μπορεί να είναι ανεκτίμητοι την πρώτη μέρα μιας επανάστασης, αλλά είναι σχεδόν βέβαιο πως τη δεύτερη μέρα θα είναι εμπόδιο. Παρόλα αυτά, ιστορικά, η επιμονή τους στον αυθορμητισμό έχει πολλά να μας διδάξει. Κι αυτό, γιατί το μεγάλο ελάττωμα των επαναστατών που έχουν γαλουχηθεί με οποιαδήποτε από τις παραλλαγές που προέρχονται από τον κλασικό μαρξισμό, είναι ότι τείνουν να σκέφτονται τις επαναστάσεις σαν να συμβαίνουν σε συνθήκες που μπορούν να προσδιοριστούν εκ των προτέρων, σαν πράγματα που μπορούν, τουλάχιστον σε αδρές γραμμές, να προβλεφθούν, να σχεδιαστούν και να οργανωθούν. Στην πράξη όμως δεν είναι έτσι.

Ή μάλλον, οι περισσότερες από τις μεγάλες επαναστάσεις που έχουν λά-

---

του αναρχισμού. Το δανείζομαι από την πολύτιμη μελέτη του J. Martinez Alier για τους ακτήμονες εργάτες στην Ανδαλουσία, το 1964-1965. Από την προσεκτική εξέταση του συγγραφέα γίνεται σαφές ότι οι ακτήμονες εργάτες της Κόρδοβα, που παραδοσιακά ήταν η μαζική βάση του ισπανικού αγροτικού αναρχισμού, δεν έχουν αλλάξει τις ιδέες τους από το 1936 – παρεκτός από μία άποψη. Οι κοινωνικές και οικονομικές δραστηριότητες ακόμη και του φρανκικού καθεστώτος τους έχουν πείσει ότι το κράτος δεν είναι δυνατόν απλώς να απορρίπτεται, αλλά έχει κάποιες θετικές λειτουργίες. Αυτό μπορεί να συμβάλλει στο να εξηγήσουμε γιατί αυτοί φαίνεται πως δεν είναι πια αναρχικοί.

βει χώρα ξεκίνησαν σαν «σημαντικά δρώμενα» και όχι σαν σχεδιασμένες παραγωγές. Ενίοτε έχουν προκύψει γοργά και απροσδόκητα μέσα από ό,τι φαινόταν σαν συνηθισμένες μαζικές διαδηλώσεις, ενίοτε μέσα από την αντίσταση στις πράξεις των εχθρών τους, ενίοτε με άλλους τρόπους – όμως δεν παίρνουν παρά σπάνια, αν όχι ποτέ, τη μορφή που προσδοκούν τα οργανωμένα επαναστατικά κινήματα, ακόμη και όποτε αυτά είχαν προβλέψει πως επίκειται να ξεσπάσει επανάσταση. Γι' αυτό και το κριτήριο για το μεγαλείο των επαναστατών ήταν ανέκαθεν η ικανότητά τους να ανακαλύπτουν τα νέα και απροσδόκητα χαρακτηριστικά των επαναστατικών καταστάσεων και να προσαρμόζουν την τακτική τους σε αυτά. Όπως και ο σέρφερ, ο επαναστάτης δεν δημιουργεί τα κύματα που πάνω τους γλιστράει, αλλά ισορροπεί πάνω τους. Αντίθετα από τον σέρφερ –και εδώ η σοβαρή επαναστατική θεωρία αποκλίνει από την αναρχική πράξη– αργά ή γρήγορα ο επαναστάτης παύει να γλιστράει πάνω στα κύματα και πρέπει να ελέγξει την κατεύθυνση και την κίνησή του.

Ο αναρχισμός έχει πολύτιμα μαθήματα να δώσει, επειδή ήταν ασυνήθιστα ευαίσθητος –στην πράξη και όχι στη θεωρία– στα αυθόρμητα στοιχεία μέσα στα μαζικά κινήματα. Οποιοδήποτε μεγάλο και πειθαρχημένο κίνημα μπορεί να διατάξει να γίνει μια απεργία ή μια διαδήλωση και, αν είναι αρκετά μεγάλο και πειθαρχημένο, μπορεί να έχει αρκετά εντυπωσιακή παρουσία. Ωστόσο υπάρχει τεράστια διαφορά ανάμεσα στη συμβολική γενική απεργία της CGT, στις 13 του Μάη του 1968, και στα δέκα εκατομμύρια που κατέλαβαν τους χώρους εργασίας τους λίγες μέρες αργότερα χωρίς πανεθνική ντιρεκτίβα. Η ίδια η οργανωτική αδυναμία των αναρχικών και αναρχιζόντων κινημάτων τα έχει αναγκάσει να διερευνήσουν τα μέσα για να ανακαλύπτουν ή να εξασφαλίζουν την αυθόρμητη εκείνη συναίνεση, ανάμεσα στους αγωνιστές και στις μάζες, που παράγει τη δράση. (Ομολογουμένως τους έχει επίσης οδηγήσει στο να πειραματιστούν με αναποτελεσματικές τακτικές όπως η ατομική τρομοκρατία ή η τρομοκρατία με μικρές ομάδες, που μπορεί να ασκείται χωρίς να κινητοποιηθούν μάζες και, παρεμπιπτόντως, τα οργανωτικά ελαττώματα του αναρχισμού δεν βολεύουν τους αναρχικούς γι' αυτήν).

Τα φοιτητικά κινήματα των τελευταίων λίγων χρόνων έμοιαζαν με τα αναρχικά κινήματα, τουλάχιστον στα πρώτα τους στάδια, εφόσον αποτελούνταν όχι από μαζικές οργανώσεις αλλά από μικρές ομάδες αγωνιστών που κινητοποιούσαν κάθε τόσο τις μάζες των συμφοιτητών τους. Αναγκάστηκαν να είναι ευαίσθητοι στη διάθεση αυτών των μαζών, στο ποιος είναι ο χρόνος και ποια τα ζητήματα που θα επιτρέψουν τη μαζική κινητοποίηση.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, λόγου χάρη, ανήκουν σε ένα πρωτόγονο είδος

κινήματος, και τα ελαττώματά του είναι εμφανή – έλλειψη θεωρίας, έλλειψη συμφωνημένης στρατηγικής προοπτικής, γρήγορης τακτικής αντίδρασης σε εθνική κλίμακα. Ταυτόχρονα, είναι αμφίβολο αν οποιαδήποτε άλλη μορφή κινητοποίησης θα μπορούσε να δημιουργήσει, να συντηρήσει και να αναπτύξει ένα τόσο ισχυρό εθνικό φοιτητικό κίνημα στις Ηνωμένες Πολιτείες τη δεκαετία του '60. Είναι απόλυτα βέβαιο ότι αυτό δεν θα μπορούσε να έχει γίνει από τις πειθαρχημένες μικρές ομάδες επαναστατών στο πλαίσιο της παλαιάς παράδοσης –κομμουνιστές, τροτσκιστές ή μαοικούς– που διαρκώς επιδιώκουν να επιβάλουν τις δικές τους συγκεκριμένες ιδέες και τη δική τους σκοπιά στις μάζες, και με αυτόν τον τρόπο συχνότερα απομονώνονται οι ίδιοι, παρά τις κινητοποιούν.

Αυτά είναι μαθήματα που πρέπει να πάρουμε όχι τόσο από τους ενεργούς αναρχικούς του σήμερα, που η πράξη τους σπάνια είναι εντυπωσιακή, όσο από τη μελέτη της ιστορικής εμπειρίας των αναρχικών κινημάτων. Είναι ιδιαίτερα πολύτιμα στη σημερινή κατάσταση, στην οποία νέα επαναστατικά κινήματα συχνά χρειάστηκε να οικοδομηθούν πάνω στα ερείπια και από τα ερείπια των παλαιότερων. Ας μην έχουμε αυταπάτες. Η εντυπωσιακή «νέα Αριστερά» των πρόσφατων χρόνων είναι αξιοθαύμαστη, αλλά από πολλές απόψεις όχι μόνο δεν είναι νέα, αλλά είναι και οπισθοδρόμηση σε μια προηγούμενη, πιο αδύναμη, λιγότερο ανεπτυγμένη μορφή του σοσιαλιστικού κινήματος, απρόθυμη ή ανίκανη να επωφεληθεί από τα κύρια επιτεύγματα του διεθνούς εργατικού και επαναστατικού κινήματος κατά τον αιώνα που χωρίζει το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* από τον ψυχρό πόλεμο.

Η τακτική που αντλείται από την αναρχική εμπειρία αντικατοπτρίζει αυτόν το σχετικό πρωτογονισμό και αυτή την αδυναμία, αλλά στις τωρινές περιστάσεις ενδέχεται να είναι η καλύτερη που μπορούμε να ακολουθήσουμε για ένα διάστημα. Το σημαντικό είναι να γνωρίζουμε πότε έχει φτάσει στα όριά της η τακτική αυτή. Αυτό που συνέβη στη Γαλλία το Μάη του 1968 έμοιαζε λιγότερο με το 1917 και περισσότερο με το 1830 ή το 1848. Είναι παρήγορο να ανακαλύπτουμε ότι, στις ανεπτυγμένες χώρες της δυτικής Ευρώπης, είναι ξανά εφικτό οποιοδήποτε είδος επαναστατικής κατάστασης, οσοδήποτε πρόσκαιρο κι αν είναι. Αλλά θα ήταν εξίσου ασύνετο να λησμονούμε ότι το 1848 είναι ταυτόχρονα το μεγάλο παράδειγμα πετυχημένης αυθόρμητης ευρωπαϊκής επανάστασης αλλά και της ταχύτατης και ολοκληρωτικής αποτυχίας της.

(1969)

III.

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Ο Καρλ Μαρξ και το Βρετανικο Εργατικο Κινημα

Η Διάλεξη στη Μνήμη του Καρλ Μαρξ, που έχω την τιμή να δίνω εφέτος, αφορά την επέτειο του θανάτου του. Γι' αυτό και γίνεται στις 15 Μαρτίου. Ωστόσο εφέτος δεν θυμόμαστε μόνο την 85η επέτειο του θανάτου του Μαρξ, αλλά και την 150η της γέννησής του, και απέχουμε ακόμη μόνο λίγους μήνες από την εκατονταετηρίδα της δημοσίευσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, του σπουδαιότερου θεωρητικού έργου του, και από την 50ή επέτειο της μεγάλης Οκτωβριανής Επανάστασης, του πιο βαρυσήμαντου πρακτικού αποτελέσματος των μόχθων του. Δεν υπάρχει λοιπόν έλλειψη από επετείους σε στρογγυλούς αριθμούς, όλες σχετικές με τον Καρλ Μαρξ, που μπορούμε να τις τιμήσουμε όλες ταυτόχρονα σε αυτή την περίσταση. Ωστόσο υπάρχει ένας, ίσως, ακόμη πιο ταιριαστός λόγος που απόψε είναι καλή ευκαιρία για να θυμηθούμε τη ζωή και το έργο του μεγάλου αυτού ανθρώπου – του ανθρώπου που το όνομά του είναι τόσο γνώριμο σε όλους, ώστε δεν χρειάζεται πια να τον χαρακτηρίσουμε, ούτε καν στην αναμνηστική πλακέτα που το Συμβούλιο του Μείζονος Λονδίνου έβαλε επιτέλους στο σπίτι στο Σόχο, όπου εκείνος έζησε μες στη φτώχεια και όπου τώρα οι πελάτες ενός διάσημου εστιατορίου δειπνούν μες στα πλούτη.

Πρόκειται για λόγο που θα τον είχε εκτιμήσει ο Μαρξ, με την αίσθηση που είχε για την ειρωνεία της ιστορίας. Ενόσω εμείς είμαστε συγκεντρωμένοι εδώ, οι τράπεζες και τα χρηματιστήρια είναι κλειστά, οι χρηματιστές συγκεντρώνονται στην Ουάσινγκτον για να καταγράψουν την κατάρρευση του συστήματος του διεθνούς εμπορίου και των διεθνών πληρωμών στον καπιταλιστικό κόσμο· για να αποσοβήσουν, αν μπορέσουν, την πτώση του παντοδύναμου δολαρίου. Δεν αποκλείεται η σημερινή ημερομηνία να καταχωρηθεί στα ιστορικά βιβλία όπως η ημερομηνία 24 Οκτωβρίου 1929, που σημαδεύει το τέλος της περιόδου της καπιταλιστικής σταθεροποίησης της δεκαετίας του '20. Είναι βέβαιο ότι τα συμβάντα της περασμένης εβδομάδας αποδεικνύουν πιο παραστατικά από κάθε επιχείρημα την ουσιώδη αστάθεια του καπιταλισμού· τη μέχρι τώρα αποτυχία του να ξεπεράσει τις εσωτερικές αντιφάσεις του συστήματος αυτού σε παγκόσμια κλίμακα. Ο άνθρωπος που αφιέρωσε τη ζωή του για να αποδείξει τις εσωτερικές αντιφά-

σεις του καπιταλισμού, θα εκτιμούσε την ειρωνεία της σύμπτωσης, η κρίση του δολαρίου να αποκορυφώνεται ακριβώς την επέτειο του θανάτου του.

Απόψε το θέμα μου, που είχε οριστεί πολύ πριν από αυτά, είναι ο Μαρξ και οι βρετανοί εργάτες, δηλαδή πώς σκεφτόταν ο Μαρξ για το βρετανικό εργατικό κίνημα και τι οφείλει αυτό το κίνημα στον Μαρξ. Εκείνος, στα τελευταία του χρόνια τουλάχιστον, δεν είχε περί πολλού τους βρετανούς εργάτες, και η επιρροή του στο κίνημα αυτό, αν και σημαντική, υπήρξε μικρότερη απ' όσο θα επιθυμούσαν ο ίδιος ή οι κατοπινοί μαρξιστές. Έτσι το θέμα δεν προσφέρεται για τη συνηθισμένη ρητορεία, όχι δηλαδή πως ένας ιστορικός είναι ιδιαίτερα αρμόδιος για αυτήν. Είναι μια ευκαιρία για προσγειωμένη ανάλυση, και θα προσπαθήσω να είμαι προσγειωμένος.

Ποια ήταν η γνώμη του Μαρξ για τη βρετανική εργατική τάξη και το κίνημά της; Από τον καιρό που έγινε κομμουνιστής μέχρι το θάνατό του, οι βρετανοί εργάτες πέρασαν από δύο φάσεις: την επαναστατική φάση της περιόδου του χαρτισμού και τη φάση του μετριοπαθούς ρεφορμισμού, που τη διαδέχθηκε στις δεκαετίες του 1850, του 1860 και του 1870. Στην πρώτη φάση το βρετανικό εργατικό κίνημα ήταν μπροστά απ' όλη την οικουμένη στη μαζική οργάνωση, στην πολιτική ταξική συνείδηση, στην ανάπτυξη αντικαπιταλιστικών ιδεολογιών όπως οι πρώιμες μορφές σοσιαλισμού, και στην αγωνιστικότητα. Στη δεύτερη φάση εξακολούθησε να είναι μπροστά από όλη την οικουμένη σε μια ειδική μορφή οργάνωσης, δηλαδή στο συνδικαλισμό, και πιθανόν επίσης στη στενότερη μορφή ταξικής συνείδησης που απλώς συνίσταται στο να αναγνωρίζεις την εργατική τάξη σαν χωριστή τάξη, που τα μέλη της έχουν διαφορετικά (αλλά όχι αναγκαστικά αντίθετα) συμφέροντα από τις άλλες τάξεις. Ωστόσο, είχε εγκαταλείψει την προσπάθεια αλλά ίσως ακόμη και την ελπίδα να ανατρέψει τον καπιταλισμό, και όχι μόνο αποδεχόταν την ύπαρξη αυτού του συστήματος, επιδιώκοντας απλώς να βελτιώσει την κατάσταση των μελών του μέσα σε αυτό, αλλά επίσης, σε ολοένα μεγαλύτερο βαθμό, αποδεχόταν –με ορισμένες συγκεκριμένες εξαιρέσεις– τις αστικοφιλελεύθερες θεωρίες για το κατά πόσον μπορούσε να επιτευχθεί βελτίωση. Δεν ήταν πια επαναστατικό, και ο σοσιαλισμός σχεδόν εξαφανίστηκε από αυτό.

Αναμφίβολα, η υποχώρηση αυτή χρειάστηκε περισσότερο χρόνο απ' όσο νομίζουμε μερικές φορές. Ο χαρτισμός δεν πέθανε το 1848, αλλά παρέμεινε και μετέπειτα δραστήριος και σημαντικός για αρκετά χρόνια. Αναμφίβολα, εξετάζοντας τις δεκαετίες της μέσης βικτωριανής περιόδου με τη σοφία τής κατόπιν εορτής γνώσης, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η υποχώρηση αυτή έκρυβε στοιχεία ενός νέου προχωρήματος. Χάρη στην πείρα από τις δεκαετίες εκείνες, το αναζωογονημένο εργατικό κίνημα της δεκαετίας του

1890 και του δικού μας αιώνα έμελλε να είναι πολύ πιο γερά και μόνιμα οργανωμένο, και να αποτελεί πραγματικό «κίνημα» και όχι αλλεπάλληλα κύματα αγωνιστικότητας. Παρόλα αυτά, δεν μπορεί να υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ήταν υποχώρηση· και έτσι και αλλιώς ο Μαρξ δεν έζησε αρκετά για να δει τη μετέπειτα αναζωογόνηση. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς έτρεφαν μεγάλες ελπίδες για το βρετανικό εργατικό κίνημα τη δεκαετία του 1840. Επιπλέον, οι ελπίδες τους για ευρωπαϊκή επανάσταση εξαρτώνταν σε μεγάλο βαθμό από αλλαγές στην πιο προηγμένη καπιταλιστική χώρα, τη μόνη με συνειδητό κίνημα του προλεταριάτου σε μαζική κλίμακα. Αυτό δεν συνέβη. Η Βρετανία παρέμεινε σχετικά ανεπηρέαστη από την επανάσταση του 1848. Ωστόσο, για κάμποσο καιρό έπειτα από αυτό, ο Μαρξ και ο Ένγκελς συνέχισαν να ελπίζουν σε μια αναζωογόνηση και του βρετανικού κινήματος και του κινήματος στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Από τις αρχές κιόλας της δεκαετίας του 1850 έγινε ξεκάθαρο ότι είχε αρχίσει μια νέα περίοδος καπιταλιστικής επέκτασης, πράγμα που έκανε την αναζωογόνηση αυτή πολύ λιγότερο πιθανή και, όταν ούτε καν η επόμενη από τις μεγάλες παγκόσμιες οικονομικές υφέσεις δεν οδήγησε στην πραγματικότητα σε αναζωογόνηση του χαρτισμού, έγινε ξεκάθαρο ότι δεν είχαν πια να προσδοκούν και πολλά από το βρετανικό εργατικό κίνημα. Ούτε πάλι προσδοκούσαν στην πραγματικότητα και πολλά από αυτό για το υπόλοιπο της ζωής του Μαρξ, και οι αναφορές τους σε αυτό εκφράζουν ολοένα μεγαλύτερη απογοήτευση. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς δεν ήταν φυσικά οι μόνοι που εξέφρασαν αυτή την απογοήτευση. Αν εκείνοι αποδοκίμαζαν την «έλλειψη της ορμής, του θάρρους των παλαιών χαρτιστών» στο κίνημα της δεκαετίας του 1860, το ίδιο έκαναν και μη μαρξιστές που είχαν ζήσει την ηρωική περίοδο, όπως ο Τόμας Κούπερ.

Αξίζει ίσως να κάνουμε εν παρόδω δύο παρατηρήσεις σε αυτό το σημείο. Η πρώτη είναι ότι αυτή η «πρόδηλη αστική μόλυνση των βρετανών εργατών»,[1] αυτή η «αστικοποίηση του αγγλικού προλεταριάτου»,[2] θα θυμίζει σε πολλούς από εμάς το τι συμβαίνει στο βρετανικό εργατικό κίνημα σε μια περίοδο ακόμη πιο ακάθεκτης καπιταλιστικής επέκτασης και ευημερίας, που τη ζούμε. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς πρόσεχαν φυσικά να αποφύγουν την επιπολαιότητα των ακαδημαϊκών κοινωνιολόγων τού σήμερα, που νομίζουν ότι «αστικοποίηση» σημαίνει πως οι εργάτες μετατρέπονται σε μέτρια αντίγραφα της μεσαίας τάξης, ένα είδος μίνι-μπουρζουαζίας. Δεν ήταν, και εκείνος ήξερε πως δεν ήταν. Ούτε πίστεψε ο Μαρξ προς στιγμήν ότι η επέκταση και η ευημερία, από την οποία αναμφίβολα επωφελούνταν πολλοί

1. Marx to Engels, 16 Απριλίου 1863.
2. Engels to Marx, 7 Οκτωβρίου 1858.

εργάτες, είχαν δημιουργήσει μια «κοινωνία της αφθονίας» από την οποία η φτώχεια είχε εξοστρακιστεί, ή ήταν πιθανό να εξοστρακιστεί.

Μάλιστα, κάποια από τα πιο εύγλωττα χωρία του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (κεφ. 23, τμήμα 5) πραγματεύονται ακριβώς τη φτώχεια, εκείνα τα χρόνια του καπιταλιστικού θριάμβου στη Βρετανία, όπως την απεικονίζουν οι κοινοβουλευτικές έρευνες της εποχής. Παρόλα αυτά, αναγνώριζε την προσαρμογή του εργατικού κινήματος στο αστικό σύστημα· αλλά τη θεωρούσε ιστορική φάση, και όντως, όπως γνωρίζουμε, ήταν πρόσκαιρη φάση. Ένα σοσιαλιστικό εργατικό κίνημα στη Βρετανία είχε χαθεί· αλλά έμελλε να επανεμφανιστεί.

Η δεύτερη παρατήρηση, που έχει επίσης τη σημασία της για το σήμερα, είναι ότι οι δεκαετίες της μέσης βικτωριανής περιόδου δεν ώθησαν τον Μαρξ στο να μετατραπεί σε φαβιανό ή μπερνσταϊνικό αναθεωρητή (που είναι το ίδιο πράγμα με φαβιανό με μαρξιστικό κοστούμι). Τον οδήγησαν στο να αλλάξει τη στρατηγική και τακτική του οπτική. Μπορεί να τον έκαναν απαισιόδοξο για τις βραχυπρόθεσμες προοπτικές του εργατικού κινήματος στη δυτική Ευρώπη, ειδικά μετά το 1871. Όμως δεν τον έκαναν να εγκαταλείψει ούτε την πεποίθηση πως η χειραφέτηση της ανθρώπινης φυλής είναι εφικτή, ούτε την πεποίθηση πως αυτή θα βασίζεται στο κίνημα του προλεταριάτου. Ήταν και συνέχισε να είναι επαναστάτης σοσιαλιστής. Όχι επειδή παρέβλεπε τις αντίθετες τάσεις ή επειδή υποτιμούσε τη δύναμή τους –δεν είχε καμία απολύτως αυταπάτη για το βρετανικό εργατικό κίνημα της δεκαετίας του 1860 και του 1870–, αλλά επειδή δεν τις θεωρούσε ιστορικά αποφασιστικές.

Πώς εξήγησε ο Μαρξ την αλλαγή αυτή στο χαρακτήρα του βρετανικού εργατικού κινήματος; Γενικά, με τη νέα παράταση ζωής που έδωσε η οικονομική επέκταση μετά το 1851 στον καπιταλισμό –δηλαδή με την πλήρη ανάπτυξη της καπιταλιστικής παγκόσμιας αγοράς στις δεκαετίες εκείνες–, αλλά πιο συγκεκριμένα με την παγκόσμια κυριαρχία ή το παγκόσμιο μονοπώλιο του βρετανικού καπιταλισμού. Η θέση αυτή πρωτοεμφανίζεται στην αλληλογραφία του Μαρξ με τον Ένγκελς γύρω στο 1858 –μετά τη διάψευση των ελπίδων που είχαν στηρίξει εκείνοι στην οικονομική ύφεση του 1857– και επαναλαμβάνεται κατά διαστήματα από εκεί και πέρα· κυρίως, σημειωτέον, σε γράμματα του Ένγκελς. Κατά συνέπεια, ο Ένγκελς προσδοκούσε επίσης ότι το τέλος αυτού του παγκόσμιου μονοπώλιου θα προκαλούσε τη ριζοσπαστικοποίηση του βρετανικού εργατικού κινήματος, και τη δεκαετία του 1880 ο Ένγκελς όντως κατ' επανάληψη παρατήρησε ότι και τα δύο αυτά πράγματα συνέβαιναν ή ήταν αναμενόμενο να συμβούν.

Το γνωστότερο χωρίο είναι πιθανόν αυτό της εισαγωγής στην πρώτη αγ-

γλική μετάφραση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (γραμμένης το 1886), αλλά στην αλληλογραφία του εκείνα τα χρόνια επιστρέφει σε αυτό το επιχείρημα ξανά και ξανά, μερικές φορές για να εξηγήσει γιατί το αναζωογονημένο σοσιαλιστικό κίνημα στη Βρετανία δεν είχε ακόμη προχωρήσει αρκετά, τις περισσότερες φορές σε πνεύμα αισιοδοξίας· τούτο, γιατί ο Ένγκελς ήταν ίσως πιο αισιόδοξος στις πολιτικές του προσδοκίες απ' ό,τι ο Μαρξ, και ίσως λίγο πιο επιρρεπής απ' ό,τι ο σύντροφός του στο να θεωρεί ότι οι οικονομικές αλλαγές αναπόφευκτα επιφέρουν πολιτικά αποτελέσματα. Φυσικά, επί της αρχής είχε δίκιο. Η λεγόμενη Μεγάλη Οικονομική Ύφεση του 1873-1896 όντως σήμανε το τέλος του βρετανικού παγκόσμιου μονοπώλιου και επίσης την αναγέννηση ενός σοσιαλιστικού εργατικού κινήματος. Από την άλλη πλευρά, είναι φανερό ότι εκείνος υποτιμούσε και την ικανότητα του καπιταλισμού συνολικά να συνεχίζει την επέκτασή του, και την ικανότητα του βρετανικού καπιταλισμού να προστατευθεί από τα κοινωνικά και πολιτικά επακόλουθα της σχετικής παρακμής του, με τον ιμπεριαλισμό στο εξωτερικό και με έναν νέο τύπο εσωτερικής πολιτικής.

Ο ίδιος ο Μαρξ αφιέρωσε λιγότερο χρόνο –τουλάχιστον μετά τη δεκαετία του 1850– στο να συζητά αυτές τις γενικές οικονομικές προοπτικές και περισσότερο χρόνο στο να εξετάζει τις πολιτικές επιπτώσεις τής ολοένα μεγαλύτερης αδυναμίας των βρετανών εργατών. Η βασική του άποψη ήταν η εξής:

> «Η Αγγλία, η μητρόπολη του παγκόσμιου κεφαλαίου, η χώρα που μέχρι τώρα έχει κυβερνήσει την παγκόσμια αγορά, είναι προς το παρόν η σπουδαιότερη χώρα για την εργατική επανάσταση· επιπλέον, είναι η μόνη χώρα όπου οι υλικοί όροι γι' αυτή την επανάσταση έχουν αναπτυχθεί ώς έναν ορισμένο βαθμό ωριμότητας. Άρα το σπουδαιότερο καθήκον της Διεθνούς είναι να επιταχύνει την κοινωνική επανάσταση στην Αγγλία».[3]

Όμως, αν και η βρετανική εργατική τάξη είχε τις υλικές προυποθέσεις για επανάσταση,[4] της έλειπε η προθυμία να κάνει επανάσταση, δηλαδή να χρησιμοποιήσει την πολιτική της ισχύ για να καταλάβει την εξουσία, όπως θα μπορούσε να έχει κάνει οποιαδήποτε στιγμή μετά την κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση του 1867. Ίσως θα πρέπει εν παρόδω να προσθέσουμε ότι αυτός ο ειρηνικός δρόμος για το σοσιαλισμό, που ο Μαρξ και ο Ένγκελς επέμεναν για τη δυνατότητά του αρκετές φορές,[5] δεν ήταν εκδοχή εναλλακτική

3. Marx to Meyer and Vogt, 9 Οκτωβρίου 1870.

4. Marx, *Confidential Circular*, 1870 (*Werke*, τόμ. 16, σ. 415).

5. Marx, *Speech after The Hague Congress 1872* (*Werke*, τόμ. 18, σ. 160)· Marx, *Konspekt der Debatten uber das Sozialistengesetz* (K. Marx - F. Engels, *Brief an A. Bebel, W. Liebknecht,*

της επανάστασης, αλλά απλά μέσον «για να απομακρύνουμε νομότυπα όποιους νόμους και θεσμούς στέκονται εμπόδιο στην ανάπτυξη της εργατικής τάξης» σε αστικοδημοκρατικές χώρες· δυνατότητα που προφανώς δεν υπήρχε στο πλαίσιο μη δημοκρατικών Συνταγμάτων. Δεν θα απομάκρυνε όσα εμπόδια στέκονταν στο δρόμο της εργατικής τάξης, αλλά δεν συνέβαινε να έχουν τη μορφή νόμων και θεσμών, λ.χ. την οικονομική ισχύ της αστικής τάξης, και θα μπορούσε εύκολα να μετατραπεί σε βίαιη επανάσταση, ως επακόλουθο της εξέγερσης όσων είχαν επενδεδυμένα συμφέροντα στην παλιά καθεστηκυία τάξη· το θέμα ήταν ότι αν συνέβαινε αυτό, τότε η αστική τάξη θα κινούσε ανταρσία ενάντια σε μια νόμιμη κυβέρνηση, όπως (για να αναφέρω το παράδειγμα του Μαρξ) έκανε ο Νότος κατά του Βορρά στον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο, οι αντεπαναστάτες κατά τη Γαλλική Επανάσταση και –θα προσθέταμε– στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο του 1936-1939. Το επιχείρημα του Μαρξ δεν είχε σχέση με καμία ιδανική επιλογή μεταξύ της βίας και της μη βίας, αλλά με τη ρεαλιστική χρήση όποιων δυνατοτήτων υπήρχαν για το εργατικό κίνημα σε κάθε δεδομένη κατάσταση. Από αυτές τις δυνατότητες ήταν σαφές ότι μέσα σε μια αστική δημοκρατία το Κοινοβούλιο είναι βασική.

Ωστόσο η βρετανική εργατική τάξη ήταν φανερό ότι δεν ήταν έτοιμη να χρησιμοποιήσει καμία από τις δυνατότητες αυτές, ούτε καν το σχηματισμό ενός ανεξάρτητου εργατικού κόμματος ή τη διαμόρφωση ανεξάρτητης πολιτικής στάσης από όποιους μεμονωμένους εργάτες συνέβαινε να εκλεγούν στο Κοινοβούλιο. Χωρίς να περιμένουν τις μακροπρόθεσμες τάσεις της ιστορικής εξέλιξης να αλλάξουν την κατάσταση, υπήρχαν αρκετά πράγματα για να κάνουν: και ένα από τα μεγάλα προτερήματα των γραπτών του Μαρξ είναι πως δείχνουν ότι οι κομμουνιστές μπορούν και πρέπει να αποφύγουν τόσο το λάθος να περιμένουν την ιστορία να συμβεί όσο και το λάθος να ταχθούν υπέρ ανιστόρητων μεθόδων, όπως ο μπακουνικός αναρχισμός και οι άσκοπες τρομοκρατικές πράξεις.

Πρώτα πρώτα, ήταν ουσιαστικό να διαπλάσουν οι κομμουνιστές την πολιτική συνείδηση της εργατικής τάξης «με συνεχή κινητοποίηση κατά της εχθρικής στάσης που δείχνουν απέναντι στους εργάτες οι άρχουσες τάξεις, στην πολιτική»,[6] δηλαδή με το να δημιουργούν καταστάσεις που να καταδεικνύουν την εχθρότητα αυτή. Αυτό, φυσικά, μπορεί να συνεπαγόταν να οργανώσουν αντιπαραθέσεις με την άρχουσα τάξη, πράγμα που θα την έ-

K. Kautsky und Andre 1, σ. 516)· F. Engels, Πρόλογος στην αγγλική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

6. Marx to Bolte, 23 Νοεμβρίου 1873.

κανε να πετάξει την κατ' επίφασιν συμπάθεια. Έτσι, για τον Μαρξ ήταν ευπρόσδεκτη η ωμότητα της αστυνομίας κατά τις διαδηλώσεις του 1866 για τη μεταρρύθμιση: η βία της άρχουσας τάξης μπορούσε να παρέχει «επαναστατική διαπαιδαγώγηση». Στο βαθμό, φυσικά, που απομόνωνε τους αστυνομικούς, και όχι εκείνους που τους αντιμάχονταν. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς ήταν δριμύτατοι για τις τρομοκρατικές ενέργειες των φενιανών[7] στο Κλέρκενγουελ, που είχαν το αντίθετο αποτέλεσμα.

Δεύτερο, ήταν αναγκαίο να συμμαχήσουν με όλες τις ομάδες των μη ρεφορμιστών εργατών. Γι' αυτό και, όπως έγραψε στον Μπόλτε (2 Νοεμβρίου 1871), συνεργαζόταν με τους οπαδούς του Μπρόντερ Ο' Μπράιεν, απομεινάρια του παλιού σοσιαλισμού των ημερών του χαρτισμού, στο Συμβούλιο της Διεθνούς:

> «Παρά τις ανισόρροπες ιδέες τους, αποτελούν αντίβαρο στους συνδικαλιστές. Είναι περισσότερο επαναστάτες [...] λιγότερο εθνικιστές και εντελώς απρόσβλητοι από κάθε μορφή αστικής διαφθοράς. Αν δεν ήταν τέτοιοι, θα έπρεπε να τους έχουμε πετάξει έξω προ πολλού».

Ωστόσο, η κύρια συνταγή του Μαρξ για να προκαλέσει επαναστατική κατάσταση στη Βρετανία ήταν μέσω της Ιρλανδίας· δηλαδή πλαγίως, με την υποστήριξη της αποικιακής επανάστασης και έτσι με την καταστροφή του κύριου δεσμού που ένωνε τους βρετανούς εργάτες με τη βρετανική αστική τάξη. Αρχικά, όπως παραδεχόταν ο Μαρξ, προσδοκούσε πως η Ιρλανδία θα απελευθερωνόταν μέσω της νίκης του βρετανικού προλεταριάτου.[8] Από τα τέλη της δεκαετίας του 1860 είχε την αντίθετη άποψη – δηλαδή ότι οι επαναστάσεις στις υπανάπτυκτες χώρες και τις αποικίες θα ήταν οι αρχικές και αυτές θα προκαλούσαν επανάσταση στις μητροπολιτικές χώρες. (Είναι ενδιαφέρον ότι περίπου τον ίδιο καιρό άρχισε να έχει ελπίδες για επανάσταση στη Ρωσία, που τον στήριξαν στα ύστερα χρόνια του).[9] Η Ιρλανδία δρούσε σαν εμπόδιο με δύο τρόπους: διασπούσε την αγγλική εργατική τάξη με φυλετικά κριτήρια, και έτσι έδινε στο βρετανό εργάτη ένα φαινομενικά κοινό συμφέρον με τους άρχοντές του στην εκμετάλλευση κάποιου άλλου. Αυτό ήταν το νόημα της περίφημης δήλωσης του Μαρξ, ότι «έθνος που καταπιέζει άλλο έθνος δεν μπορεί το ίδιο να είναι ελεύθερο». Η Ιρλανδία ήταν λοιπόν κάποια στιγμή το κλειδί για την Αγγλία – κι ακόμη περισσότερο, για να προχωρήσει η πρόοδος στον κόσμο γενικά:

7. Φενιανοί (Fenians): Μυστική οργάνωση στην Ιρλανδία και στις ΗΠΑ, με στόχο την επανάσταση και την απελευθέρωση της Ιρλανδίας από τη βρετανική κατοχή [Σ.τ.Μ.].

8. Marx to Engels, 10 Δεκεμβρίου 1969.

9. Marx to Laura and Paul Lafargue, 5 Μαρτίου 1870.

«Αν είναι να επιταχύνουμε την κοινωνική ανάπτυξη της Ευρώπης, πρέπει να επιταχύνουμε την καταστροφή της επίσημης Αγγλίας (δηλ. της άρχουσας τάξης της). Γι' αυτό απαιτείται ένα πλήγμα στην Ιρλανδία, που είναι το ασθενέστερο σημείο της Βρετανίας. Αν η Ιρλανδία χαθεί, η βρετανική "αυτοκρατορία" σβήνει και η ταξική πάλη στην Αγγλία, που μέχρι τώρα ήταν νυσταλέα και αργοκίνητη, θα πάρει οξύτερες μορφές. Όμως η Αγγλία είναι η μητρόπολη του καπιταλισμού και της γαιοκτησίας (landlordism) όλου του κόσμου».

Επέμεινα αρκετά στις λεπτομέρειες της στάσης του Καρλ Μαρξ απέναντι στο βρετανικό εργατικό κίνημα – κυρίως στη δεκαετία του 1860 και στις αρχές της δεκαετίας του 1870, όταν είχε εμπλακεί άμεσα με αυτό μέσα από τη Διεθνή. Έγραφε για αυτό, εκείνη την εποχή, όχι τόσο σαν γενικός ιστορικός αναλυτής, αλλά μάλλον σαν κάποιος που ασχολείται με την πολιτική στρατηγική και τακτική, εξετάζοντας συγκεκριμένες πολιτικές καταστάσεις. Η κατάσταση της δεκαετίας του 1860 έχει περάσει για τα καλά, και κανείς δεν θα ισχυριζόταν, και λιγότερο απ' όλους ο ίδιος ο Μαρξ, πως ό,τι είχε να πει λεπτομερειακά γι' αυτήν, ισχύει για οποιαδήποτε άλλη περίοδο. Από την άλλη πλευρά, είναι πάντοτε διδακτικό να βλέπουμε έναν μαρξιστή δάσκαλο στη στρατηγική και στην τακτική επί το έργον –και πρέπει να θυμόμαστε ότι, όπως με ευχαρίστηση θυμόταν ο Ένγκελς, ο Μαρξ ήταν δάσκαλος στην τακτική, τις σπάνιες περιόδους που είχε την ευκαιρία να το δείξει.

Τελικά, απέτυχε να «ηλεκτρίσει ξανά το βρετανικό εργατικό κίνημα», και η αποτυχία αυτή, όπως αντιλήφθηκε, καταδίκασε το διεθνές κίνημα να περιμένει επί πολύ περισσότερο, ενώ όταν το κίνημα αναζωογονήθηκε, η Βρετανία και η βρετανική εργατική τάξη δεν έπαιζαν πια μέσα σε αυτό τον δυνάμει καίριο ρόλο που θα μπορούσαν να έχουν διαδραματίσει όσο η Βρετανία ήταν η «μητρόπολη του καπιταλισμού και της γαιοκτησίας σε όλο τον κόσμο». Μόλις αντιλήφθηκε ότι η στρατηγική της δεκαετίας του 1860 είχε αποτύχει, ο Μαρξ έπαψε να ασχολείται και πολύ με το βρετανικό εργατικό κίνημα. Ωστόσο, σε αυτό το σημείο μπορούμε λογικά να στραφούμε στο άλλο μισό του ερωτήματος για τον Μαρξ και τους βρετανούς εργάτες, δηλαδή στην απήχηση που είχε ο Μαρξ και η διδασκαλία του στο εργατικό κίνημα αυτής εδώ της χώρας.

Ας ξεκαθαρίσουμε πρώτα τα όρια – το ζήτημα ποια πιθανόν να ήταν τα ιστορικά αναπόφευκτα όρια της επιρροής αυτής. Δεν ήταν πιθανό να δημιουργηθεί ένα επαναστατικό εργατικό κίνημα σε μια χώρα που δεν είχε την πείρα και την παράδοση της επανάστασης, ούτε καταστάσεις –τότε ή αργότερα– που θα μπορούσαν έστω και αμυδρά να χαρακτηριστούν επανα-

στατικές ή προεπαναστατικές. Δεν ήταν πιθανό να δημιουργηθεί μαζικό εργατικό κίνημα εμπνευσμένο και οργανωμένο από το μαρξισμό, γιατί όταν ο μαρξισμός εμφανίστηκε επί σκηνής, υπήρχε ήδη ένα ισχυρό, καλά οργανωμένο, εργατικό κίνημα με πολιτική επιρροή σε εθνική κλίμακα υπό τη μορφή του συνδικαλισμού (trade-unionism), των συνεταιρισμών καταναλωτών και των φιλελεύθερων-εργατικών ηγετών. Ο μαρξισμός δεν προηγήθηκε του αγγλικού εργατικού κινήματος. Δεν ήταν καν σύγχρονός του. Εμφανίστηκε στο ένα τρίτο τής μέχρι τώρα ζωής του. Δεν ωφελεί να κοιτάζουμε στο εξωτερικό και να παρατηρούμε ότι στα εργατικά κινήματα μερικών χωρών ο μαρξισμός έπαιξε ή παίζει πολύ μεγαλύτερο ρόλο απ' ό,τι στη δική μας, γιατί, αφού η ιστορία δεν εξελίσσεται ομοιόμορφα, δεν μπορούμε να περιμένουμε τις ίδιες εξελίξεις παντού. Η ιδιομορφία της Βρετανίας είναι ότι ήταν η παλαιότερη, και για πολύ καιρό η πιο επιτυχημένη και η κυρίαρχη, και σχεδόν με βεβαιότητα η σταθερότερη καπιταλιστική κοινωνία, και ότι η αστική της τάξη έπρεπε να καταλήξει σε συμφωνία με την προλεταριακή πλειοψηφία του πληθυσμού πολύ πριν από κάθε άλλη κοινωνία. Η επιρροή του μαρξισμού αναπόφευκτα περιορίστηκε από αυτή την κατάσταση.

Από την άλλη πλευρά θα περιμέναμε ο μαρξισμός να διαδραματίσει σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση αυτού του νέου –ή ανανεωμένου– σταδίου της ταξικής συνείδησης των βρετανών εργατών, που τους οδήγησε στο να χάσουν την εμπιστοσύνη τους στη μονιμότητα και στη βιωσιμότητα του καπιταλισμού και να εναποθέσουν τις ελπίδες τους σε μια νέα κοινωνία – στο σοσιαλισμό. Θα περιμέναμε να παίξει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της νέας ιδεολογίας, της στρατηγικής και τακτικής ενός σοσιαλιστικού εργατικού κινήματος. Θα περιμέναμε να δημιουργήσει πυρήνες ηγεσίας, πολιτικές πρωτοπορίες αν θέλετε – χρησιμοποιώ εδώ τον όρο με γενικό νόημα, και όχι μόνο με τη συγκεκριμένη λενινιστική έννοια. Το πόσο μεγάλες ή σημαντικές ήταν αυτές, το πόσο σημαντικός ο ρόλος που έπαιξαν μέσα στο ευρύτερο κίνημα, μπορεί να ήταν αβέβαιο και απρόβλεπτο. Με άλλα λόγια, θα περιμέναμε ο μαρξισμός να έχει επιρροή σημαντική, αλλά όχι αποφασιστική, στη διαμόρφωση του βρετανικού εργατικού κινήματος του 20ού αιώνα. Είναι κρίμα, αλλά αυτό είναι άλλο ζήτημα. Μπορούμε ίσως να συμβιβαστούμε με αυτόν το σχετικά μικρό ρόλο του μαρξισμού αν εξετάσουμε κάποια κινήματα στην ηπειρωτική Ευρώπη, όπου η επιρροή του μαρξισμού αρχικά ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη, τόσο πολύ ώστε ολόκληρο το εργατικό κίνημα πήρε τη μορφή μαρξιστικών σοσιαλδημοκρατικών μαζικών κομμάτων, αλλά, παρόλα αυτά, τα κινήματα εκείνα ήταν κατά βάση τόσο μετριοπαθή και ρεφορμιστικά όσο και το βρετανικό, αν όχι περισσότερο· λόγου χάρη στη Σκανδιναβία.

Όμως από τις δύο απόψεις που ξεχώρισα, η επιρροή του Μαρξ ήταν αναμφισβήτητα μεγάλη. Πολύ μεγαλύτερη απ' όσο γίνεται αντιληπτό συνήθως. Οι ιδεολόγοι της εργατικής Δεξιάς έχουν αναζητήσει απελπισμένα εναλλακτικούς πατέρες του βρετανικού σοσιαλισμού, από τον Τζων Γουέσλυ μέχρι τους φαβιανούς, αλλά η αναζήτησή τους ήταν άκαρπη. Ο μεθοδισμός ειδικά, ο Διιστάμενος προτεσταντισμός γενικά, έχουν αναμφίβολα χρωματίσει μεγάλο μέρος του βρετανικού εργατικού κινήματος, και σε λίγες ειδικές περιπτώσεις, όπως οι εργάτες γης και κάποιοι από τους εργάτες των ορυχείων, παρείχαν και πλαίσιο οργάνωσης και ηγετικά στελέχη· όμως η συμβολή τους σε ό,τι αυτό το κίνημα σκέφτηκε και προσπάθησε να πετύχει –στο σοσιαλισμό του– ήταν ελάχιστη. Η συμβολή του Μαρξ ήταν καίρια, αν μη τι άλλο επειδή η ανάλυση του Μαρξ είναι η μόνη σοσιαλιστική ανάλυση που άντεξε στη δοκιμασία του χρόνου. Οι αρχαϊκές βρετανικές μορφές σοσιαλισμού –ο οουενισμός, ο ο'μπραιανισμός, κλπ.– δεν αναβίωσαν, αν και μια ουσιαστικά «αγροτική» ανάλυση του καπιταλισμού διατήρησε επί πολύ καιρό την επιρροή της. Ο φαβιανισμός, στο μέτρο που είχε συγκεκριμένη ανάλυση του καπιταλισμού (λ.χ. τη συγκεκριμένη οικονομική θεωρία στα *Φαβιανά δοκίμια*), ποτέ δεν έπιασε. Επιβίωσε και απέκτησε επιρροή απλώς σαν πιο «μοντέρνα» έκφραση αυτού που έκαναν ανέκαθεν οι μετριοπαθείς εργατικοί ηγέτες, δηλαδή να επιδιώκουν αποσπασματικές μεταρρυθμίσεις μέσα στο πλαίσιο του καπιταλισμού.

Στο βαθμό που το βρετανικό εργατικό κίνημα ανέπτυξε κάποια θεωρία για το πώς λειτουργούσε ο καπιταλισμός –για τη φύση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, τις διακυμάνσεις της καπιταλιστικής οικονομίας όπως οι υφέσεις, τις αιτίες της ανεργίας, τις μακροπρόθεσμες τάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης όπως την εκμηχάνιση, την οικονομική συγκέντρωση και τον ιμπεριαλισμό–, αυτά βασίζονταν στις διδασκαλίες του Μαρξ, ή γίνονταν αποδεκτά εφόσον συνέπιπταν με αυτές ή συνέκλιναν με αυτές.

Στο βαθμό που το βρετανικό εργατικό κίνημα ανέπτυξε ένα πρόγραμμα για το σοσιαλισμό – βασισμένο στην κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, διανομής και ανταλλαγής, και, μάλλον αργοπορημένα, στο σχεδιασμό, αυτό έγινε και πάλι στη βάση ενός απλοποιημένου μαρξισμού. Δεν ισχυρίζομαι ότι ολόκληρη η ιδεολογία του κινήματος είχε τέτοια βάση. Είναι σαφές, λόγου χάρη, ότι κάποια πολύ σημαντικά μέρη της, λ.χ. η στάση στα διεθνή ζητήματα και στην ειρήνη ή τον πόλεμο, βασίζονταν ουσιωδώς σε μια παλαιότερη και ισχυρή φιλελεύθερη-ριζοσπαστική παράδοση. Ούτε ισχυρίζομαι ότι η ιδεολογία όλων των τμημάτων του κινήματος είχε τέτοια βάση. Οι δεξιόστροφοι ηγέτες του, ιδιαίτερα όταν κατάφερναν να πάρουν κάποιο κυβερνητικό αξίωμα, πάντοτε ζητούσαν κάποια εναλλακτική πηγή

οικονομικής έμπνευσης, αντλημένη από τον αστικό φιλελευθερισμό – είτε με τη μορφή της ορθοδοξίας περί ελεύθερου εμπορίου των εργατοφιλελεύθερων (Lib-Labs) και του Φίλιπ Σνόουντεν, είτε με τη σχολή οριακής χρησιμότητας (marginalism) τύπου LSE των πρώτων φαβιανών, είτε με την κεϋνσιανή ανάλυση των ιδεολόγων του Εργατικού Κόμματος από το 1945 κι έπειτα. Αν όμως κατεβούμε στη βάση –στους άντρες και τις γυναίκες που πήγαιναν πόρτα-πόρτα προεκλογικά, μάζευαν συνδρομές και ήταν επικεφαλής εργατικών κινημάτων σε επίπεδο εργοταξίου ή εργοστασίου, και ούτω καθεξής–, θα δούμε πως η θεωρία τους, και πολύ συχνά η πράξη τους, ήταν εν πολλοίς η ίδια με αυτήν των μελών των επίσημα μαρξιστικών οργανώσεων, και αντίστροφα. Δεν λέω ότι έμαθαν αυτή τη θεωρία διαβάζοντας το *Κεφάλαιο* ή έστω το *Μισθός, τιμή, κέρδος*, όπως και το είδος υποδεέστερου φρουδισμού, που είναι η βάση για όλες τις συζητήσεις των Αμερικανών για προσωπικά προβλήματα, δεν βασίζεται αναγκαστικά στην ανάγνωση του Φρόυντ. Η θεωρία τους προερχόταν από τον Μαρξ στο βαθμό που ήταν σοσιαλιστές, επειδή η βασική θεωρία του σοσιαλισμού, τουλάχιστον ως προς τις πλευρές που ξεχώρισα παραπάνω, ήταν διατυπωμένη με τρόπο μαρξιστικό· γενικά, με τρόπο πολύ απλουστευμένο, ομολογουμένως. Ούτως ή άλλως, αυτή είχε γίνει μέρος της πολιτικής τους ζωής.

Αυτό ήταν φυσικό, γιατί ο μαρξισμός –ή πάντως κάποιου τύπου απλουστευμένη εκδοχή του μαρξισμού– ήταν το πρώτο είδος σοσιαλισμού που έφτασε στη Βρετανία κατά την αναβίωση του εργατικού κινήματος, τη δεκαετία του 1880, και αυτό που προπαγανδιζόταν πιο επίμονα από αφοσιωμένους πρωτοπόρους σε κάθε γωνιά του δρόμου, και διδασκόταν παντού, σε κάθε μάθημα που έκαναν οι σοσιαλιστικές οργανώσεις, στα εργατικά κολέγια ή από ανεξάρτητους ομιλητές· καθώς και επειδή δεν είχε πραγματικό αντίπαλο σαν ανάλυση του τι δεν πάει καλά με τον καπιταλισμό. Ήταν και φυσικό, γιατί οι μαρξιστικές οργανώσεις αποτελούσαν και εξακολουθούν να αποτελούν το κατά πολύ σπουδαιότερο σχολειό για τους αγωνιστές και τους ακτιβιστές του εργατικού κινήματος, κι αυτό παρά το σεκταρισμό που συχνά τις μαστίζει. Αυτό είναι ίσως προφανέστερο στην πραγματική βάση του βρετανικού κινήματος, τα συνδικάτα. Από τις μέρες του νεαρού Τζων Μπερνς και του Τομ Μανν, μέχρι τους αγωνιστές του σήμερα, μαρξιστικές οργανώσεις του ενός ή του άλλου είδους έχουν προσφέρει την εκπαίδευση των αγωνιστών των συνδικάτων. Μία από τις μεγαλύτερες ιστορικές αδυναμίες του παλαιού Ανεξάρτητου Φιλελεύθερου Κόμματος (ILP) και εκείνου που το διαδέχτηκε, της κοινοβουλευτικής Εργατικής Αριστεράς, ήταν ότι είχαν και έχουν τόσο αδύναμες ρίζες στα εργατικά κινήματα. Αντίστροφα, λαμβάνοντας υπόψη το σχετικά μικρό τους μέγεθος, οι μαρξιστικές οργανώσεις –εί-

τε το SDF, είτε το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα, το Κομμουνιστικό Κόμμα, κλπ.– έχουν δυσανάλογα μεγάλη επιρροή στους ακτιβιστές των συνδικάτων. Είναι αλήθεια ότι πολλοί από αυτούς άλλαξαν τις πολιτικές τους γνώμες όσο προχωρούσε η σταδιοδρομία τους, αλλά αν αναφερόμαστε στην επιρροή του Μαρξ, δεν μπορούμε να αφήσουμε ούτε καν αυτούς έξω από το λογαριασμό.

Είναι εύκολο να δώσουμε παραδείγματα για τη δυσανάλογη επιρροή του Μαρξ, και των σχετικά μικροσκοπικών οργανώσεων από μαρξιστές, στο ευρύτερο εργατικό κίνημα. Οι μαρξιστικές οργανώσεις το έχουν συχνά υποτιμήσει, γιατί το έχουν μετρήσει όχι με βάση την πραγματικότητα, αλλά με βάση το δικό τους ιδανικό για ένα μαρξιστικό μαζικό εργατικό κίνημα· αντίθετα, στην πραγματικότητα, η ιστορική τους σπουδαιότητα ήταν σαν ομάδες από στελέχη ή δυνάμει στελέχη, από ηγέτες και από εγκεφάλους, παρά από οπαδούς. Η σπουδαιότητά τους έγκειται μέχρι τώρα όχι τόσο στο ότι μετατρέπουν πελώριες μάζες εργατών σε μέλη ενός μαζικού μαρξιστικού κινήματος, ούτε στο ότι αποκτούν ψηφοφόρους, αλλά στο ρόλο τους μέσα σε ένα μεγάλο, πολιτικά και ιδεολογικά ετερογενές αλλά ισχυρό ταξικό κίνημα, που του δίνουν συνοχή η ταξική συνείδηση και η αλληλεγγύη, καθώς επίσης, σε ολοένα μεγαλύτερο βαθμό, και ένας αντικαπιταλισμός για τον οποίο οι μαρξιστές ήταν οι πρώτοι που βρήκαν τις κατάλληλες λέξεις, όταν ο σοσιαλισμός αναβίωσε τη δεκαετία του 1880. Επειδή συχνά το κίνημα δεν εκπλήρωσε τις προσδοκίες τους, έχουν επανειλημμένα απογοητευτεί από αυτό. Όμως η απογοήτευση αυτή συχνά οφειλόταν και σε ανεδαφικές προσδοκίες. Η Γενική Απεργία ήταν μια θαυμάσια επίδειξη της δύναμης του κινήματος· όμως δεν ήταν, και δεν φαινόταν καν να είναι, επαναστατική ή προεπαναστατική κατάσταση.

Ωστόσο, ακριβώς επειδή οι προσδοκίες των μαρξιστών ήταν τόσο συχνά ανεδαφικές, μερικές φορές έχουν επισκιάσει τις προσγειωμένες προσδοκίες. Επειδή η έλλειψη επιτυχίας των μαρξιστών οφειλόταν τόσες πολλές φορές σε παράγοντες που ήταν πέρα από τον έλεγχο το δικό τους ή οποιουδήποτε άλλου, μερικές φορές έχουν παραβλέψει τις αποτυχίες που θα μπορούσαν να προβλέψουν. Η αποτυχία του ίδιου του Μαρξ τη δεκαετία του 1860 ήταν αναπόφευκτη. Οι ιστορικοί ενδέχεται κάλλιστα να καταλήξουν ότι δεν νοείται καμία σοφία, καμία τακτική οξύνοια ή οργανωτική προσπάθεια να ήταν πιθανό να επιφέρει την πραγμάτωση των στρατηγικών ελπίδων του Μαρξ εκείνη τη στιγμή· αν και αυτό δεν σημαίνει ότι δεν άξιζε να επιδιωχθούν. Από την άλλη πλευρά, πολλά από τα λάθη των βρετανών σοσιαλδημοκρατών μπορούσαν να αποφευχθούν, μολονότι ιστορικά ήταν μάλλον πιθανά. Ο ιδιότυπος εκείνος συνδυασμός σεκταρισμού και καιροσκοπι-

σμού, που ο Λένιν διέκρινε στο SDF και που είναι ο κίνδυνος του επαγγέλματος σε τόσο πολλές μαρξιστικές οργανώσεις που λειτουργούν σε συνθήκες καπιταλιστικής σταθερότητας, δεν είναι αναπόφευκτος.

Το SDF όφειλε να έχει παίξει πολύ μεγαλύτερο ρόλο στη συνδικαλιστική αναζωογόνηση της δεκαετίας του 1880, αν δεν είχε απορρίψει τα συνδικάτα σαν «απλά καταπραυντικά»· οι ίδιοι του οι αγωνιστές ήταν πιο συνετοί. Οι βρετανοί μαρξιστές –με εξαίρεση το SLP– απέτυχαν να συλλάβουν, και πολύ περισσότερο να καθοδηγήσουν, τη μεγάλη εργατική αναταραχή του 1911-1914, αν και αυτή ήταν η πρώτη φορά από τον καιρό των χαρτιστών, που μάζες βρετανών εργατών της βάσης όχι μόνο οργανώθηκαν σε μεγάλη κλίμακα, αλλά επίσης φανέρωναν έντονα αντικαπιταλιστικά αισθήματα, ακόμη και κάποιες ενδείξεις αυτού του επαναστατικού πνεύματος που είχε ζητήσει ο Μαρξ. Άφησαν την ηγεσία κυρίως σε συνδικαλιστές και σε άλλα μέλη της «νέας Αριστεράς», όπως θα την αποκαλούσαμε σήμερα, αν και φυσικά πολλοί από αυτούς –ο Τομ Μαν είναι το καλύτερο παράδειγμα– είχαν περάσει από το σχολείο του μαρξισμού και έμελλαν να επιστρέψουν σε μαρξιστικές οργανώσεις. Ο λόγος για την αποτυχία αυτή ήταν το αντίθετο του αιθεροβάμονος σεκταρισμού. Οφειλόταν στην αποτυχία να διακρίνουν μια νέα φάση στην πολιτική συνείδηση των εργατών πίσω από τις συναισθηματικές φράσεις, την ανορθόδοξη και συχνά μικρού λόγου άξια θεωρητικολογία, τον ανορθολογισμό και ό,τι μια κατοπινή γενιά έμελλε να αποκαλέσει «ανεγκέφαλη αγωνιστικότητα» του νέου κινήματος. Τελικά, ο πόλεμος και η Ρωσική Επανάσταση έσωσαν άλλη μια φορά το βρετανικό σοσιαλιστικό κόμμα από κάποιες από τις επιπτώσεις των λαθών του.

Μάλιστα, κατά περίεργο τρόπο η ιστορία έχει ξανά και ξανά αντισταθμίσει, τουλάχιστον εν μέρει, τα λάθη των βρετανών μαρξιστών, συνάμα αποδεικνύοντας το δίκιο του Μαρξ και καταδεικνύοντας την ακαταλληλότητα όποιων εναλλακτικών εκδοχών –είτε ρεφορμιστικών είτε επαναστατικών– είχαν προταθεί. Το έκανε καταδεικνύοντας, ξανά και ξανά, τον εύθραυστο χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος, που η σταθερότητα και η δύναμή του ήταν το κύριο επιχείρημα και των ρεφορμιστών και των υπερεπαναστατών. Τούτο, γιατί οι ρεφορμιστές υποστήριζαν, μαζί με τον Μπερνστάιν και τους φαβιανούς, ότι ήταν άσκοπο να μιλάμε για επανάσταση ενώ ο καπιταλισμός φαίνεται πως θα διαρκέσει όσο μπορεί να προβλέψει κανείς· η μόνη συνετή τακτική, έλεγαν, είναι να πάρουμε απόφαση τη σταθερότητά του και να επικεντρωθούμε σε βελτιώσεις στο εσωτερικό του. Από την άλλη πλευρά, οι υπερεπαναστάτες υποστήριζαν, σαν να ήταν προ του 1914 συνδικαλιστές, ότι είναι μάταιο να ελπίζουμε ότι η ιστορία θα ανυψώσει τη συνείδηση των εργατών σε νέο επίπεδο, γιατί η ιστορική εξέ-

λιξη φαίνεται πως παράγει τη μονιμότητα του καπιταλισμού. Είναι περισσότερο εύλογο να την ανυψώσουμε με την προπαγάνδα της δράσης, εμπνέοντας «μύθους», απλώς με την προσπάθεια της επαναστατικής βούλησης.

Και οι δύο πλευρές είχαν άδικο στις συνταγές τους, αν και δεν είχαν εντελώς άδικο στην κριτική τους προς τον ντετερμινισμό του τύπου «ας σταυρώσουμε τα χέρια κι ας αφήσουμε την ιστορία να κάνει τη δουλειά για λογαριασμό μας», που είχαν οι σοσιαλδημοκράτες. Και οι δύο είχαν άδικο επειδή με τον έναν ή τον άλλο τρόπο η αστάθεια και οι εσωτερικές αντιφάσεις του καπιταλισμού επιβεβαιώνονταν περιοδικά: λ.χ. στον πόλεμο, στη μία ή την άλλη μορφή οικονομικής αποσύνθεσης, στην ολοένα μεγαλύτερη αντίφαση ανάμεσα στις προηγμένες και στις υπανάπτυκτες χώρες. Το ίδιο το γεγονός ότι η άκρα Αριστερά υπήρχε και έγινε σημαντική δύναμη ήταν σύμπτωμα της οξύτητας αυτών των αντιφάσεων πριν από το 1914, και το ίδιο ισχύει σήμερα. Και οποτεδήποτε η ιστορία γι' άλλη μια φορά αποδείκνυε ότι η ανάλυση του καπιταλισμού από τον Μαρξ ήταν καλύτερος οδηγός για την πραγματικότητα από αυτήν του Rostow ή του Galbraith, ή όποιου ήταν εκάστοτε του συρμού, οι άνθρωποι έτειναν να στρέφονται ξανά στους μαρξιστές, στο βαθμό που αυτοί δεν ήταν ούτε υπερβολικά σεκταριστές ούτε υπερβολικά καιροσκόποι· δηλαδή, στο βαθμό που απέφευγαν το διπλό αυτό πειρασμό των επαναστατών που λειτουργούν για μακρόχρονες περιόδους μέσα σε συνθήκες σταθερού καπιταλισμού.

Άρα, μπορούμε να καταλήξουμε ότι η επιρροή του Μαρξ στους βρετανούς εργάτες δεν μπορούσε να αναμένεται τόσο μεγάλη όσο θα ήθελαν οι πιο ενθουσιώδεις οπαδοί του. Παρόλα αυτά ήταν, και είναι πιθανό πως είναι, μάλλον μεγαλύτερη απ' όσο και αυτοί και οι αντιμαρξιστές συχνά έχουν υποθέσει. Ταυτόχρονα ήταν και είναι μικρότερη (μέσα στα όρια ενός ιστορικού ρεαλισμού) απ' όσο θα μπορούσε να είναι, αν δεν ήταν τα λάθη των βρετανών μαρξιστών, σε κρίσιμα στάδια στην εξέλιξη του νεότερου εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος· λάθη και της «δεξιάς» και της «αριστεράς»: λάθη που δεν είναι αποκλειστικότητα καμιάς μαρξιστικής οργάνωσης, είτε μεγάλη είναι είτε μικρή. Ωστόσο, δεν μπορούμε να καταστήσουμε τον ίδιο τον Μαρξ υπεύθυνο γι' αυτά. Αυτά που και εκείνος και ο Ένγκελς περίμεναν από το βρετανικό εργατικό κίνημα μετά την περίοδο του χαρτισμού ήταν αρκετά μετρημένα. Περίμεναν απλώς να εδραιωθεί αυτό ξανά ως ανεξάρτητο πολιτικό καθώς και συνδικαλιστικό ταξικό κίνημα, να ιδρύσει το δικό του πολιτικό κόμμα, και να ξαναβρεί συνάμα την εμπιστοσύνη του στους βρετανούς εργάτες ως τάξη και το αποφασιστικό βάρος της εργατικής τάξης στην πολιτική της Βρετανίας. Ήταν αρκετά προσγειωμένοι ώστε να μην προσδοκούν περισσότερα για όσο ζούσαν, και όντως το

εργατικό κίνημα δεν πέτυχε εντελώς ούτε καν αυτούς τους μετρημένους στόχους, κι αυτό μόνο μετά το θάνατο του Ένγκελς.

Οι βρετανοί μαρξιστές θα είχαν κάνει καλύτερα να εισακούσουν τη συμβουλή του Ένγκελς όσο ζούσε εκείνος, γιατί ήταν πολύ σωστή. Παρόλα αυτά, ακόμη κι αν την είχαν εισακούσει, μέσα σε λίγα χρόνια από το θάνατό του το βρετανικό εργατικό κίνημα είχε φτάσει σε σημείο που η γνώμη του Ένγκελς γι' αυτό δεν είχε και μεγάλη σχέση με την κατάσταση, και ακόμη λιγότερο αυτές του Μαρξ, που είχε πει ελάχιστα γι' αυτό το θέμα μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1870. Αν ήταν η θεωρία του Μαρξ να γίνει οδηγός δράσης για τους βρετανούς μαρξιστές, αυτοί θα χρειαζόταν στο εξής να κάνουν οι ίδιοι τη δουλειά. Θα χρειαζόταν να μάθουν τη μέθοδο του Μαρξ, και όχι μόνο τα κείμενά του, ή τα κείμενα των διαδόχων του. Θα χρειαζόταν να κάνουν τη δική τους ανάλυση για το τι συνέβαινε στο βρετανικό καπιταλισμό και για τις συγκεκριμένες πολιτικές καταστάσεις στις οποίες βρισκόταν το κίνημα. Θα χρειαζόταν να επεξεργαστούν τους καλύτερους τρόπους για να οργανωθούν, τις προοπτικές και τα προγράμματά τους, και το ρόλο τους μέσα στο ευρύτερο εργατικό κίνημα. Αυτά εξακολουθούν να είναι τα καθήκοντα όσων θέλουν να ακολουθήσουν τον Μαρξ στη Βρετανία, ή σε οποιαδήποτε άλλη χώρα.

(1968)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

Ο Διαλογος Για το Μαρξισμο

Ο σκοπός αυτής της ομιλίας είναι να αρχίσουμε τη συζήτηση με βάση δύο ερωτήματα: Γιατί ακμάζει σήμερα ο μαρξισμός; Και πώς ακμάζει αυτός σήμερα; Μπορεί να πείτε ότι και τα δύο αυτά λαμβάνουν το ζητούμενο, που είναι ένα άλλο ερώτημα: Ακμάζει ο μαρξισμός σήμερα; Λοιπόν, ακμάζει; Η απάντηση πρέπει να είναι και ναι και όχι. Τα μαρξιστικά σοσιαλιστικά κινήματα γενικώς δεν είναι και ιδιαίτερα επιτυχή για την ώρα, και το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα είναι διασπασμένο, άρα και πολύ αποδυναμωμένο.

Μπορεί αυτό να αντισταθμίζεται σε κάποιο βαθμό από την τάση άλλων κινημάτων, όπως τα κινήματα εθνικής και κοινωνικής απελευθέρωσης σε πολλές από τις νέες χώρες, να προσεγγίζουν το μαρξισμό, να μαθαίνουν από αυτόν, ίσως ακόμη και να τον αποδέχονται ως βάση της θεωρητικής τους ανάλυσης. Ενδέχεται η τωρινή φάση να είναι πρόσκαιρη. Παρόλα αυτά, η γενική εικόνα του διεθνούς εργατικού κινήματος σήμερα δεν ενθαρρύνει καμία κατάσταση ευφορίας.

Από την άλλη πλευρά, δεν μπορεί να υπάρχει καμία απολύτως αμφιβολία ότι η διανοητική έλξη του μαρξισμού, και, θα πρόσθετα, η διανοητική ζωντάνια του μαρξισμού, έχει αυξηθεί πολύ εντυπωσιακά τα τελευταία δέκα περίπου χρόνια. Αυτό ισχύει και μέσα και έξω από τα Κομμουνιστικά Κόμματα, και μέσα και έξω από τις χώρες με ρωμαλέα μαρξιστικά εργατικά κινήματα. Ισχύει, λόγου χάρη, σε κάποιο βαθμό για τους φοιτητές και άλλους διανοούμενους σε χώρες όπως η Δυτική Γερμανία και οι Ηνωμένες Πολιτείες, όπου οι μαρξιστικές πολιτικές οργανώσεις είναι είτε παράνομες, είτε αμελητέες, είτε και τα δύο. Αν θέλετε ένα πρόχειρο μέτρο γι' αυτό, μπορείτε να το βρείτε στον αριθμό και στην κυκλοφορία διάφορων απροκάλυπτα μαρξιστικών βιβλίων που είναι πολύ μεγαλύτερη σήμερα, φαντάζομαι, απ' όσο φέρ' ειπείν τη δεκαετία του '30, ακόμη και στο απόγειο της Λέσχης Αριστερού Βιβλίου (Left Book Club).

Μπορείτε να το βρείτε επίσης στο γενικό σεβασμό προς τον Μαρξ και το μαρξισμό που υπάρχει σε μερικά πεδία ακαδημαικής εργασίας, όπως η ιστορία και η κοινωνιολογία, αν και αυτό δεν σημαίνει ότι ο Μαρξ, αν και γί-

νεται σεβαστός, είναι και αποδεκτός. Νομίζω ότι δεν μπορεί να υπάρχει αμφιβολία ότι τώρα ζούμε μια περίοδο στην οποία ο μαρξισμός ακμάζει, αν και μπορεί τα μαρξιστικά εργατικά κινήματα να μην ακμάζουν πάντοτε.

Το παράξενο με αυτή την κατάσταση είναι ότι σημειώνεται στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες κατά τη διάρκεια μιας περιόδου απαράμιλλης ευημερίας, και μάλιστα αφότου είχε αμφισβητηθεί έντονα το διανοητικό κύρος των κυριότερων μαρξιστικών οργανώσεων –των Κομμουνιστικών Κομμάτων– από τις αποκαλύψεις του εικοστού συνεδρίου του Σοβιετικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Η κατάσταση κατά την τελευταία μεγάλη περίοδο προχωρήματος (advance) του μαρξισμού, τις δεκαετίες του '30 και του '40, ήταν ολότελα διαφορετική: ο μαρξισμός προχωρούσε επειδή ο καπιταλισμός ήταν προφανώς σε κρίση, διόλου απίθανο, όπως πολλοί σκέφτονταν, στην τελειωτική του κρίση· επειδή βρισκόταν σε πολιτική κρίση, όπως φαινόταν από την άνοδο του φασισμού και τον πόλεμο· επειδή οι κομμουνιστές ήταν οι καλύτεροι αντιφασίστες, και, τέλος, λόγω της άμεσης έλξης της Σοβιετικής Ένωσης. Κι έτσι ο μαρξισμός γνώρισε συγκλονιστική άνοδο με τη μορφή της ενίσχυσης των Κομμουνιστικών Κομμάτων.

Το δημοφιλέστερο μαρξιστικό επιχείρημα κατά του καπιταλισμού ήταν ότι δεν λειτουργεί· κατά της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας, ότι έπαυε να υπάρχει, και την αντικαθιστούσε ο φασισμός. Δεν λέω ότι αυτό ήταν το άπαν της μαρξιστικής ανάλυσης, αλλά ήταν ασφαλώς εκείνο το μέρος της που έβρισκε άμεσα το στόχο του. Κανένα από τα τρία αυτά ισχυρά επιχειρήματα δεν έχει μεγάλη πέραση σήμερα στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.

Γιατί τότε ο μαρξισμός όχι απλώς επιβίωσε αλλά, από πολλές απόψεις, αναζωογονήθηκε τα τελευταία δέκα χρόνια; Σαφώς το πρώτο συμπέρασμα είναι ότι η αντοχή του δεν εξαρτάται από τέτοιες στοιχειώδεις αποτυχίες του καπιταλισμού, όπως είναι η μαζική ανεργία και η οικονομική κατάρρευση. Φυσικά, στις χώρες όπου η επιχειρηματολογία κατά του καπιταλισμού (με τη μορφή του ιμπεριαλισμού ή του νεοϊμπεριαλισμού) παραμένει προφανής, ενώ ο λιμός και η αθλιότητα έχουν καθολικευθεί, τα επιχειρήματα υπέρ του μαρξισμού είναι πολύ πιο απλά. Όμως ακριβώς επειδή δεν είναι τόσο απλά στη Βρετανία και στη Γαλλία όσο στο Περού και στην Ινδία, σε αυτήν εδώ την ομιλία επικεντρώνομαι στην κατάσταση στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες.

Ωστόσο, έχοντας στοιχειοθετήσει ότι ο μαρξισμός σήμερα ακμάζει, πρέπει παρόλα αυτά να εξετάσουμε την ιδιόμορφη κατάσταση που μέσα της λαμβάνει χώρα η αναβίωση αυτή. Ας μην υπεκφεύγουμε: ακριβώς επειδή η γενική τάση προς το μαρξισμό είναι τόσο ολότελα διαφορετική από αυτήν

της δεκαετίας του '30 και του '40, συνδυάζεται με αποσύνθεση της παραδοσιακής μαρξιστικής ανάλυσης. Στα χρόνια αμέσως μετά τον πόλεμο έγιναν απόπειρες να υποστηριχθούν τα παλιά επιχειρήματα. Λεγόταν ότι η καπιταλιστική σταθερότητα δεν πρόκειται να διαρκέσει για πολύ. Σύμφωνοι, ίσως μακροσκοπικά αυτό να είναι αλήθεια, όμως αυτή έχει ασφαλώς διαρκέσει κοντά μια εικοσαετία, κι αυτό ελάχιστοι μαρξιστές το περίμεναν. Η απελευθέρωση των λαών στις αποικίες ή τις ημιαποικίες, υποστήριζαν κάποιοι, ήταν παραμύθι. Λοιπόν, αυτό είναι ασφαλώς αλήθεια με την ίδια έννοια ότι δεν αρκεί η απλή οικονομική ανεξαρτησία, και μπορεί να οδηγήσει σε ένα άτυπο είδος οικονομικής κυριαρχίας που τώρα το αποκαλούμε «νεοαποικιοκρατία». Ωστόσο, η απελευθέρωση αυτών των λαών διαφοροποίησε εκ βάθρων την πολιτική διάταξη στα περισσότερα μέρη του κόσμου, πράγμα που ελάχιστοι μαρξιστές το προέβλεπαν ή ήταν προετοιμασμένοι γι' αυτό.

Το προχώρημα του σοσιαλισμού, όπως σκέφτονταν οι περισσότεροι από εμάς, δεν θα ήταν αναγκαστικά έργο των κομμουνιστών χωρίς βοήθεια, αλλά ασφαλώς θα εξαρτιόταν από τις προσπάθειες ενός και μοναδικού, ενωμένου, παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος, οργανωμένου γύρω από τη Σοβιετική Ένωση. Όμως για διάφορους λόγους αυτό το ενιαίο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα είχε την τάση να αναπτύσσει εντάσεις στο εσωτερικό του, ακόμη και να διασπάται, και η όποια λύπη μας δεν αλλάζει τα γεγονότα. Άλλοι δρόμοι εθνικής και κοινωνικής απελευθέρωσης, ίσως ακόμη και επίτευξης του σοσιαλισμού, εμφανίστηκαν σε μερικές αποικίες και ημι-αποικίες, ή εκεί όπου οι κομμουνιστές ήταν τόσο αδύναμοι ώστε να μην παίζουν κύριο ρόλο. Τελικά, το τέλος του σταλινισμού έφερε μείζονα κρίση και επανεξέταση πολλών πραγμάτων στο εσωτερικό του ίδιου του μαρξισμού. Αυτό είναι το υπόβαθρο του διαλόγου για το μαρξισμό, που είναι το θέμα μου.

Ο διάλογος αυτός παίρνει επομένως δύο κύριες μορφές: διάλογος ανάμεσα σε μαρξιστές και σε μη μαρξιστές, και διάλογος ανάμεσα σε διαφόρων ειδών μαρξιστές, ή μάλλον ανάμεσα σε μαρξιστές που υποστηρίζουν διαφορετικές απόψεις σε διάφορα θεωρητικά και πρακτικά θέματα, ανάμεσα σε οπαδούς αντίπαλων Κομμουνιστικών Κομμάτων (σε κάποιες μάλλον άτυχες χώρες), καθώς και ανάμεσα σε κομμουνιστές και σε μη κομμουνιστές μαρξιστές. Λόγου χάρη, μέχρι την πρώτη μεγάλη διάσπαση μέσα στα μαρξιστικά κινήματα, κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και την Οκτωβριανή Επανάσταση και μετά, ήταν αποδεκτό ότι μια αδιάκοπη διεργασία διαλόγου ήταν κάτι κανονικό στο εσωτερικό των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων.

Ακόμη και το Ρώσικο Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα δεν διασπά-

στηκε όντως οργανωτικά παρά ακριβώς πριν από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, αν και έχουμε λαθεμένα μάθει να θεωρούμε τους μπολσεβίκους και τους μενσεβίκους χωριστούς πολύ νωρίτερα. Μάλιστα, τώρα που τα θυμόμαστε αυτά, ακόμη και μετά την επανάσταση, ο διάλογος ανάμεσα σε εντελώς διαφορετικές οπτικές γωνίες για ιδεολογικά και πρακτικά ζητήματα ήταν αποδεκτός σαν φυσιολογικός μέσα στο Σοβιετικό Κομμουνιστικό Κόμμα και στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα, ασφαλώς μέχρι γύρω στα 1930. Μολαταύτα, για μια γενιά –ας πούμε από το 1930 μέχρι το 1956– ο μαρξιστικός διάλογος ατρόφησε.

Αυτό ισχύει για το διάλογο τόσο μεταξύ μαρξιστών και μη μαρξιστών όσο και μεταξύ διαφορετικών απόψεων στο πλαίσιο του μαρξισμού. Όσο για τους μη μαρξιστές, μας άρεσε πολύ να ερχόμαστε σε αντιπαράθεση με αυτούς, να τους λέμε τι είναι ο μαρξισμός, να τον εκθέτουμε και να τον διαδίδουμε, να κάνουμε πολεμική κατά των αντιπάλων του. Αλλά δεν πιστεύαμε πως υπήρχε τίποτε που θα μπορούσαμε να μάθουμε εμείς από αυτούς. Η συζήτηση στην οποία ο ένας περιμένουμε να ακούει και ο άλλος όχι, δεν είναι διάλογος. Οι όροι με τους οποίους μιλούσαμε για αυτές τις αντιπαραθέσεις έδειχναν αυτό το πράγμα. Μιλούσαμε για τη «μάχη των ιδεών», για «τυφλή αφοσίωση», στη συζήτηση για διανοητικά ζητήματα, μέχρι και για «αστική» σε αντιδιαστολή από την «προλεταριακή» επιστήμη, στο αποκορύφωμα του σεκταρισμού, στις αρχές της δεκαετίας του '50.[1]

Ολοένα περισσότερο εξαλείφαμε όλα τα στοιχεία εκτός από αυτά του Μαρξ, του Ένγκελς, του Λένιν και του Στάλιν ή ό,τι είχε γίνει αποδεκτό ως ορθόδοξο στη Σοβιετική Ένωση: οποιαδήποτε θεωρία της τέχνης εκτός από το «σοσιαλιστικό ρεαλισμό», οποιαδήποτε ψυχολογία εκτός από του Παβλώφ, ακόμη, κατά καιρούς, και οποιαδήποτε βιολογία εκτός αυτής του Λυσένκο. Βγάλαμε τον Χέγκελ έξω από το μαρξισμό, όπως στη *Σύντομη ιστορία του ΚΚΣΕ* ακόμη και ο Αϊνστάιν γεννούσε υποψίες, για να μην αναφέρω την «αστική» κοινωνική επιστήμη στο σύνολό της. Όσο λιγότερο πειστικές ήταν οι δικές μας επίσημες πεποιθήσεις τόσο λιγότερο ήμασταν σε θέση να κάνουμε διάλογο, και είναι ενδιαφέρον ότι μιλούσαμε για «υπερά-

1. Ένας γάλλος κομμουνιστής φιλόσοφος και κριτικός έχει γράψει τα παρακάτω για την περίοδο αυτή: «Στη φιλοσοφική μας μνήμη, τη θυμόμαστε σαν την εποχή των διανοούμενων που είχαν πάρει τα όπλα, και καταδίωκαν την πλάνη σε όλα της τα κρησφύγετα, σαν την εποχή που εμείς οι φιλόσοφοι δεν γράφαμε βιβλία αλλά μετατρέπαμε κάθε βιβλίο σε πολιτική, και κόβαμε τον κόσμο –τις τέχνες, τη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία, την επιστήμη– με μια μόνο λεπίδα στους ανελέητους ογκόλιθους της ταξικής διαίρεσης» (Louis Althusser, *Pour Marx*, Παρίσι 1965, σ. 12 [ελλην. έκδοση: Λουί Αλτουσέρ, *Για τον Μαρξ*, μτφρ.: Τ. Καφετζής, Γράμματα, Αθήνα 1978, σ. 18]).

σπιση» του μαρξισμού και όχι για τη διεισδυτική του δύναμη. Πώς μπορούσαμε να εξετάσουμε, φέρ' ειπείν, την ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης αν παραλείπαμε τον Τρότσκι, ή αν τον θεωρούσαμε ξένο πράκτορα; Το πολύ πολύ μπορούσαμε να γράψουμε βιβλία και βιβλιοκρισίες όπου αποδεικνύαμε στον εαυτό μας ότι δεν χρειάζεται να ακούσουμε όσους έχουν διαφορετική άποψη.

Μετά τον Στάλιν γινόταν ολοένα σαφέστερο ότι αυτό δεν οδηγούσε πουθενά, και τούτο για δύο λόγους: πρώτον, στερούσε τον ίδιο το σοσιαλισμό από σημαντικά όργανα έρευνας και σχεδιασμού, όπως ιδιαίτερα στα οικονομικά και στις κοινωνικές επιστήμες. (Μία από τις ειρωνείες αυτής της κατάστασης ήταν ότι κάποιες από τις οικονομικές ιδέες από τις οποίες στερούσαμε τον εαυτό μας, στην πραγματικότητα είχαν αναπτυχθεί από μαρξιστές στη Ρωσία κατά τη δεκαετία του '20, λόγου χάρη μεγάλο μέρος της νεότερης θεωρίας της οικονομικής ανάπτυξης και οι τεχνικές του σχεδιασμού και του εθνικού λογαριασμού). Δεύτερον, επειδή κατά κύριο λόγο αποστερούμασταν εμείς οι ίδιοι το μαρξισμό ως μέσο προπαγάνδας. Οι άνθρωποι μπορεί κάλλιστα, όπως κατά τον πόλεμο στα αντιστασιακά κινήματα, να προσχωρούσαν στα Κομμουνιστικά Κόμματα για ταξικούς λόγους, ή επειδή αυτά ήταν οι καλύτεροι μαχητές κατά του Χίτλερ. Μπορεί έπειτα να γίνονταν μαρξιστές, και οι πολύ αποτελεσματικές μέθοδοι διαπαιδαγώγησης που είχαμε, τους βοηθούσαν να γίνουν. Όμως μετά τη δεκαετία του '30 ελάχιστοι έγιναν κομμουνιστές λόγω της επιστημονικής ισχύος των ιδεών του Μαρξ.

Όσο για τη συζήτηση ανάμεσα σε διαφορετικών ειδών μαρξιστές, αυτή δεν φαινόταν καν να προκύπτει για μια γενιά. Οι πιο πολλοί μαρξιστές ήταν κομμουνιστές: μέσα ή πολύ κοντά στα Κομμουνιστικά Κόμματα. Όσοι δεν ήταν, ήταν –ή φαίνονταν– αμελητέοι, και όντως συχνά ήταν άγνωστοι, γιατί δεν αντιπροσώπευαν κανένα σημαντικό κίνημα. Και υποθέταμε αορίστως ότι όποιοι δεν ήταν πια κομμουνιστές, ή είχαν κάποτε κόψει τις σχέσεις τους με τον Λένιν, είχαν πάψει τότε να είναι και μαρξιστές, ή ότι κατά κάποιον τρόπο δεν ήταν ποτέ «πραγματικοί» μαρξιστές. Διαπράτταμε έτσι λήψη του ζητούμενου σε πάμπολλα ζητήματα, αλλά δεν φαίνονταν ζητήματα σημαντικά. Ο Πλεχάνωφ, λόγου χάρη, ήταν ο πατέρας του μαρξισμού στη Ρωσία, και διαβάζαμε κάποια δικά του κείμενα με θαυμασμό, όπως είχε κάνει και ο Λένιν. Δεν διαβάζαμε όσα γραπτά του δεν συμφωνούσαν με τον Λένιν γιατί δεν ήταν προσιτά, αλλά και να ήταν (όπως τα ύστερα γραπτά του Κάουτσκυ), θα κρίναμε –ευνόητα, νομίζω– ότι πρέπει να είναι λαθεμένα, αφού και ο ίδιος είχε αποδειχθεί τόσο περίτρανα από την ιστορία πόσο λάθος είχε. Αντίστροφα, υποθέταμε εκ προοιμίου ότι όλοι όσοι έγραφαν υ-

πό την αιγίδα του Κομμουνιστικού Κόμματος ήταν μαρξιστές, πράγμα διόλου απαραίτητο. Κάναμε λάθος και στα δύο.

Στη Βρετανία το ότι ήταν αδύνατο να διατηρήσουμε τη στάση αυτή έγινε προφανές μετά το 1956, οπότε μεγάλο ποσοστό μαρξιστών διανοούμενων εγκατέλειψε το Κομμουνιστικό Κόμμα. Ήταν προφανώς αδύνατο να υποστηρίξουμε σοβαρά ότι, ας πούμε, ο Κρίστοφερ Χιλλ σταμάτησε να είναι μαρξιστής όταν έπαψε να έχει κομματική ταυτότητα, ελάχιστα πειστικό να υποστηρίξουμε ότι δεν ήταν ποτέ μαρξιστής, και άνευ νοήματος να υποστηρίξουμε ότι είχε αφήσει το κόμμα επειδή κάποια στιγμή στο παρελθόν έπαψε να είναι μαρξιστής χωρίς να το πει σε κανέναν, ούτε καν στον εαυτό του. Έπρεπε να μάθουμε να το παίρνουμε απόφαση ότι οι μαρξιστές διανοούμενοι που ήταν στο Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν μόνο ένα μέρος –και όχι όπως στο παρελθόν η συντριπτική πλειονότητα– των διανοούμενων που αυτοαποκαλούνταν μαρξιστές.

Η ανάπτυξη διαφορετικών τάσεων μέσα στο κομμουνιστικό κίνημα έκανε την παλιά εκ προοιμίου υπόθεση ακόμη λιγότερο υποστηρίξιμη. Είναι η αλήθεια ότι αρκετοί πρώην κομμουνιστές έγιναν και πρώην μαρξιστές, και μάλιστα αντιμαρξιστές με τον καιρό, όπως συνέβαινε ανέκαθεν, και αυτό φαινόταν να δικαιολογεί την παλιά πεποίθηση. Όμως συνάμα, και ιδιαίτερα τα δέκα τελευταία χρόνια, έχουμε δει πολλούς μη μαρξιστές να γίνονται μαρξιστές (ή να αυτοαποκαλούνται μαρξιστές) χωρίς ποτέ να γίνονται μέλη, ή να θέλουν να γίνουν μέλη, στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Στην πραγματικότητα σήμερα είναι αδύνατον να αποφανθούμε αυτό με το οποίο πολλοί από εμάς γαλουχηθήκαμε: ότι υπάρχει ένας και μόνο ένας «σωστός» μαρξισμός, και αυτός βρίσκεται στα Κομμουνιστικά Κόμματα.

Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει «σωστός» μαρξισμός. Μόνο που αυτός δεν γίνεται πια να ορίζεται θεσμικά, και δεν είναι και τόσο εύκολο να γνωρίζουμε σε κάθε περίπτωση ποιος είναι αυτός, όπως νομίζαμε κάποτε. Όταν λέω ότι έχει αρχίσει ο διάλογος μεταξύ των μαρξιστών, δεν λέω ότι για οποιοδήποτε θέμα δεν θα μπορέσει ποτέ να καταλήξει, αν και νομίζω πως θα έλεγα ότι ο διάλογος για κάποια θέματα (όχι πάντοτε τα ίδια) πρέπει να συνεχίζεται επ' αόριστον, γιατί ο μαρξισμός είναι επιστημονική μέθοδος, και στις επιστήμες ο διάλογος –και μάλιστα ο διάλογος ανάμεσα σε ανθρώπους που έχουν διαφορετικές απόψεις με βάση την επιστήμη– είναι η μόνη και πάγια μέθοδος για πρόοδο. Το κάθε πρόβλημα που λύνεται δημιουργεί και άλλα προβλήματα για παραπέρα διάλογο.

Όμως αυτό που λέω επίσης είναι ότι, σήμερα, το να ανοίγουμε ζητήματα είναι κατά πολύ σπουδαιότερο από το να τα κλείνουμε, ακόμη και αν ήταν ευκολότερο να τα κλείσουμε απ' όσο φαίνεται πιθανό αυτή τη στιγμή.

Μπορεί να υποπτεύομαι –και όντως υποπτεύομαι– ότι πολλοί από αυτούς που τώρα αυτοαποκαλούνται μαρξιστές δεν είναι, και πολλές θεωρίες που προβάλλονται υπό μαρξιστική αιγίδα απέχουν παρασάγγας από τον Μαρξ. Όμως αυτό ισχύει και για τους μαρξιστές μέσα στα Κομμουνιστικά Κόμματα ή στις σοσιαλιστικές χώρες ακριβώς στον ίδιο βαθμό που ισχύει για τους μαρξιστές οι οποίοι είναι έξω και από τα δύο. Και ούτως ή άλλως, πρέπει επίσης να αναρωτηθούμε τι είναι σημαντικότερο σήμερα, άραγε να ορίσουμε τι δεν είναι ο μαρξισμός –πράγμα που άλλωστε αργά η γρήγορα θα αποσαφηνιστεί από μόνο του– ή μήπως να ανακαλύψουμε, είτε να ανακαλύψουμε ξανά, τι είναι. Νομίζω πως είναι το δεύτερο, που ασφαλώς είναι το δυσκολότερο καθήκον.

Τούτο, γιατί μεγάλο μέρος του μαρξισμού πρέπει να επανεξεταστεί και να ανακαλυφθεί ξανά. Η μετασταλινική περίοδος δεν έχει απαντήσει ερωτήματα, τα έθεσε. Ας μου επιτραπεί να παραθέσω έναν γάλλο διανοούμενο κομμουνιστή:

> «Εκείνοι που καταλογίζουν στον Στάλιν όχι μόνο τα εγκλήματα και τα λάθη του αλλά και τις δικές μας κάθε λογής απογοητεύσεις, μπορεί να έλθουν σε δύσκολη θέση, με την ανακάλυψη ότι το τέλος του φιλοσοφικού δογματισμού δεν μας έδωσε πίσω τη μαρξιστική φιλοσοφία [...] Παρήγαγε γνήσια ελευθερία για την έρευνα, αλλά και κάτι σαν πυρετό. Κάποιοι έσπευσαν να αποκαλέσουν φιλοσοφία ό,τι είναι μονάχα το ιδεολογικό σχόλιο στην αίσθηση της απελευθέρωσης που έχουν, και στην όρεξή τους για ελευθερία. Όμως οι θερμοκρασίες πέφτουν, τόσο σίγουρα όσο και οι πέτρες που πετάμε ψηλά. Αυτό που έκανε το τέλος του δογματισμού, ήταν να μας ξαναδώσει το δικαίωμα να κάνουμε ακριβή καταγραφή στα διανοητικά μας υπάρχοντα, να καθορίσουμε και τον πλούτο μας και τη φτώχεια μας, να μελετήσουμε και να διατυπώσουμε δημόσια τα προβλήματά μας, και να καταπιαστούμε με το αυστηρό έργο της πραγματικής έρευνας».[2]

Οι κομμουνιστές ολοένα περισσότερο συναισθάνονται πως αυτό που έμαθαν να πιστεύουν και να επαναλαμβάνουν δεν ήταν απλώς ο «μαρξισμός», αλλά ο μαρξισμός όπως αναπτύχθηκε από τον Λένιν, όπως ακινητοποιήθηκε, απλουστεύθηκε και ενίοτε διαστρεβλώθηκε επί του Στάλιν στη Σοβιετική Ένωση. Πως ο «μαρξισμός» δεν είναι ένα σώμα από αποπερατωμένες θεωρίες και ανακαλύψεις, αλλά διαδικασία εξέλιξης· ότι η σκέψη του ίδιου του Μαρξ, λόγου χάρη, συνέχισε να εξελίσσεται σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Πως ο μαρξισμός αναμφίβολα έχει δυνάμει απαντήσεις, αλλά συχνά

2. *Στο ίδιο*, σ. 21 [ελλην. έκδοση: σ. 26].

καμία τρέχουσα απάντηση, στα συγκεκριμένα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε, εν μέρει επειδή η κατάσταση έχει αλλάξει από την εποχή του Μαρξ και του Λένιν, εν μέρει επειδή ενδέχεται ούτε ο ένας ούτε ο άλλος να μην έχει όντως πει τίποτε για ορισμένα προβλήματα που υπήρχαν στην εποχή τους, και είναι σημαντικά για εμάς.

Οι μη κομμουνιστές μαρξιστές πρέπει να μάθουν ότι οι πλάνες, οι υπεραπλουστεύσεις και οι στρεβλώσεις της σταλινικής περιόδου, ή ακόμη και ολόκληρης της περιόδου της Κομμουνιστικής Διεθνούς, δεν σημαίνουν ότι, μέσα στην περίοδο αυτή και μέσα στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα, δεν υπήρξε καμία πολύτιμη και σπουδαία συμβολή στο μαρξισμό. Δεν μπορούμε να κόψουμε δρόμο για το μαρξισμό: δεν αρκεί ούτε η επίκληση στον Λένιν κατά του Στάλιν, ούτε στον Μαρξ, ούτε στο νεαρό Μαρξ κατά του ώριμου Μαρξ. Υπάρχει μόνο δουλειά σκληρή, και μακρόχρονη, και στις τωρινές συνθήκες ίσως όχι αδιαμφισβήτητη.

Ευτυχώς όλα αυτά αναγνωρίζονται γενικά σήμερα και η δουλειά συνεχίζεται. Ας αναφερθώ μόνο στην καταπληκτική αναζωογόνηση της θεωρίας στο εσωτερικό των Κομμουνιστικών Κομμάτων. Αυτή ήταν πολύ εντυπωσιακή τα τελευταία χρόνια, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό των σοσιαλιστικών χωρών, αν και παρακωλύεται από την απροθυμία των γηραιότερων στελεχών, που η σταδιοδρομία τους ταυτιζόταν με το σταλινισμό, να παραδεχτούν τα λάθη με τα οποία είχαν σχέση. (Αυτό είναι ιδιαίτερα έκδηλο στο πεδίο της ιστορίας των ίδιων των κομμουνιστικών κινημάτων. Με εξαίρεση το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα, που έχει ενθαρρύνει την ειλικρινή και αυτοκριτική ανάλυση της δικής του ιστορίας και της ιστορίας της Σοβιετικής Ένωσης, δεν μπορώ να θυμηθώ κανένα Κομμουνιστικό Κόμμα που να έχει γράψει επιστημονικά παραδεκτή ιστορία του εαυτού του –ασφαλώς ούτε το Γαλλικό ούτε το Σοβιετικό Κόμμα– και αρκετά κόμματα, όπως το δικό μας, απέφυγαν το καθήκον και δεν έγραψαν καθόλου την ιστορία τους).[3]

Υπάρχει ακόμα σε πολλά Κομμουνιστικά Κόμματα, και σε μεγάλο βαθμό, ό,τι θα λέγαμε τάση να κλείνουν τις τρύπες με μπαλώματα. Λόγου χάρη, η φράση του Ροζέ Γκαρωντύ, «ρεαλισμός χωρίς όρια», δεν αντιμετωπίζει το ερώτημα αν οι αισθητικές θεωρίες που άλλοτε δεχόμασταν ως μαρξιστικές είναι έγκυρες ή όχι· απλώς μας επιτρέπει να θαυμάζουμε τον Κάφκα ή τον Τζόυς, ή άλλους που ήταν ταμπού στο απόγειο του «σοσιαλιστικού ρεαλισμού», παριστάνοντας πως είναι και αυτοί «ρεαλιστές» με κάποιο απροσ-

3. Δεν υποτιμώ τις γνήσιες προσπάθειες για αυτοκριτική ανάλυση σε έργα όπως το βιβλίο του Palme Dutt, *The Three Internationals*. Ασφαλώς όμως δεν προχωρούν όσο είναι εφικτό και αναγκαίο να προχωρήσουμε σήμερα.

διόριστο νόημα. Σε Κομμουνιστικά Κόμματα υπάρχει ακόμη, ιδιαίτερα στην ανατολική Ευρώπη, μια τάση να επιδίδονται στον απλό εμπειρισμό και να καλύπτουν τα αποτελέσματα λέγοντας «φυσικά είμαστε μαρξιστές».

Νομίζω, και επικαλούμαι την αυθεντία του μακαρίτη Oscar Lange για τη γνώμη μου αυτή, ότι κάποιες από τις πρόσφατες καινοτομίες στη σοβιετική οικονομική θεωρία δεν είναι –ή δεν είναι ακόμη– μαρξιστικές, αλλά απλώς μπάλωμα με κομμάτια από τη φιλελεύθερη οικονομική θεωρία, όπως η ανάλυση της οριακής χρησιμότητας (marginal utility analysis), για τις μεγάλες τρύπες που απόμειναν να χάσκουν επί τόσα πολλά χρόνια, εξαιτίας της αποτυχίας των σοβιετικών οικονομολόγων να κάνουν τη δουλειά τους. Αυτού του είδους τα πράγματα σωστά επικρίνονται από τους Κινέζους, αν και ομολογώ ότι η δική τους λύση, που μου φαίνεται πως είναι η επιστροφή στον απλό μαρξισμό του δημοτικού σχολείου του παλιού καιρού, αποτελεί, με τον τρόπο της, εξίσου φυγή από τα πραγματικά προβλήματα της ανάλυσης.

Παρόλα αυτά, υπάρχει πραγματική και ζωηρή θεωρητική δραστηριότητα. Λόγου χάρη, ένα από τα πιο ελπιδοφόρα σημάδια είναι η αναζωπύρωση της συζήτησης για το λεγόμενο ασιατικό τρόπο παραγωγής, του Μαρξ· αυτή συνεχίζεται περίπου από το 1960 κι έπειτα στη Γαλλία, την Ουγγαρία και τη ΛΔΓ, στη Βρετανία, την Τσεχοσλοβακία, την Ιαπωνία, στην Αίγυπτο και σε διάφορες άλλες χώρες, και από το 1964 επίσης στη Σοβιετική Ένωση, ακόμη και στην Κίνα – αν και επικριτικά. Τούτο, γιατί πρέπει να θυμόμαστε ότι αυτή η έννοια του Μαρξ εγκαταλείφθηκε από το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα μεταξύ του 1928 (όταν οι Κινέζοι το επέκριναν) και των αρχών της δεκαετίας του '30 (οπότε απαγορεύτηκε στη Σοβιετική Ένωση), και έκτοτε λογιζόταν θεωρητικά απαράδεκτη.[4]

Ποια είναι η φύση αυτού του διαλόγου σήμερα; Προφανώς αφορά τη δυνατότητα εφαρμογής της μαρξιστικής ανάλυσης στο σημερινό κόσμο· ή μάλλον, καθώς ολοφάνερα αυτή δεν μπορεί να εφαρμοστεί, κυριολεκτικά, με την παλιά μορφή, αφορά τις τροποποιήσεις που πρέπει να γίνουν στην ανάλυση, ώστε να ταιριάζει στο σημερινό κόσμο.[5] Και «ο σημερινός κόσμος» πρέπει να συμπεριλαμβάνει το σοσιαλιστικό καθώς και το μη σοσιαλιστικό κόσμο. Ελάχιστη μαρξιστική ανάλυση έχει γίνει γύρω από αυτό. Α-

4. Για μια επισκόπηση αυτών των διαλόγων βλ. G. Sofri, *Il modo di produzione asiatico*, Τορίνο 1969.

5. Όποιος έχει καμιά αμφιβολία για το προκείμενο, πρέπει να ξαναδιαβάσει κάποια τυπική μαρξιστική κατάθεση της δεκαετίας του '30, όπως το John Strachey, *Why you should be a socialist*, ή των αρχών της δεκαετίας του '50, όπως το Palme Dutt, *Crisis of Britain*, ή, εδώ που τα λέμε, το Kuusinen, *Fundamentals of Marxism-Leninism*.

πό πολιτική άποψη, αυτό σημαίνει ότι ο διάλογος αφορά τις προοπτικές για τη νίκη του σοσιαλισμού στις μη σοσιαλιστικές χώρες και την παραπέρα ανάπτυξή του στις σοσιαλιστικές. Αυτό συνεπάγεται, αλλά δεν εξαντλεί, τη συζήτηση αρκετών πιο θεωρητικών προβλημάτων. Είναι προφανές ότι κάποια από αυτά δεν έχουν πολύ άμεση ή ευδιάκριτη σχέση με την άμεση πολιτική ή κάθε άλλη πολιτική, αν και αυτό δεν αναγνωριζόταν ανέκαθεν. Λόγου χάρη, είτε τελικά κρίνουμε ότι η ιστορία της Κίνας κάποια εποχή στο παρελθόν μπορεί να αναλυθεί από την άποψη του κατά Μαρξ «ασιατικού τρόπου» είτε όχι, αυτό δεν θα έχει καμία σημασία για την πολιτική του Κινεζικού Κομμουνιστικού Κόμματος, τώρα ή μελλοντικά. Όμως, αν και μπορεί να γίνει κάποια διάκριση ανάμεσα στις θεωρητικές και στις πρακτικές πλευρές αυτών των διαλόγων, στην πραγματικότητα αυτές δεν μπορούν να διαχωριστούν με ακρίβεια.

Πολιτικά, μου φαίνεται ότι το κυριότερο πρόβλημα στις μη σοσιαλιστικές χώρες είναι πόσοι και ποιοι διαφορετικοί δρόμοι υπάρχουν για το σοσιαλισμό. Από την Οκτωβριανή Επανάσταση κι έπειτα υπήρχε μία τάση να υποθέτουμε εκ προοιμίου ότι πάντοτε υπάρχει μόνο ένας, αν και με τοπικές παραλλαγές. Η συγκεντρωτική οργάνωση του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος καθώς και η κατοπινή κυριαρχία του ΚΚΣΕ σε αυτό, απλώς τόνισε αυτή την ακαμψία. Αυτή εξακολουθεί να κατατρύχει τις σινοσοβιετικές συζητήσεις. Όμως πρέπει να γίνουν δύο παρατηρήσεις, από τις οποίες η μία θέτει λιγότερα προβλήματα για τους μαρξιστές απ' ό,τι η άλλη. Η πρώτη είναι, προφανέστατα, ότι ο δρόμος για το σοσιαλισμό δεν γίνεται να είναι ο ίδιος, φέρ' ειπείν, στη Βρετανία και στη Βραζιλία, ή οι προοπτικές του εξίσου λαμπρές ή ζοφερές στην Ελβετία όπως στην Κολομβία. Το καθήκον των μαρξιστών είναι να χωρίσουν τις χώρες του κόσμου σε ρεαλιστικές ομάδες και να αναλύσουν κατάλληλα τους πολύ διαφορετικούς όρους της προόδου στην κάθε ομάδα, χωρίς να προσπαθήσουν να επιβάλουν την όποια ομοιομορφία (όπως την «ειρηνική μετάβαση» ή την «εξέγερση») σε όλες τους. Αυτό επί της αρχής δεν είναι τόσο δύσκολο, αλλά καθώς συνεπάγεται το να ξεσκαρτάρουμε πολλές αναλύσεις και πολιτικές γραμμές του παρελθόντος, στην πράξη δεν είναι τόσο εύκολο.

Πολύ πιο δύσκολο είναι να αντιληφθούμε ότι ενδέχεται να έχουν αναπτυχθεί τρόποι πορείας προς την απελευθέρωση και το σοσιαλισμό, στους οποίους τα παραδοσιακά Κομμουνιστικά Κόμματα ή τα εργατικά κινήματα παίζουν μόνο υποδεέστερο ρόλο. Εδώ έχω κατά νου περιπτώσεις όπως η Κούβα, η Αλγερία, η Γκάνα, και ίσως άλλες. Ή από γενικότερη άποψη να αναρωτηθούμε μήπως πρέπει να ξανασκεφτούμε τις ιδέες μας για το ρόλο των Κομμουνιστικών Κομμάτων στο προχώρημα προς το σοσιαλισμό, σε ο-

ρισμένες περιπτώσεις. Λόγου χάρη, όπως υπονοεί ένας τωρινός διάλογος στο Ιταλικό Κ.Κ., μήπως η διάσπαση ανάμεσα στα σοσιαλδημοκρατικά και στα Κομμουνιστικά Κόμματα, που προέκυψε μετά το 1914, σήμερα δεν δικαιολογείται πια σε ορισμένες χώρες. Θέτοντας τέτοια ερωτήματα, ή μάλλον δηλώνοντας ότι αυτά τίθενται σήμερα, δεν δίνω –ούτε καν υπονοώ– καμία απάντηση. Λέω απλώς ότι αυτού του είδους τα προβλήματα δεν αποφεύγονται με το να κλείνουμε τα μάτια μας μπροστά στην ύπαρξή τους.

Μέσα στο σοσιαλιστικό κόσμο (και εφόσον σκεφτόμαστε το μελλοντικό σοσιαλισμό σε μη σοσιαλιστικές χώρες) επίσης τίθενται από την πραγματικότητα αρκετά προβλήματα, είτε μας αρέσει είτε όχι. Πρόκειται για προβλήματα οικονομικά, όπως για την καλύτερη αγροτική πολιτική (με δεδομένες τις μάλλον χτυπητές αποτυχίες των περισσότερων από αυτές σε τούτο το πεδίο), ή για τους καλύτερους τρόπους οικονομικού σχεδιασμού, της κατανομής των πόρων και των αγαθών, κλπ. Πρόκειται για προβλήματα πολιτικά, όπως για τις καλύτερες μορφές οργάνωσης των θεσμών σε αυτές τις χώρες (με δεδομένα τα πολύ χτυπητά ελαττώματα αυτών των θεσμών σε πολλές από αυτές). Πρόκειται για προβλήματα γραφειοκρατίας, ελευθερίας της έκφρασης, κλπ. Πρόκειται επίσης, δυστυχώς, για διεθνή προβλήματα, όπως δείχνουν ολοκάθαρα οι δύσκολες σχέσεις ανάμεσα σε διαφορετικά σοσιαλιστικά κράτη· σε αυτά συμπεριλαμβάνεται πάνω απ' όλα (όπως επισήμανε ο Τολιάτι στο Υπόμνημά του) ο ρόλος του εθνικισμού στις σοσιαλιστικές χώρες. Εδώ και πάλι, δηλώνοντας ότι τα προβλήματα υπάρχουν, δεν υπαινίσσομαι καμία απάντηση, όπως ότι αυτά τα πράγματα οφείλονται σε κατάλοιπα από το προσοσιαλιστικό παρελθόν, ότι οφείλονται στον αναθεωρητισμό ή στο δογματισμό, ή ότι θα εξαφανιστούν όλα, εάν τα πράγματα «φιλελευθεροποιηθούν».

Όλα τούτα τα προβλήματα συνεπάγονται θεωρητικό διάλογο, και σε κάποιες περιπτώσεις την προθυμία να βάλουμε τέρμα σε παμπάλαιες νοοτροπίες (όπως αν μη τι άλλο έκανε ανέκαθεν ο Λένιν), ή να μπούμε σε εντελώς νέα πεδία. Δεν είμαστε συνηθισμένοι σε αυτό, σε βαθμό που λησμονούμε ότι οι μαρξιστές το έκαναν στο παρελθόν. Λόγου χάρη, μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία έπρεπε να μπουν σε έδαφος σχεδόν αχαρτογράφητο από τον Μαρξ, εκτός από μερικές πολύ γενικές φράσεις, συγκεκριμένα στο πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης σε υπανάπτυκτες χώρες. Και επειδή εκείνοι το έκαναν, ο μαρξισμός είναι σήμερα γνήσια παγκόσμιο κίνημα διότι, στο κάτω κάτω, αυτό που του δίνει την πιο προφανή έλξη του στο σημερινό κόσμο είναι η ανάλυση της ιμπεριαλιστικής φάσης του καπιταλισμού, που έγινε σε μεγάλο βαθμό μετά τον Μαρξ, και η ανακάλυψη τρόπων για τον εκσυγχρονισμό των υπανάπτυκτων χωρών, πράγμα που ήταν η ση-

μαντικότερη θεωρητική ανακάλυψη των σοβιετικών μαρξιστών τη δεκαετία του '20. Επιπλέον, κάποια από αυτά τα πράγματα μας επαναφέρουν επίσης στο διάλογο μεταξύ μαρξιστών και μη μαρξιστών, γιατί συνεπάγονται το να μάθουμε από τα επιτεύγματα των μη μαρξιστών επιστημόνων. Είναι άσχετο το ότι, αν ο μαρξισμός δεν είχε αποστεωθεί, ο ίδιος θα συμβάδιζε με τα καλύτερα επιτεύγματα της επιστήμης και αναμφίβολα θα είχε προηγηθεί από αυτά. Από πολλές απόψεις δεν το έκανε, και τώρα πρέπει να μάθουμε και όχι μόνο να διδάξουμε.

Αυτό με οδηγεί στο συμπέρασμά μου. Βρισκόμαστε σε μία κατάσταση στην οποία ο μαρξισμός, και θεωρητικά και πολιτικά, έχει κατακερματιστεί. Πρέπει, για το εγγύς μέλλον, να μάθουμε να το υπομένουμε. Δεν ωφελεί να νοσταλγούμε τον καιρό που δεν ήταν έτσι. Βρισκόμαστε σε μια κατάσταση, όπου ο μαρξισμός πρέπει να καλύψει την καθυστέρηση με δύο τρόπους. Πρέπει να ξεφορτωθεί την κληρονομιά αυτής της τρόπον τινά διανοητικής εποχής των παγετώνων, μέσα από την οποία πέρασε (πράγμα που δεν σημαίνει ότι πρέπει να απορρίψει αυτόματα κάθε τι που λέχθηκε ή έγινε κατά την περίοδο εκείνη), και πρέπει να αφομοιώσουμε ό,τι καλύτερο υπάρχει στις επιστήμες, από τότε που πάψαμε να σκεφτόμαστε σοβαρά αυτό το θέμα. Χρησιμοποιώ επίτηδες σκληρούς όρους, γιατί χρειάζεται να χρησιμοποιηθούν. Πρέπει να ρωτάμε, και όχι μόνο να εξηγούμε· πάνω απ' όλα, πρέπει να αναρωτιόμαστε. Πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι να κάνουμε λάθος. Πρέπει να πάψουμε να παριστάνουμε πως έχουμε όλες τις απαντήσεις, γιατί είναι προφανές ότι δεν τις έχουμε. Και προ παντός, πρέπει να ξαναμάθουμε να χρησιμοποιούμε το μαρξισμό ως επιστημονική μέθοδο.

Αυτό δεν το έχουμε κάνει. Έχουμε κατ' εξακολούθηση κάνει δύο πράγματα που είναι ασύμβατα με οποιαδήποτε επιστημονική μέθοδο· και δεν το κάναμε μόνο από τις τελευταίες ημέρες του Στάλιν κι έπειτα, αλλά νωρίτερα. Πρώτον, ξέραμε τις απαντήσεις και απλώς τις επιβεβαιώναμε με την έρευνα· δεύτερον, συγχέαμε τη θεωρία με την πολιτική διαμάχη. Και τα δύο αυτά είναι ολέθρια. Λέγαμε, λόγου χάρη, «Ξέρουμε ότι η μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό γίνεται με επανάσταση παντού», επειδή το λέει ο Μαρξ, και επειδή αν δεν ήταν έτσι, τότε η ιστορία θα μπορούσε στο κάτω κάτω να μην προχωρεί με επαναστάσεις αλλά σταδιακά, και θα μπορούσαν να έχουν δίκιο οι σοσιαλδημοκράτες. Επομένως η έρευνά μας θα δείξει (α) ότι η επανάσταση της δεκαετίας του 1640 στη Βρετανία ήταν αστική· (β) ότι πριν από αυτήν η Βρετανία ήταν φεουδαρχική χώρα, και ότι (γ) από εκεί και πέρα είναι χώρα καπιταλιστική. Δεν λέω ότι αυτά τα συμπεράσματα ήταν λαθεμένα, αν και το (β) μού φαίνεται άκρως αμφίβολο· αλλά δεν ήταν τρόπος αυτός για να καταλήξουμε σε αυτά. Τούτο, γιατί αν

αποδεικνυόταν πως τα γεγονότα δεν συμφωνούν με το συμπέρασμα, τότε απλά λέγαμε, στον κόρακα τα γεγονότα.

Υπάρχουν ιστορικοί λόγοι που το λέγαμε αυτό, λόγοι που ανάγονται πριν το 1914, αλλά αυτοί δεν μας αφορούν αυτή τη στιγμή. Και είτε τα γεγονότα βολέψουν τους κομμουνιστές είτε τους σοσιαλδημοκράτες, αυτό δεν έχει καμία σχέση με το μαρξισμό. Το γεγονός ότι οι συνθήκες της βρετανικής εργατικής τάξης δεν επιδεινώνονται απολύτως σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας, βολεύει τους φιλελεύθερους και τους σοσιαλδημοκράτες, αλλά όχι τους επαναστάτες. Θα ήμασταν ανόητοι και όχι μαρξιστές αν, για το λόγο αυτό, αρνούμασταν το γεγονός τούτο. Ο μαρξισμός είναι εργαλείο για να αλλάξουμε τον κόσμο με τη γνώση, την οποία έπειτα χρησιμοποιούμε εμείς ως πολιτικοί. Δεν είναι μέσον για να κερδίζουμε πόντους στην πολιτική διαμάχη. Πολλοί από τους πιο ταλαντούχους παλαιότερους κομμουνιστές μας έχουν χάσει πολύ από το χρόνο τους ως συγγραφείς μαρξιστικής θεωρίας γιατί δεν κατόρθωσαν να τηρήσουν τη διάκριση αυτή.

Πρέπει να επιστρέψουμε στο μαρξισμό ως επιστημονική μέθοδο. Ίσως το πιο ελπιδοφόρο σημάδι της τωρινής παγκόσμιας –και βρετανικής– κατάστασης, που κατά τα άλλα δεν είναι και πολύ ελπιδοφόρα, είναι ότι ολοένα και περισσότεροι μαρξιστές επιστρέφουν στο μαρξισμό με αυτόν τον τρόπο. Και η απόδειξη για το τι μπορεί να επιτευχθεί είναι το γεγονός, ότι ο σοσιαλισμός, ο βασισμένος στο μαρξισμό, έχει κάνει μεγάλη πρόοδο στην υφήλιο, ακόμη και κατά την περίοδο που ο μαρξισμός έκανε ό,τι μπορούσε για να γίνει αναποτελεσματικός.

(1966)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12

Ο Λενιν και η «Εργατικη Αριστοκρατια»

Το ακόλουθο σύντομο δοκίμιο είναι συμβολή στη μελέτη της σκέψης του Λένιν με αφορμή την εκατοστή επέτειο της γέννησής του. Το θέμα είναι κατάλληλο για να το πραγματευθεί βρετανός μαρξιστής, αφού η έννοια μιας «εργατικής αριστοκρατίας» είναι έννοια που είναι σαφές ότι ο Λένιν την άντλησε από την ιστορία του βρετανικού καπιταλισμού του 19ου αιώνα. Οι συγκεκριμένες αναφορές του στην «εργατική αριστοκρατία» σαν στρώμα της εργατικής τάξης φαίνονται αποκλειστικά αντλημένες από τη Βρετανία (αν και στις σημειώσεις του για τον ιμπεριαλισμό επισημαίνει παρόμοια φαινόμενα και στα «λευκά» μέρη της Βρετανικής Αυτοκρατορίας). Ο ίδιος ο όρος είναι σχεδόν βέβαιο ότι προέρχεται από ένα χωρίο του Ένγκελς, γραμμένο στα 1885 και αναδημοσιευμένο στην εισαγωγή στην *Κατάσταση της εργατικής τάξης το 1844*, που μιλάει για τα μεγάλα αγγλικά συνδικάτα σαν να αποτελούν «αριστοκρατία μέσα στην εργατική τάξη».

Η ίδια η φράση μπορεί να είναι του Ένγκελς, αλλά η έννοια ήταν γνώριμη στον αγγλικό κοινωνικο-πολιτικό διάλογο ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1880. Γινόταν γενικά δεκτό ότι η εργατική τάξη στη Βρετανία αυτή την περίοδο περιείχε ένα ευνοημένο στρώμα –μειοψηφικό μεν, αλλά αριθμητικά μεγάλο– που συνηθέστατα ταυτιζόταν με τους «μαστόρους» –δηλαδή με τους ειδικευμένους μισθωτούς τεχνίτες και εργάτες– και ειδικά με όσους ήταν οργανωμένοι σε συνδικάτα ή σε άλλες εργατικές οργανώσεις. Με αυτό το νόημα χρησιμοποιούσαν τον όρο και οι ξένοι παρατηρητές, λ.χ. ο Schulze-Gaevernitz, που ο Λένιν τον παραθέτει σε αυτό το θέμα, επικροτώντας τον, στο περίφημο όγδοο κεφάλαιο του *Ιμπεριαλισμού*. Η συμβατική αυτή ταύτιση δεν ήταν ολότελα βάσιμη, αλλά, όπως και η γενικευμένη (general) χρήση της έννοιας ενός ανώτερου στρώματος της εργατικής τάξης, απηχούσε μια προφανή κοινωνική πραγματικότητα. Ούτε ο Μαρξ ούτε ο Ένγκελς ούτε ο Λένιν «επινόησαν» μια εργατική αριστοκρατία. Υπήρχε, και οφθαλμοφανώς, στη Βρετανία στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Επιπλέον, αν υπήρχε οπουδήποτε αλλού, ήταν σαφώς πολύ λιγότερο οφθαλμοφανής ή σημαντική. Ο Λένιν υπέθεσε ότι, μέχρι την περίοδο του ιμπεριαλισμού, δεν υπήρχε πουθενά αλλού.

Η καινοτομία του επιχειρήματος του Ένγκελς βρισκόταν αλλού. Εκείνος υποστήριξε ότι η εργατική αριστοκρατία έγινε δυνατή από το παγκόσμιο βιομηχανικό μονοπώλιο της Βρετανίας, άρα θα εξαφανιζόταν ή θα πιεζόταν να έλθει κοντύτερα στο υπόλοιπο προλεταριάτο με το τέλος αυτού του μονοπωλίου. Ο Λένιν ακολούθησε τον Ένγκελς σε αυτό το θέμα, και μάλιστα στα χρόνια αμέσως πριν από το 1914, όταν το βρετανικό εργατικό κίνημα ριζοσπαστικοποιούνταν, εκείνος είχε την τάση να τονίζει το δεύτερο μισό από το επιχείρημα του Ένγκελς, λ.χ. στα άρθρα του *Αγγλικές διαμάχες για την πολιτική των Φιλελεύθερων Εργατικών* (1912), *Το βρετανικό εργατικό κίνημα στα 1912*, και *Στην Αγγλία, τα οικτρά αποτελέσματα του οπορτουνισμού* (1913). Ενώ δεν αμφέβαλλε ούτε στιγμή για το ότι η εργατική αριστοκρατία ήταν η βάση του οπορτουνισμού και του «φιλελευθερο-εργατισμού», δεν φαινόταν μέχρι στιγμής να δίνει έμφαση στις διεθνείς συνέπειες αυτού του επιχειρήματος. Λόγου χάρη, καθώς φαίνεται δεν το χρησιμοποίησε στην ανάλυσή του για τις κοινωνικές ρίζες του αναθεωρητισμού (βλ. *Μαρξισμός και αναθεωρητισμός*, 1908, και *Διαφορές μέσα στο ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα*, 1910). Εδώ υποστήριξε αντίθετα ότι ο αναθεωρητισμός, όπως ο αναρχοσυνδικαλισμός, οφειλόταν στο ότι συνεχώς δημιουργούνταν, στα περιθώρια του καπιταλισμού, ορισμένα μεσαία στρώματα –μικρά συνεργεία, οικιακοί βοηθοί, κλπ.–, που με τη σειρά τους συνεχώς πέφτουν στις τάξεις του προλεταριάτου, οπότε οι μικροαστικές τάσεις αναπόφευκτα παρεισφρέουν στα προλεταριακά κόμματα.

Το σκεπτικό που άντλησε εκείνος από τη γνώση του για την εργατική αριστοκρατία ήταν σε αυτό το στάδιο κάπως διαφορετικό, και πρέπει να σημειωθεί ότι το διατήρησε, κατά ένα μέρος τουλάχιστον, μέχρι το τέλος της πολιτικής του ζωής. Εδώ είναι ίσως σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι ο Λένιν αντλούσε τις γνώσεις του γι' αυτό το φαινόμενο όχι μόνο από τα γραπτά του Μαρξ και του Ένγκελς, που σχολίαζαν συχνά το βρετανικό εργατικό κίνημα, και από την προσωπική του γνωριμία με μαρξιστές στην Αγγλία (που την επισκέφτηκε έξι φορές ανάμεσα στο 1902 και στο 1911), αλλά επίσης από το πληρέστερο και καλύτερα πληροφορημένο έργο για τα «αριστοκρατικά» συνδικάτα του 19ου αιώνα, τη *Βιομηχανική Δημοκρατία* του Sidney και της Beatrice Webb. Αυτό το σπουδαίο βιβλίο το γνώριζε καλά, αφού το είχε μεταφράσει στην εξορία του στη Σιβηρία. Αυτό, παρεμπιπτόντως, τον έκανε και να αντιληφθεί άμεσα τους δεσμούς ανάμεσα στους βρετανούς φαβιανούς και στον Μπερνστάιν. «Η αρχική πηγή αρκετών από τους ισχυρισμούς και τις ιδέες του Μπερνστάιν», έγραφε εκείνος στις 13 Σεπτεμβρίου του 1899 σε έναν ανταποκριτή (correspondent), «βρίσκεται στα τελευταία βιβλία που έγραψαν οι Webb». Ο Λένιν συνέχισε να παραθέ-

τει πληροφορίες αντλημένες από τους Webb μέχρι πολλά χρόνια αργότερα, και αναφέρεται συγκεκριμένα στη *Βιομηχανική Δημοκρατία* κατά την πορεία της επιχειρηματολογίας του στο *Τι να κάνουμε;*.

Δύο προτάσεις μπορεί να έχουν αντληθεί εν μέρει, ή κατά κύριο λόγο από την εμπειρία της βρετανικής εργατικής αριστοκρατίας. Η πρώτη ήταν ότι «κάθε υποδούλωση στον αυθορμητισμό του εργατικού κινήματος, κάθε υποτίμηση του ρόλου του "συνειδητού στοιχείου", του ρόλου της σοσιαλδημοκρατίας, σημαίνει, είτε μας αρέσει είτε όχι, την αύξηση της επιρροής της αστικής ιδεολογίας στους εργάτες». Η δεύτερη ήταν ότι ένας καθαρά συνδικαλιστικός αγώνας «είναι αναγκαστικά αγώνας σύμφωνα με το επάγγελμα, επειδή οι συνθήκες εργασίας διαφέρουν πάρα πολύ στα διαφορετικά επαγγέλματα, και επομένως η μάχη για να βελτιωθούν οι συνθήκες αυτές μπορεί να διεξαχθεί μόνο σε ό,τι αφορά κάθε επάγγελμα χωριστά» (από το *Τι να κάνουμε;*. Το δεύτερο επιχείρημα υποστηρίζεται με άμεση αναφορά στους Webb).

Η πρώτη από τις προτάσεις αυτές φαίνεται να βασίζεται στην άποψη ότι στον καπιταλισμό η αστική ιδεολογία είναι ηγεμονική, εκτός αν το «συνειδητό στοιχείο» αντενεργεί σε αυτήν προμελετημένα. Αυτή η σπουδαία παρατήρηση μας οδηγεί πολύ πέρα από τα ζητήματα της εργατικής αριστοκρατίας απλώς, και δεν χρειάζεται να την εξετάσουμε παραπέρα εδώ. Η δεύτερη πρόταση συνδέεται στενότερα με την εργατική αριστοκρατία. Σύμφωνα με αυτήν, με δεδομένο το νόμο της «άνισης ανάπτυξης» στον καπιταλισμό – δηλαδή με δεδομένη την ποικιλία των συνθηκών στις διάφορες βιομηχανίες, περιφέρειες κλπ. της ίδιας οικονομίας–, ένα καθαρά «οικονομιστικό» εργατικό κίνημα κατ' ανάγκην τείνει να κατακερματίζει την εργατική τάξη σε «εγωιστικά» («μικροαστικά») τμήματα, που το καθένα επιδιώκει το δικό του συμφέρον, στην ανάγκη συμμαχώντας με τους δικούς του εργοδότες, εις βάρος των υπολοίπων. (Ο Λένιν ανέφερε αρκετές φορές τις «συμμαχίες του Μπίρμπιγχαμ» της δεκαετίας του 1890, απόπειρες για κοινό συνασπισμό συνδικάτου-διοίκησης, για να διατηρηθούν οι τιμές σε διάφορες μεταλλουργίες (metal trades)· είναι σχεδόν βέβαιο πως και αυτήν την πληροφορία την άντλησε από τους Webb). Επομένως, ένα τέτοιο καθαρά «οικονομίστικο» κίνημα κατ' ανάγκην τείνει να διασπά την ενότητα και την πολιτική συνείδηση του προλεταριάτου και να αποδυναμώνει ή να εξουδετερώνει τον επαναστατικό ρόλο του.

Και αυτό το επιχείρημα είναι πολύ γενικό. Μπορούμε να θεωρήσουμε την εργατική αριστοκρατία σαν ειδική περίπτωση αυτού του γενικού τύπου. Ανακύπτει όταν οι οικονομικές περιστάσεις του καπιταλισμού καθιστούν δυνατόν να κάνει αυτός σημαντικές παραχωρήσεις στο προλεταριάτο του, στο

πλαίσιο των οποίων ορισμένα στρώματα εργατών κατορθώνουν, χάρη στην ιδιαίτερη έλλειψη από αυτούς, στην κατάρτισή τους, τη στρατηγική τους θέση, την οργανωτική δύναμή τους κλπ., να εδραιώσουν σημαντικά καλύτερες συνθήκες για τους ίδιους απ' ό,τι για τους υπόλοιπους. Άρα μπορεί να υπάρχουν ιστορικές καταστάσεις, όπως στην Αγγλία στα τέλη του 19ου αιώνα, όπου η εργατική αριστοκρατία ενδέχεται να ταυτίζεται με το ενεργό συνδικαλιστικό κίνημα, όπως υπονοεί μερικές φορές ο Λένιν.

Αν όμως αυτό το επιχείρημα επί της αρχής είναι γενικότερο, δεν μπορεί να υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό που είχε ο Λένιν στο νου του όταν το χρησιμοποιούσε, ήταν η εργατική αριστοκρατία. Ξανά και ξανά τον βλέπουμε να χρησιμοποιεί φράσεις όπως οι ακόλουθες: «το μικροαστικό συντεχνιακό πνεύμα που επικρατεί στην εργατική αριστοκρατία» (*Η συνεδρίαση του γραφείου της Σοσιαλιστικής Διεθνούς*, 1908), «τα αγγλικά συνδικάτα, εσωστρεφή, αριστοκρατικά, φιλισταϊκά κι εγωιστικά», «οι Άγγλοι υπερηφανεύονται για το "πρακτικό πνεύμα" τους και την απέχθειά τους προς τις γενικές αρχές· αυτό είναι έκφραση του συντεχνιακού πνεύματος στο εργατικό κίνημα» (*Αγγλικές διαμάχες για την πολιτική των Φιλελεύθερων Εργατικών*, 1912), και «αυτή η εργατική αριστοκρατία [...] απομονώθηκε από τη μάζα του προλεταριάτου μέσα σε κλειστά, εγωιστικά, συντεχνιακά σωματεία» (*Harry Quelch*, 1913). Επιπλέον, πολύ αργότερα, και σε ένα προσεκτικά μελετημένο προγραμματικό κείμενο – συγκεκριμένα στο *Σχέδιο θέσεων για το αγροτικό ζήτημα, για το δεύτερο συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς* (1920), η συσχέτιση γίνεται σαφέστατα:

> «Οι βιομηχανικοί εργάτες δεν μπορούν να εκπληρώσουν την κοσμοϊστορική τους αποστολή να απελευθερώσουν την ανθρωπότητα από το ζυγό του κεφαλαίου και από τους πολέμους, αν οι εργάτες αυτοί ενδιαφέρονται αποκλειστικά για τη στενή συντεχνία τους, για τα στενά επαγγελματικά τους συμφέροντα, και περιορίζονται αυτάρεσκα στο να φροντίζουν και να νοιάζονται για να βελτιώσουν τις δικές τους, μερικές φορές ανεκτές, μικροαστικές συνθήκες. Αυτό ακριβώς συμβαίνει μέσα σε πολλές προηγμένες χώρες, στην "εργατική αριστοκρατία" που χρησιμεύει ως βάση των δήθεν σοσιαλιστικών κομμάτων της Δεύτερης Διεθνούς».

Αυτό το παράθεμα, που συνδυάζει τις πρώιμες και τις ύστερες ιδέες του Λένιν για την εργατική αριστοκρατία, μας οδηγεί με φυσικό τρόπο από τις μεν στις δε. Αυτά τα ύστερα κείμενα είναι γνωστά σε όλους τους μαρξιστές. Χρονολογούνται κυρίως στην περίοδο 1914-1917, και αποτελούν μέρος της προσπάθειας του Λένιν να δώσει συνεκτική μαρξιστική εξήγηση για το ξέσπασμα του πολέμου και ιδιαίτερα για την ταυτόχρονη και τραυματι-

κή κατάρρευση της Δεύτερης Διεθνούς και των περισσότερων κομμάτων που την συναποτελούσαν. Διατυπώνονται πληρέστερα στο περίφημο όγδοο κεφάλαιο του *Ιμπεριαλισμού*, και στο άρθρο «Ο ιμπεριαλισμός και η διάσπαση του σοσιαλισμού», που γράφτηκε λίγο αργότερα (φθινόπωρο του 1916) και το συμπληρώνει.

Η επιχειρηματολογία του *Ιμπεριαλισμού* είναι πασίγνωστη, αλλά τα σχόλια του άρθρου «Ο ιμπεριαλισμός και η διάσπαση» δεν είναι τόσο πλατιά γνωστά. Σε αδρές γραμμές το επιχείρημα έχει ως εξής. Χάρη στην ιδιαίτερη θέση του βρετανικού καπιταλισμού –«τεράστιες αποικιακές κτήσεις και μονοπωλιακή θέση στις παγκόσμιες αγορές»–, η βρετανική εργατική τάξη, από τα μέσα του 19ου αιώνα κιόλας, έτεινε να διαιρεθεί σε μια ευνοημένη μειοψηφία εργατών αριστοκρατών και σε ένα πολύ πλατύτερο χαμηλότερο στρώμα. Το ανώτερο στρώμα «γίνεται αστικό», ενώ ταυτόχρονα «ένα τμήμα του προλεταριάτου αφήνεται να το καθοδηγούν άνθρωποι που τους έχει αγοράσει η αστική τάξη, ή τουλάχιστον είναι στην υπηρεσία της». Στην εποχή του ιμπεριαλισμού, ό,τι ήταν άλλοτε ένα καθαρά βρετανικό φαινόμενο τώρα απαντά σε όλες τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις. Ως εκ τούτου ο καιροσκοπισμός, που εκφυλίζεται σε σοσιαλ-σωβινισμό, χαρακτήρισε όλα τα ηγετικά κόμματα της Δεύτερης Διεθνούς. Ωστόσο, «ο καιροσκοπισμός δεν μπορεί τώρα να θριαμβεύσει μέσα στο εργατικό κίνημα καμιάς χώρας επί δεκαετίες, όπως θριάμβευσε στην Αγγλία», γιατί το παγκόσμιο μονοπώλιο τώρα πρέπει να μοιραστεί ανάμεσα σε αρκετές ανταγωνιστικές χώρες. Αυτός ο ιμπεριαλισμός, ενώ γενικεύει το φαινόμενο της εργατικής αριστοκρατίας, παρέχει επίσης τους όρους για την εξαφάνισή της.

Τα σχετικά σύντομα χωρία του *Ιμπεριαλισμού* αναπτύσσονται, σε μάλλον πληρέστερη επιχειρηματολογία, στο άρθρο «Ο ιμπεριαλισμός και η διάσπαση». Η ύπαρξη μιας εργατικής αριστοκρατίας εξηγείται από τα υπερκέρδη του μονοπωλίου, που επιτρέπει στους καπιταλιστές «να αφιερώσουν ένα μέρος τους (και μάλιστα όχι και μικρό!) για να δωροδοκήσουν τους δικούς τους εργάτες, για να δημιουργήσουν κάτι σαν συμμαχία ανάμεσα στους εργάτες ενός δεδομένου έθνους και στους καπιταλιστές τους, ενάντια στις άλλες χώρες». Αυτή η «δωροδοκία» γίνεται μέσα από τα τραστ, την οικονομική ολιγαρχία, τις υψηλές τιμές, κλπ. (δηλαδή κάτι σαν κοινά μονοπώλια, ανάμεσα σε έναν δεδομένο καπιταλισμό και τους εργάτες του). Το ποσό τής εν δυνάμει δωροδοκίας είναι σημαντικό –ο Λένιν υπολόγιζε πως είναι ίσως εκατό εκατομμύρια φράγκα στο δισεκατομμύριο– και το ίδιο είναι το στρώμα που επωφελείται από αυτήν. Ωστόσο, «το ερώτημα, πώς μοιράζεται αυτό το δωράκι ανάμεσα σε εργατικούς υπουργούς, «εργατικούς αντιπροσώπους [...] εργάτες μέλη των επιτροπών της πολεμικής βιομηχανίας,

σε εργατικά στελέχη, σε εργάτες οργανωμένους σε στενά συντεχνιακά σωματεία, υπαλλήλους γραφείων, κλπ. κλπ., είναι δευτερεύον». Η υπόλοιπη επιχειρηματολογία, με εξαιρέσεις που θα τις επισημάνουμε παρακάτω, αναπτύσσει αλλά δεν αλλάζει ουσιαστικά την επιχειρηματολογία του *Ιμπεριαλισμού*.

Είναι ουσιαστικό να θυμηθούμε ότι η ανάλυση του Λένιν προσπαθούσε να εξηγήσει μια ειδική ιστορική κατάσταση –την κατάρρευση της Δεύτερης Διεθνούς– και να στηρίξει ειδικά πολιτικά συμπεράσματα που αντλούσε εκείνος από αυτήν. Εκείνος υποστήριξε, πρώτον, ότι αφού ο καιροσκοπισμός και ο σοσιαλ-σωβινισμός αντιπροσώπευε μόνο μια μειοψηφία του προλεταριάτου, οι επαναστάτες πρέπει «να κατέβουν χαμηλότερα και βαθύτερα, στις πραγματικές μάζες» και, δεύτερον, ότι τα «αστικά εργατικά κόμματα» είχαν πια αμετάκλητα πουληθεί στην αστική τάξη, και ούτε θα εξαφανίζονταν πριν από την επανάσταση, ούτε θα «επέστρεφαν» με κάποιον τρόπο στο επαναστατικό προλεταριάτο, αν και μπορεί να «ορκίζονταν στο όνομα του Μαρξ» οποτεδήποτε ο μαρξισμός ήταν δημοφιλής στους εργάτες. Άρα οι επαναστάτες έπρεπε να απορρίψουν μια επίπλαστη ενότητα ανάμεσα στο επαναστατικό προλεταριακό και στο καιροσκοπικό φιλισταϊκό ρεύμα μέσα στο εργατικό κίνημα. Με δυο λόγια, το διεθνές κίνημα έπρεπε να διασπαστεί, ούτως ώστε ένα κομμουνιστικό εργατικό κίνημα να αντικαταστήσει το σοσιαλδημοκρατικό.

Αυτά τα συμπεράσματα ίσχυαν για μια ειδική ιστορική κατάσταση, αλλά η ανάλυση που τα στήριζε ήταν γενικότερη. Αφού ήταν μέρος μιας ειδικής πολιτικής πολεμικής καθώς και μιας ευρύτερης ανάλυσης, κάποιες αμφισημίες στην επιχειρηματολογία του Λένιν γύρω από τον ιμπεριαλισμό και την εργατική αριστοκρατία δεν χρειάζεται να τις ερευνήσουμε εξονυχιστικά. Όπως είδαμε, και ο ίδιος παραμέρισε ορισμένες πτυχές της ως «δευτερεύουσες». Παρόλα αυτά, η επιχειρηματολογία είναι από κάποιες απόψεις ασαφής ή αμφίσημη. Οι περισσότερες δυσκολίες της προκύπτουν από την επιμονή του Λένιν ότι είναι και δεν μπορεί παρά να είναι μειοψηφία ή, ακόμη, όπως ενίοτε υπονοεί για λόγους πολεμικής, ελάχιστη μειοψηφία σε αντίθεση με τις μάζες, οι οποίες δεν «έχουν μολυνθεί με αστικό καθωσπρεπισμό» και στις οποίες πρέπει να απευθυνθούν οι μαρξιστές, γιατί «αυτή είναι η ουσία της μαρξικής τακτικής».

Κατά πρώτο λόγο, είναι προφανές ότι η διεφθαρμένη μειοψηφία θα μπορούσε να είναι, ακόμη και με βάση τις παραδοχές του Λένιν, αριθμητικά μεγάλο τμήμα της εργατικής τάξης και ακόμη μεγαλύτερο τμήμα του οργανωμένου εργατικού κινήματος. Ακόμη κι αν ανερχόταν μόνο στο 20% του προλεταριάτου, όπως οι εργατικές οργανώσεις της Αγγλίας στα τέλη του

19ου αιώνα ή στη Γερμανία του 1914 (τα παραδείγματα είναι του Λένιν), δεν ήταν δυνατόν απλώς να τη διαγράψουμε πολιτικά, και ο Λένιν ήταν πολύ προσγειωμένος για να κάνει κάτι τέτοιο. Εξ ου και ένας κάποιος δισταγμός στις εκφράσεις του. Δεν ήταν η εργατική αριστοκρατία καθαυτή, αλλά μόνο «ένα στρώμα» της, που είχε λιποτακτήσει οικονομικά προς την αστική τάξη («Ο ιμπεριαλισμός και η διάσπαση»). Δεν είναι ξεκάθαρο ποιο στρώμα. Οι μόνοι τύποι εργατών που αναφέρονται συγκεκριμένα είναι τα στελέχη, οι πολιτικοί χλπ. των ρεφορμιστικών εργατικών κινημάτων. Αυτές είναι όντως μειοψηφίες –ελάχιστες μειοψηφίες– διεφθαρμένες και ενίοτε απροκάλυπτα πουλημένες στην αστική τάξη, αλλά δεν εξετάζεται το ερώτημα γιατί αποσπούν την υποστήριξη των οπαδών τους.

Κατά δεύτερο λόγο, η θέση της μάζας των εργατών αφήνεται διφορούμενη. Είναι σαφές ότι ο μηχανισμός για την εκμετάλλευση ενός μονοπωλίου αγορών, που ο Λένιν τον θεωρεί τη βάση του «οπορτουνισμού», λειτουργεί με τρόπους που δεν μπορούν να περιορίσουν τα οφέλη της σε ένα μόνο στρώμα της εργατικής τάξης. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι αυτό το «κάτι σαν συμμαχία» ανάμεσα στους εργάτες του δεδομένου έθνους και στους καπιταλιστές του ενάντια στις άλλες χώρες (για την οποία ο Λένιν φέρνει το παράδειγμα των «Συμμαχιών του Μπίρμπιγχαμ» των Webb) συνεπάγεται κάποια οφέλη για όλους τους εργάτες, αν και προφανώς πολύ μεγαλύτερα για την, ανάμεσά τους, καλά οργανωμένη και στρατηγικά ισχυρή εργατική αριστοκρατία. Είναι όντως αλήθεια ότι το παγκόσμιο μονοπώλιο του βρετανικού καπιταλισμού του 19ου αιώνα μπορεί να μην έφερε σημαντικά οφέλη στα χαμηλότερα προλεταριακά στρώματα, ενώ έφερε σημαντικά οφέλη στην εργατική αριστοκρατία. Όμως αυτό έγινε επειδή στις συνθήκες του ανταγωνιστικού, φιλελεύθερου «laissez faire» καπιταλισμού και του πληθωρισμού δεν υπήρχε κανένας άλλος μηχανισμός πέρα από την αγορά (συμπεριλαμβανομένων των συλλογικών διαπραγματεύσεων από τις ελάχιστες προλεταριακές ομάδες που ήταν σε θέση να τις εφαρμόσουν) για να διανεμηθούν τα οφέλη του παγκόσμιου μονοπωλίου στους βρετανούς εργάτες.

Όμως στις συνθήκες του ιμπεριαλισμού και του μονοπωλιακού καπιταλισμού αυτό δεν ίσχυε πια. Τα τραστ, η διατήρηση των τιμών,[1] οι «συμμαχίες» όντως παρείχαν ένα μέσο για να διανέμονται οι παραχωρήσεις γενικότερα στους εργάτες που επηρεάζονταν. Επιπλέον, ο ρόλος του κράτους άλλαζε, όπως ήταν ενήμερος ο Λένιν. Ο «λοϋνττζωρτζισμός» (που τον με-

1. «Συμφωνία μεταξύ του πωλητή και του αγοραστή, βάσει της οποίας ο δεύτερος αναλαμβάνει την υποχρέωση να μην πουλάει σε τιμές κατώτερες από εκείνες που έχουν καθοριστεί από το εργοστάσιο», Γ. Δεσποτή, *Σύγχρονο αναλυτικό αγγλοελληνικό λεξικό διεθνών εμπορικών και οικονομικών όρων*, εκδόσεις ΡΙΜ, Αθήνα 2003-2004 [Σ.τ.Μ.].

λετά με μεγάλη διορατικότητα στο «Ο ιμπεριαλισμός και η διάσπαση») στόχευε «στο να εξασφαλίζει αρκετά σημαντικά δωράκια για τους υπάκουους εργάτες, με τη μορφή κοινωνικών μεταρρυθμίσεων (ασφάλιση, κλπ.)». Είναι ολοφάνερο ότι αυτές οι μεταρρυθμίσεις ήταν πιθανό να ωφελήσουν τους «μη αριστοκράτες» εργάτες σχετικά περισσότερο απ' όσο τους «αριστοκράτες», που ήταν ήδη σε άνετη κατάσταση.

Τέλος, η θεωρία του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό υποστηρίζει ότι «η δράκα των πλουσιότερων, προνομιούχων εθνών» μετατράπηκαν σε «παράσιτα πάνω στο σώμα της υπόλοιπης ανθρωπότητας», δηλαδή σε συλλογικούς εκμεταλλευτές, και προτείνει μια διαίρεση του κόσμου σε έθνη «εκμεταλλευτές» και σε «προλεταριακά» έθνη. Ήταν δυνατόν τα οφέλη από μια τέτοια συλλογική εκμετάλλευση να περιορίζονται ολωσδιόλου σε ένα προνομιούχο στρώμα του μητροπολιτικού προλεταριάτου; Ο Λένιν είχε ήδη πλήρη επίγνωση του ότι το ρωμαϊκό προλεταριάτο ήταν συλλογικά παρασιτική τάξη. Γράφοντας σχετικά με το συνέδριο της Διεθνούς στη Στουτγάρδη, το Νοέμβριο του 1907, παρατηρούσε τα εξής:

> «Η τάξη εκείνων που δεν κατέχουν τίποτε αλλά ούτε εργάζονται είναι ανίκανη να ανατρέψει τους εκμεταλλευτές. Μόνο η προλεταριακή τάξη, που συντηρεί ολόκληρη την κοινωνία, έχει την ισχύ να επιφέρει μια πετυχημένη κοινωνική επανάσταση. Και τώρα βλέπουμε ότι, ως αποτέλεσμα μιας εκτεταμένης αποικιακής πολιτικής, το ευρωπαικό προλεταριάτο έχει φτάσει εν μέρει σε τέτοια κατάσταση που δεν είναι η δική του εργασία που συντηρεί ολόκληρη την κοινωνία, αλλά αυτή των λαών των αποικιών που είναι σχεδόν υποδουλωμένοι [...] Σε ορισμένες χώρες αυτές οι περιστάσεις δημιουργούν την υλική και οικονομική βάση για να μολύνουν το προλεταριάτο της μίας ή της άλλης χώρας με αποικιοκρατικό σωβινισμό· φυσικά αυτό μπορεί ίσως να είναι μόνο παροδικό φαινόμενο, αλλά πρέπει παρόλα αυτά να αναγνωρίσουμε το κακό και να κατανοήσουμε τις αιτίες του...».

Ο Μαρξ αναφερόταν συχνά σε μια πολύ σημαντική ρήση του Sismondi, που έλεγε ότι οι προλετάριοι του αρχαίου κόσμου ζούσαν σε βάρος της κοινωνίας, ενώ η νεότερη κοινωνία ζει σε βάρος των προλεταρίων» (1907). Εννέα χρόνια αργότερα, στο πλαίσιο μιας κατοπινής συζήτησης, «Ο ιμπεριαλισμός και η διάσπαση» υπενθυμίζει ξανά ότι «το ρωμαϊκό προλεταριάτο ζούσε σε βάρος της κοινωνίας».

Η ανάλυση του Λένιν για τις κοινωνικές ρίζες του ρεφορμισμού συχνά παρουσιάζεται σαν να πραγματευόταν μόνο το σχηματισμό μιας εργατικής αριστοκρατίας. Φυσικά είναι αναντίρρητο ότι ο Λένιν τόνισε αυτή την πλευ-

ρά της ανάλυσής του πολύ περισσότερο από κάθε άλλην και, για τους σκοπούς της πολιτικής επιχειρηματολογίας, σχεδόν αποκλείοντας κάθε άλλη. Είναι επίσης ξεκάθαρο ότι δίσταζε να δώσει συνέχεια σε άλλα μέρη της ανάλυσής του, που φαίνονταν να μην έχουν καμία σχέση με την πολιτική επισήμανση την οποία τότε ενδιαφερόταν τα μέγιστα να κάνει. Ωστόσο, η προσεκτική ανάγνωση των γραπτών του δείχνει ότι όντως έλαβε υπόψη άλλες πτυχές του προβλήματος, και ότι είχε επίγνωση των δυσκολιών μιας υπερβολικά μονόπλευρης «εργατοαριστοκρατικής» θεώρησης. Σήμερα, οπότε είναι δυνατόν να διαχωρίσουμε στην επιχειρηματολογία του Λένιν ό,τι έχει διαρκή σημασία από ό,τι απηχεί τα όρια της ενημέρωσής του ή τις απαιτήσεις μιας ειδικής πολιτικής κατάστασης, είμαστε σε θέση να δούμε τα γραπτά του από ιστορική σκοπιά.

Αν προσπαθήσουμε να κρίνουμε το έργο του για την «εργατική αριστοκρατία» από αυτή τη σκοπιά, μπορεί ενδεχομένως να πούμε ότι τα γραπτά του το 1914-1916 είναι κάπως λιγότερο ικανοποιητικά απ' ό,τι η βαθιά συλλογιστική που εκείνος ακολούθησε με συνέπεια από το *Τι να κάνουμε;* μέχρι το *Σχέδιο θέσεων για το αγροτικό ζήτημα* το 1920. Πραγματικά, αν και μεγάλο μέρος της ανάλυσης μιας «εργατικής αριστοκρατίας» είναι εφαρμόσιμο στην περίοδο του ιμπεριαλισμού, το κλασικό (βρετανικό) πρότυπο γι' αυτήν από τον 19ο αιώνα, που αποτέλεσε τη βάση των σκέψεων του Λένιν για το θέμα αυτό, είχε πάψει να αποτελεί επαρκή οδηγό για το ρεφορμισμό του βρετανικού, τουλάχιστον, κινήματος ήδη το 1914, αν και ως στρώμα της εργατικής τάξης ήταν πιθανόν στο απόγειό της, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Από την άλλη πλευρά, η γενικότερη επιχειρηματολογία για τους κινδύνους του «αυθορμητισμού» και του «εγωιστικού» οικονομισμού στο συνδικαλιστικό κίνημα, αν και επεξηγείται με το ιστορικό παράδειγμα της βρετανικής εργατικής αριστοκρατίας κατά το τέλος του 19ου αιώνα, διατηρεί όλη τη βαρύτητά της. Είναι όντως μία από τις θεμελιακότερες και διαχρονικά διαφωτιστικές συμβολές του Λένιν στο μαρξισμό.

(1970)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13

ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΣ

Η ιστορία των ιδεών είναι δελεαστικό θέμα για το διανοούμενο, γιατί στο κάτω κάτω έχει να κάνει με τη δική του τέχνη. Είναι επίσης θέμα άκρως παραπλανητικό και προκαλεί σύγχυση, ειδικά μάλιστα όταν εμπλέκονται τα επενδεδυμένα συμφέροντα, η πρακτική πολιτική ή άλλα μη θεωρητικά ζητήματα. Κανείς δεν πρόκειται να καταλάβει το σχίσμα ανάμεσα στην ανατολική και στη δυτική εκκλησία μόνο από την άποψη του θεολογικού διαλόγου, ούτε θα περιμένει από μια καθαρά διανοητική ιστορία της διαμάχης για τα τσιγάρα και τον χαρκίνο των πνευμόνων να αποκαλύψει οτιδήποτε πέρα από τη δύναμη της προκατάληψης και της αυταπάτης. Η περίφημη υπόμνηση του Μαρξ, ότι δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει την υλική τους ύπαρξη αλλά το αντίστροφο, ποτέ δεν είναι περισσότερο καίρια απ' όσο όταν ο έντυπος λόγος φαίνεται να είναι η πρωταρχική πραγματικότητα, μολονότι στην ουσία, αν δεν ήταν ορισμένα πρακτικά φαινόμενα, αυτός δεν θα υπήρχε, ούτε θα ήταν σημαντικός. Δεν ήταν οι διανοητικές αρετές της *Γενικής θεωρίας του χρήματος* του Κέυνς αυτό που νίκησε την ορθοδοξία του Υπουργείου Οικονομικών, αλλά η μεγάλη ύφεση και τα πρακτικά της επακόλουθα.

Ο «αναθεωρητισμός» στην ιστορία του σοσιαλιστικού και του κομμουνιστικού κινήματος είναι ένα ιδιαίτερα καλό παράδειγμα των κινδύνων από μια απομονωμένη ιστορία των ιδεών, γιατί ήταν ανέκαθεν σχεδόν αποκλειστικά υπόθεση των διανοούμενων. Όμως είναι περιβόητο πως ο αριθμός των άρθρων, των βιβλίων και των συγγραφέων που παράγονται από μια πολιτική τάση, είναι κακό μέτρο της πρακτικής της σπουδαιότητας, παρεκτός φυσικά ανάμεσα στους διανοούμενους. Ο συντεχνιακός σοσιαλισμός, ένα πιστεύω που έχει διατυπωθεί με σαφήνεια και έχει πολλές φορές περιγραφεί, αξίζει στην καλύτερη περίπτωση μια υποσημείωση στην πραγματική ιστορία του βρετανικού εργατικού κινήματος. Ο τροτσκισμός στη Σοβιετική Ρωσία της δεκαετίας του '20 είχε πιο πολυάριθμους και ικανότερους εκπροσώπους από τη «δεξιά παρέκκλιση», αλλά οι πραγματικοί υποστηρικτές του ανάμεσα στα κομματικά στελέχη έξω από τα πανεπιστήμια ήταν σχεδόν σίγουρα πολύ λιγότεροι. Αντίστροφα φυσικά, ούτε ο αριθμός ούτε η φύ-

ση των επιχειρημάτων που χρησιμοποιούνται από τους θεωρητικούς μάς λένε και πολλά για τα πραγματικά κινήματα με τα οποία ενδέχεται να συνδέονται.

Το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα καταδίκασε τον Μπερνστάιν σχεδόν ομόφωνα, αλλά στην πραγματικότητα η πολιτική των ρεφορμιστών ηγετών του ήταν αν μη τι άλλο μετριοπαθέστερη από αυτήν που υποδείκνυε εκείνος. Οι ούγγροι αναθεωρητές του 1956 ισχυρίζονταν ότι επιστρέφουν σε έναν καθαρότερο και δημοκρατικότερο λενινισμό, αλλά, όπως τονίζει σωστά ο W. Griffith σε μία από τις ελάχιστες χρήσιμες συμβολές στο θέμα, στο συμπόσιο του Κογκρέσου για την Πολιτιστική Ελευθερία, *Αναθεωρητισμός*,[1] η πραγματική κατεύθυνση των συμβάντων στην Ουγγαρία, στη διάρκεια εκείνων των πολυτάραχων ημερών, πόρρω απείχε από οποιοδήποτε είδος λενινισμού. Με δυο λόγια, μια μελέτη του «αναθεωρητισμού», που είναι κυρίως, όπως ισχυρίζεται το εν λόγω βιβλίο, ένα σύνολο από «δοκίμια στην ιστορία των μαρξιστικών ιδεών», είναι πιθανό μάλλον να φέρει σύγχυση παρά να φωτίσει τα πράγματα.

Αυτό δεν σημαίνει πως αρνούμαστε το ενδιαφέρον της μελέτης των ιδεών καθ' εαυτές, αν και ακόμη και σε αυτή την εξειδικευμένη και εκλεπτυσμένη ατμόσφαιρα πρέπει να φυλαγόμαστε από τους κινδύνους του επαγγέλματος, τόσο των θεωρητικών όσο και των κυνηγών των αιρέσεων: τον κίνδυνο να υπερτιμήσουμε τη σαφήνεια και την ακαταμάχητη δύναμη των διανοητικών εννοιών. Οι ικανότητες του ανθρώπινου πνεύματος, αν του δοθεί επαρκές κίνητρο, να προσθέσει σχεδόν οποιαδήποτε πρακτική κατασκευή σε οποιαδήποτε σχεδόν θεωρία, εύκολα υποτιμώνται. Μπορεί να φαίνεται δύσκολο να μετατρέψει κανείς το μαρξισμό, τη συγκεκριμένη επαγγελία της επανάστασης του προλεταριάτου, σε ιδεολογία βαθμιαίας προόδου (gradualism) ή αστικού φιλελευθερισμού. Όμως πλήθος από δυτικούς σοσιαλδημοκράτες μαρξιστές έκαναν το πρώτο, υποστηρίζοντας ότι δεν είχε έλθει ακόμη ο καιρός για επανάσταση, επειδή ο καπιταλισμός δεν είχε φθάσει ακόμη στην τελική του πόλωση, και οι ρώσοι «νόμιμοι μαρξιστές» (που μόλις και αναφέρονται σε αυτό) έκαναν το δεύτερο, χρησιμοποιώντας το επιχείρημα του Μαρξ ότι υπάρχει μια φάση της ιστορικής εξέλιξης (συγκεκριμένα, η τωρινή) στην οποία ο φιλελεύθερος καπιταλισμός είναι προοδευτικός και πρέπει να ενθαρρυνθεί. Υπήρχαν ιστορικοί λόγοι και για τις δύο αυτές φαινομενικά στρεβλές μεθοδεύσεις: η δύναμη του μαρξιστικού θεωρητικού πλαισίου στα ευρωπαικά εργατικά κινήματα, που οι κατά τόπους θιασώτες της βαθμιαίας προόδου (αντίθετα από τους βρετανούς φαβιανούς) ήταν απρό-

1. Leopold Labedz (επιμ.), *Revisionism. Essays on the History of Marxist Ideas*. Λονδίνο 1962.

θυμοι να εγκαταλείψουν, ή η απουσία οποιασδήποτε ισχυρής διανοητικής παράδοσης στη Ρωσία, που να επέτρεπε στους επιχειρηματίες να έχουν αυτοπεποίθηση και να αισθάνονται κοινωνικά χρήσιμοι, έστω και για περιορισμένο χρονικό διάστημα, ιστορικά. Παρόλα αυτά, το φαινόμενο μιας θεωρίας που μετατρέπεται, χωρίς πολλές εμφανείς τροποποιήσεις, σχεδόν στο αντίθετό της, πρέπει να παραδειγματίζει τον παθιασμένο ιστορικό των καθαρών θεωρήσεων, καθώς και όσους πιστεύουν στο post hoc, propter hoc.[2]

Είναι πρόδηλα επικίνδυνο να συγχέουμε το πλαίσιο μιας ιδέας με τα επακόλουθά της. Έτσι γνωρίζουμε ότι η «εγελιανή» τάση στην πρώιμη μαρξιστική ανάλυση (η «αλλοτρίωση») έχει ασκήσει μεγάλη έλξη στους αναθεωρητές της δεκαετίας του '50. Τους επιτρέπει να επινοήσουν ένα επιχείρημα κατά του καπιταλισμού, της «αλλοτριωτικής κοινωνίας», ενώ ταυτόχρονα τονίζει τις ανθρωπιστικές πλευρές του Μαρξ, το ηθικό πάθος του και το ενδιαφέρον του για την ελευθερία. Ωστόσο, όπως τονίζει ο Daniel Bell, αυτό το επιχείρημα είναι σχετικά νέο. Τη δεκαετία του '30 η «αλλοτρίωση» έπαιζε αμελητέο ρόλο ή απουσίαζε από τη μαρξιστική επιχειρηματολογία, και των ορθόδοξων και των ετερόδοξων (dissidents), και η απομάκρυνση από τον Χέγκελ, που σώζεται στη *Σύντομη Ιστορία του ΚΚΣΕ*, πέρασε με ελάχιστα σχόλια. Επιπλέον, οι ελάχιστοι εγελιανοί μαρξιστές ή σχεδόν μαρξιστές ήταν είτε έξω από τα πολιτικά και την κομματική πάλη, όπως ο Ernst Bloch και η ομάδα της Φρανκφούρτης, είτε, όπως ο Λούκατς και ο Λεφέβρ, πιστοί σταλινικοί κομμουνιστές. Αντίστροφα, αν ο ανορθόδοξος ή «φιλελεύθερος» μαρξισμός, ή μαρξισμός «της βαθμιαίας μετάβασης», είχε καν ιδεολογικές συγγένειες, αυτές ήταν (όπως με τον Μπερνστάιν, τους «νόμιμους μαρξιστές» και αργότερα τον Κολακόφσκι) καντιανές και όχι εγελιανές· τάση που ούτε καν μνημονεύεται στο βιβλίο αυτό.

Είναι επομένως πιθανόν ότι αυτό που προσήλκυσε τους «αναθεωρητές» στον εγελιανό Μαρξ δεν ήταν τόσο ό,τι έμελλαν αυτοί να βρουν σε εκείνον τη δεκαετία του '50 –τα συμπεράσματα του ίδιου του Λούκατς από εκείνον ήταν κάθε άλλο παρά φιλελεύθερα–, αλλά το γεγονός ότι εκείνος οριζόταν ως ετερόδοξος, και ότι οι υπέρμαχοί του, εκτεθειμένοι στη θύελλα των επικρίσεων των κομματικών κονδυλοφόρων, προσήλκυσαν για το λόγο αυτό τους νέους με κριτική σκέψη. Το να ερμηνεύσουμε ως «αναθεωρητισμό» τον Μαρξ του 1844 ή τον Λούκατς του 1923 είναι εκ των υστέρων γνώση, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' όσο φαίνονται να συναισθάνονται είτε οι ορθόδοξοι είτε οι συγγραφείς αυτού του τόμου. Είναι επίσης υπεραπλούστευση της διεργασίας μέσω της οποίας οι ιδέες, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο

2. «Μετά το τάδε, άρα εξαιτίας του τάδε» [Σ.τ.Μ.].

κατάλληλες για το σκοπό αυτό, προσαρμόζονται σε ορισμένες πολιτικές στάσεις, γιατί η στάση απαιτεί την ιδέα, και όχι το αντίστροφο.

Αυτές οι μεθοδεύσεις του βιβλίου τούτου δεν είναι οι μόνες που πιθανόν να φέρουν σύγχυση σε όποιον αναγνώστη του ζητά κυρίως να ανακαλύψει πού αναφέρεται ο όρος «αναθεωρητισμός» ως ιστορικό φαινόμενο. Αν και δεν θα το φανταζόταν κανείς, κρίνοντας από ένα συμπόσιο που απλώνεται αμερόληπτα στον Μπερνστάιν και τον Τρότσκι, στον Μπουχάριν και τον Όττο Μπάουερ, την Λούξεμπουργκ, τον Πλεχάνωφ, τον Ντεμπόριν, τον Λούκατς και τον Τίτο, ωστόσο, ιστορικά, ο «αναθεωρητισμός» απαρτίζεται από δύο σχετικά σύντομες περιόδους της ιστορίας των θεωριών (doctrinal history) του μαρξισμού, τη μία γύρω στα τέλη του περασμένου [: 19ου] αιώνα, και την άλλη από τη δεκαετία του '50 και εξής. Και οι δύο έχουν ορισμένα κοινά. Και οι δύο εμφανίστηκαν σε εποχές που η πορεία των γεγονότων –ιδιαίτερα η δύναμη και η ευημερία του καπιταλισμού στο δυτικό κόσμο– φαινόταν να θέτει σε σοβαρή αμφισβήτηση τις προβλέψεις για την επικείμενη κατάλυσή του, στις οποίες πίστευαν οι μαρξιστές, άρα και τη γενική ανάλυση που πάνω της αυτές εθεωρείτο ότι βασίζονταν. Και οι δύο λοιπόν συνδέονταν με μια «κρίση στο μαρξισμό» (ο όρος πλάστηκε από τον Τ. Γ. Μάζαρυκ το 1897), δηλαδή με προσπάθειες να τον αναθεωρήσουν ή να τον συμπληρώσουν, ή να αναζητήσουν ικανοποιητικές ή ρεαλιστικές βάσεις για τη σοσιαλιστική δράση. Και οι δύο αυτές περίοδοι δισταγμού αποδείχθηκαν προσωρινές, αλλά όσο διήρκεσαν, περιορίζονταν κυρίως στις χώρες όπου οι παλαιού τύπου επαναστατικές προοπτικές του μαρξισμού είχαν γίνει δυσδιάκριτες ή κενός λόγος. Οι χώρες όπου δεν συνέβαινε αυτό, παρέμειναν κατά μέγα μέρος απρόσβλητες.

Όπως στα 1896-1905 οι Ρώσοι, οι Πολωνοί, οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι ήταν οι σθεναρότεροι υπερασπιστές των παλαιών αληθειών της ταξικής πάλης και των επαναστατικών βημάτων προς τα εμπρός, έτσι και τη δεκαετία του '50 η Ασία, η Αφρική και η Λατινική Αμερική παρέμειναν εν πολλοίς αδιατάρακτες από τα συμβάντα που συγκλόνιζαν τα Κομμουνιστικά Κόμματα της Ευρώπης. Σε αυτές τις χώρες είναι που οι Κινέζοι, οι τωρινοί υπερασπιστές της παλιάς αλήθειας ενάντια στο νέο αραίωμά της, έχουν αναζητήσει ή έχουν βρει τους περισσότερους υποστηρικτές τους μέσα στα Κομμουνιστικά Κόμματα.

Επιπλέον, και στις δύο περιπτώσεις η ταμπέλα «αναθεωρητισμός» χρησιμοποιήθηκε ή θα έπρεπε να χρησιμοποιείται όχι, όπως υπονοεί ο επιμελητής του εν λόγω τόμου, για όλες τις ανεπίσημες παρεκκλίσεις από την καθιερωμένη μαρξιστική ορθοδοξία, αλλά μόνο για έναν τύπο: αυτόν που στην πολιτική τοπογραφία του σοσιαλισμού εντοπιζόταν στα δεξιά. Αυτό

ήταν σαφέστατο στα 1900, όταν ο «αναθεωρητισμός» σήμαινε το μαρξιστικό φαβιανισμό του Μπερνστάιν και είχε πλαστεί για να τον χαρακτηρίσει. Δεν ήταν τόσο σαφές τη δεκαετία του '50, όταν οι ορθόδοξοι κομμουνιστές ηγέτες έσπευδαν να χρησιμοποιήσουν αυτό το όνομα, που ξεκάθαρα, σε όσους τον γνώριζαν, υποδήλωνε την εγκατάλειψη του ταξικού αγώνα, της επανάστασης και του σοσιαλισμού, για όλους τους διαφωνούντες στους οποίους μπορούσαν να το προσάψουν πειστικά. Παραδόξως, από αυτή την άποψη, οι ηγέτες τούτοι είχαν πολλά κοινά με αυτό εδώ το συμπόσιο. Παρόλα αυτά, είναι σαφές και σε αυτή την περίοδο ότι, ως προς τα γενικά ζητήματα τα οποία χώριζαν τους «αναθεωρητές» από τους αντιπάλους τους –τη σταθερότητα και τις προοπτικές του καπιταλισμού, τη θεωρία της βαθμιαίας μετάβασης αντί για την παλαιού τύπου επανάσταση, τις αρετές της αστικής δημοκρατίας ή της αστικής σκέψης, και τα παρόμοια–, οι «αναθεωρητές» ήταν εκείνοι που στέκονταν στα δεξιά του κομμουνιστικού φάσματος.

Φυσικά, αυτοί περιλάμβαναν διάφορους βαθμούς μετριοπάθειας, και μπορεί κάλλιστα να είναι επιθυμητό να περιορίσουμε αυτό το όνομα σε όποιους, στη θεωρία ή όντως, μετακινήθηκαν από τον αρχικό λενινισμό τους σε κάτι που δύσκολα διακρίνεται από τη δυτική σοσιαλδημοκρατία ή το φιλελευθερισμό, λόγου χάριν στον Μίλοβαν Τζίλας.[3] Στην πράξη είναι αδύνατον να διατηρήσουμε με σαφήνεια αυτή τη διάκριση, εν μέρει γιατί πολλοί ανατολικοευρωπαίοι αναθεωρητές αυτού του τύπου προτιμούν, για προφανείς λόγους, το καμουφλάρισμα της λενινιστικής επιχειρηματολογίας, εν μέρει διότι οι στατικές διακρίσεις παραποιούν τη φύση των ιδεών που είναι ακόμη σε εξέλιξη, εν μέρει γιατί σε όλους αρέσει να έχουν κάποιον αναθεωρητή στη δεξιά τους πτέρυγα, από τον οποίο να μπορούν έκδηλα να διαχωριστούν. Παρόλα αυτά, αυτή έχει κάποιο νόημα. Ο Γκομούλκα, αν και ήταν σαφώς της δεξιάς πτέρυγας με τα μέτρα της κλασικής κομμουνιστικής συζήτησης, ήταν ολοφάνερα κομμουνιστής και είναι πιθανόν να παραμείνει κομμουνιστής. Αυτό δεν ίσχυε για αρκετούς νεαρούς πολωνούς αναθεωρητές του κύκλου του *Po Prostu*.[4]

3. Μίλοβαν Τζίλας (1911-1985), σέρβος κομμουνιστής, με δράση στο αντάρτικο κατά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, θεωρητικός, συγγραφέας πολλών βιβλίων. Κατόπιν πήρε τις αποστάσεις του και άσκησε κριτική στο γιουγκοσλαβικό πρότυπο σοσιαλισμού [Σ.τ.Μ.].

4. Ο Βλάντισλαβ Γκομούλκα (1905-1982) ήταν κομμουνιστής αγωνιστής, στέλεχος με δράση από το Μεσοπόλεμο. Με τον Γκομούλκα αντιπρόεδρο της κυβέρνησης, οι πολωνοί κομμουνιστές κέρδισαν το πολωνικό δημοψήφισμα του 1946 καθώς και τις πολωνικές νομοθετικές εκλογές το 1947. Το 1951-1954 καταγγέλθηκε ως δεξιός και αντιδραστικός, και διαγράφτηκε από το κόμμα. Ο Γκομούλκα επανήλθε το 1956, σαν πρώτος γραμματέας του Κόμματος. Διατέλεσε γραμματέας του Ενιαίου Εργατικού Κόμματος Πολωνίας (κομμουνιστικού) α-

Από μια άποψη, φυσικά, αυτά τα δύο επεισόδια είναι ανόμοια. Τον αναθεωρητισμό της δεκαετίας του '50 τον απασχολούσαν κατά μέγα μέρος τα εσωτερικά προβλήματα του σοσιαλισμού –ιδιαίτερα ο σταλινισμός– πράγμα που δεν υπήρχε στα 1900. Αυτός επομένως μπλέχτηκε αξεδιάλυτα με διάφορες παραδοσιακές διαμάχες στο εσωτερικό του σοσιαλιστικού κινήματος, όπως η διαμάχη ανάμεσα στον κρατικό σοσιαλισμό και τον ελευθεριακό σοσιαλισμό, καθώς και με τις σοβιετικές διαμάχες της δεκαετίας του '20. Αυτές δεν είχαν καμία γνήσια σχέση με το δεξιό αναθεωρητισμό. Αντίθετα, συχνά ως ζητήματα τέθηκαν από την ουτοπική ή μη ουτοπική αριστερά, ή τέλος πάντων από εκείνους που, όπως η Ρόζα Λούξεμπουργκ και ο Τρότσκι, είχαν άψογα διαπιστευτήρια ως ριζοσπάστες επαναστάτες (radical revolutionists) και κραυγαλέοι αντίπαλοι του αρχικού αναθεωρητισμού. Επιπλέον, στην αντίδραση κατά του σταλινισμού ήταν φυσικό οι κομμουνιστές να αναζητήσουν προηγούμενα και έμπνευση σε μη σταλινικούς ή προσταλινικούς μαρξιστές, και σχεδόν οποιοσδήποτε παραμελημένος ή αποκλίνων μαρξιστής ενδεχομένως ήταν κατάλληλος. Εξ ου η ατέρμονη σύγχυση. Έτσι, η σταλινιστική παρασιώπηση και οι σωστές επικρίσεις του για πολλές σοβιετικές τάσεις έκαναν τον Τρότσκι δημοφιλή σε κάποιους αναθεωρητές. Ταυτόχρονα, η πτέρυγα του κομμουνιστικού κινήματος που αντιπροσώπευε τότε με το σαφέστερο τρόπο την τροτσκική προσέγγιση στην παγκόσμια επανάσταση ήταν χωρίς αμφιβολία η κινεζική.

Καμία από αυτές τις συγχύσεις δεν αίρεται από αυτό το συμπόσιο, που το επιμελήθηκε ο Leopold Labedz, με τις είκοσι επτά μελέτες, με θέματα μάλλον φύρδην μίγδην επιλεγμένα, και πολλές να έχουν ήδη δημοσιευθεί με τη μία ή την άλλη μορφή. Θα δώσει στον αναγνώστη μια βολική επισκόπηση του έργου κάποιων στοχαστών σχετικά άγνωστων, κάποια ενδιαφέροντα επιχειρήματα (λ.χ. για τον Λούκατς) και κάποιες πληροφορίες για συγγραφείς, περιοδικά ή ομάδες ως επί το πλείστον δευτερεύουσας σημασίας στη Δύση. Με εξαίρεση δύο μικρά κεφάλαια για την Ινδία και την Ιαπωνία, παραβλέπει εντελώς τον εξωευρωπαϊκό κόσμο. Εκτός από το κεφάλαιο του

πό το 1956 μέχρι το 1970. Η ΕΣΣΔ είδε την επάνοδό του με επιφύλαξη, αλλά εκείνος έδωσε διαβεβαιώσεις, ότι η Πολωνία θα παρέμενε στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο και θα τηρούσε τις συνθήκες της με την ΕΣΣΔ. Όντως, η Πολωνία συμμετείχε με στρατιώτες ακόμη και στην επέμβαση του Συμφώνου της Βαρσοβίας στην Πράγα, το 1968. Ο ίδιος πρέσβευε τον «πολωνικό δρόμο για το σοσιαλισμό». Τελικά μια εξέγερση των εργατών το 1970 είχε ως αποτέλεσμα την παραίτησή του (επίσημα, για λόγους υγείας· είχε όντως πάθει εγκεφαλικό). Τον διαδέχτηκε ο Έντβαρντ Γκέρεκ.

Ο κύκλος *Po Prostu* («Κοινή γλώσσα») ήταν μια ομάδα διανοούμενων γύρω από το ομώνυμο περιοδικό στην Πολωνία, τις δεκαετίες του '50 και του '60 [Σ.τ.Μ.].

G. Galli για την Ιταλία, δίνει ελάχιστη προσοχή στις κρίσεις στο εσωτερικό των δυτικών Κομμουνιστικών Κομμάτων, κάτι που είναι προφανώς μέρος του φαινομένου του «αναθεωρητισμού». Ο Καθηγητής Coser, σε ένα δοκίμιο για τα Ηνωμένες Πολιτείες, στην πραγματικότητα πετυχαίνει να μη μνημονεύσει καν το Αμερικανικό Κ.Κ., και ο J. Duvignaud, στο πιο τοπικιστικό, ομολογουμένως, κεφάλαιο του βιβλίου, μας αφήνει εντελώς στο σκοτάδι ως προς τη γαλλική πολιτική κατάσταση –λ.χ. για το ρόλο του πολέμου της Αλγερίας στην αποκρυστάλλωση της δυσφορίας στο εσωτερικό του Κ.Κ.– και παραλείπει ακόμη και σημαντικούς αποκλίνοντες μαρξιστές, όπως τον Λυσιέν Γκολντμάν και τον Σερζ Μαλλέ.

Κάποιες από τις παραλείψεις αυτές οφείλονται χωρίς αμφιβολία στις αναπόφευκτες δυσκολίες που έχει η έκδοση των πρακτικών ενός συμποσίου, ο ταχύτερος αλλά και ένας από τους λιγότερο ικανοποιητικούς τρόπους για τη δημιουργία ενός βιβλίου. Άλλες, ωστόσο, οφείλονται στους γενικούς περιορισμούς της ιστορικής προσέγγισης, την οποία φαίνεται πως αντιπροσωπεύει αυτό το έργο. Ακόμη περιμένουμε το βιβλίο που θα θέσει τον «αναθεωρητισμό» της δεκαετίας του '50 σωστά, ως ιστορικό φαινόμενο. Αυτή η συλλογή δοκιμίων ενδέχεται να τροφοδοτήσει μια πρόσκαιρη περιέργεια ανάμεσα σε ερασιτέχνες «μελετητές του κομμουνισμού» και «σοβιετολόγους», αλλά είναι αμφίβολο αν θα είναι μεγάλη η μόνιμη σφραγίδα της στις γραπτές πηγές του σύγχρονου κομμουνισμού.

(1962)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14

Η Αρχη της Ελπιδας

Στην εποχή μας οι άνθρωποι τρέφουν δυσπιστία προς το δυτικό σύμπαν και δεν περιμένουν και πολλά από το μέλλον, παρ' εκτός ίσως την τύχη του Ροβινσώνα, έναν δικό τους τόπο, ένα απόμερο νησί. Να αντέξουν τις επιθέσεις των μεγάλων μηχανών των φτιαγμένων από ανθρώπους και με ανθρώπους, να επιβιώσουν από τα επακόλουθα της συλλογικής ανθρώπινης τρέλας, είναι οι υψηλότερες φιλοδοξίες των διανοουμένων στις δύο όχθες του Ατλαντικού. Ακόμη και το όνειρο των πεινασμένων, μια ήπειρος γεμάτη με μπριζόλες και τηλεοπτικά παιχνίδια γνώσεων, μετατρέπεται σε πραγματικότητα όλη έλκη και παχυλό εκφυλισμό. Μια μετρημένη επιφυλακτικότητα φαίνεται να είναι η καλύτερη στάση για τον άνθρωπο: και η έλλειψη πάθους, ο λιγότερο επιβλαβής κοινωνικός στόχος του.

Άραγε μπορούμε, υποστηρίζουν, να ελπίζουμε για κάτι, στο κάτω κάτω, καλύτερο, παρ' εκτός να αποφύγει απλώς η ανθρώπινη φυλή να τινάξει στον αέρα τον πλανήτη της, να διατηρήσουν οι πολιτικοί θεσμοί μια ήπια τάξη ανάμεσα σε ανθρώπους ανόητους ή αμαρτωλούς, με κάποια ίσως μικροβελτίωση εδώ κι εκεί, να συναφθεί σιωπηρή εκεχειρία ανάμεσα στα ιδανικά και στην πραγματικότητα, στα άτομα και στις ομάδες; Πιθανόν να μην είναι τυχαίο ότι, στα τέλη της δεκαετίας του '50, στα τέσσερα σημαντικότερα κράτη της Δύσης ιθύνοντες ήταν πατρικές ή καλοκάγαθες μορφές, εικόνες αντλημένες (στην Ευρώπη τουλάχιστον) από μνήμες της τελευταίας εποχής σταθερότητας που θυμάται η ήπειρός μας, της πριν από το 1914.

Μια ολόκληρη γενιά διαπαιδαγωγήθηκε σε αυτή τη συναισθηματική μέση ηλικία, στις εύπορες, πλην όμως ανασφαλείς, κοινωνίες της μεταπολεμικής Δύσης, και οι ιδεολόγοι της ήταν ιδεολόγοι της απόγνωσης και του σκεπτικισμού. Ευτυχώς η διαπαιδαγώγηση αυτή ήταν αναποτελεσματική. Ήδη η όψιμη παραγωγή της δεκαετίας του '50, έργα όπως του Daniell Bell, το *Τέλος της ιδεολογίας*, ή του Καθηγητή Talmon, *Το αποκορύφωμα του πολιτικού μεσσιανισμού*, είναι παραδόξως παράταιρα, μπροστά στην παθιασμένη, ταραγμένη, συγχεχυμένη αλλά ελπιδοφόρα ατμόσφαιρα του διεθνούς αυτού φαινομένου, της διανοούμενης «νέας Αριστεράς». Ίσως ήλθε ο καιρός για το βιβλίο του Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung* [*Η αρχή της ελπί-*

δας].[1] Ο ιστορικός του μέλλοντος ενδέχεται κάλλιστα να δει αυτό το ευγενές και ογκώδες έργο –οι δε 1.675 σελίδες του επιβεβαιώνουν όλες το θέμα του– να ορθώνεται έξω από τη δεκαετία του '60, όπως η αψίδα που άλλοτε ορθωνόταν έξω από το σταθμό του Γιούστον: προοικονομώντας συμβολικά, αν και όχι λειτουργικά, νέες αναχωρήσεις, νέα ξεκινήματα.

Η ελπίδα είναι το θέμα του Καθηγητή Bloch, και μάλιστα ήταν, από τότε που η αδικαιολόγητα παραγνωρισμένη σταδιοδρομία του, σαν φιλοσόφου των ονείρων των ανθρώπων, άρχισε με το *Geist der Utopie* [*Το πνεύμα της ουτοπίας*] (1918) και το *Thomas Münzer als Theologe der Revolution* [*Ο Τόμας Μύντσερ ως θεολόγος της επανάστασης*] (1921). Η ελπίδα τον κράτησε τα χρόνια της εξορίας του, οπότε και γράφτηκε αυτό εδώ το έργο (1943-1947). Κυκλοφορεί τώρα και σε ανατολικογερμανική και σε δυτικογερμανική έκδοση, όπως αναθεωρήθηκε το 1953 και το 1959.

Είναι έργο παράξενο, παραφορτωμένο, ενίοτε έξω πάσης λογικής, αλλά παρόλα αυτά έξοχο. Ο βρετανός αναγνώστης ενδέχεται να το βρει σχεδόν απίστευτο, καθώς στη χώρα μας ο φιλόσοφος παλαιάς κοπής, όπως τον γνώριζαν οι παππούδες μας, αρχίζει να εκλείπει, σαν το βίσωνα των λειβαδιών, κυνηγημένος από τους ειδικούς της μαθηματικής λογικής και από αυτούς που ορίζουν τα επιτρεπτά ερωτήματα. Ο γερμανός αναγνώστης θα αναγνωρίσει σε αυτόν ένα λαμπρό δείγμα της παραδοσιακής γερμανικής ρομαντικής φιλοσοφίας, ένα είδος μαρξιστή Σέλινγκ, όπως τον έχει αποκαλέσει, όχι άδικα, κάποιος βιβλιοκριτικός. Όμως ακόμη και στη γενέθλια γη του, φιλόσοφοι όπως εκείνος τώρα σπανίζουν. Αναμφίβολα, όπως αρκετές άλλες πτυχές της παραδοσιακής γερμανικής κουλτούρας, αυτοί το βρήκαν ευκολότερο να επιβιώσουν στην Ανατολική Γερμανία, κάτω από μια επικάλυψη δογματικού μαρξισμού, απ' ό,τι στην εξαμερικανισμένη Δυτική. Πάντως, σε έναν τουλάχιστον δυτικογερμανό κριτικό φάνηκε «εκνευριστικό» που ένα τόσο μεγαλοπρεπώς και αρχετυπικά γερμανικό φαινόμενο, σαν τη φιλοσοφία του Καθηγητή Bloch, προήλθε «εκείθεν του Έλβα». Ωστόσο, αυτός έχει παραμείνει κάπως απομονωμένη μορφή, μετά τη μεταφορά του στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία.

Η αφετηρία της επιχειρηματολογίας του Καθηγητή Bloch είναι η εμπειρική παρατήρηση ότι ο άνθρωπος, παρά τους πιο απαισιόδοξους littérateurs [: λογοτέχνες], είναι ζώο που ελπίζει. Το να είναι κανείς ανικανοποίητος, το να επιθυμεί να οραματιστεί μια γενικότερη κατάσταση, όπου τα πράγματα θα είναι άλλα (δηλ. καλύτερα) απ' ό,τι είναι, αποτελεί τη στοιχειωδέστερη μορφή αυτής της θεμελιακής ανθρώπινης παρόρμησης. Η ανώτερη μορφή

1. Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, 2 τόμοι, Φρανκφούρτη 1959.

της είναι η ουτοπία – η οικοδόμηση της τελειότητας, που οι άνθρωποι την επιδιώκουν ή προσπαθούν να την πραγματώσουν ή που τουλάχιστον ορθώνεται από πάνω τους σαν διανοητικός ήλιος. Αυτή η ουτοπία δεν περιορίζεται στην κατασκευή ιδανικών κόσμων. Παντού υπάρχουν εικόνες της επιθυμίας: στα όνειρά μας για τέλεια σωματική υγεία και ομορφιά, για απόκρουση της ασθένειας, των γηρατειών, ακόμη και του θανάτου· στα όνειρά μας για μια κοινωνία χωρίς ανέχεια. Υπάρχουν οι εικόνες ενός κόσμου μεταμορφωμένου από τον τεχνικό έλεγχο της φύσης, τα ονειρικά κτίρια ή οι ονειρικές πόλεις, που ελάχιστα καθρεφτίζονται στην άκρως λιτή και λειτουργική αρχιτεκτονική της πραγματικής ζωής. Η ουτοπία μιας Εδέμ ή ενός Ελντοράντο, που ήταν χαμένα ή δεν είχαν ανακαλυφθεί, κατέτρυχε τους εξερευνητές· το ονειρικό τοπίο της τελειότητας –«ένας κόσμος πιο ταιριαστός για τον άνθρωπο»– κατατρύχει την ποίηση, την όπερα και τη ζωγραφική.

Όμως για τον Καθηγητή Bloch η ουτοπία είναι περισσότερα πράγματα ακόμη και από αυτό το πλατύ φάσμα από «προσμονές, εικόνες της επιθυμίας, περιεχόμενα της ελπίδας». Βρίσκεται μέσα σε όλους τους ανθρώπους που αγωνίζονται να «αυτοπραγματωθούν», δηλαδή να πραγματώσουν εδώ και τώρα το ιδανικό του πλήρως ανθρώπινου, που ξέρουμε ότι λανθάνει μέσα μας. Βρίσκεται στο όνειρο της αιωνιότητας μέσα σε αυτήν τη ζωή, όπως στον πόθο του Φάουστ για τη στιγμή εκείνη της ζωής που θα 'ναι παντοτινή: «Verweile doch, du bist so schön» [: «μα μείνε, είσαι τόσο ωραία»]. Αυτό το όνειρο του παρόντος που να εκτείνεται ώς την αιωνιότητα βρίσκει την έκφρασή του, για τον Bloch, στην τέχνη της μουσικής. Βρίσκεται, τέλος, στην εξέγερση ενάντια στα όρια της ζωής και της μοίρας του ανθρώπου, στις εικόνες ελπίδας ενάντια στο θάνατο, που βρίσκουν μυθική έκφραση στις θρησκείες μας.

Όμως η ελπίδα, η επιθυμία για αλλαγή, η ουτοπία δεν είναι απλώς θεμελιακές πτυχές της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Αντιπροσωπεύουν την πραγματικότητα, διότι κατά τον Καθηγητή Bloch απηχούν το θεμελιακό γεγονός της αλλαγής στη φύση, που η ίδια ως εκ τούτου είναι προσανατολισμένη προς το μέλλον. Η ίδια η ζωή, καθώς είναι σε εξέλιξη, «μισοτελειωμένη» και, επομένως, επιδεκτική αλλαγής και τελείωσης, δίνει στον άνθρωπο περιθώρια για την ουτοπία και είναι το αντικειμενικό της ομόλογο. Κατά τον Καθηγητή Bloch υπάρχει μια υλιστική-ουτοπική παράδοση στη φιλοσοφία, από την οποία ο ίδιος διεκδικεί την καταγωγή του: αυτήν της «αριστοτελικής Αριστεράς», η οποία πήρε τη διδασκαλία του δασκάλου για την εντελέχεια ως αφετηρία της και ανέπτυξε μια έννοια αυτοκινούμενης και αυτοδημιουργούμενης ύλης. Σε αυτή την παράδοση ανήκουν κάποιοι Έλληνες της

ύστερης αρχαιότητας, οι μεσαιωνικοί ισλαμικοί αριστοτελικοί, ένα ολόκληρο σώμα αιρετικής χριστιανικής σκέψης με αποκορύφωμα τον Τζιορντάνο Μπρούνο· το ίδιο, παρά το συνειδητό φιλοσοφικό ιδεαλισμό του, ανήκει και ο Χέγκελ, τουλάχιστον εν μέρει. Το ίδιο, χρησιμοποιώντας αυτή την παράδοση για να κάνει τον εγελιανισμό να σταθεί στα πόδια του, και ο Μαρξ, στον οποίο η ουτοπική παράδοση και η ουτοπική ελπίδα επιτυγχάνουν την πρώτη τους επαρκή πρακτική και φιλοσοφική έκφραση. Τούτο, γιατί στον Μαρξ το χάσμα ανάμεσα στην ευχή και στην εκπλήρωσή της, στο παρόν και στο μέλλον, επιτέλους κλείνει.

Η ελπίδα είναι γεγονός, αλλά επίσης, κατά τον Καθηγητή Bloch, γεγονός επιθυμητό. Επιδίωξη του έργου του δεν είναι μόνο η μελέτη της αλλά και η διάδοσή της: ο φιλόσοφος πρέπει να είναι όχι μόνο αναλυτής αλλά και ένθερμος θιασώτης. Να διδάξει τους ανθρώπους να ελπίζουν με σωστό τρόπο και για τα σωστά πράγματα, να αναγνωρίσει τι συνεπάγεται το να ελπίζεις, είναι ο πρωταρχικός του σκοπός. Επομένως είναι ουσιώδες να επικρίνει εκείνος αυτά που αρνούνται, ή μάλλον αυτά που συσκοτίζουν και εκτρέπουν την ελπίδα, γιατί το desiderium («η επιθυμία») είναι τόσο βαθιά ριζωμένη στον άνθρωπο, ώστε μπορεί κανείς να δείξει πως ακόμη και οι πιο απαισιόδοξες (μάλιστα, ιδιαίτερα οι πιο απαισιόδοξες) στάσεις είναι απλώς εκτροπές μάλλον παρά αρνήσεις της ουτοπικής παρόρμησης· ακόμη και το Angst [: αγωνία] και η έννοια του «μηδενός». Εκείνοι που πραγματικά αρνούνται την ουτοπία είναι εκείνοι που δημιουργούν έναν κλειστό και μέτριο κόσμο, από όπου οι μεγάλοι δρόμοι που ανοίγονται στην τελειότητα είναι φραγμένοι: η αστική τάξη.

Τούτο, γιατί ο αστικός κόσμος αντικαθιστά την ουτοπία με την «προσαρμογή» ή τη φυγή – την κοινωνία χωρίς ανέχεια ή δυστυχία με τη ζωή τού να χαζεύεις τις βιτρίνες ή τις διαφημίσεις του *New Yorker* την αντι-φιλισταϊκή ζωή με τις ιστορίες με γκάνγκστερ· την Εδέμ που δεν έχει ανακαλυφθεί με διακοπές στο Ποζιτάνο και μπουκάλια Κιάντι για λαμπατέρ. Αντί για ελπίδα υπάρχουν ψέματα· αντί για την αλήθεια, ένα προσωπείο. (Για το μεσοαστικό ιδεώδες της προβιομηχανικής περιόδου, που χαρακτηριστικά της δείγματα είναι η ολλανδική ζωγραφική του 17ου αιώνα και τα εσωτερικά Μπιντερμάγιερ, ο Bloch τρέφει σεβασμό και μια κάποια στοργή. Αυτό δεν μπορεί να συνταιριαστεί ούτε καν με τη διευρυμένη έννοια ουτοπίας που έχει εκείνος, μολονότι ο ίδιος το προσπαθεί· ο de Hooch ζωγραφίζει «αυτούς τους μικροσκοπικούς κομψούς πίνακες που φέρουν εντός τους τη νοσταλγία». Το προβιομηχανικό μεσοαστικό ιδεώδες είχε όμως σαφήνεια και εντιμότητα, και σε αυτό «το γωνιακό μπακάλικο της ευτυχίας ήταν καμωμένο έτσι που να μοιάζει σαν αληθινό δωμάτιο με θησαυρούς»). Κι ό-

μως, η φύση της ελπίδας είναι τέτοια, ώστε υπάρχει αλήθεια ακόμη και μέσα στα ψεύδη του καπιταλισμού. Η επιθυμία για «αίσιο τέλος», όσο κι αν έχει γίνει αντικείμενο εμπορικής εκμετάλλευσης, είναι η επιθυμία του ανθρώπου για το ευ ζην· η αισιοδοξία μας που πάντοτε ξεγελιέται, ανώτερη από την άνευ όρων απαισιοδοξία, η πεποίθηση πως κάτι μπορούμε να κάνουμε.

Οι επιθέσεις του Καθηγητή Bloch ενάντια στις θεωρίες που στέκονται εμπόδιο στην αναγνώριση της ελπίδας, και ειδικά ο τρόπος με τον οποίο ανατέμνει περιφρονητικά τη φρουδική ψυχανάλυση και απορρίπτει ακόμη περιφρονητικότερα την ψυχανάλυση του Άντλερ και του Γιουνγκ, είναι επομένως ουσιώδεις για την επιχειρηματολογία του. Ωστόσο, αν και ενίοτε αυτές συμπίπτουν με ό,τι ήταν άλλοτε η μαρξιστική ορθοδοξία, δεν πρέπει να συγχέονται με αυτήν. Η δική του κριτική στους συρμούς της Δύσης δεν γίνεται αδιακρίτως: αν απορρίπτει το φιλοσοφικό πραγματισμό ή το λειτουργισμό στην αρχιτεκτονική, και αν παραμερίζει τον Ντ. Ε. Λώρενς (όχι χωρίς κάποια σιωπηρή σύμπνοια κάποιων από εμάς) σαν «συναισθηματικό ποιητή του πέους», ωστόσο αγαπά τον Σαίνμπεργκ και σέβεται την αφηρημένη ζωγραφική. Επιπλέον, τα επιχειρήματά του είναι απολύτως δικά του, διότι, όποια και αν είναι τα συμπεράσματά του, η φιλοσοφική προέλευση του Καθηγητή Bloch είναι μη μαρξιστική, ή μάλλον μαρξιστική μόνο κατά το ένα τρίτο.

Στην πραγματικότητα είναι ένας επιζών γερμανός «φιλόσοφος της φύσης» της εποχής του Κόλριτζ, που έγινε επαναστάτης· εκ φύσεως εξεγερμένος ενάντια στο μηχανικό ορθολογισμό, εκ φύσεως κάτοικος του κόσμου των μισο-μυστικιστικών κοσμικών αρμονιών, των ζωτικών αρχών, των έμβιων οργανισμών, της εξέλιξης, της αλληλεπίδρασης των πολικών αντιθέτων και ούτω καθεξής, στον οποίο κινούνταν ο Χέρντερ, ο Σέλλινγκ, ή εδώ που τα λέμε ο Γκαίτε, για να μην αναφερθούμε στον Παράκελσο και στον Γιάκομπ Μπαίμε. (Είναι άκρως χαρακτηριστικό του βιβλίου του Καθηγητή Bloch, ότι ο Παράκελσος αναφέρεται συχνότερα σε αυτό απ' ό,τι ο Ντεκάρτ, ο Χομπς, ο Λοκ και ο Δαρβίνος μαζί). Ομολογουμένως ο μαρξισμός, μέσω του Χέγκελ, έχει βαθύτερες ρίζες στην παράδοση αυτή, απ' όσο γενικά αναγνωρίζεται. Ακόμη και στο *Anti-Duhring* ο Ένγκελς γράφει ένα χαρακτηριστικό χωρίο εξαίροντας τον Κέπλερ πάνω από τον Νεύτωνα, και μάλιστα υπερασπίζεται σαφώς τις θετικές πλευρές της «φυσικής φιλοσοφίας». Παρόλα αυτά, τα άλλα δύο συστατικά που αναγνωρίζεται πως έχει ο μαρξισμός, το βρετανικό και το γαλλικό, έχουν εντελώς διαφορετική προέλευση, και μάλιστα η δύναμή του έγκειται στο συνδυασμό και της «κλασικής» και της «ρομαντικής» παράδοσης της σκέψης, αν ο όρος μπορεί να χρησιμο-

ποιηθεί σε αυτό το πλαίσιο. Όμως ο Καθηγητής Bloch είναι σχεδόν ολωσδιόλου «ρομαντικός». Εξ ου και η δύναμη και η αδυναμία του έργου του. Οι απόψεις του για τις φυσικές επιστήμες θα φανούν στους αγγλοσάξονες αναγνώστες σαν πεισματικά εξωφρενικές, ίσως επειδή ζούμε σε εποχή στην οποία τα μεγαλύτερα προχωρήματα στην επιστήμη γίνονται από τα μαθηματικά και από μια εκλεπτυσμένη νεομηχανοκρατία. Όμως, αν οι κριτικές του ενδεχομένως φαίνονται ακατάληπτες στους επιστήμονες, για τον ίδιο λόγο που φαίνεται ακατάληπτη και η απόρριψη της νευτώνειας οπτικής από τον Γκαίτε, ωστόσο ούτε αυτές ούτε εκείνη είναι παρακρούσεις τρελών. Από την άλλη, η προσέγγιση του Καθηγητή Bloch του δίνει οξυδέρκεια, μπροστά στη λογική αυτού που φαίνεται ανορθολογικό (όπως είναι ο κόσμος των οραματικών και συμβολικών αποφάνσεων), μαστοριά στην πλοήγηση των ωκεανών της ανθρώπινης καρδιάς, και βαθιά κατανόηση των προσδοκιών των ανθρώπων. Αυτά είναι χαρίσματα καλλιτέχνη, και πραγματικά ο Καθηγητής Bloch είναι καλλιτέχνης, με την ψυχολογική διορατικότητα μείζονος συγγραφέα και με ξεχωριστό ύφος, με λόφους συνοπτικών γνωμικών πλάι σε ρωμαλέα όρη πεζού λόγου, που τα διασχίζουν χείμαρροι επιβλητικής ρητορείας και στις κορυφές τους λαμποκοπούν τα χιόνια της ετοιμότητας του πνεύματός του.

Ωστόσο, δεν είναι καλλιτέχνης που ξεστράτισε και ήλθε στη φιλοσοφία. Είναι φιλόσοφος που επίσης χρειάζεται τις τεχνικές του καλλιτέχνη, και γι' αυτόν είναι εξίσου ουσιαστικό όχι μόνο, φέρ' ειπείν, για να κάνει μια αιχμηρή ανάλυση των μεσοαστικών προκαταλήψεων του Φρόυντ αλλά και για να εκφράσει τις βλέψεις του Σπινόζα μεταφορικά αλλά όχι αόριστα, ως εξής: «να βλέπουμε τον κόσμο σαν κρύσταλλο, με τον ήλιο στο ζενίθ του, οπότε τίποτε να μη ρίχνει σκιά». Ο ρομαντισμός έχει διδάξει τον Καθηγητή Bloch ότι υπάρχουν πράγματα που δεν εκφράζονται εύκολα σήμερα σε ποσότητες ή επαληθεύσιμες προτάσεις, αυτά όμως «είναι εκεί» και οφείλουμε να τα εκφράσουμε. Αυτό που μένει από τον έρωτα, όταν ο Κίνσεϋ έχει μετρήσει τους οργασμούς του, δειγματοληπτικές έρευνες έχουν μετρήσει τις στάσεις του, φυσιολόγοι έχουν περιγράψει το μηχανισμό του και αναλυτές τις προτάσεις που μπορούμε να κάνουμε γύρω από αυτόν, εξακολουθεί να έχει νόημα, και όχι μόνο υποκειμενικά για τους εραστές.

Το *Das Prinzip Hoffnung* είναι βιβλίο μακροσκελές, πλατειαστικό και ενίοτε επαναλαμβανόμενο. Οποιαδήποτε απόπειρα για συνόψιση του περιεχομένου του, που να υπερβαίνει τη συντομότερη και στεγνότερη υπεραπλούστευση, είναι εντελώς ανέφικτη, γιατί είναι έργο γιγαντιαίου μεγέθους και εγκυκλοπαιδικής εμβέλειας. (Πόσα φιλοσοφικά βιβλία, μαρξιστικά ή όχι, περιέχουν αναλύσεις της σχέσης της μουσικής με τη μεσαιωνική σχολα-

στική λογική, και εξετάζουν το φεμινισμό σαν παραλλαγή της ουτοπίας, τον Δον Ζουάν, τον Δον Κιχώτη και τον Φάουστ σαν μύθους, το Φυσικό Νόμο κατά τον 18ο αιώνα, την εξέλιξη του Ροδοσταυριτισμού, την ιστορία της πολεοδομίας, τη γιόγκα, το μπαρόκ, τον Ιωακείμ ντε Φιόρε, τα λούνα παρκ, τον Ζωροάστρη, τη φύση του χορού, τον τουρισμό και το συμβολισμό των αλχημιστών;) Πιθανόν οι περισσότεροι αναγνώστες να απολαύσουν το βιβλίο κυρίως για την ποικιλία του και σαν σύνολο από μέρη συχνά ευφυέστατα, ενίοτε μάλλον ιδιόρρυθμα, πάντοτε ενδιαφέροντα. Πιθανόν ελάχιστοι αναγνώστες να αντιληφθούν το συγγραφέα ολότελα, αν και όλοι θα ανακαλύψουν εντός του εκλάμψεις εκθαμβωτικής ενόρασης ή –ένθετους σε ολοσέλιδες παραγράφους, σαν φύλλα μίκας σε γρανίτη– τους πλέον εκλεπτυσμένους αφορισμούς.

Ωστόσο, και οι πιο κριτικά προδιατεθειμένοι πρέπει να κάνουν την προσπάθεια να τον ακολουθήσουν μέχρι το τέλος του ταξιδιού του, όπου ο άνθρωπος, «ein unterdrücktes und verschollenes Wesen» [: «μια ουσία καταπνιγμένη και άφαντη»], βρίσκει ότι «η αληθινή Γένεση δεν είναι στην αρχή αλλά στο τέλος», όπου ο Μπλέικ έχει συγκεραστεί με τον Μαρξ, και η αλλοτρίωση καταλήγει στο να ανακαλύψει ο άνθρωπος την αληθινή του κατάσταση. Γιατί δεν μας συμβαίνει καθημερινά να μας υπενθυμίζουν, με τόση σοφία, ευρυμάθεια, πνεύμα και μαστοριά στη γλώσσα, ότι η οικοδόμηση του γήινου παραδείσου είναι η μοίρα του ανθρώπου.

(1961)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15

Η Δομη του Κεφαλαιου

Λίγα χρόνια νωρίτερα, ένας ικανός και οξυδερκής παρατηρητής του μαρξισμού θα μπορούσε να πει ότι η ιστορία της εξέλιξής του ως θεωρίας έχει σχεδόν τελειώσει· ή, σε κάθε περίπτωση, ότι έχει σταματήσει. Είναι ολοφάνερο ότι δεν είναι δυνατόν να έχει κάποιος αυτή την άποψη σήμερα. Το ράγισμα της φαινομενικά λείας και ακλόνητα παγιωμένης επιφάνειας του σταλινισμού στη Σοβιετική Ένωση, και του ενοποιημένου και φαινομενικά ενιαίου διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, δεν έχει απλώς προκαλέσει, ή αποκαλύψει, αντίστοιχες ρωγμές στη συστηματική επιτομή του δόγματος, που φιλοτεχνήθηκε τη δεκαετία του '30 και απλουστεύθηκε λαμπρά για παιδαγωγικούς σκοπούς στη *Σύντομη ιστορία του ΚΚΣΕ*. Το λιώσιμο των πάγων πότισε επίσης τα πολυάριθμα βλαστάρια της ετεροδοξίας, του σχίσματος ή της απλής ανεπίσημης βλάστησης που είχε επιβιώσει στο περιθώριο του γιγάντιου παγετώνα ή από κάτω του. Τα εκατό λουλούδια άνθισαν, οι σχολές άρχισαν και πάλι τις διαμάχες τους, με τρόπο άγνωστο σε όλους, εκτός από τους πιο ηλικιωμένους, που μπορούσαν να φέρουν με το νου τους τη δεκαετία του '20 ή τους γέροντες που θυμούνταν τις ημέρες πριν από το 1914. Ο μαρξισμός που, κατά τα φαινόμενα, είχε φιλοδοξήσει να μετατραπεί –και λόγω ανωτέρας βίας είχε κατά μέγα μέρος μετατραπεί– σε κλειστό σύστημα, που να επικοινωνεί με τον έξω κόσμο κυρίως μέσα από μια σειρά βημάτων σχεδιασμένων να δείξουν ότι δεν είχε καμία ανάγκη να το κάνει, ανοιγόταν ξανά.

Αν αφήσουμε κατά μέρος, καθότι δεν έχουν και μεγάλο θεωρητικό ενδιαφέρον, τις απόπειρες να διατηρηθεί κάτι σαν την παλιά ορθοδοξία (όπως στην Κίνα ή σε κάποιες ομάδες σεκταριστών σε άλλες χώρες), και τις κινήσεις αποδοχής κάποιων χρήσιμων θεωριών και τεχνικών από τον «αστικό» κόσμο, χωρίς αυτές να ενσωματωθούν στο κατ' όνομα αμετάβλητο μαρξιστικό σύστημα (όπως συνέβη σε κάποιο βαθμό στη Σοβιετική Ένωση), η μαρξιστική επανεξέταση των δέκα τελευταίων χρόνων σε γενικές γραμμές έχει ακολουθήσει τέσσερις δρόμους. Πρώτον, αποπειράθηκε κάτι σαν αρχαιολογικό εγχείρημα, εξακριβώνοντας τα στρώματα της θεωρητικής σκέψης που βαθμιαία είχαν επισωρευτεί πάνω στον αρχικό στοχασμό του Μαρξ,

και επίσης παρακολουθώντας την εξέλιξη των ίδιων των ιδεών αυτού του μεγάλου ανθρώπου μέσα από τα διάφορα στάδια του στοχασμού του. Δεύτερον, επιδίωξε να εξακριβώσει και να παρακολουθήσει τις διάφορες πρωτότυπες θεωρητικές εξελίξεις που έγιναν κατά καιρούς με βάση το μαρξισμό, αλλά για διάφορους λόγους αποβλήθηκαν από το κύριο σώμα των ιδεών του, ή ποτέ δεν αφομοιώθηκαν σε αυτό. Τρίτον, αποπειράθηκε να συμβιβαστεί, όπου αυτό φαινόταν ταιριαστό, με τις διάφορες διανοητικές εξελίξεις που είχαν λάβει χώρα έξω από το μαρξισμό, και επίσης αποβλήθηκαν από αυτόν, κατά τη σταλινική περίοδο. Τέλος, προσπάθησε να επιστρέψει σε μια ανάλυση του κόσμου (δηλαδή κατά πρώτο λόγο των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων), έπειτα από μια μακρόχρονη περίοδο, κατά την οποία η επίσημη ερμηνεία απομακρυνόταν ολοένα και περισσότερο από την πραγματικότητα.

Ανάμεσα στα προσταλινικά ρεύματα του μαρξισμού, ένα έχει αποδείξει επί πολύ χρόνο πως είναι ιδιαίτερα γόνιμο και ελκυστικό για όσους επανεξετάζουν τα πράγματα: η «κεντροευρωπαϊκή τάση», για να χρησιμοποιήσω τον βολικό όρο του Γκέοργκ Λίχτχαϊμ. Οι περισσότεροι από τους σπάνιους κομμουνιστές συγγραφείς που διατήρησαν κάποια φήμη ως ανεξάρτητα πνεύματα τη δεκαετία του '40 και στις αρχές της δεκαετίας του '50 ανήκαν στην παράδοση αυτή, λ.χ. ο Γκέοργκ Λούκατς, ο Ανρί Λεφέβρ ή, θρεμμένος με την ιταλική μάλλον παρά με τη γερμανική εκδοχή του εγελιανισμού, ο Γκράμσι. Οι κεντροευρωπαίοι ήταν μέρος εκείνης της παθιασμένης αντίδρασης ενάντια στον εξελικτιστικό θετικισμό και στη μηχανική αιτιοκρατία, στα οποία οι θεωρητικοί ηγέτες της Δεύτερης Διεθνούς είχαν προσπαθήσει να περιστείλουν το μαρξισμό, και αυτή, με τη μία ή την άλλη μορφή, παρείχε τη διανοητική βάση για επιστροφή στην επαναστατική ιδεολογία, στα χρόνια πριν και μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Για μια σύντομη περίοδο μετά την κατάρρευση του συνδικαλισμού (που είχε απορροφήσει ένα μέρος αυτής της αριστερής αποστροφής προς τους Κάουτσκυ της εποχής πριν από το 1914), σχεδόν όλα τα ρεύματα της εξέγερσης συνέρρεαν στον έναν και μόνο καταρράκτη του μπολσεβικισμού. Μετά το θάνατο του Λένιν άρχισαν να αποκλίνουν ξανά, ή μάλλον η βαθμιαία και συστηματική οικοδόμηση ενός και μόνου καναλιού επίσημης θεωρίας, που αποκλήθηκε «λενινισμός», ανάγκασε τους υπόλοιπους σε έξοδο από το κύριο ρεύμα. Πλην όμως, αν και ο στοχασμός του ίδιου του Λένιν ήταν μία από τις μορφές της επαναστατικής θεωρίας που διατρανωνόταν ξανά, ενάντια στον «αναθεωρητισμό» και στο «ρεφορμισμό», και ο κατά πολύ σπουδαιότερος στην πράξη, δεν ήταν διόλου ο μόνος. Η Λούξεμπουργκ και ο Μέρινγκ στη Γερμανία, οι κεντροευρωπαίοι εγελιανοί και άλλοι συνέκλιναν με τον Λένιν στην πρά-

ξη, σαν επαναστάτες, αλλά δεν ήταν με καμία έννοια λενινιστές στην καταγωγή ή στις διανοητικές μεθόδους.

Πολιτικά, η κεντροευρωπαϊκή τάση ήταν επαναστατική, για να μην πούμε ακροαριστερή. Κοινωνικά, δεν ήταν τόσο σύναξη διανοούμενων –όλες οι ιδεολογικές σχολές είναι– όσο σύναξη ανθρώπων που προτιμούσαν την αγκιτάτσια [: υποκίνηση της δράσης], τη συγγραφή και το διάλογο μάλλον, παρά την οργάνωση και τη ζωή του (μπολσεβίκου) στελέχους. Στη θεωρία, ήταν προπάντων εχθρική προς τις δαρβινικές και θετικιστικές εκδοχές του μαρξισμού αλά Κάουτσκυ, και καχύποπτη ακόμη και απέναντι σε εκείνες τις πλευρές του ώριμου Μαρξ και του Ένγκελς, που θα μπορούσαν να ενθαρρύνουν την αιτιοκρατία (ντετερμινισμό) και όχι τη βουλησιαρχία (βολονταρισμό). Ακόμη και ο νεαρός Γκράμσι αντέδρασε στην Οκτωβριανή Επανάσταση καλώντας για μια «εξέγερση ενάντια στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ». Φιλοσοφικά, αυτή έτεινε να τονίζει –ενάντια στους πιο επίσημους θεωρητικούς της σοσιαλδημοκρατίας και τους αναθεωρητές– τις εγελιανές απαρχές του Μαρξ και όποια νεανικά του γραπτά ήταν τότε διαθέσιμα. Η δημοσίευση των *Fruehsschriften* από τον Landshut και τον Mayer το 1932 έμελλε να δώσει στους Κεντροευρωπαίους το βασικό τους κείμενο, όπως αποδείχτηκε, τα Χειρόγραφα του 1844, και το βασικό τους λειτουργικό εργαλείο, την «αλλοτρίωση». Ωστόσο, ήδη τότε η πολιτική κατάσταση είχε αλλάξει. Οι Κεντροευρωπαίοι δεν βρίσκονταν πια στην άκρα αριστερά του κινήματος, θέση που τώρα την κατείχαν οι τροτσκιστές (αν και στη Δύση οι περισσότεροι, όπως έχει επισημάνει ο J.P. Nettl, στην πραγματικότητα ήταν λουξεμπουργκικοί). Την παθιασμένη βουλησιαρχία τους, την περιφρόνησή τους για την αστική επιστήμη και την εξιδανίκευση της προλεταριακής συνείδησης τα είχε αφομοιώσει επιλεκτικά ή ακόμη και είχε υπερβάλει ως προς αυτά το επίσημο σοβιετικό δόγμα. Το κύριο πλεονέκτημα που διατήρησαν οι Κεντροευρωπαίοι ήταν η ικανότητα να συνδυάζουν το πάθος για την κοινωνική επανάσταση, ακόμη και την προθυμία να αποδεχτούν την ιησουίτικη πειθαρχία των Κομμουνιστικών Κομμάτων, και τα ενδιαφέροντα των δυτικών διανοούμενων του 19ου αιώνα –όπως η avant-garde κουλτούρα και η ψυχανάλυση– με μια εκδοχή μαρξιστικής θεωρίας η οποία, ενάντια στην πρόδηλη τάση των γεγονότων στη Σοβιετική Ένωση, προέβαλλε ξανά την ανθρωπιστική ουτοπία του Μαρξ. Ο πόλεμος και η Αντίσταση τους έφερε πολιτικές ενισχύσεις, ειδικά στη Γαλλία, από επαναστάτες διανοούμενους, που γι' αυτούς η ανακάλυψη της γερμανικής φιλοσοφίας (σε αυτή την περίπτωση όχι με τη μεσολάβηση του μαρξισμού) έδινε μια δικαίωση για τη διατράνωση της ανθρώπινης ελευθερίας, για την πράξη αυτής της διατράνωσης και για τον αγώνα, άρα και για τη λειτουργία, του «στρατευμένου»

διανοούμενου. Μέσω των φαινομενολόγων ο Σαρτρ κατέλαβε κάτι σαν θέση επίτιμου Κεντροευρωπαίου, και τελικά έφθασε σε κάτι που εκείνος έστω το θεωρούσε μαρξισμό. Η κατάρρευση του σταλινισμού απάλλαξε τους Κεντροευρωπαίους από μια ολοένα πιο αφόρητη πίεση στο εσωτερικό του κομμουνιστικού κινήματος –η θεωρία του σταλινισμού είχε δείξει όλο και λιγότερη ανοχή απέναντι στα εγελιανά ή στα προ του 1848 στοιχεία στον Μαρξ– και τους άφησε σαν τον προφανέστερο ιδεολογικό πυρήνα για την κριτική κομμουνιστική σκέψη. Παραδόξως, μια τάση ιδεών που είχε αρχίσει στην ακροαριστερή πτέρυγα του κομμουνιστικού κινήματος κατέληξε να είναι στη δεξιά πτέρυγα.

Ήταν αναμενόμενη μια αντίδραση, αργά ή γρήγορα. Εμφανίστηκε τώρα, με επικεφαλής τον Λουί Αλτουσέρ, έναν φιλόσοφο που άφησε τα παρασκήνια της μεγάλης École Normale Supérieure της Rue d'Ulm, για το προσκήνιο της παρισινής διανοητικής διασημότητας· ή έστω για τη δημοσιότητα στο πέμπτο και στο έκτο arrondissement [: διαμέρισμα], που είναι ακόμη πιο δύσκολο να επιτευχθεί. Η άνοδός του ήταν περιέργως ξαφνική. Πριν από το 1965 ήταν σχεδόν άγνωστος στο αριστερό κοινό, παρεκτός ως συγγραφέας ενός δοκιμίου για τον Μοντεσκιέ και μια επιλογή από τον Φόυερμπαχ. Εκείνη τη χρονιά δημοσιεύτηκαν ούτε λίγο ούτε πολύ τρεις τόμοι, πρώτες προσφορές μιας σειράς με τίτλο «Théorie», υπό τη διεύθυνση του Αλτουσέρ: μια συλλογή δοκιμίων με τίτλο *Pour Marx*,[1] και δύο τόμοι που ουσιαστικά περιλαμβάνουν τις ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν σε ένα διεξοδικό σεμινάριο του Αλτουσέρ και των μαθητών του, με τίτλο *Lire le Capital*.[2] (Οι λακωνικοί τίτλοι αποτελούν αλτουσερικό σήμα κατατεθέν). Η επιτυχία τους στάθηκε αναπάντεχη. Δεν αμφισβητούμε τα πολύ αξιόλογα χαρίσματα του συγγραφέα –όχι λιγότερο το γαλατικό του συνδυασμό προφανούς ευφυΐας, διαύγειας και ύφους– παρατηρώντας ότι στάθηκε τυχερός, ως προς τη στιγμή της εμφάνισής του. Η ατμόσφαιρα του αλτουσερικού Καρτιέ Λατέν είναι τέτοια, ώστε το κάθε αριστερό γυμνασιόπαιδο ή ο κάθε φοιτητής που σέβεται τον εαυτό του είναι μαοϊκός ή τουλάχιστον καστρικός, ο Σαρτρ ή ο Ανρί Λεφέβρ είναι αρχαία μνημεία, και οι αυτομαστιγώσεις των διανοούμενων πρώην κομμουνιστών του 1956 είναι τόσο ακατανόητες όσο και ο

1. Louis Althusser, *Pour Marx*, Παρίσι 1965 [ελλην. έκδοση: Λουί Αλτουσέρ, *Για τον Μαρξ*, ό.π.].

2. Louis Althusser - Jacques Rancière - Pierre Macherey, *Lire le Capital* (τόμ. 1)· Louis Althusser - Étienne Balibar - Roger Establet, *Lire le Capital* (τόμ. 2), Παρίσι 1965 [ελλην. έκδοση: L. Althusser - É. Balibar - R. Establet - P. Macherey - J. Rancière, *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, μτφρ.: Δ. Δημούλης - Χρ. Βαλλιάνος - Β. Παπαοικονόμου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003].

«οπποροτουνισμός» του Βαλντέκ-Ροσέ και του Ροζέ Γκαρωντύ. Μια νέα γενιά εξεγερμένων απαιτεί μια νέα εκδοχή επαναστατικής ιδεολογίας, και ο Αλτουσέρ είναι ουσιαστικά της σκληρής ιδεολογικής γραμμής, καθώς αμφισβητεί την πολιτική και ιδεολογική μαλθακότητα, γύρω του. Είναι χαρακτηριστικό ότι, μολονότι μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος, διάλεξε για εκδότη του τον Φρανσουά Μασπερό, τον εκφραστή της άκρας Αριστεράς.

Αυτό δεν τον καθιστά «νεοσταλινικό», όπως έχουν υπαινιχθεί οι δυσφημιστές του. Οι εύγλωττες και μάλλον συγκινητικές σελίδες πνευματικής αυτοβιογραφίας με τις οποίες αρχίζει το *Pour Marx*, δεν δείχνουν καμία επιείκεια στο σταλινισμό, αλλά ο στόχος τους δεν είναι τόσο «le contagieux et implacable système de gouvernement et de pensée [qui] provoquait ces délires» [: «το μεταδοτικό και ανελέητο σύστημα διακυβέρνησης και σκέψης [που] προκαλούσε τα παραληρήματα τούτα»] –η αλτουσερική πρόζα είναι στο πλαίσιο της κλασικής παράδοσης– αλλά οι «συνθήκες θεωρητικού κενού», στις οποίες ενηλικιώθηκε ο γαλλικός κομμουνισμός και ο σταλινισμός βοήθησε να συγκαλυφθούν πίσω από αυτό το «πρωτείο της πολιτικής», που άλλωστε ταίριαζε στους Γάλλους. Αυτό οδήγησε εκείνους τους φιλοσόφους που δεν αρκούνταν στο «να περιορίζονται σε σχόλια και ισχνές παραλλαγές πάνω στο θέμα της παράθεσης των Μεγάλων Εδαφίων» από καθαρή διανοητική αυτοάμυνα, είτε να αρνηθούν τη δυνατότητα οποιασδήποτε φιλοσοφίας, είτε να διατηρήσουν κάποιου είδους διάλογο με τους κατ' επάγγελμα συναδέλφους τους «μεταμφιεσμένοι –μασκαρεύοντας τον Μαρξ σαν Χούσσερλ, σαν Χέγκελ, σαν τον ανθρωπιστή και ηθικό νεαρό Μαρξ– με κίνδυνο αργά ή γρήγορα να συγχέουν το προσωπείο με το πρόσωπο». Το τέλος του σταλινικού δογματισμού δεν «μας έδωσε πίσω τη μαρξιστική φιλοσοφία ακέραιη». Απλώς αποκάλυψε την απουσία της. Ωστόσο –και εδώ ο Αλτουσέρ εγκαταλείπει την πεπατημένη αφήνοντας συγχρόνως στον εαυτό του περιθώρια για αρκετή προσωπική καινοτομία– η απουσία της δεν οφειλόταν μόνο στα ελαττώματα της γαλλικής αριστερής διανόησης. Δεν υπήρχε, γιατί η μαρξιστική φιλοσοφία, «που ιδρύθηκε από τον Μαρξ με την ίδια την ιδρυτική πράξη της θεωρίας της ιστορίας του, μένει εν πολλοίς να οικοδομηθεί». Ο φιλόδοξος σκοπός του Αλτουσέρ είναι να την οικοδομήσει.

Από μια άποψη, αυτή η θέση έχει ομοιότητες με κάποιες τάσεις της σκέψης στη σταλινική περίοδο, γιατί ένα από τα χαρακτηριστικά εκείνης της περιόδου ήταν η συστηματική διατράνωση της απόλυτης πρωτοτυπίας του Μαρξ: της βαθιάς τομής που τον απέκοψε από τον Χέγκελ και την ίδια του την εγελιανή νεότητα, καθώς και από τους ουτοπικούς σοσιαλιστές (ο Ροζέ Γκαρωντύ υποχρεώθηκε να αναθεωρήσει το βιβλίο του *Sources françaises du socialisme scientifique* [*Γαλλικές πηγές του επιστημονικού σοσιαλισμού*] γι'

αυτόν το λόγο, στα τέλη της δεκαετίας του '40). Ο Αλτουσέρ μιλά και αυτός για την coupure [: τομή] στην εξέλιξη του Μαρξ, και ενώ την τοποθετεί, όπως οι περισσότεροι μελετητές, γύρω στα 1845, φαίνεται απρόθυμος να δεχτεί οτιδήποτε ως πλήρως «μαρξιστικό» πριν από την *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* και το *Κομμουνιστικό μανιφέστο*.[3] Πλην όμως, φυσικά, οι σταλινιστικές θεωρίες δεν είχαν καμία αμφιβολία για το τι είναι η μαρξιστική φιλοσοφία. Ο Αλτουσέρ είναι πρόθυμος να παραδεχτεί ακριβώς ότι ορισμένοι στοχαστές κατά το παρελθόν άρχισαν να θέτουν το κρίσιμο ερώτημα σε τι, λ.χ., διαφέρει ο σκοπός του *Κεφαλαίου* από αυτόν της πολιτικής οικονομίας – ο Λένιν, ο Λαμπριόλα, ο Πλεχάνωφ, ο Γκράμσι και αρκετοί ιταλοί επιστήμονες που ακολουθούσαν τον παραγνωρισμένο Γκαλβάνο ντέλα Βόλπε, οι αυστρομαρξιστές (που έπεσαν στον νεοκαντιανισμό) και κάποιοι σοβιετικοί σχολιαστές (που είχαν ελλιπή επίγνωση του τι συνεπάγονταν οι αναλύσεις τους). Αρνείται όμως ότι υπάρχει μέχρι στιγμής ικανοποιητική απάντηση.

Τούτο, γιατί στον ίδιο τον Μαρξ δεν υπάρχει καμία. Όπως ακριβώς η κλασική πολιτική οικονομία δεν αντιλαμβανόταν ακριβώς το νόημα αυτών που παρατηρούσε, και που ο Μαρξ τα διατύπωσε για λογαριασμό της, οπότε ο Άνταμ Σμιθ δίνει, ούτως ειπείν, τη σωστή απάντηση σε ερωτήσεις που δεν είχε θέσει συνειδητά, έτσι και ο ίδιος ο Μαρξ ξεπέρασε τη δική του αντίληψη, αφήνοντας εμάς για να αναγνωρίσουμε πού πήγαινε εκείνος:

> «Αυτό που δεν βλέπει η πολιτική οικονομία δεν είναι κάτι που προϋπάρχει και θα μπορούσε να το έχει δει αλλά δεν το είδε, αλλά κάτι που η ίδια το έχει παραγάγει στο δικό της εγχείρημα γνώσης (connaissance), και που δεν υπήρχε πριν από το εγχείρημα αυτό. Είναι ακριβώς η παραγωγή [της γνώσης] που είναι ταυτόσημη με εκείνο το αντικείμενο. Αυτό που η πολιτική οικονομία δεν βλέπει, είναι αυτό που η ίδια δημιουργεί: ότι παράγει μια νέα απάντηση χωρίς ερώτηση, και ταυτόχρονα παράγει μια νέα υπολανθάνουσα ερώτηση, την οποία φέρει εντός της αυτή η νέα απάντηση» (*Lire le Capital* 1, σ. 25-26).

Έχει και ο Μαρξ το ίδιο ψεγάδι, που είναι το αναπόφευκτο συνακόλουθο της διεργασίας της κατανόησης. Ήταν πολύ μεγαλύτερος από τον Άνταμ Σμιθ γιατί, ενώ δεν είναι σε θέση να αναδειχθεί πλήρως ως προς την ίδια του την καινοτομία, επιχειρεί ψηλαφητά να βρει το «δικό του» ερώτημα, διατυπώνοντάς το εδώ ή εκεί, σε διαφορετικό ίσως πλαίσιο, αναζητώντας

3. Ο Αλτουσέρ έκτοτε έχει σταθερά μετακινήσει τα όρια του «προμαρξιστή» Μαρξ ακόμη περισσότερο προς τα εμπρός, οπότε λίγα πριν από το 1875 είναι αποδεκτά σαν κατάλληλα μη εγελιανά. Δυστυχώς, αυτό αποκλείει τον κύριο όγκο των γραπτών του Μαρξ.

την απάντηση «με τον πολλαπλασιασμό των εικόνων που είναι κατάλληλες για την παρουσίασή του». Εμείς, ωστόσο, μπορούμε να γνωρίζουμε αυτό που του έλειπε: «le concept de l'Éfficace d'une structure sur ses effets» [: «η έννοια της Επενέργειας μιας δομής πάνω στα αποτελέσματά της»] (*στο ίδιο*, σ. 33-34). Ανακαλύπτοντας αυτή την έλλειψη, όχι μόνο μπορούμε να αρχίσουμε να συλλαμβάνουμε τη μαρξιστική φιλοσοφία –τη φιλοσοφία που ο Μαρξ ίδρυσε αλλά δεν οικοδόμησε– αλλά και να προχωρήσουμε πέρα από αυτήν. Τούτο, γιατί

> «Μια επιστήμη προοδεύει, δηλαδή ζει, μόνο δείχνοντας τη μέγιστη προσοχή στα σημεία που είναι θεωρητικά ευάλωτη. Από αυτή την άποψη κρατιέται στη ζωή λιγότερο από ό,τι γνωρίζει, και περισσότερο από ό,τι δεν γνωρίζει· υπό τον απόλυτο όρο ότι περιχαρακώνει αυτό το μη γνωστό, και ότι το διατυπώνει ως πρόβλημα».

Είναι προφανές ότι ο πυρήνας της ανάλυσης του Αλτουσέρ είναι επιστημολογικός. Η φύση της άσκησής του είναι η διερεύνηση της διαδικασίας μέσα από την οποία ο Μαρξ κατανοεί τα πράγματα, και κύρια μέθοδός του η λεπτομερέστατη κριτική ανάγνωση των έργων του, με χρήση όλων των μέσων του γλωσσολογικού, του φιλολογικού και του φιλοσοφικού κλάδου. Η πρώτη αντίδραση των δικών του επικριτικών αναγνωστών ενδέχεται κάλλιστα να είναι ότι οι μέθοδοι και οι έννοιες που εφαρμόζει δεν είναι κατ' ανάγκην αυτές που προκύπτουν από τη διαδικασία επιστημολογικής προόδου, την οποία προτιμά, από τον ίδιο τον Μαρξ. Το να πούμε ότι «από άλλους δρόμους η σύγχρονη θεωρία στην ψυχανάλυση, στη γλωσσολογία, σε άλλους κλάδους, όπως στη βιολογία και ίσως στη φυσική, έχει αντιμετωπίσει αυτό το πρόβλημα χωρίς να αντιληφθεί ότι ο Μαρξ το είχε "παραγάγει" πολύ νωρίτερα» ενδέχεται να είναι αλήθεια· αλλά δεν αποκλείεται το πρόβλημα να ανακαλύφθηκε στον Μαρξ λόγω του νέου και σημαντικού συρμού υπέρ του γλωσσολογικού «δομισμού» και του Φρόυντ στη Γαλλία. (Μάλιστα, ενώ δομιστικά-λειτουργιστικά στοιχεία εύκολα αναγνωρίζονται στον Μαρξ, δεν είναι διόλου τόσο ξεκάθαρο τι έχει ο Φρόυντ να συνεισφέρει στην κατανόηση του *Κεφαλαίου*). Αν όμως όντως αυτά είναι σε κάποιο βαθμό γνώσεις από τα έξω («nous devons ces connaissances bouleversantes [...] à quelques hommes: Marx, Nietzsche et Freud» [: «οφείλουμε αυτές τις συγκλονιστικές γνώσεις [...] σε κάποιους ανθρώπους: στον Μαρξ, τον Νίτσε, τον Φρόυντ»]), τότε μπορούμε να αμφιβάλλουμε για το αν αυτή η κριτική προσπάθεια περιορίζεται απλώς στο να «καταστήσει έκδηλο ό,τι λανθάνει» στον Μαρξ.

Μια δεύτερη σκέψη είναι ότι ο αλτουσερικός τύπος ανάλυσης είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατον, να βγει έξω από την τυπική δομή της σκέψης του

Μαρξ. Ο Αλτουσέρ έχει επίγνωση αυτού του χαρακτηριστικού («σε κανένα σημείο δεν διασχίζουμε την απόλυτα αδιαπέραστη μεθόριο που χωρίζει την "ανάπτυξη" και τον ειδοποιό προσδιορισμό (specification) της έννοιας από την ανάπτυξη και την ιδιαιτερότητα των πραγμάτων») και φαίνεται να το δικαιολογεί μέσα από αφηρημένη επιχειρηματολογία («έχουμε αποδείξει ότι η επικύρωση μιας επιστημονικής πρότασης ως γνώσης σε μια δεδομένη επιστημονική πρακτική εξασφαλίστηκε από την αλληλεπίδραση συγκεκριμένων μορφών, οι οποίες εγγυώνται την παρουσία της επιστημονικότητας [scientificité] στην παραγωγή γνώσης, με άλλα λόγια μέσω συγκεκριμένων μορφών οι οποίες δίνουν το χαρακτήρα –αληθούς– γνώσης σε ένα γνωστικό ενέργημα»). Ωστόσο, ακόμη και αν αυτό αληθεύει, και αυτή η μέθοδος επικύρωσης μπορεί να εφαρμοστεί στο *Κεφάλαιο* τόσο εύκολα όσο και στις μαθηματικές προτάσεις (πράγμα που δεν είναι προφανές), όλοι οι μαθηματικοί γνωρίζουν ότι εξακολουθεί να υπάρχει σημαντικό χάσμα ανάμεσα στις αποδείξεις τους και στα όποια φαινόμενα της πραγματικής ζωής –λόγου χάρη στην εξέλιξη και στη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος– που μπορεί να βρεθεί ότι αντιστοιχούν στις ανακαλύψεις τους. Μπορεί κανείς να συμφωνεί με τη βαθιά και έμμονη απέχθεια του Αλτουσέρ για τον εμπειρισμό, και παρόλα αυτά να αισθάνεται ανήσυχος για την πρόδηλη απόρριψη, από την πλευρά του, οποιουδήποτε εξωτερικού κριτηρίου της πρακτικής, όπως η πραγματική ιστορική εξέλιξη, περασμένη ή μελλοντική («nous considérons le résultat sans son devenir» [: «εξετάζουμε το αποτέλεσμα χωρίς το γίγνεσθαί του»]). Τούτο, γιατί ο Μαρξ όντως καταπιάστηκε με το δύσκολο πρόβλημα του συγκεκριμένου. Αν δεν το είχε κάνει, δεν θα είχε γράψει το *Κεφάλαιο* αλλά θα είχε μείνει στη σφαίρα της γενικότητας που διέπει τη θαυμαστή και παραγνωρισμένη *Εισαγωγή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*, η οποία είναι και το κομβικό έργο του αλτουσερικού Μαρξ, όπως ακριβώς τα Χειρόγραφα του 1844 είναι το κομβικό έργο του εγελιανού-ανθρωπιστή Μαρξ, τον οποίο εκείνος απορρίπτει.

Μάλιστα, μόλις ο Αλτουσέρ κατεβαίνει από το επίπεδο όπου ο μαρξισμός κατοχυρώνει τι μπορούν ή τι δεν μπορούν να κάνουν η ιστορία ή τα οικονομικά («η μαθηματική τυποποίηση της οικονομετρίας πρέπει να υπάγεται στην εννοιολογική τυποποίηση») και έρχεται στο πραγματικό του θέμα, λίγα λέει που να είναι νέα ή ενδιαφέροντα. Προσκομίζει μια λαμπρή κριτική προς τις χυδαίες μαρξιστικές απόψεις για τη «βάση» και το «εποικοδόμημα», και μια ικανοποιητική διατύπωση της αλληλεπίδρασής τους. Όμως οι πρακτικές εφαρμογές της γενικής αρχής που φέρνει για παραδείγματα είναι παρμένες από μαρξιστές που έχουν χρησιμοποιήσει δρόμο πιο άμεσο και λιγότερο αυτάρκη διανοητικά.

Ενώ μελετητές όπως ο Maurice Godelier[4] αντιμετωπίζουν τα συγκεκριμένα προβλήματα της ιστορικής περιοδολόγησης που τίθενται από τον Μαρξ και έχουν, λόγου χάρη, παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο στην εκ νέου ανακάλυψη και ανάλυση του «ασιατικού τρόπου παραγωγής», που είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα διανοητικά αποτελέσματα της αναβίωσης της πρωτότυπης σκέψης ανάμεσα στους κομμουνιστές διανοούμενους από την εποχή του Στάλιν, η μακροσκελής εξέταση του ιστορικού υλισμού από τον Ε. Μπαλιμπάρ (*Lire le Capital*, τόμ. 2) παραμένει ανένδοτα στα ύψη αυτού που θα λέγαμε μετα-ιστορία.

Επιπλέον, ο τύπος προσέγγισης του Αλτουσέρ, μολονότι πολύτιμος, παραβλέπει, απλουστεύοντάς τα, κάποια από τα προβλήματα του Μαρξ – λόγου χάρη αυτό της ιστορικής αλλαγής. Είναι σωστό να δείχνουμε ότι η μαρξική θεωρία της ιστορικής εξέλιξης δεν είναι «εξελικτική» ή «ιστορικιστική» με την έννοια του 19ου αιώνα, αλλά στηρίζεται σε γερά «δομιστικά» θεμέλια: η εξέλιξη είναι η ολότητα όλων των συνδυασμών, πραγματικών ή δυνατών, του περιορισμένου αριθμού των διάφορων στοιχείων της «παραγωγής», που τα ορίζει η ανάλυση· εκείνοι που όντως πραγματοποιήθηκαν στο παρελθόν απαρτίζουν την αλληλοδιαδοχή των κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών. Πλην όμως, θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει σε αυτή την άποψη, όπως και στην όχι ανόμοια λεβιστρωσική άποψη, ότι αφ' εαυτής δεν εξηγεί το πώς και το γιατί ένας κοινωνικο-οικονομικός μετασχηματισμός μεταβάλλεται σε άλλον, αλλά απλώς εδραιώνει τα όρια έξω από τα οποία είναι ανόητο να γίνεται λόγος για ιστορική εξέλιξη. Και επίσης ότι ο Μαρξ αφιέρωσε ασυνήθιστα μεγάλο μέρος από το χρόνο και την ενέργειά του προσπαθώντας να απαντήσει αυτά τα ερωτήματα. Το έργο του Αλτουσέρ αποδεικνύει, αν χρειάζεται ακόμη απόδειξη, την αξιοσημείωτη θεωρητική ισχύ του Μαρξ ως στοχαστή, την περιωπή και την πρωτοτυπία του ως «φιλοσόφου» με το τεχνικό νόημα της λέξης, και υποστηρίζει με πειστικά επιχειρήματα ότι είναι κάθε άλλο παρά απλώς ένας Χέγκελ, μεταφερμένος από τον ιδεαλισμό στον υλισμό. Ωστόσο, έστω και αν αυτή η ανάγνωση του Μαρξ είναι ορθή, δεν είναι παρά μερική ανάγνωση.

Αυτό δεν υποβαθμίζει τη δύναμη της ανάλυσής του ως εργαλείου αρνητικής κριτικής. Όποια γνώμη κι αν έχουμε για την πολεμική διατύπωση των ισχυρισμών του («από την άποψη της θεωρίας ο μαρξισμός δεν είναι ούτε ιστορικισμός ούτε ανθρωπισμός»), η δύναμη των αντιρρήσεών του για την ερμηνεία του Μαρξ με βάση τον Χέγκελ και τα Χειρόγραφα του 1844 είναι ουσιαστική, η οξυδέρκεια του τρόπου που αναλύει ορισμένες αδυναμίες

4. Maurice Godelier, *Rationalité et irrationalité en économie*, Παρίσι 1966.

της σκέψης του Γκράμσι (και τους λόγους γι' αυτές) ή του Σαρτρ είναι εντυπωσιακή, η κριτική της «κατασκευής μοντέλων», συμπεριλαμβανομένης της κατασκευής των βεμπεριχών ιδεατών τύπων, είναι καίρια. Αυτό οφείλεται σε κάποιο βαθμό στις προσωπικές ικανότητες του ανθρώπου τον οποίο η *Le Monde* (σε ανταπόκριση από την ειδική συνεδρίαση της Κεντρικής Επιτροπής του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, αφιερωμένη στη συζήτηση για τις απόψεις του και τις απόψεις του Γκαρωντύ) αποκαλεί «philosophe de grande qualité» [: «φιλόσοφο μεγάλης ποιότητας»], ιδιότητα που αποκαλύπτεται μεταξύ άλλων στο διανοητικό σεβασμό που θεωρεί ότι αυτός οφείλει προς κάποιους από εκείνους τους οποίους επικρίνει. Πάντως, οφείλεται επίσης στο στοχαστή και στην υπόθεση που ολοφάνερα εμπνέουν τη φλογερή του μελέτη.

Τον διαβάζει κανείς με προσοχή, ακόμη και με εξημμένο ενδιαφέρον. Δεν υπάρχει κανένα μυστήριο στην ικανότητά του να εμπνέει τους έξυπνους νέους, και μολονότι υπάρχει φόβος μήπως η αλτουσερική σχολή, που είναι βέβαιο ότι θα συγκεντρώσει εκείνος γύρω του, είναι περισσότερο σχολαστική παρά σπινθηροβόλα, το καθαρό αποτέλεσμα της εισβολής του στο μαρξιστικό θεωρητικό διάλογο μπορεί να είναι θετικό. Γιατί η μέθοδός του είναι, σχεδόν εξ ορισμού, το να θέτει μάλλον, παρά να απαντά ερωτήματα: το να αρνείται πως οι σωστές απαντήσεις πρέπει απλώς να επανεδραιωθούν, ακόμη και μέσα από την εξονυχιστικότερη έρευνα στο κείμενο της αυθεντίας, κι αυτό, γιατί ώς τη στιγμή αυτή μένει να τις βρούμε. Για τον Αλτουσέρ η σχέση ανάμεσα στον Μαρξ και στους αναγνώστες του είναι σχέση δραστηριότητας και από τις δύο πλευρές, διαλεκτική αντιπαράθεση η οποία, όπως και η πραγματικότητα, δεν έχει τέλος. Είναι περίεργο και χαρακτηριστικό ότι ο φιλόσοφος (που σε ένα δοκίμιο του *Pour Marx* έχει επίσης υποδυθεί το θεατρικό κριτικό) διαλέγει τη μεταφορά του θεάτρου –περιττό να ειπωθεί, του μπρεχτικού θεάτρου– για να περιγράψει συνάμα τη διαδικασία με την οποία ο Μαρξ εκθέτει ό,τι βρίσκεται πέρα από αυτόν (τη Darstellung του «mode de présence de la structure dans ses effets, donc la causalité structurale elle-même» [: «αυτού του τρόπου παρουσίας της δομής στα αποτελέσματά της, άρα της ίδιας της δομικής αιτιότητας»]) και τη σχέση των αναγνωστών με αυτόν:

> «C'est alors que nous pouvons nous souvenir de ce terme hautement symptomatique de la "*Darstellung*", le rapprocher de cette "machinerie", et le prendre au mot, comme l'existence même de cette machinerie en ses effets: la mode d'existence de cette mise-en-scène, de ce théâtre qui est à la fois sa propre scène, son propre texte, ses propres acteurs, ce théâtre dont

les spectateurs ne peuvent en être, d'occasion, spectateurs, que parce qu'ils en sont d'abord les acteurs forcés, pris dans les contraintes d'un texte et de rôles dont ils en peuvent être les auteurs, puisque c'est, par essence, un théâtre sans auteur» [: «Μπορούμε τώρα να θυμηθούμε τον εξαιρετικά ενδεικτικό όρο Darstellung, να τον συνδέσουμε με αυτό το "μηχανοστάσιο" και να τον πάρουμε κατά γράμμα ως ύπαρξη αυτού του μηχανοστασίου στα αποτελέσματά του. Ως τρόπο ύπαρξης αυτής της *σκηνοθεσίας*, αυτού του θεάτρου που είναι ταυτόχρονα η σκηνή του, το κείμενό του, οι ηθοποιοί του, αυτού του θεάτρου, οι θεατές του οποίου δεν μπορεί να είναι σε ορισμένες περιπτώσεις θεατές παρά αν είναι προπάντων και αναγκαστικά ηθοποιοί, εμπλεγμένοι στους καταναγκασμούς ενός κειμένου και ορισμένων ρόλων των οποίων δεν μπορεί να είναι συγγραφείς, διότι από την ίδια την ουσία του είναι ένα *θέατρο χωρίς συγγραφέα*»] (*Lire le Capital*, τόμ. 2, σ. 177· ελλην. έκδοση: *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, ό.π., σ. 447).

Όμως η απόλαυση του να διαβάζουμε έναν ευφυή και πρωτότυπο στοχαστή δεν θα πρέπει να μας τυφλώνει μπροστά στα ελαττώματά του. Η προσέγγιση του Αλτουσέρ στον Μαρξ ασφαλώς δεν είναι και η γονιμότερη. Όπως έδειξε διακριτικά η παραπάνω εξέταση, μπορούμε ακόμη και να αμφιβάλλουμε αν είναι και πολύ μαρξιστική, αφού ολοφάνερα δεν δείχνει κανένα ενδιαφέρον για πολλά που ο Μαρξ τα θεωρούσε θεμελιακά, και –όπως τα μετέπειτα γραπτά του, όσο ελάχιστα κι αν είναι, καθιστούν ολοένα σαφέστερο– είναι στα μαχαίρια με κάποια από τα πιο αγαπημένα επιχειρήματα του Μαρξ. Αποδεικνύει την πρόσφατα αποκτημένη μετασταλινική ελευθερία, ακόμη και στο εσωτερικό των Κομμουνιστικών Κομμάτων, για ανεξάρτητη ανάγνωση και ερμηνεία του Μαρξ. Αν όμως είναι να πάρουμε στα σοβαρά αυτή τη διαδικασία, απαιτείται γνήσια κειμενική ευρυμάθεια, κι αυτήν ο Αλτουσέρ δεν φαίνεται να τη διαθέτει. Είναι βέβαιο ότι φαίνεται να αγνοεί και στο *Pour Marx* και στο *Lire le Capital* τα διάσημα *Grundrisse*, αν και είναι διαθέσιμα από το 1953 σε μια έξοχη γερμανική έκδοση, και μπορεί κανείς ακόμη και να υποπτευθεί ότι η ερμηνεία του προηγήθηκε της ανάγνωσης μερικών από τα κείμενα με τα οποία είναι εξοικειωμένος. Κατά τούτο, εξακολουθεί να πάσχει από τις παρενέργειες της σταλινικής περιόδου, η οποία δημιούργησε ένα χάσμα ανάμεσα αφενός στην παλαιότερη γενιά των μελετητών του Μαρξ με την πελώρια μόρφωση, και αφετέρου στους πολιτικούς αγωνιστές και στους νεαρότερους νεομαρξιστές.

Επιπλέον, για την αναβίωση του μαρξισμού απαιτείται γνήσια προθυμία να δούμε τι προσπαθούσε ο Μαρξ να κάνει, παρότι αυτό δεν συνεπάγεται

να συμφωνούμε με όλες τις προτάσεις του. Ο μαρξισμός, που είναι συνάμα μια μέθοδος, ένα σώμα θεωρητικού στοχασμού και μια συλλογή κειμένων που οι οπαδοί του τα θεωρούν αυθεντία, έπασχε ανέκαθεν από την τάση των μαρξιστών να ξεκινούν αποφασίζοντας αυτό που κατά τη δική τους γνώμη όφειλε ο Μαρξ να έχει πει, και έπειτα να αναζητούν τεκμηρίωση στα κείμενα για τις απόψεις που είχαν επιλέξει. Αυτός ο εκλεκτικισμός κατά κανόνα περιοριζόταν από τη σοβαρή μελέτη της εξέλιξης της σκέψης του ίδιου του Μαρξ. Η ανακάλυψη του Αλτουσέρ, ότι η αξία του Μαρξ έγκειται όχι τόσο στα ίδια του τα κείμενα, αλλά στο ότι επιτρέπει στον Αλτουσέρ να πει ό,τι εκείνος όφειλε να έχει πει, αφαιρεί αυτόν τον περιορισμό. Και ο φόβος είναι μήπως αυτός δεν θα είναι ο μόνος θεωρητικός που θα αντικαταστήσει τον πραγματικό Μαρξ με έναν δικής του κατασκευής. Το αν ο αλτουσεριικός Μαρξ ή άλλες ανάλογες κατασκευές θα αποδειχθούν τόσο ενδιαφέρουσες όσο και το πρωτότυπο, είναι εντελώς διαφορετικό ερώτημα.

(1966)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16

KARL KORSCH

Η αναζήτηση ενός βιώσιμου μετασταλινικού μαρξισμού έτεινε ταυτόχρονα να είναι αναζήτηση βιώσιμων προσταλινικών μαρξιστών στοχαστών. Δεν υπάρχει κανένας λόγος για να συμβαίνει αυτό, αλλά τα ψυχολογικά κίνητρα που οδηγούν τους ανθρώπους (ιδιαίτερα τους νέους) να αναζητούν όχι μόνο την αλήθεια αλλά και τους δασκάλους της, είναι πολύ ισχυρά. Πάντως, σε αυτό οφείλουμε το ότι ξανα-ανακαλύφθηκαν –θα μπορούσαμε σχεδόν να πούμε «ανακαλύφθηκαν»– αρκετοί συγγραφείς με ενδιαφέρον. Ο Karl Korsch (1886-1961) είναι ο πιο πρόσφατος από αυτούς. Αρκετές περιστάσεις συνωμότησαν για να τον κρατήσουν στην αφάνεια, κατά τη διάρκεια της ζωής του. Αν και ήταν κομμουνιστής για το πρώτο μισό της δεκαετίας του '20, τα γραπτά του δεν συνδέονταν με καμία «παρέκκλιση» ουσίας, ή συμφύρονταν στην εποχή τους με την ετεροδοξία του Λούκατς της *Geschichte und Klassenbewusstsein*[1] άδικα, αν και όχι χωρίς κάποια ευλογοφάνεια. Έτσι, εκείνος δεν είχε καμία ευκαιρία να επιβιώσει την περίοδο του Στάλιν σαν γκουρού οποιουδήποτε οργανωμένου σώματος μαρξιστών, όσο μικρό κι αν ήταν. Οι ισπανοί αναρχοσυνδικαλιστές, που τον είχαν προσελκύσει, δεν ήταν σώμα πιθανό να μεταβιβάσει, ή ακόμη και να κατανοήσει, έναν θεωρητικό που ήταν άκρως εκλεπτυσμένος και ανήκε σε μια άκρως ανεπτυγμένη ακαδημαϊκή παράδοση. Η νίκη του Χίτλερ έθαψε τα γραπτά του της δεκαετίας του '20, οι βόμβες του Χίτλερ έθαψαν το υπόλοιπο απόθεμα του βιβλίου *Karl Marx* που είχε δημοσιευθεί στο Λονδίνο το 1938, στη σειρά «Νεότεροι κοινωνιολόγοι», των εκδόσεων Chapman and Hall, και εν πάση περιπτώσει είχε περάσει απαρατήρητο, μέσα στην ατμόσφαιρα του αγγλοσαξονικού μαρξισμού εκείνου του καιρού.

Η απροσδόκητη αναβίωση του ενδιαφέροντος για το μαρξισμό στους δυτικογερμανούς διανοούμενους κατά τη δεκαετία του '60 τον επανέφερε στην επικαιρότητα. Το *Marxismus und Philosophie* [*Μαρξισμός και φιλοσοφία*] (1923-1931) δημοσιεύτηκε το 1966 με μακροσκελή εισαγωγή του Erich

1. Ελληνική έκδοση: Γκέοργκ Λούκατς, *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, μτφρ.: Γιάννη Παπαδάκη, εκδ. Οδυσσέας, 1975/2001 [Σ.τ.Μ.].

Gerlach και κάποια ελάσσονα κείμενα της δεκαετίας του '20·[2] ο *Karl Marx*, σε πλήρη φιλολογική έκδοση του Goetz Langkau, το 1967.[3]

Εκ πρώτης όψεως, το ενδιαφέρον στον Korsch φαίνεται να έγκειται στο ότι εκείνος έφερε στο μαρξισμό το σχετικά σπάνιο συνδυασμό του γερμανού πανεπιστημιακού –είχε επιτύχει την άβολη διάκριση μιας καθηγητικής έδρας στο υπερ-δεξιό πανεπιστήμιο της Ιένας–, του ενεργού πολιτικού, υπουργού στη Θουριγγία και βουλευτή στο Ράιχσταγκ, και του φλογερού επαναστάτη. Ωστόσο, το σπουδαιότερο είναι ότι ανήκε στην «κεντροευρωπαική Αριστερά», που δημιουργήθηκε, στα χρόνια πριν και μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, σαν κίνημα θεωρητικής αντίστασης στις καουτσκικές ορθοδοξίες της Δεύτερης Διεθνούς, και για ένα μάλλον μικρό χρονικό διάστημα συγχωνεύθηκε με τον «μπολσεβικισμό», μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Ο Korsch μοιραζόταν με αυτή την εντυπωσιακά ικανή γενιά στοχαστών την πεποίθηση, ότι η γερμανική σοσιαλδημοκρατία είχε δικαιολογήσει την πολιτική της παθητικότητα με μια εκδοχή του μαρξισμού η οποία, στην πραγματικότητα, τον μετέτρεψε σε μια μορφή θετικιστικού εξελικτισμού του 19ου αιώνα. Η Αριστερά έπρεπε να στραφεί από την πολιτικά παραπλανητική αιτιοκρατία των φυσικών επιστημών στη φιλοσοφία (δηλαδή στο φιλοσοφικό Μαρξ της δεκαετίας του 1840), έστω και μόνο για το λόγο πως η μαρξιστική ορθοδοξία τον είχε απερίσκεπτα παραμερίσει. Ο σκοπός ήταν όχι να κλείσουν το μαρξισμό σαν μεταφυσικό «σύστημα», αλλά να τον ανοίξουν. Ήταν να αντιπαραθέσουν τη σταθερή –και μέχρι τώρα ανολοκλήρωτη– φιλοσοφική κριτική της πραγματικότητας και της ιδεολογίας (συμπεριλαμβανομένου του ίδιου του μαρξισμού) στις στείρες βεβαιότητες του θετικισμού.

Είναι συζητήσιμο κατά πόσον αυτή η επιστροφή σε μια μαρξιστική φιλοσοφία επιτεύχθηκε με κόστος μια συστηματική «επανεγελιανοποίηση» του Μαρξ, όπως ήταν συχνό αλλού στην κεντροευρωπαϊκή Αριστερά. Πάντως η σύγκλιση ανάμεσα στον Korsch και στον Λούκατς αποδείχτηκε μονάχα προσωρινή. Τούτο, γιατί εξαρχής φαίνεται ότι ο Korsch διέφερε από τους συγχρόνους του ως προς κάποιες σημαντικές απόψεις. Στην αρχική του προμαρξιστική κριτική της ορθοδοξίας, που την ανέπτυξε στο Λονδίνο πριν από το 1914, είχε ζητήσει όχι τόσο την επανάσταση όσο ένα θετικό περιεχόμενο στο σοσιαλισμό, που το ανακάλυψε συνάμα στο συνδικαλισμό και, περιέργως πως, στη Φαβιανή Εταιρεία, στην οποία εντάχθηκε τότε. Το συνδικαλισμό τον έβλεπε σαν αυθεντική προλεταριακή σύλληψη του σοσιαλι-

2. Karl Korsch (επιμ.: Erich Gerlach), *Marxismus und Philosophie*, Φρανκφούρτη 1966 (αγγλική έκδοση 1970).

3. Karl Korsch, *Karl Marx*, Φρανκφούρτη 1967.

σμού, ίσως σαν την αναπόφευκτη μορφή μιας τέτοιας σύλληψης. Οι φαβιανοί, κατά τη γνώμη του, εισήγαγαν ένα βουλησιαρχικό στοιχείο στο σοσιαλισμό, με την επιμονή τους για τη σοσιαλιστική διαπαιδαγώγηση του λαού, και μια «θετική μέθοδο για τη σοσιαλιστική οικοδόμηση», μέσα από τις συζητήσεις τους γύρω από τον έλεγχο της βιομηχανίας.

Αν και αυτή η συλλογιστική διέφερε από εκείνη άλλων αντικαουτσκικών, συνέκλινε με αυτούς. Όλοι οι αριστεροί εξεγερμένοι απαιτούσαν ακτιβισμό και σχεδιασμό, και απέρριπταν την ιστορική αιτιοκρατία, όλοι τους αρνούνταν ότι η φράση του Μαρξ «ο άνθρωπος αναλαμβάνει μόνο τα ιστορικά καθήκοντα/προβλήματα που μπορεί να λύσει» σήμαινε πως η λύση τους θα ήταν τόσο αυτόματη όσο και η δυνατότητα λύσης τους. Από την άλλη πλευρά, ο Korsch διέφερε από ό,τι μπορούμε να ονομάσουμε ανατολικοευρωπαϊκή πτέρυγα αυτής της νέας Αριστεράς εφόσον αυτός επικεντρωνόταν εξ ολοκλήρου στα προβλήματα του καπιταλισμού στις προηγμένες βιομηχανικές χώρες. Μάλιστα, μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι η εκ νέου ανακάλυψή του οφείλεται στο γεγονός αυτό. Τούτο, γιατί ποτέ δεν είχε και μεγάλη δυσκολία να γνωρίζει κανείς, ή τουλάχιστον να προτείνει, τι πρέπει να κάνουν οι μαρξιστές στις υπανάπτυκτες χώρες. Το πρόβλημα, αδιαλείπτως από τον 19ο αιώνα, ήταν το τι έπρεπε να κάνουν σε χώρες με τον καπιταλισμό σταθερό, και χωρίς ορατές επαναστατικές προοπτικές. Ο Korsch επικεντρώθηκε σε αυτό το πρόβλημα, αν και δυστυχώς δεν είχε καμία λύση γι' αυτό.

Ο «δυτικός» προσανατολισμός του Korsch εξηγεί και την αδιάπτωτη θεωρητική κριτική του μπολσεβικισμού, που τον έκανε, ακόμη και κατά την κομμουνιστική του περίοδο, πολύ λιγότερο αφοσιωμένο στη Ρωσική Επανάσταση (σε αντιδιαστολή από μια επιθυμητή δυτική), απ' ό,τι, φέρ' ειπείν, η Ρόζα Λούξεμπουργκ, και τον οδήγησε γρήγορα στο να εγκαταλείψει κάθε θετική κρίση για τη Σοβιετική Ένωση. Σε αυτό το σημείο απέκλινε από το φίλο και θαυμαστή του Μπέρτολτ Μπρεχτ, και εδώ που τα λέμε από πολλούς άλλους της κεντροευρωπαικής Αριστεράς. Για εκείνον, ο λενινισμός είναι τόσο λανθασμένος όσο ο καουτσκισμός, και για τους ίδιους λόγους. Μάλιστα, επεσήμανε με οξυδέρκεια ότι καίριες έννοιες του λενινισμού, όπως η άποψη ότι ο σοσιαλισμός μπαίνει στο προλεταριακό κίνημα μέσω των διανοούμενων, μπορούν να αντληθούν από τον Κάουτσκυ. Από φιλοσοφική άποψη, τα επιχειρήματα του Korsch ενάντια στο *Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός* ήταν εύστοχα. Επικεντρωμένος στην υπεράσπιση του «υλισμού» (πράγμα που δεν ήταν σοβαρό ζήτημα), ο Λένιν κατηύθυνε τα πυρά του ενάντια στον μη πραγματικό εχθρό, τον «ιδεαλισμό», και άφησε ανενόχλητο τον πραγματικό κίνδυνο, μια «υλιστική αντίληψη χρωματισμένη από

τη φυσική επιστήμη». Αυτή ήταν άλλοτε το βασικό ρεύμα της αστικής σκέψης στη φιλοσοφία, τις φυσικές και τις κοινωνικές επιστήμες, και αποτέλεσε το σημαντικότερο πρότυπο για τον εκχυδαισμό του ίδιου του μαρξισμού. Ως εκ τούτου, η εντελώς ειλικρινής επιθυμία του Λένιν να παραμείνει εγελιανός ήταν μάταιη· εκείνος αναγκάστηκε να υποχωρήσει σε μια απλουστευμένη, και μάλιστα προεγελιανή, άποψη για την αντίθεση ανάμεσα στον υλισμό και τον ιδεαλισμό, πράγμα που με τη σειρά του οδήγησε σε υπεραπλουστευμένη άποψη για το τι σήμαινε η φράση του Μαρξ «να ξαναστήσει την εγελιανή διαλεκτική με το κεφάλι πάνω και τα πόδια κάτω», σε εκχυδαϊσμό της έννοιας της ενότητας θεωρίας και πράξης. Τελικά εκείνος οδηγήθηκε σε μια θέση που έμελλε να εμποδίσει την ικανότητα του μαρξισμού να συμβάλει στην παραπέρα ανάπτυξη των εμπειρικών επιστημών της φύσης και της κοινωνίας.

Ο Korsch παραδέχτηκε ότι ο Λένιν δεν ισχυριζόταν τόσο πως έκανε φιλοσοφία όσο πως επέκρινε φιλοσοφικές τάσεις που του φαίνονταν βλαβερές, για διάφορους λόγους κομματικής πολιτικής τακτικής. Μπορούν όμως οι μαρξιστές, λέει, να πραγματεύονται τη φιλοσοφία ή οποιοδήποτε άλλο πεδίο σκέψης αποκλειστικά από την άποψη της χρησιμότητας ή της βλαβερότητάς της στην πολιτική; Δεν μπορούν.

Η κριτική στον Λένιν είναι από πολλές απόψεις δίκαιη, αλλά ο Korsch απέρριψε τους λόγους που έκαναν το λενινισμό όχι απλώς μια άλλη εκδοχή καουτσκικής θεωρίας, αλλά εντελώς διαφορετικό ιστορικό φαινόμενο, επαναστατική θεωρία για τον υπανάπτυκτο κόσμο. Παραδέχτηκε ότι ο λενινισμός είναι τέτοια θεωρία, αν και απρόθυμα. Αρνήθηκε ότι αυτή αποτελεί «επαρκή θεωρητική έκφραση για τις πρακτικές ανάγκες της τωρινής φάσης της ταξικής πάλης». Μάλιστα, μετά τη διαγραφή του από το Γερμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα, εξομοίωνε ολοένα περισσότερο τη Σοβιετική Ένωση με το φασισμό. Και τα δύο ήταν πλευρές της étatiste [: κρατικιστικής] και ολοκληρωτικής αντεπανάστασης, που ακολούθησε τη βραχύβια έξαρση του επαναστατικού κινήματος, το 1917-1923, και επιδίωκε να αποτρέψει την επανεμφάνισή του. Μια τέτοια άποψη, ιστορικά άτοπη, είναι ευλογοφανής μόνο με βάση την εκ προοιμίου παραδοχή ότι ο μπολσεβικισμός ήταν «φυγή από τις θεωρητικές και πρακτικές απαιτήσεις του βιομηχανικού προλεταριάτου», η οποία καθρέφτιζε την κατάσταση της «οπισθοδρομικής ανατολής», που εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει το πρόβλημα να κάνει τη δική της αστική επανάσταση. Ο Korsch έκανε την εκ προοιμίου αυτή παραδοχή. Παρατήρησε το επαναστατικό κίνημα του υπανάπτυκτου κόσμου και το απέρριψε σαν χωρίς σημασία για το βιομηχανικό προλεταριάτο των βιομηχανικών χωρών.

Η δυσκολία αυτής της θέσης ήταν ότι τον άφηνε χωρίς επαναστατική εναλλακτική λύση για τη Δύση μόλις υποχώρησε το κύμα της μεταπολεμικής εξέγερσης. Μάλιστα, τον άφησε χωρίς καμία απολύτως πολιτική προοπτική μετά την αποτυχία των ισπανών αναρχοσυνδικαλιστών. Υπάρχουν σημάδια ότι, όπως άλλοι επί μακρόν διαψευσμένοι και απογοητευμένοι επαναστάτες, ο Korsch άρχισε να νιώθει πως το μέλλον ήταν λιγότερο μαύρο μετά το 1956, όμως, αφού δεν έγραψε τίποτε ουσιαστικό στα τελευταία του χρόνια, δεν χρειάζεται να κάνουμε εικασίες για το πώς θα μπορούσε να έχει τροποποιήσει τις απόψεις του.

Αναπόφευκτα, όσο αυξανόταν η απογοήτευση, η διαδικασία της «ανάπτυξης» του μαρξισμού μετατράπηκε σε διαδικασία κριτικής του· ή μάλλον, σε διαδικασία απόρριψης τόσο πολλών πραγμάτων από αυτόν, ώστε ήταν αμφίβολο, παρότι το διέψευδε ο Korsch, ότι το υπόλοιπο ήταν σωστό να αποκαλείται μαρξισμός. Η διαλεκτική, λόγου χάρη, κατά τον ίδιο δεν είναι μια «υπερλογική» για να τη μεταχειριζόμαστε όπως τη συνηθισμένη λογική –εύλογη επισήμανση–, αλλά ο τρόπος με τον οποίο, στη διάρκεια μιας επαναστατικής περιόδου, τάξεις, ομάδες και άτομα παράγουν νέες ιδέες, διαλύουν υπάρχοντα συστήματα γνώσεων και «τα αντικαθιστούν με πιο ευέλικτα συστήματα ή, ακόμη καλύτερα, από κανένα απολύτως σύστημα, αλλά με την ολωσδιόλου απεριόριστη και ελεύθερη χρήση της σκέψης, που εφαρμόζεται στη διαρκώς μεταβαλλόμενη διεργασία της εξέλιξης». Αν αυτό το συνδυάσουμε με την απόρριψη των προτάσεων του ίδιου του Μαρξ για τον πραγματικό κόσμο, σαν ό,τι ο Gerlach αποκαλεί «δογματικοποίηση των αποτελεσμάτων της μαρξιστικής έρευνας που έχει ιστορικά περιορισμένη αξία, θεωρησιακή και όχι εμπειρική παραγωγή της εξέλιξης», δεν απέμενε και μεγάλο μέρος από το σώμα των ίδιων των γραπτών του Μαρξ. Αυτό που απέμενε ήταν μια μέθοδος για μια εμπειρική κοινωνική επιστήμη, που αντλούσε από τον Μαρξ κυρίως μια ευπρόσδεκτη άρνηση να ταυτισθεί με τις φυσικές επιστήμες, και ένα προλεταριάτο, οργανωμένο σε κόμμα, που μπορούσε να χρησιμοποιήσει τη μέθοδο αυτή για τους σκοπούς του. Δεν υπάρχει –κατά τον Korsch– κανένας σαφής λόγος για να είναι ο μαρξισμός, ή να τείνει να γίνει, η μορφή της συνείδησης του προλεταριάτου. Και στο μέλλον αυτός θα είναι στην καλύτερη περίπτωση ένα από τα στοιχεία της προλεταριακής θεωρίας, αν όντως το επαναστατικό κίνημα κατά την αναβίωσή του θα περιορίζεται στο προλεταριάτο. Ο Μαρξ ο ίδιος θα θεωρείται «απλώς ένας μεταξύ των πολλών που προανήγγειλαν, θεμελίωσαν και ανέπτυξαν το σοσιαλιστικό κίνημα της εργατικής τάξης».

Φαίνεται λοιπόν ότι κατά την περίοδο της «αντεπανάστασης» ο Korsch βρέθηκε στην ίδια δυσκολία που είχε εκείνος επισημάνει στον Μαρξ και

στον Ένγκελς μετά το 1848: καθώς απουσίαζαν οι ρεαλιστικές επαναστατικές προοπτικές, η «ενότητα θεωρίας και πράξης» ήταν αδύνατον να διατηρηθεί, και υπήρξε μια αναπόφευκτη μετατόπιση από την «πράξη» στη θεωρητικο-εμπειρική έρευνα. Ωστόσο, είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν η προσαρμογή του Korsch σε αυτή την κατάσταση, αντίθετα από αυτήν του Μαρξ, μπορεί κυριολεκτικά να χαρακτηριστεί «ακόμη πλατιά θεωρία κοινωνικής επανάστασης». Η πρακτική της πλευρά περιορίζεται στην αοριστολογία και στην ελπίδα. Η θεωρητική της πλευρά παρέχει μια συστηματική γέφυρα ανάμεσα σε ό,τι οι περισσότεροι Αγγλοσάξονες θα αποκαλούσαν (λανθασμένα μάλλον) μεταφυσική και στη νεότερη επιστημονική μέθοδο, όπως στο επιχείρημα ότι ο Χέγκελ, που η μέθοδός του δεν ήταν και τόσο πολύ διαφορετική από τις αξιωματικές μεθόδους των νεότερων φυσικών επιστημών, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι σε αντίθεση με την εμπειρική έρευνα, και στη διερεύνηση των μαθηματικών μοντέλων στις κοινωνικές επιστήμες από τον Korsch, όπως είναι η «θεωρία πεδίου» του φίλου του Kurt Lewin στην ψυχολογία, και ίσως η θεωρία των παιγνίων. Αναμφισβήτητα, η υπόμνηση ότι και η πιο στρατευμένη κοινωνική επιστήμη πρέπει να υπόκειται στους συνηθισμένους ελέγχους αλήθειας, είναι πολύτιμη. Το αν έχει και μεγάλη συγκεκριμένη σχέση με το μαρξισμό, παρ' εκτός από βιογραφική, ούτως ειπείν, είναι άλλο ζήτημα.

Είναι σημαντικό να τονίσουμε αυτή την εξέλιξη στην πολιτική και θεωρητική ανάλυση του Korsch, γιατί αποτελεί αναγκαίο υπόβαθρο για τα γραπτά του, και, μολονότι αρκετά ρητή στο *Marxismus und Philosophie* (ή μάλλον στην πολεμική εισαγωγή στη δεύτερη έκδοση αυτού του έργου), κάθε άλλο παρά ρητή είναι στο *Karl Marx*, έργο που ούτως ή άλλως δεν είναι βατό για τον μη ειδικό. Δεν έπεται ότι η ακραία θέση που εξέφρασε εκείνος την περίοδο γύρω στο 1950 –φάση άκρας αποθάρρυνσης για όχι λίγους στοχαστές γαλουχημένους στη μαρξική παράδοση– είναι επίσης η θέση των έργων που γράφτηκαν τη δεκαετία του '20 ή του '30. Ωστόσο, είναι και αυτά σημεία κατά μήκος μιας ενιαίας γραμμής εξέλιξης. Τούτο δεν μειώνει το ενδιαφέρον αυτών των έργων τόσο για το μελετητή του Μαρξ όσο και για το μελετητή των απώτερων μετασχηματισμών και τροποποιήσεων της μαρξιστικής σκέψης. Ο Korsch είχε εμβριθή και κριτική γνώση των έργων του δασκάλου, αξιοθαύμαστη μαρξιστική επίγνωση των ιστορικών αλλαγών που υπόκεινται στις θεωρητικές αναπτύξεις τις δικές του και των οπαδών του, και μια άποψη που κάνει την έκθεση των σκέψεών του ευχάριστα διαφορετική από τους συρμούς που επικράτησαν κατά την τελευταία γενιά.

Έτσι, είναι χρήσιμο για να θυμίζει στους νέους που γαλουχήθηκαν με

στερεότυπα για την «αλλοτρίωση» ή την «κοινωνιολογία», ότι ο Μαρξ είναι πάνω απ' όλα οικονομολόγος, στο μέτρο που η «κριτική της πολιτικής οικονομίας» αποτελούσε σε ολοένα μεγαλύτερο βαθμό την αναλυτική ραχοκοκαλιά της θεωρίας του, ενώ οι άλλες πλευρές της ανάλυσης περιστέλλονταν ολοένα περισσότερο σε επισκοπήσεις εν παρόδω, μολονότι οξυδερκείς και λαμπρές. Δεν είναι κοσμοϊστορικό, αλλά χρειάζεται να λέγεται σε μια εποχή που το *Κεφάλαιο* μπορεί να θεωρείται από κάποιους πραγματεία επιστημολογίας ή κοινωνιολογίας. «Η μαρξική υλιστική επιστήμη της κοινωνίας δεν είναι η κοινωνιολογία αλλά η οικονομική επιστήμη». Είναι εξίσου χρήσιμο να υποβάλουμε τη «δεξίωση» του μαρξισμού στη Γερμανία και την Ευρώπη του 19ου αιώνα σε ψύχραιμη, ισορροπημένη και πειστική ανάλυση. Ο Korsch δείχνει ότι ο «αναθεωρητισμός» δεν ήταν απόρριψη μιας πρώην κυρίαρχης θεωρίας και πράξης επαναστατικού μαρξισμού, αλλά ούτως ειπείν ο δίδυμος αδελφός μιας τυποποιημένης μαρξιστικής ορθοδοξίας που εμφανίστηκε ταυτόχρονα, με την κάθε μια τους να είναι απάντηση της επαναστατικής θεωρίας σε μια μη επαναστατική πραγματικότητα. Και ούτω καθεξής.

Τέτοιες παρατηρήσεις είναι επιβοηθητικές, αλλά όχι και συγκλονιστικές. Και μολονότι ο Korsch προφανώς είχε άλλη γνώμη, είναι δύσκολο να παθιαστείς για τις προτάσεις στις οποίες εκείνος απέδιδε καίρια σημασία. Αναμφίβολα, τη δεκαετία του '20 η εφαρμογή του ιστορικού υλισμού στη μελέτη του ίδιου του μαρξισμού ήταν ασυνήθιστη, αλλά δεν είναι πια:

> «Εφόσον η υλική βάση της υπάρχουσας αστικής κοινωνίας μπορεί μόνο να δεχτεί επίθεση και να κλονιστεί, αλλά όχι να ανατραπεί, από τον πρακτικό επαναστατικό αγώνα του προλεταριάτου, η επαναστατική θεωρία του προλεταριάτου μπορεί μόνο να επικρίνει τις κοινωνικά ριζωμένες μορφές σκέψης της αστικής εποχής, αλλά δεν μπορεί τελικά να πάει πέρα από αυτές».

Η διαπίστωση ότι ο μαρξισμός είναι «ανολοκλήρωτος» αφ' εαυτής δεν αρκεί. Η δήλωση αυτή του Korsch παραμένει στο επίπεδο της κοινοτοπίας, αν και είναι το είδος της κοινοτοπίας που μπορεί να παρακινήσει όσους δεν είναι συνηθισμένοι σε αυτήν. Είναι αρκετά σωστό· αλλά πού πηγαίνουμε μετά; Σε τελική ανάλυση, η αποτυχία του Korsch να προχωρήσει πέρα από αυτό το επίπεδο είναι που τον εμποδίζει να έχει μείζονα συμβολή στο μαρξισμό. Αξίζει όντως να διαβαστεί, γιατί ήταν και έξυπνος και πολυμαθής. Η γραφή του έχει κάποια δύναμη και διαύγεια, σε σύγκριση με το συνηθισμένο ύφος των κεντροευρωπαίων μαρξιστών θεωρητικών, αν και αυτό είναι απίθανο να φανεί από τις αγγλικές μεταφράσεις. Αυτά που λέει, συχνά αξί-

ζει να ακουστούν, αν και κάποιες από τις οξυδερκέστερες παρατηρήσεις του, όπως αυτές για τον ουσιωδώς προλεταριακό χαρακτήρα του συνδικαλισμού, προηγούνται της μαρξιστικής περιόδου του και δεν έχουν κατ' ανάγκη σχέση με αυτήν. Όμως, τελικά, δεν υπάρχει σημαντικός λόγος σήμερα για να τον διαβάζουμε.

Αν εφαρμόσουμε τα ίδια του τα κριτήρια, και τα μαρξιστικά, στην αποτυχία αυτή, μπορούμε ίσως να πούμε ότι αυτή απηχεί το ουσιαστικό αδιέξοδο του «δυτικού» κομμουνιστικού ρεύματος στο οποίο ανήκε ο Korsch. Πολιτικά ήταν ανεδαφικό. Το να είσαι κοινωνικός επαναστάτης στο Μεσοπόλεμο σήμαινε με τον έναν ή τον άλλο τρόπο να επιλέγεις το μπολσεβικισμό, έστω και σε αιρετική μορφή. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '20, και στην Ισπανία μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '30, μπορεί να φαινόταν ότι αυτό σήμαινε να επιλέξεις κάτι σαν το συνδικαλισμό, αλλά αυτός ήταν άλογο που ήταν φανερό ότι κατέρρεε κάτω από τον αναβάτη του, που επιθυμούσε να το κεντρίσει προς το σκοπό της επιτυχημένης επανάστασης. Δεν υπήρχε άλλη επιλογή για έναν επαναστάτη, αν και ο μαρξισμός θα επέτρεπε διάφορες μορφές προσαρμογής και ανάπτυξης της θεωρίας, που να τον εναρμονίζουν με μια μη επαναστατική λειτουργία. Για λόγους ευνόητους συναισθηματικά, ο Korsch απέρριψε τέτοιες «αναθεωρητικές» προσαρμογές. Αφού απέρριπτε επίσης το μπολσεβικισμό, έμεινε απομονωμένος, θεωρητικά και πολιτικά στείρος και όχι λίγο τραγικός, ένας ιδεολογικός άγιος Συμεών πάνω στο στύλο του.

(1968)

IV.

Στρατιωτες και Ανταρτες

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17

Το Βιετναμ και η Δυναμικη του Ανταρτοπολεμου

Τρία πράγματα έχουν κερδίσει τους συμβατικούς πολέμους σε αυτόν τον αιώνα: τα μεγαλύτερα αποθέματα ανθρώπινου δυναμικού, το μεγαλύτερο βιομηχανικό δυναμικό και ένα σχετικά λειτουργικό σύστημα μη στρατιωτικής διοίκησης. Η στρατηγική των Ηνωμένων Πολιτειών κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες είχε βασιστεί στην ελπίδα, ότι το δεύτερο από αυτά (στο οποίο υπερτερούν) θα αντιστάθμιζε το πρώτο, στο οποίο η ΕΣΣΔ πιστευόταν ότι έχει το πλεονέκτημα. Αυτή η θεωρία βασιζόταν σε λαθεμένη αριθμητική, από τότε που ο μόνος πόλεμος τον οποίο προέβλεπαν ήταν ενάντια στη Ρωσία, αφού οι δυνάμεις του Συμφώνου της Βαρσοβίας δεν έχουν μεγαλύτερο πληθυσμό από το ΝΑΤΟ. Απλώς η Δύση ήταν πιο απρόθυμη να επιστρατεύσει το ανθρώπινο δυναμικό της με συμβατικούς τρόπους. Ωστόσο, επί του παρόντος, το επιχείρημα είναι πιθανόν πιο έγκυρο, γιατί κάποια από τα δυτικά κράτη (όπως η Γαλλία) είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα μείνουν ουδέτερα σε οποιονδήποτε πιθανό παγκόσμιο πόλεμο, ενώ η Κίνα μόνη της έχει περισσότερους άντρες από όλες μαζί τις δυτικές δυνάμεις που είναι πιθανό να πολεμήσουν. Ούτως ή άλλως, είτε αυτά τα επιχειρήματα ήταν σωστά είτε όχι, οι Ηνωμένες Πολιτείες από το 1945 έχουν επενδύσει εξ ολοκλήρου στην ανωτερότητα της βιομηχανικής τους ισχύος· στην ικανότητά τους να ρίξουν σε έναν πόλεμο περισσότερες μηχανές και περισσότερα εκρηκτικά από οποιονδήποτε άλλον.

Κατά συνέπεια, οι ΗΠΑ καταταράχτηκαν, ανακαλύπτοντας ότι στην εποχή μας έχει αναπτυχθεί μια άλλη μέθοδος για να κερδίζει κανείς πολέμους, και ότι αυτή αντισταθμίζει και με το παραπάνω την οργάνωση και τη βιομηχανική ισχύ των συμβατικών πολεμικών επιχειρήσεων. Πρόκειται για τον ανταρτοπόλεμο, και ο αριθμός των Γολιάθ που τους κατέβαλαν οι Δαβίδ με σφεντόνες είναι πια πολύ εντυπωσιακός: οι Ιάπωνες στην Κίνα, οι Γερμανοί στη Γιουγκοσλαβία κατά τον πόλεμο, οι Βρετανοί στο Ισραήλ, οι Γάλλοι στην Ινδοκίνα και στην Αλγερία. Ήδη οι Ηνωμένες Πολιτείες υφίστανται την ίδια μεταχείριση στο Νότιο Βιετνάμ. Εξ ου και οι αγωνιώδεις προσπάθειες να σημαδέψουν με βόμβες μικρόσωμους ανθρώπους πίσω από δέντρα, ή να ανακαλύψουν το τέχνασμα (γιατί δεν γίνεται, κάποιο θα υπάρχει) που επιτρέ-

πει σε λίγες χιλιάδες ελάχιστα οπλισμένους αγρότες να κρατούν στριμωγμένη τη μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη της υφηλίου. Εξ ου, επίσης, και η απλή άρνηση να πιστέψουν ότι μπορεί να γίνεται αυτό. Αν οι Ηνωμένες Πολιτείες είναι στριμωγμένες, αυτό πρέπει να οφείλεται σε κάποιον άλλο λόγο – που να επιδέχεται μέτρηση και βομβαρδισμό: στους επιθετικούς Βορειοβιετναμέζους, που όντως συμμερίζονται τους στόχους των Νότιων αδελφών τους και τους περνούν λαθραία κάποια ψήγματα προμηθειών· στους τρομερούς Κινέζους, που έχουν το θράσος να έχουν κοινή μεθόριο με το Βιετνάμ, και αναμφίβολα τελικά στους Ρώσους. Προτού ο κοινός νους φύγει ολότελα, πετώντας από το παράθυρο, αξίζει λοιπόν να ρίξουμε μια ματιά στη φύση του νεότερου ανταρτοπόλεμου.

Δεν υπάρχει τίποτε το καινούργιο στις επιχειρήσεις αντάρτικου τύπου. Κάθε αγροτική κοινωνία γνωρίζει τον «ευγενή» ληστή, τον Ρομπέν των Δασών, που «παίρνει από τους πλούσιους και δίνει στους φτωχούς», και ξεφεύγει από τις αδέξιες παγίδες των στρατιωτών και των χωροφυλάκων, μέχρι που προδίδεται. Τούτο, γιατί όσο καιρό δεν τον καταδίδει κανένας αγρότης, και όσο καιρό πάμπολλοι του λένε για τις κινήσεις των εχθρών του, είναι όντως τόσο απρόσβλητος από τα εχθρικά όπλα και τόσο αόρατος για τα εχθρικά βλέμματα όσο ισχυρίζονται απαράλλαχτα οι θρύλοι και τα τραγούδια για τέτοιους ληστές.

Και η πραγματικότητα και ο θρύλος απαντώνται επίσης στην εποχή μας κυριολεκτικά από την Κίνα μέχρι το Περού. Όπως τα στρατιωτικά μέσα του ληστή, έτσι και αυτά του αντάρτη είναι τα προφανή: στοιχειώδεις δυνάμεις, ενισχυμένες από λεπτομερειακή γνώση του δύσκολου και απροσπέλαστου εδάφους, ευκινησία, σωματική αντοχή ανώτερη από αυτήν των διωκτών, αλλά πάνω απ' όλα άρνηση να πολεμήσουν με τους όρους του αντιπάλου, με τη δύναμη συγκεντρωμένη και κατά μέτωπο. Όμως το μεγαλύτερο πλεονέκτημα του αντάρτη είναι μη στρατιωτικό, και χωρίς αυτό είναι ανήμπορος: πρέπει να έχει τη συμπαράσταση και την υποστήριξη, ενεργητική και παθητική, του ντόπιου πληθυσμού. Όποιος Ρομπέν των Δασών την χάσει πεθαίνει, το ίδιο και κάθε αντάρτης. Κάθε εγχειρίδιο ανταρτοπόλεμου αρχίζει επισημαίνοντας αυτό το πράγμα, και είναι το μοναδικό πράγμα που η στρατιωτική εκπαίδευση στην «αντιμετώπιση εξεγέρσεων» δεν μπορεί να διδάξει.

Η κύρια διαφορά ανάμεσα στην πανάρχαια, και ενδημική στις περισσότερες αγροτικές κοινωνίες, μορφή ληστρικών επιχειρήσεων και στο νεότερο αντάρτη είναι ότι ο κοινωνικός ληστής τύπου Ρομπέν των Δασών έχει στρατιωτικούς αντικειμενικούς σκοπούς άκρως μετρημένους και περιορισμένους (και συνήθως δύναμη πολύ μικρή και εντοπισμένη). Η δοκιμασία για

μια αντάρτικη ομάδα έρχεται όταν αυτή θέτει στον εαυτό της καθήκοντα τόσο φιλόδοξα όσο είναι η ανατροπή ενός πολιτικού καθεστώτος ή η εκδίωξη μιας τακτικής κατοχικής δύναμης, και ιδιαίτερα όταν καταγίνεται με αυτά, όχι σε κάποια απόμερη γωνιά της χώρας (στην «απελευθερωμένη περιοχή»), αλλά σε ολόκληρο το εθνικό έδαφος. Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα σχεδόν κανένα αντάρτικο κίνημα δεν αντιμετώπισε αυτή τη δοκιμασία· αυτά έκαναν επιχειρήσεις σε περιοχές εξαιρετικά απρόσιτες και αμελητέες –η ορεινή χώρα είναι το συχνότερο παράδειγμα– ή εναντιώνονταν σε σχετικά πρωτόγονες και αναποτελεσματικές κυβερνήσεις, ντόπιες ή ξένες. Οι αντάρτικες ενέργειες έχουν ενίοτε παίξει σπουδαίο ρόλο σε μείζονες νεότερους πολέμους, είτε με τους αντάρτες μόνους τους, όπως με τους Τυρολέζους ενάντια στους Γάλλους το 1809, είτε, συνηθέστερα, ως επικουρία στις τακτικές δυνάμεις – κατά τους ναπολεόντειους πολέμους, για παράδειγμα, ή, στον αιώνα μας, στην Ισπανία και στη Ρωσία. Ωστόσο, από μόνοι τους οι αντάρτες, και για οποιοδήποτε χρονικό διάστημα κι αν έδρασαν, είναι σχεδόν βέβαιο πως είχαν αξία ελάχιστα μεγαλύτερη από αυτήν της απλής παρενόχλησης, όπως στη νότια Ιταλία, όπου οι Γάλλοι του Ναπολέοντα ποτέ δεν ενοχλήθηκαν σοβαρά από αυτούς. Αυτό μπορεί να είναι ένας λόγος που δεν απασχόλησαν και πολύ τους στρατιωτικούς στοχαστές μέχρι τον 20ό αιώνα. Ένας άλλος λόγος, που ενδέχεται να εξηγεί γιατί ούτε καν οι επαναστάτες στρατιωτικοί σκέφτηκαν και πολύ γύρω από αυτούς, ήταν ότι σχεδόν όλοι οι πραγματικοί αντάρτες ήταν συντηρητικοί ιδεολογικά, έστω κι αν κοινωνικά ήταν επαναστατικοί. Ελάχιστοι αγρότες είχαν μεταστραφεί σε αριστερές πολιτικές απόψεις ή είχαν ακολουθήσει αριστερούς πολιτικούς ηγέτες.

Η καινοτομία του νεότερου ανταρτοπόλεμου, επομένως, δεν είναι τόσο πολύ στρατιωτική. Οι σημερινοί αντάρτες μπορεί να έχουν στη διάθεσή τους πολύ καλύτερο εξοπλισμό απ' ό,τι οι προηγούμενοι, αλλά ωστόσο είναι σταθερά πολύ χειρότερα οπλισμένοι από τους αντιπάλους τους (αντλούν μεγάλο μέρος του οπλισμού τους –στα δε πρώιμα στάδια πιθανόν το μεγαλύτερο– απ' ό,τι μπορούν να κυριεύσουν, να αγοράσουν ή να κλέψουν από την άλλη πλευρά, και όχι, όπως υποστηρίζει το φολκλόρ του Πενταγώνου, από ξένες προμήθειες). Μέχρι την τελική φάση του ανταρτοπόλεμου, οπότε η αντάρτικη δύναμη γίνεται στρατός και μπορεί όντως να αντιμετωπίσει και να νικήσει τους αντιπάλους της σε ανοιχτή μάχη, όπως στην Ντιενμπιενφού, δεν υπάρχει τίποτε στις καθαρά στρατιωτικές σελίδες του Μάο, του Βο Νγκιέν Γκιάπ, του Τσε Γκεβάρα ή σε άλλα εγχειρίδια ανταρτοπόλεμου, που ένας παραδοσιακός guerrillero ή καπετάνιος να το θεωρεί κάτι άλλο από απλή κοινή λογική.

Η καινοτομία αυτή είναι πολιτική, και είναι δύο ειδών. Πρώτον, τώρα είναι πολύ πιο συνηθισμένες οι καταστάσεις όπου η αντάρτικη δύναμη μπορεί να στηρίζεται στη μαζική υποστήριξη, σε εντελώς διαφορετικές εποχές της χώρας της. Το κάνει κατά ένα μέρος επικαλούμενη το κοινό συμφέρον των φτωχών ενάντια στους πλούσιους, των καταπιεσμένων ενάντια στην κυβέρνηση. Και πάλι, δεν είναι παρά φολκλόρ των στρατιωτικών εμπειρογνωμόνων, το ότι «οι αγρότες θέλουν μόνο την ησυχία τους». Δεν θέλουν αυτό. Όταν δεν έχουν να φάνε, θέλουν να φάνε· όταν δεν έχουν γη, θέλουν γη· όταν τους εξαπατούν οι αξιωματούχοι μιας μακρινής πρωτεύουσας, θέλουν να απαλλαγούν από αυτούς. Πάνω απ' όλα, όμως, θέλουν δικαιώματα σαν άνθρωποι, και όταν κυβερνώνται από ξένους, θέλουν να απαλλαγούν από τους ξένους. Θα έπρεπε να προσθέσει κανείς ότι αποτελεσματικός ανταρτοπόλεμος είναι εφικτός μόνο σε χώρες στις οποίες τέτοιες εκκλήσεις μπορούν να βρουν απήχηση σε μεγάλο εκατοστιαίο ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού, σε μεγάλο ποσοστό του εδάφους της χώρας. Ένας από τους σημαντικότερους λόγους για την ήττα του αντάρτικου στη Μαλαισία και την Κένυα ήταν ότι δεν εξασφαλίστηκαν αυτοί οι όροι: οι αντάρτες προέρχονταν σχεδόν στο σύνολό τους από τους Κινέζους ή τους Κικούγιου, ενώ οι Μαλαίσιοι (η πλειονότητα στην ύπαιθρο) και η υπόλοιπη Κένυα έμειναν κατά κύριο λόγο έξω από το κίνημα.

Η δεύτερη πολιτική καινοτομία είναι η εθνικοποίηση όχι μόνο της υποστήριξης στους αντάρτες αλλά της ίδιας της δύναμης των ανταρτών μέσα από κόμματα και κινήματα εθνικής και ενίοτε διεθνούς εμβέλειας. Η αντάρτικη μονάδα δεν είναι πια καθαρά τοπικό προϊόν· είναι ένα σώμα μόνιμων και ευέλικτων στελεχών, που γύρω τους σχηματίζεται η τοπική δύναμη. Αυτοί τη συνδέουν με άλλες μονάδες συγκροτώντας έναν «αντάρτικο στρατό» ικανό να έχει πανεθνική στρατηγική και να μετασχηματιστεί σε «πραγματικό» στρατό. Τη συνδέουν επίσης με το μη μάχιμο εθνικό κίνημα γενικά, και ειδικά με τις πολιτικά αποφασιστικές πόλεις. Αυτό συνεπάγεται μια θεμελιακή αλλαγή στο χαρακτήρα αυτών των δυνάμεων: *δεν* συνεπάγεται ότι οι αντάρτικοι στρατοί αποτελούνται τώρα από σκληροπυρηνικούς επαναστάτες που έχουν διεισδύσει απ' έξω. Όσο πολυάριθμοι και ενθουσιώδεις κι αν είναι οι εθελοντές, η στρατολόγηση ανταρτών απ' έξω είναι περιορισμένη, εν μέρει για τεχνικούς λόγους, εν μέρει γιατί πολλοί δυνάμει νεοσύλλεκτοι, ιδιαίτερα όσοι προέρχονται από τους διανοούμενους της πόλης και τους εργάτες, απλά δεν έχουν τα προσόντα· τους λείπει το είδος της εμπειρίας που μόνο η αντάρτικη δράση ή η αγροτική ζωή μπορεί να δώσει. Τα αντάρτικα μπορεί να ξεκινούν από έναν πυρήνα στελεχών, αλλά ακόμη και μια δύναμη που έχει εξ ολοκλήρου διεισδύσει απ' έξω, ό-

πως οι κομμουνιστικές μονάδες που διατηρήθηκαν για κάμποσα χρόνια μετά το 1945 στην Αραγωνία (Ισπανία), σύντομα αναγκάστηκαν να αρχίσουν συστηματική στρατολόγηση από τον ντόπιο πληθυσμό. Ο κύριος όγκος οποιασδήποτε επιτυχημένης αντάρτικης δύναμης είναι πάντοτε πιθανό να αποτελείται από ντόπιους άντρες, ή από επαγγελματίες μαχητές που είχαν στρατολογηθεί άλλοτε σαν ντόπιοι, και τα στρατιωτικά πλεονεκτήματά του είναι τεράστια, όπως έχει επισημάνει ο Τσε Γκεβάρα, γιατί ο ντόπιος «έχει τους φίλους του, στους οποίους μπορεί να προσφύγει προσωπικά για βοήθεια: γνωρίζει το έδαφος και όλα όσα είναι πιθανό να συμβούν στην περιοχή, και θα έχει επίσης τον επιπρόσθετο ενθουσιασμό του ανθρώπου που υπερασπίζεται το ίδιο του το σπίτι».

Εάν όμως η αντάρτικη δύναμη είναι αμάλγαμα από ξένα στελέχη και από στρατολογημένους ντόπιους, τότε είναι ολότελα μεταμορφωμένη. Όχι μόνο θα έχει πρωτοφανή συνοχή, πειθαρχία και ηθικό ανεπτυγμένα από συστηματική εκπαίδευση (τόσο στην εγγραματοσύνη όσο και στις στρατιωτικές τεχνικές) και πολιτική διαπαιδαγώγηση, αλλά και πρωτοφανή ευκινησία μεγάλης εμβέλειας. Η «Μεγάλη Πορεία» μετέφερε τον Κόκκινο Στρατό του Μάο από τη μία άκρη της Κίνας στην άλλη, και οι αντάρτες του Τίτο κατόρθωσαν παρόμοιες μεταναστεύσεις έπειτα από παρόμοιες ήττες. Και οπουδήποτε κι αν πάει ο αντάρτικος στρατός, θα εφαρμόσει τις εξής ουσιώδεις αρχές του ανταρτοπόλεμου, που είναι, σχεδόν εξ ορισμού, ανεφάρμοστες από ορθόδοξες στρατιωτικές δυνάμεις: (α) να πληρώνουν για οτιδήποτε τους προμηθεύει ο ντόπιος πληθυσμός· (β) να μη βιάζουν τις ντόπιες γυναίκες· (γ) να φέρνουν γη, δικαιοσύνη και σχολεία οπουδήποτε πηγαίνουν, και (δ) ποτέ να μη ζουν καλύτερα, ή διαφορετικά, από τους ντόπιους κατοίκους.

Δυνάμεις τέτοιου είδους, που λειτουργούν ως τμήμα ενός πανεθνικού πολιτικού κινήματος και σε συνθήκες λαϊκής υποστήριξης, έχουν αποδειχτεί εξαιρετικά ακαταμάχητες. Στην ακμή τους, απλώς δεν γίνεται να ηττηθούν από ορθόδοξες στρατιωτικές επιχειρήσεις. Ακόμη και όταν είναι λιγότερο επιτυχημένες, μπορούν να ηττηθούν, σύμφωνα με τους υπολογισμούς βρετανών εμπειρογνωμόνων στην αντιμετώπιση εξεγέρσεων στη Μαλαισία και αλλού, μόνο με *τουλάχιστον* δέκα άντρες επί τόπου για κάθε έναν αντάρτη· δηλαδή, στο Βιετνάμ με *τουλάχιστον* κάτι σαν ένα εκατομμύριο Αμερικανούς και Βιετναμέζους υποχείριά τους. (Πραγματικά, οι 8.000 μαλαίσιοι αντάρτες ακινητοποίησαν 140.000 στρατιώτες και χωροφύλακες). Όπως ανακαλύπτουν τώρα οι Ηνωμένες Πολιτείες, οι ορθόδοξες στρατιωτικές μέθοδοι είναι εντελώς ατελέσφορες· οι βόμβες δεν πιάνουν τόπο, αν δεν υπάρχει κάτι άλλο από ορυζώνες για να κάνουν κρατήρες. Οι «επίσημες» ή

οι ξένες δυνάμεις σύντομα συνειδητοποιούν ότι ο μόνος τρόπος για να καταπολεμήσουν τους αντάρτες είναι να προσβάλουν τη βάση τους, δηλαδή τον άμαχο πληθυσμό. Διάφοροι τρόποι για να το κάνουν αυτό έχουν προταθεί, από την παλαιάς κοπής ναζιστική μέθοδο να μεταχειρίζονται όλους τους αμάχους σαν δυνάμει αντάρτες, μέχρι την πιο επιλεκτική σφαγή και τα βασανιστήρια, και τη δημοφιλή τώρα μέθοδο να απαγάγουν ολόκληρους πληθυσμούς και να τους συγκεντρώνουν σε οχυρωμένους καταυλισμούς χωριών, με την ελπίδα να στερήσουν από τους αντάρτες την απαραίτητη αυτή πηγή προμηθειών και πληροφοριών. Οι αμερικανικές δυνάμεις, με τη συνηθισμένη τους κλίση στο να λύνουν κοινωνικά προβλήματα με τεχνολογικά μέσα, φαίνονται να προτιμούν να καταστρέφουν τα πάντα σε μεγάλες περιοχές, προφανώς με την ελπίδα είτε ότι όλοι οι αντάρτες στην περιοχή θα σκοτωθούν μαζί με όλη την υπόλοιπη ζωή, ανθρώπους, ζώα και βλάστηση, είτε ότι με κάποιον τρόπο όλα εκείνα τα δέντρα και οι θάμνοι θα εξατμιστούν, αφήνοντας τους αντάρτες όρθιους και ορατούς, οπότε θα μπορούν να τους βομβαρδίσουν σαν πραγματικούς στρατιώτες. Το σχέδιο του Barry Goldwater να καταστρέψουν το φύλλωμα των βιετναμικών δασών με πυρηνικές βόμβες δεν ήταν πιο τραγελαφικό από αυτό που τώρα επιχειρούν, με βάση τη λογική αυτή.

Η δυσκολία με τέτοιες μεθόδους είναι ότι απλώς δικαιολογούν τη στήριξη που δίνει ο ντόπιος πληθυσμός στους αντάρτες, και παρέχουν σταθερά σε αυτούς νέες στρατολογίες. Ως εκ τούτου, οι αντι-αντάρτες μηχανεύονται σχέδια για να προλάβουν τις κινήσεις του εχθρού, βελτιώνοντας τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες του ντόπιου πληθυσμού, μάλλον κατά τον τρόπο του βασιλιά Φρειδερίκου Γουλιέλμου του πρώτου της Πρωσίας, που λέγεται ότι έτρεχε πίσω από τους υπηκόους του στο Βερολίνο, χτυπώντας τους με το ραβδί του και φωνάζοντας «Θέλω να με αγαπάτε». Δεν είναι όμως εύκολο να πείσεις τους ανθρώπους ότι οι συνθήκες τους όσο πάνε και βελτιώνονται, ενώ οι γυναίκες και τα παιδιά τους καταβρέχονται με φλεγόμενο πετρέλαιο, ιδιαίτερα όταν οι άνθρωποι που κάνουν το κατάβρεγμα ζουν (με βάση τα βιετναμέζικα κριτήρια) σαν βασιλιάδες.

Οι αντι-αντάρτικες κυβερνήσεις είναι περισσότερο πιθανό να μιλάνε, φέρ' ειπείν, για το να δώσουν τη γη στους αγρότες, από το να το κάνουν όντως, αλλά ακόμη και όταν πραγματοποιούν μια σειρά από τέτοιες μεταρρυθμίσεις, δεν κερδίζουν κατ' ανάγκην την ευγνωμοσύνη των αγροτών. Οι καταπιεσμένοι λαοί δεν θέλουν μόνο οικονομική βελτίωση. Τα πιο ακαταμάχητα κινήματα εξέγερσης (συμπεριλαμβανομένου ειδικά του βιετναμέζικου) είναι εκείνα που συνδυάζουν εθνικά και κοινωνικά στοιχεία. Ένας λαός που θέλει ψωμί και *επίσης* ανεξαρτησία δεν μπορεί να κατευναστεί απλώς με μια

πιο γενναιόδωρη διανομή ψωμιού. Οι Βρετανοί αντιμετώπισαν την επαναστατική κινητοποίηση των Ιρλανδών, με τον Parnell και τον Davitt τη δεκαετία του 1880, με έναν συνδυασμό καταναγκασμού και οικονομικής μεταρρύθμισης, και όχι χωρίς επιτυχία – αλλά αυτά δεν απέτρεψαν το ιρλανδικό επαναστατικό κίνημα που τους πέταξε έξω, στα 1916-1922.

Παρόλα αυτά, υπάρχουν περιορισμοί στην ικανότητα ενός αντάρτικου στρατού να κερδίσει έναν πόλεμο, αν και συνήθως αυτός έχει αποτελεσματικά μέσα ώστε να αποφύγει να τον χάσει. Κατά πρώτο λόγο, η αντάρτικη στρατηγική δεν είναι επ' ουδενί εφαρμόσιμη παντού σε εθνική κλίμακα, γι' αυτό και απέτυχε, εν όλω ή εν μέρει, σε αρκετές χώρες, λ.χ. στη Μαλαισία και στη Βιρμανία. Εσωτερικές διαιρέσεις και εχθρότητες –φυλετικές, θρησκευτικές, κλπ.– στο εσωτερικό μιας χώρας ή μιας περιοχής ενδέχεται να περιορίσουν τη βάση του αντάρτικου σε ένα μέρος του λαού, ενώ αυτόματα παρέχουν ένα άλλο μέρος σαν εν δυνάμει βάση για αντι-αντάρτικη δράση. Για να πάρουμε μια προφανή περίπτωση: η ιρλανδική επιχείρηση του 1916-1922, αντάρτικο εγχείρημα ουσιαστικά, πέτυχε στις είκοσι έξι κομητείες αλλά όχι στη Βόρεια Ιρλανδία, παρά την κοινή μεθόριο και την ενεργητική ή παθητική βοήθεια από το νότο. (Η βρετανική κυβέρνηση, παρεμπιπτόντως, ποτέ δεν χρησιμοποίησε αυτή τη στήριξη ως πρόφαση για να ρίξει βόμβες στο φράγμα του Σάννον, προκειμένου να αναγκάσει την κυβέρνηση του Δουβλίνου να πάψει την επίθεσή του ενάντια στον ελεύθερο κόσμο).

Εντούτοις, μπορεί να υπάρχουν λαοί τόσο άπειροι ή με τόση έλλειψη μάχιμων στελεχών, ώστε να αφήσουν αντάρτικες εξεγέρσεις μεγάλης κλίμακας και με πλατιά βάση να καταπνιγούν, τουλάχιστον για ένα διάστημα. Αυτή είναι ίσως η περίπτωση στην Αγκόλα. Ή, πάλι, η γεωγραφία μιας χώρας ενδέχεται να διευκολύνει την τοπική αντάρτικη δράση, αλλά να καθιστά εξαιρετικά δύσκολη τη διεξαγωγή συντονισμένου ανταρτοπόλεμου (όπως ίσως σε κάποιες λατινοαμερικάνικες χώρες). Ή ένας λαός μπορεί να είναι απλώς υπερβολικά μικρός για να κερδίσει την ανεξαρτησία του χωρίς σημαντική εξωτερική βοήθεια ενάντια σε ένα σύνολο από χώρες που τον έχουν στην κατοχή τους και είναι αποφασισμένες να τον καταστείλουν. Αυτό ενδέχεται να συμβαίνει με τους Κούρδους, έξοχους και επίμονους αντάρτες μαχητές του παραδοσιακού είδους, αλλά που ποτέ δεν πέτυχαν την ανεξαρτησία τους.

Πέρα από τα εμπόδια αυτά, που ποικίλλουν από χώρα σε χώρα, υπάρχει το πρόβλημα των πόλεων. Όσο μεγάλη κι αν είναι η υποστήριξη για το κίνημα στις πόλεις, όσο κι αν οι ηγέτες του προέρχονται από πόλεις, οι πόλεις και ιδιαίτερα οι μεγάλες πόλεις είναι το τελευταίο μέρος που ένας αντάρτικος στρατός θα καταλάβει ή θα αντιμετωπίσει, αν δεν είναι πάρα

πολύ ασύνετος. Ο δρόμος των κινέζων κομμουνιστών προς τη Σαγκάη και την Καντώνα πέρασε από τη Γενάν. Το ιταλικό και το γαλλικό αντιστασιακό κίνημα κανόνισαν χρονικά τις εξεγέρσεις τους στις πόλεις (Παρίσι, 1944· Μιλάνο και Τορίνο, 1945) για τις τελευταίες στιγμές πριν από την άφιξη των συμμαχικών στρατών, και οι Πολωνοί που δεν το έκαναν (Βαρσοβία, 1943) εξολοθρεύτηκαν. Η ισχύς της νεότερης βιομηχανίας, των μεταφορών και της διοίκησης μπορεί να εξουδετερωθεί για σημαντικό χρονικό διάστημα μόνο εκεί όπου δεν είναι μεγάλη. Η παρενόχληση μικρής κλίμακας, όπως το να αποκόψεις έναν ή δύο δρόμους και σιδηροδρομικές γραμμές, μπορεί να φέρει αναστάτωση στη μετακίνηση και τη διοίκηση του στρατού στο δύσκολο έδαφος της υπαίθρου, αλλά όχι στη μεγάλη πόλη. Η αντάρτικη δράση ή το ισοδύναμό της είναι πλήρως εφικτή στην πόλη –στο κάτω κάτω, πόσοι ληστές τραπεζών πιάνονται ποτέ στο Λονδίνο– και έχουν σημειωθεί κάποια πρόσφατα παραδείγματα, λόγου χάρη στη Βαρκελώνη στα τέλη της δεκαετίας του '40 και σε διάφορες πόλεις της Λατινικής Αμερικής. Όμως δεν έχει αξία παρά σαν ενόχληση, και απλώς χρησιμεύει για να δημιουργήσει μια γενική ατμόσφαιρα έλλειψης εμπιστοσύνης στην αποτελεσματικότητα του καθεστώτος, ή για να δεσμεύσει ένοπλες δυνάμεις και αστυνομικούς που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν καλύτερα αλλού.

Τέλος, ο χρισιμότερος περιορισμός του ανταρτοπόλεμου είναι ότι δεν μπορεί να νικήσει αν δεν γίνει *τακτικός* πόλεμος, και σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να αντιμετωπίσει τους εχθρούς του στο δυνατότερο σημείο τους. Είναι σχετικά εύκολο για ένα αντάρτικο κίνημα με πλατιά υποστήριξη να εξαλείψει την επίσημη εξουσία από την ύπαιθρο, με εξαίρεση τα οχυρωμένα σημεία που όντως κατέχονται από ένοπλες δυνάμεις, και να αφήσει στην κυβέρνηση ή στη δύναμη κατοχής μόνο τις απομονωμένες πόλεις και φρουρές, συνδεδεμένες με ελάχιστους κύριους δρόμους ή σιδηρόδρομους (και αυτό μόνο την ημέρα) και αεροπορικώς ή με τον ασύρματο. Το πραγματικό πρόβλημα είναι να ξεπεράσουν αυτό το σημείο. Τα εγχειρίδια δίνουν ιδιαίτερη προσοχή στην τελική αυτή φάση του ανταρτοπόλεμου, που οι Κινέζοι και οι Βιετναμέζοι τη χειρίστηκαν με λαμπρή επιτυχία ενάντια στον Τσανγκ Κάι-Σεκ και τους Γάλλους. Ωστόσο, εκείνες οι επιτυχίες δεν πρέπει να ενέχουν λαθεμένες γενικεύσεις. Η πραγματική δύναμη των αντάρτικων στρατών έγκειται όχι στην ικανότητά τους να μετατραπούν σε τακτικούς στρατούς ικανούς να εκδιώξουν άλλες συμβατικές δυνάμεις, αλλά στο πολιτικό τους έρεισμα. Η ολική απώλεια της λαϊκής υποστήριξης ενδέχεται να προκαλέσει την κατάρρευση των τοπικών κυβερνήσεων, που συχνά –όπως στην Κίνα και στο Βιετνάμ– προαναγγέλλονται από μαζικές αυτομολήσεις προς τους αντάρτες· μια αποφασιστική στρατιωτική επιτυχία από τους αντάρτες

ενδέχεται να φέρει στο φως την κατάρρευση αυτή. Ο αντάρτικος στρατός του Φιντέλ Κάστρο δεν εκπόρθησε την Αβάνα· όταν είχε αποδείξει ότι όχι μόνο μπορούσε να κρατήσει την Σιέρρα Μαέστρα αλλά και να πάρει την επαρχιακή πρωτεύουσα Σαντιάγο, ο κυβερνητικός μηχανισμός του Μπατίστα κατέρρευσε.

Οι ξένες δυνάμεις κατοχής συνήθως είναι λιγότερο τρωτές και λιγότερο αναποτελεσματικές. Ωστόσο, ακόμη και αυτές μπορεί να πεισθούν ότι βρίσκονται σε έναν πόλεμο που δεν μπορούν να κερδίσουν, ότι ακόμη και η ισχνή κυριαρχία τους μπορεί να διατηρηθεί μόνο με ολότελα δυσανάλογο κόστος. Η απόφαση να εγκαταλείψουν το παιχνίδι που χάνουν φυσικά και είναι ταπεινωτική, και υπάρχουν πάντοτε βάσιμοι λόγοι για να την αναβάλλουν, διότι σπάνια συμβαίνει οι ξένες δυνάμεις να υποστούν αποφασιστική ήττα, ακόμη και σε τοπικές μάχες όπως η Ντιενμπιενφού. Οι Αμερικανοί εξακολουθούν να είναι στη Σαϊγκόν, κατά τα φαινόμενα πίνοντας το μπέρμπον τους ειρηνικά, με εξαίρεση ίσως πότε πότε καμιά βόμβα σε κάποιο καφέ. Οι φάλαγγές τους εξακολουθούν να οργώνουν τη χώρα φαινομενικά κατά βούληση, και οι απώλειές τους δεν είναι πολύ μεγαλύτερες απ' ό,τι τα τροχαία δυστυχήματα στην πατρίδα. Τα αεροπλάνα τους ρίχνουν βόμβες οπουδήποτε τους αρέσει, και εξακολουθεί να υπάρχει κάποιος που μπορεί να ονομασθεί πρωθυπουργός του «ελεύθερου» Βιετνάμ, μολονότι ενδέχεται να είναι δύσκολο να προβλέψει κανείς ποιος θα είναι από τη μια μέρα στην άλλη.

Έτσι, μπορεί πάντοτε να υποστηριχθεί ότι αρκεί μία ακόμη προσπάθεια και θα γείρει η πλάστιγγα: περισσότερα στρατεύματα, περισσότερες βόμβες, περισσότερες σφαγές και βασανιστήρια, περισσότερες «κοινωνικές αποστολές». Από αυτή την άποψη, η ιστορία του πολέμου της Αλγερίας προοικονομεί αυτόν του Βιετνάμ. Τότε που τελείωσε, μισό εκατομμύριο Γάλλοι ήταν ήδη με στολή εκεί (απέναντι σε συνολικό μουσουλμανικό πληθυσμό εννέα εκατομμυρίων, δηλαδή ένας στρατιώτης ανά δεκαοκτώ κατοίκους, χωρίς να υπολογίζουμε το γαλλόφιλο τοπικό λευκό πληθυσμό) και ο στρατός εξακολουθούσε να ζητά περισσότερα πράγματα, συμπεριλαμβανομένης της κατάλυσης της Γαλλικής Δημοκρατίας.

Είναι δύσκολο σε τέτοιες περιπτώσεις να τα παρατήσει κανείς, αλλά υπάρχουν περιπτώσεις όπου καμία άλλη απόφαση δεν έχει νόημα. Κάποιες κυβερνήσεις μπορεί να παίρνουν την απόφαση αυτή νωρίτερα από άλλες. Οι Βρετανοί εκκένωσαν την Ιρλανδία και το Ισραήλ πολύ πριν η στρατιωτική θέση τους γίνει αφόρητη. Οι Γάλλοι κρατήθηκαν για εννέα χρόνια στο Βιετνάμ και για επτά χρόνια στην Αλγερία, αλλά στο τέλος έφυγαν. Γιατί, ποια είναι η εναλλακτική λύση; Οι παλαιού τύπου τοπικές ή περιθωριακές

αντάρτικες ενέργειες, όπως η επιδρομή φυλών στα σύνορα, μπορούσαν να απομονωθούν ή να συγκρατηθούν με διάφορα σχετικά φτηνά τεχνάσματα που δεν προκαλούσαν περισπασμό στην καθημερινή ζωή μιας χώρας ή των δυνάμεων κατοχής της. Λίγα σμήνη αεροπλάνων μπορούσαν σποραδικά να βομβαρδίζουν χωριά (αγαπημένο βρετανικό τέχνασμα στη Μέση Ανατολή κατά το Μεσοπόλεμο), μπορούσε να δημιουργηθεί μια στρατιωτική μεθοριακή ζώνη (όπως στα παλιά βορειοδυτικά σύνορα της Ινδίας), και σε ακραίες περιπτώσεις η κυβέρνηση άφηνε σιωπηρά στην τύχη της για λίγο κάποια μακρινή και ταραγμένη περιοχή, φροντίζοντας απλώς να μην εξαπλωθούν οι ταραχές. Σε κατάσταση όπως αυτή του Βιετνάμ σήμερα ή της Αλγερίας στα τέλη της δεκαετίας του '50, αυτό απλώς δεν πιάνει. Αν ένας λαός δεν θέλει να κυβερνάται άλλο με τον παλιό τρόπο, δεν μπορεί να γίνει τίποτε. Φυσικά, αν είχαν διεξαχθεί εκλογές στο Νότιο Βιετνάμ το 1956, όπως προβλεπόταν από τις συμφωνίες της Γενεύης, οι απόψεις του λαού του μπορεί να είχαν ανακαλυφθεί με σημαντικά λιγότερο κόστος.

Ποια είναι λοιπόν η κατάσταση για τους ενάντιους στην εξέγερση; Θα ήταν κουτό να ισχυριστούμε ότι ο ανταρτοπόλεμος είναι σταθερά συνταγή για επιτυχημένη επανάσταση ή ότι οι ελπίδες της στο εξής είναι ρεαλιστικές περισσότερο απ' ό,τι σε έναν περιορισμένο αριθμό σχετικά υπανάπτυκτων χωρών. Οι θεωρητικοί της «αντιμετώπισης εξεγέρσεων» μπορούν επομένως να παρηγορηθούν με τη σκέψη, ότι δεν θα χάνουν *πάντοτε* κατ' ανάγκην. Όμως το θέμα δεν είναι αυτό. Όταν, για τον έναν ή τον άλλο λόγο, ένας ανταρτοπόλεμος έχει γίνει γνήσια εθνικός και πανεθνικός, και έχει εκδιώξει τη διοίκηση από μεγάλες εκτάσεις τις υπαίθρου, οι πιθανότητες να ηττηθεί είναι μηδενικές. Το ότι οι Μάου Μάου ηττήθηκαν στην Κένυα δεν βοηθά τους Αμερικανούς στο Βιετνάμ· ακόμη λιγότερο, αν θυμηθούμε ότι η μεν Κένυα τώρα είναι ανεξάρτητη, οι δε Μάου Μάου θεωρούνται πρωτοπόροι και ήρωες του εθνικού αγώνα. Το ότι η βιρμανική κυβέρνηση δεν ανατράπηκε ποτέ από αντάρτες δεν βοήθησε τους Γάλλους στην Αλγερία. Το πρόβλημα του προέδρου Τζόνσον είναι το Βιετνάμ, όχι οι Φιλιππίνες, και η κατάσταση στο Βιετνάμ είναι χαμένη.

Αυτό που απομένει σε μια τέτοια κατάσταση είναι οι αυταπάτες και ο τρόμος. Οι εκλογικεύσεις της σημερινής πολιτικής της Ουάσινγκτον προοικονομήθηκαν όλες στην Αλγερία. Οι γάλλοι επίσημοι εκπρόσωποι Τύπου μας έλεγαν ότι ο μέσος Αλγερινός ήταν με την πλευρά της Γαλλίας, ή, αν όχι όντως γαλλόφιλος, τότε ήθελε μόνο ειρήνη και ησυχία, αλλά τον τρομοκρατούσε το FLN.[1] Μας έλεγαν, σχεδόν μία φορά την εβδομάδα, ότι η κατάστα-

1. Front de Libération Nationale: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο της Αλγερίας [Σ.τ.Μ.].

ση είχε βελτιωθεί, ότι τώρα είχε σταθεροποιηθεί, ότι ένας μήνας ακόμη και οι δυνάμεις της τάξεως θα ξανακέρδιζαν την πρωτοβουλία, ότι το μόνο που χρειάζονταν ήταν λίγες χιλιάδες ακόμη στρατιώτες και λίγα ακόμη εκατομμύρια φράγκα. Μας έλεγαν ότι η εξέγερση σύντομα θα καταλάγιαζε, μόλις θα της στερούσαν το ξένο της άσυλο και την πηγή των προμηθειών της. Αυτό το άσυλο (η Τυνησία) βομβαρδίστηκε και η μεθόριος σφραγίστηκε ερμητικά. Μας έλεγαν ότι αρκούσε να εξουδετερωθεί το μεγάλο μουσουλμανικό υπονομευτικό κέντρο στο Κάιρο και τα πάντα θα πήγαιναν καλά. Οι Γάλλοι έκαναν λοιπόν πόλεμο κατά της Αιγύπτου. Στα τελευταία στάδια μας έλεγαν ότι μπορεί ενδεχομένως να υπήρχαν κάποιοι που *πραγματικά* ήθελαν να απαλλαγούν από τους Γάλλους, αλλά αφού ήταν προφανές πως το FLN δεν αντιπροσώπευε τον αλγερινό λαό, αλλά μόνο μια συμμορία ιδεολόγων που είχαν διεισδύσει, θα ήταν κατάφωρη αδικία προς τους Αλγερινούς να συνομιλήσουν οι Γάλλοι με το FLN. Το μόνο που δεν μας είπαν ήταν ότι η Γαλλία θα χρησιμοποιούσε στην ανάγκη πυρηνικά όπλα, γιατί τότε οι Γάλλοι δεν είχαν. Ποιο είναι το αποτέλεσμα; Σήμερα η Αλγερία κυβερνάται από το FLN.

Το μέσο με το οποίο οι αυταπάτες θα βγουν αληθινές είναι η τρομοκρατία, ως επί το πλείστον –εκ των πραγμάτων–, στους άμαχους. Υπάρχει η παλαιάς κοπής τρομοκρατία σε πολίτες από φοβισμένους στρατιώτες, αποθαρρημένους από το γεγονός ότι σε αυτού του είδους τον πόλεμο κάθε πολίτης μπορεί να είναι εχθρικός μαχητής, η οποία οδηγεί στα διαβόητα μαζικά αντίποινα – την ισοπέδωση χωριών, όπως το Λίντιτσε και το Οραντούρ, από τους Ναζί. Οι έξυπνοι αντιαντάρτες θα αποθαρρύνουν αυτό το πράγμα, αφού έχει την τάση να κάνει τον ντόπιο πληθυσμό ολότελα εχθρικό. Παρόλα αυτά, τέτοια τρομοκρατία και τέτοια αντίποινα θα συμβούν. Επιπλέον, θα γίνονται τα πιο επιλεκτικά βασανιστήρια αιχμαλώτων για πληροφορίες. Κατά το παρελθόν μπορεί να υπήρχε κάποιος ηθικός περιορισμός σε τέτοια βασανιστήρια, αλλά δυστυχώς όχι πια στην εποχή μας. Στην πραγματικότητα έχουμε τόσο πολύ λησμονήσει τα στοιχειώδη αντανακλαστικά της ανθρωπιάς, ώστε στο Βιετνάμ φωτογραφίζουμε βασανιστές και θύματα, και δημοσιεύουμε τις εικόνες στον Τύπο.

Ένα δεύτερο είδος τρομοκρατίας είναι αυτό που βρίσκεται στη βάση της διεξαγωγής κάθε νεότερου πολέμου, που οι στόχοι του στις μέρες μας είναι ουσιαστικά οι άμαχοι μάλλον, παρά οι μαχητές. (Κανείς δεν θα είχε ποτέ αναπτύξει πυρηνικά όπλα για οποιονδήποτε άλλο σκοπό). Στον ορθόδοξο πόλεμο ο σκοπός της γενικευμένης μαζικής καταστροφής είναι να σπάσει το ηθικό του πληθυσμού και της κυβέρνησης, και να καταστρέψει τη βιομηχανική και διοικητική βάση στην οποία κατ' ανάγκη στηρίζεται κάθε ορθό-

δοξη πολεμική προσπάθεια. Καμία από τις δύο αυτές αποστολές δεν είναι εύκολη σε έναν ανταρτοπόλεμο, επειδή δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου πόλεις, εργοστάσια, συγκοινωνίες ή άλλες εγκαταστάσεις για να καταστρέψει κανείς, και τίποτε παραπλήσιο με την ευάλωτη κεντρική διοικητική μηχανή ενός προηγμένου κράτους. Από την άλλη, και η μικρότερη επιτυχία ενδέχεται να αποφέρει κάποιο όφελος. Εάν η τρομοκρατία πείσει έστω και μία μόνο περιοχή να αποσύρει την υποστήριξη στους αντάρτες, οπότε θα τους ωθήσει αλλού, αυτό θα είναι καθαρό κέρδος για τους αντιαντάρτες. Οπότε ο πειρασμός να συνεχίσει κανείς να βομβαρδίζει και να πυρπολεί στα τυφλά είναι ακατανίκητος, ιδιαίτερα για χώρες όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες που θα μπορούσαν να εξαλείψουν κάθε ίχνος ζωής από ολόκληρη την έκταση του Νότιου Βιετνάμ χωρίς να ξοδέψουν και πολλά από τα οπλικά ή νομισματικά τους αποθέματα.

Τέλος, υπάρχει εκείνη η πιο μάταιη και απεγνωσμένη μορφή τρομοκρατίας, όπως αυτή που ασκούν επί του παρόντος οι Ηνωμένες Πολιτείες: η απειλή να επεκτείνεις τον πόλεμο σε άλλα έθνη, αν δεν κάνουν με κάποιο τρόπο τους αντάρτες να σταματήσουν. Αυτό δεν έχει κανένα απολύτως ορθολογικό έρεισμα. Αν ο βιετναμέζικος πόλεμος ήταν πραγματικά αυτό που διατείνεται το Στέιτ Ντιπάρτμεντ, δηλαδή μια «έμμεση» ξένη επίθεση χωρίς «αυθόρμητη και τοπική εξέγερση», τότε κανένας βομβαρδισμός του Νότιου Βιετνάμ δεν θα ήταν αναγκαίος. Οι Βιετκόνγκ δεν θα είχαν θέση σπουδαιότερη στην ιστορία απ' ό,τι οι απόπειρες να δημιουργηθεί ανταρτοπόλεμος στην Ισπανία μετά το 1945, οι οποίες έσβησαν σιγά σιγά, αφήνοντας ελάχιστα ίχνη πέρα από κάποιες ιστορίες τοπικών εφημερίδων και λίγες δημοσιεύσεις από ισπανούς αστυνομικούς. Αντίστροφα, αν ο λαός του Νότιου Βιετνάμ ήταν όντως στο πλευρό τού οποιουδήποτε στρατηγού ισχυρίζεται τώρα πως είναι η κυβέρνησή τους, ή αν ήθελαν απλώς να τους αφήσουν στην ησυχία τους, δεν θα υπήρχαν περισσότερα προβλήματα στη χώρα εκείνη απ' ό,τι στη γειτονική Καμπότζη ή στη Βιρμανία, που και οι δύο είχαν ή έχουν αντάρτικο κίνημα.

Όμως είναι φανερό τώρα πια, και θα έπρεπε να ήταν ανέκαθεν φανερό, ότι οι Βιετκόνγκ δεν πρόκειται να φύγουν ήσυχα ήσυχα, και κανένα θαύμα δεν πρόκειται να μεταμορφώσει το Νότιο Βιετνάμ σε σταθερή αντικομμουνιστική Δημοκρατία στο προβλεπτό μέλλον. Όπως γνωρίζουν οι περισσότερες κυβερνήσεις στον κόσμο (αν και μια-δυο από αυτές, όπως η βρετανική, είναι υπερβολικά εξαρτημένες από την Ουάσινγκτον για να το πουν), δεν γίνεται να υπάρξει στρατιωτική λύση στο Βιετνάμ χωρίς τουλάχιστον έναν μείζονα συμβατικό πόλεμο ξηράς στην Άπω Ανατολή, που πιθανόν θα κλιμακωθεί σε παγκόσμιο πόλεμο όταν, αργά ή γρήγορα, οι Ηνωμένες Πολιτεί-

ες ανακαλύψουν ότι δεν μπορούν να νικήσουν ούτε σε έναν τέτοιο συμβατικό πόλεμο. Και τον πόλεμο αυτό θα τον κάνουν αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες αμερικανοί στρατιώτες, γιατί οι σύμμαχοι των Ηνωμένων Πολιτειών, αν και αναμφίβολα πρόθυμοι να στείλουν κάποιο συμβολικό τάγμα ή κάποια νοσοκομειακή μονάδα, δεν είναι τόσο ηλίθιοι ώστε να εμπλακούν σε τέτοιου είδους σύγκρουση. Η πίεση για λίγη παραπάνω κλιμάκωση θα ανεβαίνει, και το ίδιο θα εδραιώνεται η πίστη του Πενταγώνου στην πιο αυτοκτονική από τις πολλές βιετναμέζικές του αυταπάτες – ότι στην τελική αναμέτρηση αυτό μπορεί, τρομοκρατώντας τους Βορειοβιετναμέζους και τους Κινέζους με την προοπτική ενός πυρηνικού πολέμου, να τους νικήσει ή να τους κάνει να υποχωρήσουν.

Αυτό δεν γίνεται για τρεις λόγους. Πρώτον, διότι (ό,τι κι αν λένε οι υπολογιστές) κανείς δεν πιστεύει ότι μια κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών, που ενδιαφέρεται πραγματικά για έναν σταθερό και ειρηνικό κόσμο, θα αρχίσει όντως πυρηνικό πόλεμο για το Βιετνάμ. Το Νότιο Βιετνάμ είναι ζήτημα ζωτικής σημασίας για το Ανόι και το Πεκίνο, όπως ακριβώς οι σοβιετικοί πύραυλοι στα ανοιχτά της Φλώριδας θεωρήθηκαν ζωτικό ζήτημα στην Ουάσινγκτον· ενώ από την άλλη οι Βιετκόνγκ δεν είναι παρά θέμα να διασώσουν το γόητρό τους οι Ηνωμένες Πολιτείες, όπως οι βάσεις των πυραύλων στην Κούβα δεν είχαν και μεγάλη σπουδαιότητα για τον Χρουστσώφ. Οι Ρώσοι υποχώρησαν στην Κούβα γιατί για εκείνους το ζήτημα δεν άξιζε κανένα είδος παγκόσμιου πολέμου, ούτε πυρηνικό ούτε συμβατικό. Για τον ίδιο λόγο είναι αναμενόμενο και οι Ηνωμένες Πολιτείες να υποχωρήσουν στο Βιετνάμ, αρκεί να ενδιαφέρονται για την παγκόσμια ειρήνη και αρκεί, ενδεχομένως, να μπορέσει να βρεθεί κάποιος τρόπος να περισώσουν το γόητρό τους.

Δεύτερον, και με την προϋπόθεση ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες όντως δεν είναι πρόθυμες για ρεαλιστικό διακανονισμό στο Νότιο Βιετνάμ, η πυρηνική τους απειλή μακροπρόθεσμα δεν πρόκειται να λειτουργήσει, γιατί το Βόρειο Βιετνάμ, η Κίνα (και κάμποσες άλλες χώρες) θα συμπεράνουν ότι τίποτε δεν έχουν να περιμένουν από παραχωρήσεις, εκτός από παραπέρα απαιτήσεις των Ηνωμένων Πολιτειών. Γίνεται τόσος πολύς λόγος για το «Μόναχο» αυτές τις ημέρες στην Ουάσινγκτον, ώστε συχνά λησμονούν πόσο πολύ παρόμοια με το Μόναχο πρέπει να φαίνεται αυτή η κατάσταση στην άλλη πλευρά. Μια κυβέρνηση που θεωρεί πως είναι ελεύθερη να βομβαρδίζει μια χώρα με την οποία δεν είναι σε πόλεμο, ελάχιστα μπορεί να εκπλαγεί αν η Κίνα και το Βόρειο Βιετνάμ αρνούνται να πιστέψουν πως αυτή είναι η τελευταία παραχώρηση που θα τους ζητηθεί να κάνουν. Υπάρχουν καταστάσεις σήμερα, όπως γνωρίζει η αμερικανική κυβέρνηση, στις οποίες

οι χώρες είναι πρόθυμες να αντιμετωπίσουν τους κινδύνους του παγκόσμιου πολέμου, ακόμη και του πυρηνικού πολέμου. Για την Κίνα και το Βόρειο Βιετνάμ, το Νότιο Βιετνάμ είναι μια τέτοια κατάσταση, και οι Κινέζοι το έχουν ήδη καταστήσει σαφές. Είναι επικίνδυνη χίμαιρα να σκέφτεται κανείς κάτι άλλο.

Τρίτο και τελευταίο, η απειλή πυρηνικού πολέμου ενάντια στην Κίνα και στο Βιετνάμ είναι σχετικά αναποτελεσματική, γιατί είναι απειλή καταλληλότερη για *εκβιομηχανισμένα* εμπόλεμα μέρη. Γίνεται εκ προοιμίου δεκτό ότι στο νεότερο πόλεμο έρχεται μια στιγμή όπου μια χώρα ή ένας λαός πρέπει να παραδοθεί γιατί έχει εξαντληθεί. Αυτό είναι βέβαιη έκβαση ενός πυρηνικού πολέμου για μικρά και μεσαία βιομηχανικά κράτη, και πιθανή για τα μεγάλα (συμπεριλαμβανομένων των Ηνωμένων Πολιτειών), αλλά δεν είναι η αναγκαία έκβαση για ένα σχετικά υπανάπτυκτο κράτος, ιδιαίτερα ένα τόσο γιγαντιαίο όσο η Κίνα. Είναι ασφαλώς αλήθεια ότι η Κίνα (χωρίς την ΕΣΣΔ) δεν έχει καμία πιθανότητα να νικήσει τις Ηνωμένες Πολιτείες. Η δύναμη της θέσης της έγκειται στο ότι ούτε να ηττηθεί είναι δυνατόν, υπό οποιανδήποτε ρεαλιστική έννοια. Οι συμβολικές πυρηνικές βόμβες της μπορούν να καταστραφούν, και το ίδιο μπορούν οι βιομηχανίες της, καθώς και πολλά εκατομμύρια από τα 700 εκατομμύρια των πολιτών της. Όμως όλα τούτα απλώς θα έφερναν τη χώρα πίσω στην κατάσταση που βρισκόταν τον καιρό του πολέμου της Κορέας. Είναι απλό: δεν υπάρχουν αρκετοί Αμερικανοί για να κατακτήσουν και να κάνουν κατοχή στη χώρα.

Είναι σημαντικό οι αμερικανοί στρατηγοί (και οποιοιδήποτε υπολογίζουν τον πόλεμο με βάση εκ προοιμίου παραδοχές αντλημένες από βιομηχανικές κοινωνίες) να αντιληφθούν ότι μια πυρηνική απειλή θα θεωρηθεί από τους Κινέζους είτε απίστευτη είτε αναπόφευκτη, αλλά όχι αποφασιστική. Επομένως δεν θα λειτουργήσει *ως απειλή*, μολονότι αναμφίβολα οι Κινέζοι δεν πρόκειται να σπεύσουν ελαφρά τη καρδία να εμπλακούν σε μείζονα πόλεμο, ειδικά σε πυρηνικό, έστω και όταν πιστεύουν ότι αυτός δεν μπορεί να αποφευχθεί. Όπως και στην Κορέα, δεν είναι πιθανό να εμπλακούν, ώσπου να δεχθούν άμεση επίθεση ή να απειληθούν. Επομένως το δίλημμα της αμερικανικής πολιτικής παραμένει. Το ότι έχουν τριπλάσιες πυρηνικές βόμβες από τον υπόλοιπο κόσμο είναι πολύ εντυπωσιακό, αλλά δεν πρόκειται να εμποδίσει τους λαούς να κάνουν επαναστάσεις τις οποίες αποδοκιμάζει ο McGeorge Bundy. Με πυρηνικές βόμβες δεν μπορούν να νικήσουν σε ανταρτοπόλεμους όπως αυτός που τώρα κάνουν οι Βιετναμέζοι, και χωρίς τέτοια όπλα είναι απίθανο να κερδίσουν έστω συμβατικούς πολέμους στην περιοχή εκείνη. (Ο πόλεμος της Κορέας ήλθε ισοπαλία). Τις πυρηνικές βόμβες δεν μπορούν να τις χρησιμοποιήσουν ως *απειλή* για να κερ-

δίσουν έναν μικρό πόλεμο που έχουν χάσει, ή ακόμη και μεσαίου μεγέθους πόλεμο, καθότι αν και ο κοσμάκης γίνεται να σφαγιαστεί, ο εχθρός δεν γίνεται να εξαναγκαστεί σε παράδοση. Αν οι Ηνωμένες Πολιτείες μπορέσουν να παραδεχτούν τις πραγματικότητες στη νοτιοανατολική Ασία, θα βρεθούν εν πολλοίς στην προηγούμενη κατάσταση – θα είναι η πιο ακαταμάχητη δύναμη στον κόσμο, που την επιρροή και τη θέση της κανείς δεν θέλει να αμφισβητήσει, αν μη τι άλλο γιατί κανείς δεν μπορεί, πλην όμως, όπως όλες οι άλλες δυνάμεις στο παρόν ή στο παρελθόν, πρέπει να ζήσουν σε έναν κόσμο που δεν τους αρέσει από κάθε άποψη. Αν δεν μπορέσουν να παραδεχτούν αυτά τα πράγματα, αργά ή γρήγορα θα τους εκτοξεύσουν εκείνους τους πυραύλους. Ο κίνδυνος είναι μήπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, που πάσχουν από τη γνωστή ασθένεια όλων των νεοσύστατων μεγάλων δυνάμεων –μια στάλα αίσθησης παντοδυναμίας–, κυλήσουν στον πυρηνικό πόλεμο, αντί να αντιμετωπίσουν την πραγματικότητα.[2]

(1965)

2. Αν και η κατάσταση έχει αλλάξει αφότου γράφτηκε αυτό το άρθρο, λίγο μετά την απόφαση των Ηνωμένων Πολιτειών να κλιμακώσουν τον πόλεμο του Βιετνάμ το 1965, προτίμησα να το ανατυπώσω αμετάβλητο, εν μέρει γιατί τα γενικά επιχειρήματα παραμένουν έγκυρα, αλλά εν μέρει και για την ευχαρίστηση της καταγραφής μιας ακριβούς πρόβλεψης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 18

Πολιτες Εναντιον Στρατιωτικων στην Πολιτικη του 20ου Αιωνα

Από τη Γαλλική Επανάσταση κι έπειτα, όλες οι νεότερες κυβερνήσεις έχουν αντιμετωπίσει το πρόβλημα των σχέσεων ανάμεσα στις πολιτικές κυβερνήσεις και στο στρατό. Οι περισσότερές τους έχουν φοβηθεί κατά καιρούς την ενδεχόμενη κατάληψη της αρχής από στρατιωτικούς, και μάλιστα ο Ναπολέων Βοναπάρτης έδωσε το πρώτο νεότερο παράδειγμα αυτού του φαινομένου καθώς και το χαρακτηριστικό του όνομα: Βοναπαρτισμός. Φυσικά, οι κυβερνήσεις είχαν και πρωτύτερα προβλήματα με τους στρατιώτες τους. Οι αξιωματικοί της Φρουράς ήταν παροιμιώδεις δημιουργοί βασιλέων, ή μάλλον βασιλοκτόνοι, στη Ρωσία του 18ου αιώνα, όπως ήταν οι Γενίτσαροι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αν όμως δούμε τα κεντροευρωπαϊκά και δυτικοευρωπαϊκά φεουδαρχικά και απολυταρχικά κράτη, οι ένοπλες δυνάμεις σπάνια ήταν διαχωρισμένες από την ανώτερη και την κατώτερη αριστοκρατία, που παρείχε τους αξιωματικούς τους. Σε ακραίες περιπτώσεις δεν μπορούσε να ανακύψει καμία σύγκρουση ανάμεσα σε πολίτες και σε στρατιωτικούς στην πολιτική, γιατί οι ίδιοι άνθρωποι, δηλαδή οι φεουδάρχες ευγενείς και η κατώτερη αριστοκρατία της υπαίθρου, ήταν και τα δύο. Ή, μάλλον, μπορεί να ανέκυπτε σύγκρουση, αλλά αφορούσε μόνο διαχωριστικές γραμμές, ούτως ειπείν. Ήταν σχεδόν αδύνατον οι ένοπλοι (δηλαδή ευγενείς) στασιαστές να διανοηθούν άλλη κυβέρνηση, πέρα από αυτήν της νόμιμης κληρονομικής δυναστείας, ή κάποιου που τουλάχιστον να διατεινόταν πως ανήκε σε αυτήν. Μπορεί να αμφισβητούσαν ένα συγκεκριμένο μέλος της, ή να αντιτάσσονταν σε συγκεκριμένες διευθετήσεις στο εσωτερικό του βασιλείου, αλλά ως προς το πολίτευμα δεν δημιούργησαν εναλλακτική εκδοχή. Στην πραγματικότητα, όπως το δείχνει πολύ καλά η παλινόρθωση των Μέιτζι στην Ιαπωνία, σε τελευταία ανάλυση ώς και ο πιο αδρανής και κατ' όνομα μόνο νόμιμος βασιλιάς ή αυτοκράτορας είχε, για το λόγο αυτό, εκπληκτικά αποθέματα –απέναντι στους ισχυρότερους ευγενείς που κυβερνούσαν στο όνομά του– πολιτικής εξουσίας αν επέλεγε να την ασκήσει.

Όμως δεν εξετάζουμε παραδοσιακές αριστοκρατικές και απολυταρχικές κοινωνίες αλλά νεότερες, στις οποίες οι ένοπλες δυνάμεις είναι ένας ειδικός

υπο-τομέας της δημόσιας εξουσίας, διαφορετικός ως προς το προσωπικό του και γενικά ως προς την κοινωνική στρατολόγηση των αξιωματικών του από άλλα μέρη της, ενώ δεν οφείλει κατ' ανάγκην στο πολιτικό μέρος του την παραδοσιακή, σχεδόν τελετουργική, πίστη. Βρίσκουμε όντως ενίοτε επιβιώσεις της παλαιότερης σχέσης, όπως στη Ρωσία του 19ου αιώνα και στην αυτοκρατορική Γερμανία, όπου το σώμα των αξιωματικών του στρατού (αλλά όχι του ναυτικού) το αποτελούσαν κατά μέγα μέρος junkers, οι οποίοι θα είχαν θεωρήσει αδιανόητη την εξέγερση κατά του βασιλιά, που ήταν ο ίδιος ο στυλοβάτης της τάξης τους· εφόσον τουλάχιστον αυτός συμπεριφερόταν όπως θεωρούσαν εκείνοι ότι οφείλει να φέρεται ένας βασιλιάς. Σε πιο μετριασμένη μορφή βρίσκουμε αυτό το πράγμα ακόμη και στη χιτλερική Γερμανία, όπου το γεγονός ότι οι αξιωματικοί είχαν δώσει προσωπικό όρκο πίστης προς τον αρχηγό του κράτους αναμφίβολα σήμαινε πολλά γι' αυτούς. Όμως τέτοια φαινόμενα είναι ολοένα και πιο περιθωριακά στα νεότερα κράτη, που έχουν ολοένα συχνότερα την τάση να είναι αβασίλευτες δημοκρατίες (republics), όπου η πίστη τυπικά δεν οφείλεται σε μια δυναστεία ή έστω σε ένα πρόσωπο, αλλά σε μια έννοια («το λαό», «τη δημοκρατία», «το Σύνταγμα», κλπ.) και σε ορισμένες ομάδες ατόμων, όπως στις κυβερνήσεις, μόνο εφόσον αυτές εκπροσωπούν τις έννοιες τούτες. Είναι πολύ εύκολο να κρίνει κανείς ότι ο ίδιος είναι πιστός στη δημοκρατία, το λαό ή το Σύνταγμα (αν αυτό οριστεί αρκετά αόριστα), ενώ η κυβέρνηση δεν είναι. Πολλοί στρατιωτικοί έχουν κρίνει έτσι τα πράγματα, και σε έναν αριθμό χωρών, κυρίως στις Ιβηρικές και τις Λατινοαμερικανικές από τις αρχές του 19ου αιώνα, οι στρατιωτικοί έχουν διεκδικήσει το μόνιμο δικαίωμα να κάνουν πραξικοπήματα, λόγω του ότι είναι οι ex officio φύλακες του λαού, της δημοκρατίας, του Συντάγματος και των βασικών ιδεολογικών ή άλλων αξιών του κράτους.

Όλα σχεδόν τα νεότερα κράτη έχουν σχηματίσει την άποψη, τουλάχιστον από τον καιρό του Ναπολέοντα, ότι η ιδανική σχέση ανάμεσα στις πολιτικές κυβερνήσεις και στο στρατό είναι η υπαγωγή του σε αυτές. Έχει αναλωθεί πολλή φαιά ουσία σε κάποιες χώρες, για να εξασφαλιστεί αυτή η υπαγωγή, και περισσότερο απ' όλες, στα κράτη που προέρχονται άμεσα από την επαναστατική παράδοση, αυτά που κυβερνώνται από Κομμουνιστικά Κόμματα. Το πρόβλημά τους ήταν ιδιαίτερα έντονο, αφού οι επαναστατικές κυβερνήσεις που προέρχονται από εξέγερση και ένοπλο αγώνα είναι ευάλωτες στους ανθρώπους που τον διεξάγουν. Όπως μαρτυρούν οι διαμάχες της δεκαετίας του '20 στη Σοβιετική Ρωσία, οι Σοβιετικοί ήταν εξαιρετικά ευαίσθητοι στους ενδεχόμενους κινδύνους του «βοναπαρτισμού». Η αποφασιστικότητά τους στο ότι ο στρατός πρέπει να είναι υποταγμένος

στο κόμμα ήταν άνευ όρων, ενώ ακόμη και οι Κινέζοι, που κατά τη «Μεγάλη πολιτιστική επανάσταση» φάνηκαν να αποκλίνουν από την παράδοση αυτή, φαίνεται πως επιστρέφουν σε αυτήν το 1971. Μέχρι τώρα τα κομμουνιστικά καθεστώτα είναι αξιοπρόσεκτα επιτυχημένα στο να διατηρούν την υπεροχή του πολιτικού στοιχείου –δεν υπάρχει ανάγκη να αποτολμήσουμε προφητείες–, αν και μπορεί να υποστηριχθεί ότι επικεντρώθηκαν στους κινδύνους μιας στρατιωτικής κατάληψης της εξουσίας, παραμελώντας κάπως έναν άλλον κίνδυνο, τουλάχιστον μέχρι το 1956. Αυτός ήταν ο κίνδυνος μιας de facto κατάληψης της εξουσίας από την αστυνομία, τη φανερή ή τη μυστική, ενάντια στον οποίο η ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης δεν παρείχε κανένα προειδοποιητικό παράδειγμα. Ο όρος «αστυνομία» χρησιμοποιείται όχι για τον παραδοσιακό και σχετικά μικρό μηχανισμό της δημόσιας τάξης και της εσωτερικής κατασκοπείας, αλλά για το φαινόμενο, για το οποίο ελάχιστα προηγούμενα παρέχει ο 19ος αιώνας, μεγάλων και ολοένα ισχυρότερων παράλληλων κέντρων ένοπλης δύναμης, διοίκησης και εξουσίας, όπως τα γερμανικά Ες-Ες. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές τα κράτη που κυβερνώνται από κομμουνιστές είναι παθιασμένα υπέρ της πολιτικής εξουσίας, όπως έμελλαν να ανακαλύψουν ακόμη και αναγνωρισμένοι ήρωες του έθνους, όπως ο στρατάρχης Ζούκωφ.

Οι δυτικές κοινοβουλευτικές δημοκρατίες συνολικά δεν έχουν απαρνηθεί τη διαφημιστική αξία της στρατιωτικής δόξας. Δεν ήταν μόνο η Δημοκρατία της Βαιμάρης που εξέλεξε το διαπρεπέστερο στρατηγό της στην προεδρία. Ο στρατάρχης ΜακΜαόν και ο στρατηγός ντε Γκωλ στη Γαλλία, ο δούκας του Ουέλλινγκτον στη Βρετανία, και ένας εντυπωσιακά μεγάλος κατάλογος από προέδρους στρατηγούς στις Ηνωμένες Πολιτείες, με τελευταίον (προς το παρόν) τον Αϊζενχάουερ, πιστοποιούν την πολιτική ελκυστικότητα μιας στολής γεμάτης παράσημα. Όπως επίσης, παρεμπιπτόντως, την αυταπάρνηση των κομμουνιστικών κυβερνήσεων. Γενικά, ωστόσο, τα τυπικά δυτικά κράτη –ο όρος είναι αρκούντως κατανοητός ώστε να μην απαιτεί σχολαστικό ορισμό– δεν είχαν και μεγάλο πρόβλημα με το ενδεχόμενο στρατιωτικής κατάληψης της εξουσίας. Οι στρατιωτικοί ενίοτε είχαν μεγάλη επιρροή σε αυτά, και έχουν αλλάξει κυβερνήσεις ή έχουν θέσει τους όρους με τους οποίους οι κυβερνήσεις μπορούσαν να αλλάζουν, αλλά –και τούτο δεν έχει αναγνωριστεί πλατιά– σπάνια κυβέρνησαν *οι ίδιοι* ή θεώρησαν πως είναι ενδεχόμενοι αντίπαλοι της πολιτικής κυβέρνησης, ή όποιων την ελέγχουν.

Το πολιτικό τους ανάλογο ήταν μάλλον οι δημόσιοι υπάλληλοι, ένα σώμα ανθρώπων υποχρεωμένων, όποιες κι αν είναι οι απόψεις τους κατ' ιδίαν, να εκτελέσουν τις επιθυμίες οποιασδήποτε κυβέρνησης που είχε την τυπική ύπατη κυριαρχία και την ευθύνη να λαμβάνει πολιτικές αποφάσεις. Αυτό

δεν σήμαινε ότι οι δημόσιες υπηρεσίες δεν μπορούσαν να κωλυσιεργούν, να αποδύονται σε ήπια δολιοφθορά, σε άσκηση παρασκηνιακής πολιτικής πίεσης υπέρ της δικής τους πολιτικής, ή να ερμηνεύουν την πολιτική γραμμή με τον τρόπο που τους ταίριαζε. Σήμαινε ότι τυπικά αυτές ήταν και είναι *όπλα* της κυβέρνησης, όχι η ίδια η κυβέρνηση. Ο αείμνηστος A.B. Cobban επεσήμανε αυτή την αναλογία όσον αφορά το γαλλικό στρατό. Όντως, αυτό είναι σε μεγάλο βαθμό αλήθεια, και μάλιστα παρά το γεγονός ότι για μεγάλες περιόδους η κοινωνική προέλευση των αξιωματικών του, η ιδεολογία και οι πολιτικές απόψεις τους (καθολικές και φιλοβασιλικές) συγκρούονταν σχεδόν μετωπικά με αυτές των πολιτικών ιθυνόντων τους. Ο πρώτος Ναπολέων ήταν η μεγάλη εξαίρεση – αλλά μόνο μέχρις ότου αδράξει την εξουσία. Έπειτα ήταν ένας κανονικός κυβερνήτης, που συνέβαινε κατά καιρούς να φεύγει για να κερδίσει μάχες. Στο καθεστώς του ο στρατός δεν ήταν διόλου σπουδαιότερος απ' ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο καθεστώς που διεξάγει πόλεμο. Ο Ναπολέων ο Γ' δεν ήταν καν στρατιωτικός, και η άνοδός του στην εξουσία οφείλει ελάχιστα στο στρατό· αν αυτός τον υποστήριξε το 1851, είναι γιατί εκείνος ήταν *ήδη* η εν ενεργεία κυβέρνηση. Ο στρατός που ανέβασε τον στρατάρχη Πεταίν στην εξουσία ήταν γερμανικός και όχι γαλλικός. Όσο για το στρατηγό ντε Γκωλ, απαλλάχτηκε από τους στρατιωτικούς συνωμότες που τον έφεραν στην εξουσία όσο το δυνατόν γρηγορότερα, και υπήγαγε το στρατό σε πολιτικό έλεγχο με το συνηθισμένο τρόπο, και με ελάχιστες δυσκολίες. Τον κάλεσε ξανά το 1968, αλλά προφανώς (μέχρι τώρα) χωρίς να αναβιώσει τις πολιτικές φιλοδοξίες του.

Αντίστροφα, στις χώρες αυτές (στη Γαλλία), οι απόπειρες του στρατού να πειθαναγκάσει τους πολιτικούς ήταν, συνολικά, εντυπωσιακά ανεπιτυχείς. Όποτε ο γαλλικός στρατός δεν δέχθηκε την κρατούσα και ισχύουσα κυβέρνηση ως νόμιμη, όποια κι αν συνέβαινε να είναι αυτή –άλλαξε, δε, αδίστακτα στρατόπεδα το 1830, το 1848, το 1851 και το 1870–, αποδείχθηκε πιο αδύναμος από την κυβέρνηση. Κατά την Τρίτη Δημοκρατία, όποτε ο στρατός αντιπαρατέθηκε με τους πολιτικούς άρχοντες, όπως κατά την κρίση του Μπουλανζέ και του Ντρέυφους, νίκησε η πολιτική πλευρά. Νομίζω πως μπορούμε να πούμε με ασφάλεια ότι η απειλούμενη άρνηση του βρετανικού στρατού να θέσει σε ισχύ το Νόμο της Ιρλανδικής αυτονομίας (Irish Home Rule) το 1914 ήταν αποτέλεσμα όχι της αποφασιστικότητάς του, αλλά των δειλών δισταγμών της φιλελεύθερης κυβέρνησης. Αυτή δεν έδωσε στιβαρές διαταγές, και ένας στρατός εδραιωμένος στις αρχές της υπακοής σε τέτοιες διαταγές δεν είχε καμία διάθεση για να υπακούσει. Ο Τρούμαν ποτέ δεν απειλήθηκε σοβαρά από τον ΜακΆρθουρ. Στην πιο ακραία περίπτωση «συνεσταλμένα» αντικαθεστωτικού στρατού που ενα-

ντιώνεται στην κατεστημένη κυβέρνηση, στην εξέγερση των ηγετών του γερμανικού στρατού ενάντια στον Χίτλερ, η έκβαση ήταν σαφής. Ο πραγματικός τρόπος με τον οποίο οι στρατοί στις δυτικές χώρες έχουν παρέμβει στη διακυβέρνηση είναι κάνοντας πολιτική, και από την άποψη αυτή, οι πιο επιτυχημένοι στρατηγοί ήταν εκείνοι που κινητοποίησαν τους υποστηρικτές τους όχι ανάμεσα στους συναδέλφους αξιωματικούς, αλλά σε αυλές ή στους διαδρόμους των Κοινοβουλίων. Μάλιστα, ένας από τους λόγους για τη δύναμη του στρατηγού ντε Γκωλ ήταν ο σπάνιος συνδυασμός των χαρισμάτων του στρατιωτικού αρχηγού και του εντυπωσιακά ευφυούς, για να μην πούμε δόλιου, πολιτικού. Αυτός είναι συνδυασμός που ενάμισης αιώνας τον έχει διδάξει σε όποιον γάλλο στρατηγό θέλει κάτι να καταφέρει, αλλά ελάχιστοι στάθηκαν ικανοί να αντλήσουν το δίδαγμα.

Όλα τούτα σημαίνουν ότι οι στρατοί είναι πολιτικά ουδέτεροι, υπηρετώντας οποιοδήποτε καθεστώς με την ίδια υπακοή, μολονότι όχι με την ίδια πίστη. Αυτή είναι η κατάσταση πολλών αστυνομικών, και κάποιοι από αυτούς είναι γνωστό ότι υπερηφανεύονται για τη χομπσιανή προθυμία τους να υπηρετήσουν οποιονδήποτε Λεβιάθαν εμφανιστεί, αν και οι επαναστάτες που συμβαίνει να ανακρίνονται, τόσο σε καπιταλιστικό όσο και σε κομμουνιστικό καθεστώς, από τον ίδιο αξιωματούχο δεν έχουν εκτιμήσει και τόσο τις αρετές αυτής της πολιτικής θεωρίας. Ωστόσο, οι ένοπλες δυνάμεις και οι αστυνομικές δυνάμεις, παρότι και οι δύο είναι δυνάμεις πειθαρχημένες, ιεραρχικές, κατά κύριο λόγο ένστολες και ένοπλες, προορισμένες να εκτελούν και όχι να αποφασίζουν για την πολιτική, είναι εντελώς διαφορετικές στην πολιτική συμπεριφορά τους. Ως προς τους στρατούς, φαίνεται ότι υπάρχουν όρια στην πίστη τους. Θα αποδεχθούν άραγε αυτοί καθεστώτα κοινωνικής επανάστασης; Η απάντηση είναι πιθανόν όχι, αν και αυτό το θέμα ως συνήθως περιβάλλεται από μύθους. (Λόγου χάρη, δεν γνωρίζουμε πόσοι ακριβώς από τις ένοπλες δυνάμεις της Ισπανίας έμειναν πιστοί στη Δημοκρατία το 1936 –πιθανόν περισσότεροι απ' όσο συνήθως νομίζουμε– ή πόσο μεγάλο ποσοστό τσαρικών αξιωματικών υπηρέτησαν ή θα υπηρετούσαν πιστά τη σοβιετική κυβέρνηση). Αφού οι περισσότερες επαναστάσεις νικάνε επειδή οι στρατοί που όφειλαν να τις καταστείλουν δεν είναι πια αξιόπιστα όργανα της τάξης, επομένως αυτές ορθώνονται πάνω στα (πρόσκαιρα, ίσως) ερείπια των παλιών ενόπλων δυνάμεων, ελάχιστοι είχαν ποτέ αμφιβολίες για το ότι οι στρατοί είναι κατά βάση ενάντιοι στην κοινωνική επανάσταση. Πιθανόν να είναι. Σε γενικές γραμμές, τα στοιχεία δείχνουν ότι οι αξιωματικοί του στρατού στις δυτικές χώρες είναι συντηρητικοί κοινωνικά, και το ίδιο, πολύ συχνά, είναι οι μόνιμοι του στρατού, σε αντιδιαστολή από τους κληρωτούς.

Το ότι στο Μεσοπόλεμο η Ράιχσβερ ήταν πρόθυμη να είναι πιστή και

στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης και στον Χίτλερ, δύο καθεστώτα που για κανένα τους δεν έτρεφαν συμπάθεια οι στρατηγοί, δεν αποδεικνύει ότι αυτοί θα ήταν εξίσου πιστοί και σε ένα κομμουνιστικό καθεστώς. Είναι βέβαιο πως δεν θα ήταν. Οι στρατοί που αρνούνται να υπακούσουν σε τέτοια καθεστώτα κοινωνικής επανάστασης μπορεί κάλλιστα να δικαιολογήσουν την άρνησή τους με το ότι αυτά δεν αποτελούν κάποιου είδους τάξη αλλά την αταξία και την αναρχία, ή ότι δεν είναι πραγματικά καθεστώτα, αφού η εξουσία και η αυθεντία τους αμφισβητούνται (όπως μπορεί όντως να συμβαίνει), αλλά όποιοι κι αν είναι οι λόγοι, αυτοί απλώς θα ακολουθούν τις τάσεις των αξιωματικών τους. Αντίστροφα, οι κοινωνικά επαναστατικές κυβερνήσεις ελάχιστη εμπιστοσύνη είχαν στους στρατούς του παλαιού καθεστώτος. Εκείνες που είχαν, όπως οι γερμανοί σοσιαλδημοκράτες του 1918, μπορούν άνετα, με βάση αυτό και μόνο το κριτήριο, να ταξινομηθούν σαν όχι πραγματικά επαναστατικές.

Στις ανεπτυγμένες χώρες που δεν συμβαίνει να βρίσκονται σε κοινωνική επανάσταση (και ελάχιστες από αυτές έχουν βρεθεί), ο στρατός παρεμβαίνει ως εκ τούτου στα πολιτικά μόνο σε πολύ εξαιρετικές συνθήκες, και τότε το κάνει –μέχρι τώρα– απαράλλαχτα με την πλευρά της πολιτικής Δεξιάς. Σε ποιες συνθήκες; Κατά κανόνα φαίνεται αναγκαία μια κατάρρευση των ομαλών διαδικασιών της πολιτικής, με το κλασικό παράδειγμα να είναι η σύγκρουση ανάμεσα στην τυπική δομή του συστήματος και σε πολιτικές ή κοινωνικές πραγματικότητες που δεν μπορεί αυτό να απορροφήσει: ένα μικρό, ολιγαρχικό κομματικό σύστημα που επαπειλείται να κατακλυσθεί από μαζικές δυνάμεις έξω από αυτό (όπως φαίνεται πως συνέβη στην Ιαπωνία τη δεκαετία του '20 και του '30), ένα οργανωμένο σώμα ψηφοφόρων που το εκλογικό σύστημα πρέπει να τους δεχτεί, αλλά η κυρίαρχη κομματική δομή αρνείται, παράγοντας έτσι μόνιμη αστάθεια. Λόγου χάρη στην Αργεντινή, τη Γαλλία και την Ιταλία, καμία σταθερή κυβέρνηση δεν μπορεί να βασιστεί συνάμα σε ελεύθερες εκλογές, στην ύπατη κυριαρχία της εκλεγμένης συνέλευσης και στον αποκλεισμό των περονιστών ή των κομμουνιστών, αντίστοιχα, από τη διεργασία σχηματισμού κυβερνητικών συμμαχιών. Το επακόλουθο είναι η στρατιωτική διακυβέρνηση (όπως στην Αργεντινή), η επιβολή (με στρατιωτικό πραξικόπημα) νέου Προεδρικού Συντάγματος που υποβαθμίζει τη συνέλευση (όπως στη Γαλλία), ο φόβος για στρατιωτικά πραξικοπήματα (όπως στην Ιταλία από τα μέσα της δεκαετίας του '60 κι έπειτα). Ωστόσο, ελπίζουμε ότι το ιταλικό παράδειγμα αποδεικνύει ότι η κατάρρευση του πολιτικού συστήματος, μολονότι αναγκαίο αίτιο, δεν αποτελεί και επαρκές αίτιο για την επέμβαση του στρατού. Από την άλλη, αν σε μια τέτοια ενδημική πολιτική κρίση προστεθεί κάποιο πολιτικό ζήτημα στο

οποίο αποδίδει μεγάλη σημασία ο στρατός, ως συντεχνιακός, επαγγελματικός ή ακόμη και πολιτικός όμιλος συμφερόντων, αυτό αναμφίβολα κάνει την κατάσταση πολύ πιο εκρηκτική. Ένας αμφιλεγόμενος πόλεμος, για τον οποίο ο στρατός κρίνει ότι δεν λαμβάνει επαρκή ηθική υποστήριξη και υλικά μέσα, ενδέχεται να κάνει ακατανίκητο τον πειρασμό να διώξει αυτούς τους διστακτικούς ή προδότες πολίτες. Εντούτοις, οι στρατοί ακόμη και τότε προτιμούν να αντικαθιστούν με μια «καλή» ή «αποτελεσματική» πολιτική κυβέρνηση μια «κακή» ή «αναποτελεσματική», αφού στις ανεπτυγμένες χώρες είναι βαθιά εμποτισμένοι με την αίσθηση ότι δεν είναι πολιτικά «κυρίαρχοι» αλλά «υπηρεσία», και πάντως έχουν επίγνωση ότι τους λείπουν τα προσόντα για την πολιτική. Η Ράιχσβερ στη Γερμανία της Βαιμάρης προτιμούσε να επιδιώκει οποιαδήποτε άλλη λύση πέρα από το να πάρει η ίδια την εξουσία, και νόμισε πως είχε βρει ικανοποιητική λύση με το δυνατό δεξιό ναζιστικό-εθνικιστικό συνασπισμό του 1933.

Ο όρος «στρατός» σε αυτό το πλαίσιο αναφέρεται για πρακτικούς σκοπούς αποκλειστικά στο σώμα των αξιωματικών. Από τα μέλη του, οι στρατηγοί θεωρητικά είναι αυτοί που βρίσκονται σε καλύτερη θέση να δράσουν, αφού ο αριθμός τους είναι μικρός, γενικά γνωρίζονται μεταξύ τους και άρα μπορούν να ενορχηστρώσουν την πολιτική τακτική τους ευκολότερα, διότι έχουν όντως τη δυνατότητα να διατάζουν μεγάλα τμήματα στρατού. Στην πράξη όμως αυτοί είναι λιγότερο πιθανό να δράσουν (σε αντιδιαστολή από το να επιτρέψουν δράση), αφενός λόγω των περιβόητων ζηλοτυπιών και των φιλοδοξιών των ανώτερων αξιωματικών, όπως μαρτυρεί όλη η φιλολογία των στρατιωτικών αυτοβιογραφιών, αφετέρου γιατί η προσωπική τους μοίρα εξαρτάται άμεσα από την πολιτική κυβέρνηση, δηλαδή από την άσκηση ορθόδοξης πολιτικής. Έχουν πολλά να κερδίσουν στο εσωτερικό τού υπάρχοντος συστήματος, και θα χάσουν περισσότερα αν το εγκαταλείψουν. Οι λιγότερο περίοπτοι αξιωματικοί έχουν περισσότερα να κερδίσουν, αλλά δυσκολεύονται να ενορχηστρώσουν τη δράση τους έξω από το περιορισμένο πεδίο του συντάγματος, της φρουράς ή της εκστρατευτικής δύναμης, αν και το ότι είναι μέλη του δικτύου των παλαιών συμμαθητών τούς βοηθάει να επεκτείνουν το βελη νεκές τους. Γενικά, στις ανεπτυγμένες χώρες τα πραξικοπήματα που δεν είναι οργανωμένα ή που τουλάχιστον δεν καλύπτονται από στρατηγούς είναι απίθανα. Η πιο επικίνδυνη κατάσταση είναι όταν οι βαθμοφόροι κάτω από τους ανώτερους αξιωματικούς είναι πολιτικά κινητοποιημένοι και οργανωμένοι, λ.χ. σε μυστικές εθνικιστικές εταιρείες, και αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία κάνοντας απόπειρες πραξικοπήματος ή ανταρσίας, οι οποίες, αν και αποτυχημένες, αναγκάζουν τους στρατηγούς να δείξουν αλληλεγγύη σε κινήματα που σε κάθε περίπτωση τους είναι περισ-

σότερο οικεία απ' ό,τι είναι οι ανυπόληπτοι πολιτικοί. Δεν χρειάζεται καν να εξετάσουμε το πρόβλημα του ειδικού ρόλου ορισμένων επίλεκτων σωμάτων και μονάδων σχεδιασμένων για ταχεία δράση, όπως οι αλεξιπτωτιστές και οι καταδρομείς. Σε γενικές γραμμές, στις ανεπτυγμένες χώρες μπορούμε να εικάσουμε ότι οι συνταγματάρχες, που βρίσκονται στη μέση της ιεραρχίας, ανάμεσα στους ανωτέρους και τους κατωτέρους τους, είναι πιθανό πολιτικά να είναι οι πιο επικίνδυνοι βαθμοί.

Ως προς τους υπόλοιπους, πραξικοπήματα από υπαξιωματικούς είναι σπάνια ακόμη και σε υπανάπτυκτες χώρες με οποιοδήποτε μέγεθος ενόπλων δυνάμεων, και σχεδόν αμελητέα στις ανεπτυγμένες. Αν οι βαθμοφόροι και οι οπλίτες οποιουδήποτε στρατού κάνουν πολιτική, δεν πρόκειται πια για στρατιωτική πολιτική. Παρεμβαίνουν στην πολιτική γιατί ενεργούν ως μη στρατιωτικοί. Το ισχυρότερο όπλο τους είναι ανάλογο με αυτό της απεργίας των εργατών, δηλαδή η άρνηση να υπακούσουν στις διαταγές. Σε κρίσιμες στιγμές, αυτή μπορεί να κρίνει την τύχη κυβερνήσεων. Το πιο πρόσφατο παράδειγμα είναι ίσως η άρνηση των γάλλων κληρωτών στην Αλγερία να ακολουθήσουν τους αξιωματικούς τους σε ένα πραξικόπημα κατά του ντε Γκωλ. Έτσι, οι στρατοί κληρωτών έχουν μια κάποια σύμφυτη εναντίωση στα στρατιωτικά πραξικοπήματα, αλλά δεν θα μπορούσαμε να εικοτολογήσουμε πόσο μακριά θα τους πήγαινε αυτή η εναντίωση από μόνη της. Πιθανόν όχι και πολύ μακριά.

Αυτά για τις δυτικές και τις κομμουνιστικές χώρες. Ωστόσο, απομένει το πολύ μεγάλο μέρος του κόσμου, στο οποίο η στρατιωτική πολιτική παίζει πολύ εμφανέστερο ρόλο, ιδιαίτερα σε καιρούς κρίσης. Εδώ περιλαμβάνονται το μεγαλύτερο μέρος του αποκαλούμενου «Τρίτου Κόσμου», ή «υπανάπτυκτου κόσμου» –δηλαδή τα ιβηρικά και τα λατινοαμερικανικά κράτη–, τα ισλαμικά κράτη, η Αφρική νότια της Σαχάρας και μεγάλες περιοχές της Ασίας. Η περίπτωση της Ιαπωνίας ανήκει περισσότερο στον «ανεπτυγμένο» κόσμο, υπό την έννοια ότι εκεί η στρατιωτική πολιτική εμφανίζεται σαν προσωρινό μεσοδιάστημα και όχι σαν μόνιμη πιθανότητα. Ωστόσο, γνωρίζω πολύ λίγα γι' αυτή τη χώρα, για να μπορώ να μιλάω με βεβαιότητα γι' αυτήν.

Σε ολόκληρη την αχανή αυτή περιοχή, η στρατιωτική διακυβέρνηση έχει αποτελέσει συχνά τον κανόνα, και πάντοτε συνεπάγεται από την ίδια την ύπαρξη στρατού, οπότε η κατάργησή της φάνηκε συχνά πως απαιτούσε την κατάργηση των ίδιων των ενόπλων δυνάμεων.[1] Αυτός ο ευάλωτος στη στρα-

1. Αυτό δεν είναι τόσο ανέφικτο όσο μπορεί να φαίνεται. Αν και μόνο ένα κράτος (η Κόστα Ρίκα) έχει καταργήσει σήμερα το στρατό, το Μεξικό έχει μειώσει αθόρυβα τις ένοπλες δυνάμεις του σε περίπου εβδομήντα χιλιάδες –για μια χώρα ίσως και πενήντα εκατομμυρίων–, με αποτέλεσμα, από τη δεκαετία του '30 να μην υποφέρει πια από πραξικοπήματα.

τιωτική πολιτική χαρακτήρας εκδηλώνεται εδώ και περισσότερα από 150 χρόνια στη Λατινική Αμερική, το μόνο τμήμα του Τρίτου Κόσμου που έχει απολαύσει πολιτική ανεξαρτησία με αβασίλευτα πολιτεύματα για τόσο μακρόχρονη περίοδο, και έγινε πρόδηλος στις περισσότερες από τις υπόλοιπες υπανάπτυκτες χώρες, μέσα σε λίγα χρόνια από την εγκαθίδρυση της πολιτικής ανεξαρτησίας. Είναι πολύ εύκολο να καταρτίσουμε έναν κατάλογο δυτικών χωρών που δεν ήταν ποτέ κάτω από στρατιωτική διακυβέρνηση τα τελευταία 150 χρόνια, αν και ενίοτε είχαν εμπλακεί σε μείζονες πολέμους, όπως η Βρετανία και το Βέλγιο. Υπάρχουν σήμερα ελάχιστες χώρες του Τρίτου Κόσμου που να έχουν πολιτική διακυβέρνηση, και να έχουν ίσες πιθανότητες να τη διατηρήσουν στα επόμενα είκοσι χρόνια. Ομολογουμένως η πρόσφατη ολίσθηση προς στρατιωτικές κυβερνήσεις δεν είναι διόλου ολότελα αυθόρμητη.

Το γιατί συμβαίνει αυτό, είναι ερώτημα που δεν μπορεί να απαντηθεί απλώς με ανάλυση της κοινωνικής σύνθεσης ή των συντεχνιακών συμφερόντων των ενόπλων δυνάμεων Είναι φανερό πως τα συντεχνιακά τους συμφέροντα δεν είναι αμελητέα, αφού οι στρατιωτικές δαπάνες μπορεί να απορροφούν το 20% ή και περισσότερο από όλα τα κονδύλια που η κυβέρνησή τους δαπανά σε μια δεδομένη χρονιά, για να αναφέρουμε έναν υπολογισμό για τη Λατινική Αμερική στις αρχές της δεκαετίας του '60, η δε πίεση για να διατηρηθεί αυτό το δυσανάλογο μερίδιο από τον Προυπολογισμό, ξεκάθαρα εμπλέκει στην εθνική πολιτική τις ένοπλες δυνάμεις (που σε αυτές ο στρατός είναι η κατά πολύ μεγαλύτερη ομάδα). Ούτε η κοινωνική τους σύνθεση είναι η ίδια αρκούντως διαφωτιστική. Το σώμα των αξιωματικών σπάνια προέρχεται κυρίως από την παραδοσιακή αριστοκρατία των γαιοκτημόνων και τους ευγενείς, όπως τους πρώσους junkers, ή από το τμήμα της που έχει μακρόχρονες οικογενειακές σχέσεις με τη στρατιωτική ζωή. Είτε τέτοια στρώματα δεν υπάρχουν είτε οι στρατοί έχουν κατακλυστεί από αξιωματικούς με διαφορετική κοινωνική προέλευση, όπως στην Αργεντινή, όπου μόνο το 23% από τους ανώτερους διοικητές του στρατού και της αεροπορίας προέρχονται από «παραδοσιακές» οικογένειες. Αφήνοντας κατά μέρος τις ειδικές περιπτώσεις, όταν μεγάλα τμήματα των ενόπλων δυνάμεων στρατολογούνται από επιμέρους μειονοτικές εθνικότητες, φυλές ή άλλες ομάδες (όπως οι «πολεμικές φυλές», που χρησιμοποιήθηκαν τόσο βολικά από τις πρώην αποικιοκρατικές κυβερνήσεις και ενίοτε επιβίωσαν μέχρι την ανεξαρτησία), το κύριο σώμα των αξιωματικών στον υπανάπτυκτο κόσμο μπορεί να χαρακτηριστεί «μεσαία τάξη», κατά τον έναν ή τον άλλον τρόπο. Όμως αυτή η κατάταξη αφ' εαυτής ελάχιστα πράγματα σημαίνει.

«Μεσαία τάξη» ενδέχεται να σημαίνει ότι οι αξιωματικοί στρατολογού-

νται από τα καθιερωμένα στρώματα που ασκούν την οικονομική και την πολιτική εξουσία, όπως στην Αργεντινή, όπου το 73% των στρατηγών και των πτεράρχων προέρχονται από την «ευκατάστατη μπουρζουαζία».[2] Σε αυτή την περίπτωση οι πολιτικές πεποιθήσεις τους, αν παραμερίσουμε τα συντεχνιακά συμφέροντα και τα ειδικά πρότυπα της στρατιωτικής ζωής, συνήθως είναι παρόμοιες με αυτές της τάξης τους, δηλαδή με τη συντηρητική πλευρά. Ή πάλι, το πιο αντιπροσωπευτικό, ενδέχεται να προέρχονται από τη μικροαστική τάξη ή από την κατώτερη επαρχιακή αστική τάξη, και σε αυτή την περίπτωση ο στρατός είναι από τις πιο πολλά υποσχόμενες σταδιοδρομίες για κοινωνική προαγωγή που ανοίγονται στους γόνους αυτού του στρώματος. Τα σώματα αξιωματικών που αποτελούνται κατά μεγάλο μέρος από φιλόδοξα και ανερχόμενα μέλη μιας στρατιωτικής μεσαίας τάξης, τα οποία ανάγουν ολοένα περισσότερο το στρατό σε επάγγελμα και έχουν τεχνική κατάρτιση, είναι λιγότερο πιθανό να ταυτιστούν με μια καθιερωμένη ανώτερη τάξη, όπου υπάρχει τέτοια. Ενδέχεται να είναι πολιτικά ριζοσπαστικότερα (ή «εκσυγχρονιστικά») με τη μη στρατιωτική έννοια (λ.χ., τον 19ο αιώνα «φιλελεύθεροι»), ή με κάποια συγκεκριμένη στρατιωτική έννοια (όπως στον 20ό αιώνα ο «νασερισμός»). Υπάρχουν, φυσικά, και οι γνήσιοι, αυτοδημιούργητοι στρατιωτικοί ηγέτες, που έχουν γίνει αξιωματικοί από απλοί στρατιώτες. Αυτοί είναι συχνό φαινόμενο κατά τις επαναστάσεις και έπειτα από αυτές, καθώς και κατά τις μακρόχρονες περιόδους πολιτικής αναταραχής, όπως στη Λατινική Αμερική του 19ου αιώνα, όπου ο caudillo ήταν ενίοτε λαικός μαχητής που είχε βαθμιαία ανέβει, μέχρι του σημείου να διοικεί δύναμη αρκούντως μεγάλη για να περικυκλώσει το πλησιέστερο προεδρικό ανάκτορο. Σήμερα τέτοιοι αυτοδημιούργητοι, και συνήθως αυτοπροαγόμενοι, αρχηγοί είναι πιθανόν συχνοί μόνο σε πρώην αποικίες οι οποίες, προτού γίνουν ανεξάρτητες, είτε δεν διέθεταν αυτόχθονες ένοπλες μονάδες ειδικά συνδεδεμένες με την επικράτεια του μετέπειτα ανεξάρτητου κράτους, είτε δεν διέθεταν ούτε έστω ένα σημαντικό σώμα από αυτόχθονες αξιωματικούς. Αυτό συμβαίνει στο μεγαλύτερο μέρος της υποσαχάριας Αφρικής.

Όποια κι αν είναι η κοινωνική σύνθεση αυτού του σώματος αξιωματικών, η τάση για στρατιωτική διακυβέρνηση καθρεφτίζει όχι τόσο το χαρακτήρα τους όσο την απουσία σταθερής πολιτικής δομής. Γιατί είναι λιγότερο συνήθης στα κομμουνιστικά κράτη, μερικά από τα οποία ήταν εξίσου «καθυστερημένα» πριν από την επανάσταση; Ουσιαστικά, συνάμα επειδή οι γνήσιες κοινωνικές επαναστάσεις δημιουργούν πειστική νομιμοποίηση της ε-

2. José Luis Imaz, *Los Que Mandan*, Μπουένος Άιρες 1968, σ. 58.

ξουσίας του πολιτικού στοιχείου –του ίδιου του κινήματος των μαζών και των οργανώσεων (κομμάτων, κλπ.) που ισχυρίζονται ότι μιλούν στο όνομά του– και επίσης γιατί καταπιάνονται αμέσως με τη συγκρότηση μιας μηχανής διακυβέρνησης, που φτάνει μέχρι τη λαική βάση. Έτσι, ο στρατός που προκύπτει από αυτές τείνει να είναι όχι δημιουργός αλλά δημιούργημα του καθεστώτος ή του κόμματος, και δεν είναι παρά ένας μεταξύ πολλών θεσμών δημιουργημένων από αυτό. Επιπλέον, έχει δύο κύρια καθήκοντα που τον κρατούν απασχολημένο: την άμυνα και τη διαπαιδαγώγηση των μαζών. Αυτό δεν εξαλείφει ολότελα τον κίνδυνο. Υπάρχουν ειδικές περιπτώσεις, όπως η Αλγερία, όπου το «κίνημα» δεν εμφανίστηκε πρώτο, ή μάλλον όπου ο «στρατός» συνυπήρχε ανεξάρτητος από αυτό για μεγάλες περιόδους πριν από την ανεξαρτησία, ή στη Βολιβία, όπου το «κίνημα», που εν πολλοίς είχε καταστρέψει τον παλιό στρατό στην Επανάσταση του 1952, δεν μπόρεσε να διατηρήσει τον έλεγχο του ίδιου του στρατού του, γιατί και τα δύο μέρη έφτασαν να εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Όμως συνολικά –και τούτο ισχύει και για καθεστώτα όπως το μεξικανικό, τα οποία, αν και μη κομμουνιστικά, προέρχονται από γνήσια κοινωνική επανάσταση– ο στρατός είναι ή γίνεται υπεξούσιος στο κόμμα ή στην πολιτική οργάνωση.[3]

Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος του Τρίτου Κόσμου δεν έχει επιτύχει πολιτική ανεξαρτησία με μαζικά κινήματα ή κοινωνικές επαναστάσεις. Μεγάλο μέρος του δεν διέθετε καν τις αρχικές βάσεις για ένα νεότερο κράτος, και μάλιστα, όπως σε τόσο πολλές χώρες της Αφρικής, η κυριότερη λειτουργία του νέου κρατικού μηχανισμού ήταν η παραγωγή μιας εθνικής αστικής τάξης ή άρχουσας τάξης, η οποία προηγουμένως δεν υπήρχε καν. Σε αυτές τις χώρες η νομιμοποίηση του κράτους είναι αβέβαιη. Στη Λατινική Αμερική του 19ου αιώνα, όπως και στην Αφρική των μέσων του 20ού αιώνα, μπορεί να μην είναι καν σαφές ποιο έδαφος πρέπει να κατέχει το κράτος, καθώς τα σύνορά του καθορίστηκαν από ιστορικές συμπτώσεις, όπως οι διοικητικές διαιρέσεις της προηγούμενης αποικιακής κυριαρχίας, προηγούμενες αυτοκρατορικές αντιζηλίες ή από οικονομικές συμπτώσεις, όπως η κατανομή μεγάλων κτημάτων. Μόνο η στρατιωτική ισχύς είναι πραγματική, διότι και ο λιγότερο ικανός και έμπειρος στρατός είναι αρκετά ικανός ώστε να περικυκλώσει το προεδρικό ανάκτορο και να καταλάβει το ραδιοσταθμό και

3. Η μεξικανική περίπτωση είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, επειδή στην επανάσταση κυριαρχούσαν σχεδόν ανεξάρτητοι εξεγερμένοι στρατηγοί, που εξαλείφθηκαν ως σοβαρή πολιτική δύναμη μόνο με την πάροδο ίσως και είκοσι ετών, δίνοντας παρεμπιπτόντως στο Μεξικό το πλεονέκτημα ενός στρατιωτικού προυπολογισμού με λιγότερο από το 1% του ΑΕΠ της χώρας στη δεκαετία του '60 – ποσοστό χαμηλότερο ακόμη και από αυτό της Ουρουγουάης.

το αεροδρόμιο χωρίς να καλέσει καμία άλλη δύναμη, και σπάνια υπάρχει και άλλη δύναμη για να καλέσουν, ή, αν υπάρχει, η κυβέρνηση μπορεί να διστάζει να την καλέσει. Ούτε καν αυτή η ισχύς είναι και πολύ πραγματική, συχνά. Όπως δείχνουν τα αποτυχημένα πραξικοπήματα σε μέρη της πρώην Βρετανικής και Γαλλικής Αφρικής, μια πολύ μικρή ευρωπαϊκή δύναμη μπορεί συχνά να την εξουδετερώσει. (Αντίστροφα, πολλά πραξικοπήματα κατά τα τελευταία χρόνια οφείλονταν στην επίσημη ή ανεπίσημη ενθάρρυνση από έξωθεν δυνάμεις).

Όμως, σε γενικές γραμμές ο Τρίτος Κόσμος έχει πραξικοπήματα γιατί δεν είχε πραγματικές επαναστάσεις, και σήμερα έχει περισσότερα πραξικοπήματα απ' ό,τι ποτέ άλλοτε, γιατί τόσο οι τοπικές όσο και οι εξωτερικές δυνάμεις θέλουν να αποφύγουν επαναστάσεις. Η πολύ σπανιότερη περίπτωση, όπου οι στρατιωτικοί καταλαμβάνουν την αρχή γιατί υπάρχει βάση για επανάσταση, αλλά δεν υπάρχει ικανή πολιτική δύναμη να την πραγματοποιήσει, θα εξεταστεί παρακάτω.

Η στρατιωτική πολιτική στις προηγμένες χώρες όπως και στον Τρίτο Κόσμο δεν είναι λοιπόν ιδιαίτερο είδος πολιτικής, αλλά κάτι που καλύπτει το κενό που άφησε η απουσία της συνηθισμένης πολιτικής. Μπορεί να φέρει ή να επαναφέρει τη συνηθισμένη πολιτική όταν αυτή έχει καταρρεύσει για τον έναν ή τον άλλο λόγο. Στη χειρότερη περίπτωση, αποτρέπει την κοινωνική επανάσταση χωρίς να βάλει τίποτε άλλο στη θέση της, εκτός από την ελπίδα ότι αργά ή γρήγορα θα εμφανιστεί κάποια εναλλακτική λύση. Αυτή είναι η περίπτωση τόσο πολλών λατινοαμερικανικών στρατιωτικών καθεστώτων – του αργεντινού και του βραζιλιάνικου, ή των πολωνών «συνταγματαρχών» κατά το Μεσοπόλεμο, καθώς και η ελληνική περίπτωση σήμερα [: 1967]. Αν τα στρατιωτικά πραξικοπήματα είναι τυχερά, οι τροχοί της οικονομίας θα αρχίσουν να κινούνται, η διοίκηση θα εξακολουθήσει να λειτουργεί, και οι επιτυχημένοι στρατηγοί θα μπορέσουν να αποσυρθούν, γενόμενοι αμέτοχοι παρατηρητές, ή να υπηρετήσουν την παρατεταμένη θητεία τους ως πρόεδροι, ευεργέτες ή απελευθερωτές της χώρας τους. Αν είναι λιγότερο τυχεροί, μπορεί να σημειωθεί κρίση στις τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης και οι τροχοί της οικονομίας να σταματήσουν, δηλαδή παύουν να έρχονται οι φόροι, το χρέος δεν μπορεί να εξυπηρετηθεί. Αυτό έχει βάλει τελεία και παύλα σε όχι λίγες στρατιωτικές κυβερνήσεις στην εποχή τους, όπως στα μέσα της δεκαετίας του '50. Αν οι στρατιωτικοί είναι ακόμη λιγότερο τυχεροί, και δεν υπάρχει οικονομία ή θεσμικός μηχανισμός να τους στηρίζει, τότε ούτε καν η στρατιωτική κυβέρνηση θα έχει σταθερότητα. Θα διαρκέσει μέχρις ότου ο επόμενος συνταγματάρχης δει πως είναι ευκαιρία να πιάσει κι αυτός την καλή. Οι πιο καθυστερημένες και εξαρτημένες χώ-

ρες έχουν και το μεγαλύτερο ιστορικό βραχύβιων στρατιωτικών καθεστώτων.

Ένας λόγος γι' αυτόν τον μάλλον αρνητικό χαρακτήρα της στρατιωτικής πολιτικής είναι ότι οι αξιωματικοί του στρατού σπάνια θέλουν να κυβερνήσουν οι ίδιοι, ή είναι ικανοί για οποιαδήποτε δραστηριότητα εκτός από τη στρατιωτική, και ενίοτε ούτε καν γι' αυτήν. Ο ολοένα περισσότερο επαγγελματικός και τεχνικός χαρακτήρας των νεότερων ενόπλων δυνάμεων δεν έχει αλλάξει ουσιαστικά αυτό το πράγμα. Τα προσόντα και η εκπαίδευσή τους ως ομάδας είναι ακατάλληλα για τη διακυβέρνηση. Για να αποδειχθεί αυτό αρκεί μια ματιά στο χάος που δημιούργησαν οι βραζιλιάνοι αξιωματικοί μετά το 1964, όταν κατάγιναν με το να ασκήσουν όντως διοίκηση ή να εκκαθαρίσουν τη διοίκηση. Κατά κανόνα, λοιπόν, η πορεία της στρατιωτικής πολιτικής είναι να αποφασίζει ποια πρόκειται να είναι η κυβέρνηση κι έπειτα να βρίσκει κάποιους μη στρατιωτικούς για να συνεχίσουν, διατηρώντας το δικαίωμα να τους πετάξει έξω όταν πάψουν να ικανοποιούν, ενώ ίσως –πιθανόν, μάλιστα– να κάνει τον ηγέτη του στρατιωτικού πραξικοπήματος πρόεδρο ή πρωθυπουργό. Ενδέχεται όμως να υπάρχουν καταστάσεις που τους επιβάλλουν θετικότερο ρόλο.

Αυτές είναι σχετικά σπάνιες. Ο «νασερισμός» –δηλαδή στρατιωτικά πραξικοπήματα που λειτουργούν αυθεντικά σαν επαναστάσεις, ή τουλάχιστον σαν μείζονα κινήματα θεμελιώδους κοινωνικής μεταρρύθμισης– δεν πρέπει να συγχέεται με τη συχνή συμπάθεια των νεαρών αξιωματικών σε καθυστερημένες χώρες προς κινήματα της Αριστεράς –ριζοσπαστικά, εθνικιστικά, αντιιμπεριαλιστικά, αντικαπιταλιστικά, ενάντια στους γαιοκτήμονες, κλπ.–, ούτε καν με την προθυμία τους να κάνουν πολιτικές συμμαχίες με διάφορα τμήματα της Αριστεράς. Η άποψη, πλατιά διαδεδομένη στις Ηνωμένες Πολιτείες κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ότι οι στρατιωτικοί δίνουν πιο αξιόπιστες καθώς και σταθερές κυβερνήσεις για τα δορυφορικά κράτη, από την άποψη της αυτοκρατορίας, βασίζεται κατά ένα μέρος στην πεποίθηση, που αντλείται από τη δυτική εμπειρία, ότι αυτοί είναι συντηρητική ομάδα και, κατά ένα άλλο μέρος, στην πίστη ότι οι ξένοι στρατιωτικοί σύμβουλοι και η στρατιωτική εκπαίδευση από ξένους παρέχουν όχι μόνο τεχνική εκπαίδευση αλλά και αποτελεσματική πολιτική κατήχηση – αλλά κυρίως ίσως στην ικανότητα των αυτοκρατορικών κρατών να τους δωροδοκούν με τέτοιο σύγχρονο εξοπλισμό και τεχνογνωσία, που να ικανοποιεί την αυτοεκτίμηση των ενόπλων δυνάμεων. Στην πραγματικότητα, κάθε άλλο παρά δικαιολογημένη είναι. Κάποια από τα πιο επαναστατικά στοιχεία στις τοπικές ένοπλες δυνάμεις στην πραγματικότητα έχουν αναδειχθεί, στη Λατινική Αμερική, από τους κόλπους της τοπικής στρατιωτικής ελίτ που εκπαιδεύθηκε (λ.χ. ως

καταδρομείς για την αντιμετώπιση εξεγέρσεων) από τους Βορειοαμερικανούς, όπως στη Γουατεμάλα στα μέσα της δεκαετίας του '60.[4] Στο βαθμό που ο στρατός είναι δύναμη υπέρ του «εκσυγχρονισμού» και της κοινωνικής ανανέωσης, είναι φιλοδυτικός μόνο εφόσον το δυτικό πρότυπο φαίνεται πιθανό να λύσει τα προβλήματα της χώρας τους, και τούτο τώρα φαίνεται ολοένα περισσότερο απίθανο στις περισσότερες χώρες.

Παρόλα αυτά, εξίσου ασύνετη είναι η αντίστροφη πεποίθηση, που την είχαν ενίοτε κάποια σχετικά αδύναμα αριστερά κινήματα (λ.χ. κατά καιρούς στη Βραζιλία και στη Βενεζουέλα), ότι μπορούν να βασιστούν στο στρατό, ή σε κάποια τμήματά του, για να τα φέρει στην εξουσία. Οι επαναστάσεις σπάνια πετυχαίνουν (παρ' εκτός αν προκύπτουν από παρατεταμένους ανταρτοπόλεμους) χωρίς την κατάρρευση, την αποχή ή τη μερική υποστήριξη των ενόπλων δυνάμεων, αλλά τα επαναστατικά κινήματα που βασίζονται σε στρατιωτικά πραξικοπήματα για να τους φέρουν στην εξουσία, το πιθανότερο είναι να απογοητευτούν.

Απομένουν ωστόσο λίγες περιπτώσεις γνήσια καινοτόμων στρατιωτικών καθεστώτων – η Αίγυπτος του Νάσερ, το Περού από το 1960, ίσως η Τουρκία του Ατατούρκ. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτά απαντώνται σε χώρες όπου η αναγκαιότητα για κοινωνική επανάσταση είναι προφανής, αλλά επίσης οι κοινωνικές βάσεις ή οι θεσμοί της πολιτικής ζωής είναι υπερβολικά αδύναμα για να την πραγματοποιήσουν. Οι ένοπλες δυνάμεις, όντας σε κάποιες περιπτώσεις η μοναδική διαθέσιμη δύναμη σε θέση να παίρνει και να υλοποιεί αποφάσεις, ενδέχεται να πρέπει να πάρουν τη θέση των πολιτικών δυνάμεων που απουσιάζουν, φθάνοντας ακόμη και να μετατρέψουν τους αξιωματούχους τους σε πολιτικούς διοικητές. Φυσικά, θα σκεφτούν να το κάνουν αυτό μόνο εάν το σώμα των αξιωματικών αποτελείται από νεαρά ριζοσπαστικά ή «εκσυγχρονιστικά» μέλη κάποιου δυσαρεστημένου μεσαίου στρώματος, και αν περιλαμβάνει επαρκή αριθμό ανθρώπων εγγράμματων και με τεχνικά προσόντα. Υπάρχουν ακόμη και σήμερα ένοπλες δυνάμεις που θα ήταν τόσο ανίκανες να διαχειριστούν τις υποθέσεις ενός νεότερου κράτους (πράγμα διαφορετικό από το να εξουσιάζουν εκείνους που τις διαχειρίζονται) όσο ανίκανοι ήταν και οι οστρογότθοι πολεμιστές να διαχειριστούν τις υποθέσεις της Ρωμαικής Αυτοκρατορίας. Παρόλα αυτά, αν και η περίπτωση είναι σπάνια, δεν είναι άγνωστο ένοπλες δυνάμεις να προσπαθούν να λειτουργήσουν σαν επαναστάτες. Δεν έπεται ότι οι πολίτες επαναστάτες θα καλωσορίσουν τις προσπάθειές τους. Και ενώ τα καθαρά

4. Ο Turcios Lima, ο στρατιωτικός αρχηγός των ανταρτών του Κ Κ στη χώρα εκείνη, άρχισε τη σταδιοδρομία του ως αξιωματικός στους καταδρομείς.

αποτελέσματα των προσπαθειών τους μπορεί να είναι ουσιαστικά –είναι σχεδόν αδύνατον να διανοηθούμε την Αίγυπτο, το Περού και την Τουρκία να επανέρχονται στο αντίστοιχο παλαιό καθεστώς της η κάθε μία–, είναι απίθανο να είναι τόσο ριζοσπαστικά όσο τα αποτελέσματα των γνήσιων κοινωνικών επαναστάσεων. Ο ριζοσπαστισμός του στρατού παραμένει το μη χείρον· ανεκτός μόνο επειδή είναι καλύτερο να καλύψει κανείς ένα πολιτικό κενό παρά να το αφήσει έτσι. Επιπλέον, δεν υπάρχει προς το παρόν κανένα στοιχείο που να δείχνει ότι αυτός μπορεί να εδραιώσει μια μόνιμη πολιτική λύση.

Συνοψίζοντας, η στρατιωτική παρέμβαση στα πολιτικά είναι σύμπτωμα κοινωνικής ή πολιτικής αποτυχίας. Στις ανεπτυγμένες χώρες είναι σύμβολο της κατάρρευσης –προσωρινής στις ευνοϊκότερες περιπτώσεις– της κανονικής πολιτικής διαδικασίας, ή σημάδι ότι η καθεστηκυία τάξη πραγμάτων δεν μπορεί πια να συγκρατήσει διασπαστικές ή επαναστατικές πιέσεις. Αν ήταν να συμβεί σε κομμουνιστικές χώρες, θα ήταν επίσης σημάδι ανάλογων κρίσεων, αλλά υπάρχουν ελάχιστα στοιχεία για να κρίνουμε πόσο καλά θα αντιστεκόταν σε αυτό η πολιτική δομή των χωρών αυτών. Στον Τρίτο Κόσμο είναι αρκετά σίγουρο σύμπτωμα μιας ανολοκλήρωτης ή αποτυχημένης επανάστασης.

Δύο είναι οι ενδεχόμενοι περιορισμοί σε αυτή την αρνητική κρίση. Είναι δυνατόν σε μη επαναστατικές χώρες η στρατιωτική παρέμβαση να κερδίσει χρόνο, επιτρέποντας σε μια κατά τα άλλα ικανή οικονομία και διοίκηση να προχωρήσουν απερίσπαστες από την πολιτική κρίση. Σε υπανάπτυκτες χώρες είναι δυνατόν ο στρατός να υποκαταστήσει, τουλάχιστον πρόσκαιρα, το επαναστατικό κόμμα ή κίνημα. Ωστόσο, αν το κάνει με επιτυχία, κατ' ανάγκην θα πάψει αργά ή γρήγορα να είναι στρατιωτική δύναμη και θα σχηματίσει ο ίδιος, ή ένα μέρος του, ένα κόμμα, ένα κίνημα, μια διοίκηση. Και οι δύο αυτές περιπτώσεις είναι σπάνιες. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις οι πολιτικές επιτεύξεις του στρατού είναι αρνητικές. Μπορεί να ανακόψει επαναστάσεις και να ανατρέψει κυβερνήσεις, χωρίς να βάλει τίποτε στη θέση τους· ούτε καν τον «εκσυγχρονισμό» και την «οικονομική ανάπτυξη» –παρότι γίνεται τόσο πολύς λόγος ανάμεσα στους τεχνοκράτες αξιωματικούς. Μπορεί να αποκαταστήσει την τάξη, πλην όμως, αντίθετα από το βραζιλιάνικο σύνθημα που έχει εμπνεύσει πολλές γενιές, η «τάξη» με αυτή την έννοια είναι γενικά ασύμβατη με την «πρόοδο». Μπορεί να μην επιβιώσει καν του στρατηγού ή της κοινοπραξίας των αξιωματικών που την είχαν αποκαταστήσει, γιατί αυτά που έχει επιτύχει μια συνωμοσία αξιωματικών ενδέχεται να δελεάσουν μια σειρά από άλλους.

Η τραγωδία του υπανάπτυκτου κόσμου στη δεκαετία του '50 και του '60

ήταν ότι οι ΗΠΑ και οι σύμμαχοί τους, όποτε προέκυψε το θέμα, προτίμησαν την «τάξη» από την «πρόοδο» – τον Μομπούτου από τον Λουμούμπα, τον Κυ ή τον Τιε από τον Χο Τσι Μινχ, οποιονδήποτε λατινοαμερικάνο στρατηγό από τον Φιντέλ Κάστρο. Ενδέχεται οι περιορισμοί αυτής της πολιτικής τακτικής να έχουν γίνει πια πρόδηλοι, αν και δύσκολα μπορούμε να πούμε ότι έχει πάψει να δελεάζει όποιες κυβερνήσεις φοβούνται τον κομμουνισμό περισσότερο από οτιδήποτε άλλο. Στο μεταξύ, όμως, μεγάλο κομμάτι της οικουμένης έχει μετατραπεί στο σύγχρονο αντίστοιχο των παλιών μπανανιών της Λατινικής Αμερικής, και μάλλον θα μείνει στη δυσάρεστη αυτή κατάσταση για αρκετό καιρό ακόμη.

(1967)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 19

ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ

Από τον Μακιαβέλι κι έπειτα, οι νοήμονες παρατηρητές έχουν εκμεταλλευθεί ένα από τα πιο αποτελεσματικά υφολογικά τεχνάσματα του μη μυθοπλαστικού λόγου, την αντίθεση ανάμεσα στις επίσημες εκδοχές της πολιτικής και στην εκάστοτε πραγματικότητα. Είναι τέχνασμα αποτελεσματικό για τρεις λόγους: γιατί είναι εύκολο (το μόνο που πρέπει να κάνει κανείς είναι να χρησιμοποιήσει τα μάτια του), γιατί η πολιτική πραγματικότητα είναι διαβόητο πως είναι σε διάσταση με τις ηθικές, συνταγματικές ή νομικίστικες μεγαλοστομίες που περιβάλλουν τις πολιτικές ενέργειες, και, το εκπληκτικότερο, γιατί το κοινό εξακολουθεί να μένει κατάπληκτο όταν του το επισημαίνουμε. Ο E. Luttwack είναι προφανώς νοήμων και άριστα ενημερωμένος παρατηρητής.[1] Υποπτεύεται κανείς ότι, όπως ο ίδιος ο Μακιαβέλι, έτσι και αυτός απολαμβάνει την αλήθεια όχι μόνο γιατί είναι αληθινή αλλά και γιατί εξακολουθεί να καταπλήσσει τους αφελείς. Έχει σχεδιάσει λοιπόν το έξυπνο βιβλιαράκι του για τα πραξικοπήματα ως εγχειρίδιο για επίδοξους πραξικοπηματίες.

Τούτο είναι κρίμα κατά κάποιον τρόπο, γιατί συνάμα αποσπά την προσοχή από το πραγματικό ενδιαφέρον του έργου και επηρεάζει κάπως την επιχειρηματολογία του. Μολονότι χωρίς αμφιβολία θα μπει στην προτεινόμενη βιβλιογραφία στα μαθήματα που οργανώνονται από τη CIA ή από άλλα σώματα που ενδιαφέρονται για τη σύντομη και αποτελεσματική ανατροπή άβολων κυβερνήσεων, δεν λέει στους ειδήμονες του πεδίου –και σε πολλές χώρες σε αυτούς συμπεριλαμβάνεται κάθε αξιωματικός του στρατού και της αστυνομίας, από υπολοχαγό και υπαστυνόμο και πάνω– κάτι που να μην το γνωρίζουν και να μην το εφαρμόζουν ήδη, εκτός ίσως από το να ασκήσουν με κάποια ορθολογική φειδώ τη μεταπραξικοπηματική καταπίεση (βλ. το χρήσιμο Παράρτημα Α). Οι σκευωροί με λογοτεχνική κλίση ενδέχεται επίσης να ωφεληθούν από τη συνοπτική, καταλυτική και πολύ αστεία ανάλυση που κάνει ο συγγραφέας στους διαφορετικούς τύπους επίσημου ανακοινωθέντος που αναγγέλλει ότι η χώρα πρόκειται να σωθεί. Συ-

1. Edward Luttwack, *Coup d'État, a Practical Handbook*, Λονδίνο 1968.

νολικά, όμως, οι πληροφορίες του Luttwack, που έχουν συγκλονιστικό περιεχόμενο για το Λονδίνο ή την Ουάσινγκτον, είναι κοινό μυστικό στο Μπουένος Άιρες, στη Δαμασκό ή ακόμη και στο Παρίσι, όπου η αντίδραση του λαού στα τεθωρακισμένα οχήματα στις γωνιές των δρόμων βασίζεται στην εμπειρία. Εκείνοι που είναι πιθανότερο να κάνουν πραξικοπήματα είναι ολοφάνερο ότι δεν χρειάζονται τον Luttwack για να τους πει το πώς.

Ποιοι είναι αυτοί; Το *Coup d'État* [*Πραξικόπημα*] το ξεκαθαρίζει, και ο συγγραφέας του το γνωρίζει, ότι αυτοί ανήκουν σε μια ομάδα αρκετά περιορισμένη, αφού τα πραξικοπήματα γίνονται από ένοπλες δυνάμεις και σχεδόν ποτέ από οποιονδήποτε άλλον. Αυτό επιβάλλει συνάμα πολιτικούς και τεχνικούς περιορισμούς που αποκλείουν τους περισσότερους από εμάς. Παρότι ο E. Luttwack λέει το αντίθετο, τα πραξικοπήματα δεν είναι πολιτικά ουδέτερα. Μολονότι οι αξιωματικοί –άρα και τα πραξικοπήματα– είναι δυνατόν πότε πότε να ευνοούν την Αριστερά, οι περιστάσεις που συμβαίνει αυτό είναι σχετικά σπάνιες, και δεν είναι διόλου οικουμενικές, ούτε καν στον υπανάπτυκτο κόσμο. Δυστυχώς, ο συγγραφέας παραλείπει να εξετάσει τις συνθήκες αυτές. Η γενική ροπή και των αξιωματικών και των πραξικοπημάτων είναι προς την αντίθετη κατεύθυνση. Ο «βοναπαρτισμός» κατά κανόνα τείνει να αποτελεί πολιτικό βήμα προς τη συντηρητική πλευρά, ή στην καλύτερη περίπτωση μια συντεχνιακή αυτοπροβολή των ενόπλων δυνάμεων ως ειδικής οικονομικής και επαγγελματικής ομάδας πίεσης μέσα στην καθεστηκυία τάξη πραγμάτων.

Τα καθεστώτα κοινωνικής επανάστασης, έχοντας πλήρη επίγνωση αυτού του πράγματος από τις ημέρες του Ναπολέοντα Α΄, ήταν ως εκ τούτου πάντοτε (ή πάντως μέχρι και τον Μάο Τσε-Τουνγκ) οι σθεναρότεροι υποστηρικτές των επαναστάσεων από πολίτες, και της υπεροχής των πολιτών στα πολιτικά· φθάνοντας μέχρι και του σημείου να θυσιάσουν την ισχυρή διαφημιστική αξία των πετυχημένων στρατηγών, κι αυτό το μαρτυρούν οι προεδρικές εκλογές στις ΗΠΑ και αλλού. Ο ιδανικός ρόλος του στρατού στις κλασικές κοινωνικές επαναστάσεις είναι αρνητικός: την κρίσιμη στιγμή οφείλει να αρνηθεί να υπακούσει στο παλαιό καθεστώς, κι έπειτα το προτιμότερο είναι να αποσυντεθεί. Η Αριστερά που εναποθέτει τις ελπίδες της σε προοδευτικούς στρατιωτικούς (όπως στην Κούβα, τον καιρό του νεαρού Μπατίστα, και μέχρι το 1964 στη Βραζιλία) τις περισσότερες φορές έχει απογοητευτεί. Ακόμη και οι γνήσιοι κόκκινοι στρατοί κατά παράδοση αντιμετωπίζονται με επιφυλακτικότητα. Όταν τα επαναστατικά καθεστώτα χρειάζονται αρχιστράτηγους, κατά το παρελθόν έχουν προτιμήσει να επιστρατεύσουν μη στρατιωτικούς κομματικούς ηγέτες.

Ο τεχνικός περιορισμός στους επίδοξους διοργανωτές πραξικοπήματος

είναι ότι σχετικά ελάχιστοι άνθρωποι είναι σε θέση να υποδαυλίσουν την απαιτούμενη ομάδα αξιωματικών. (Οι υπαξιωματικοί δεν είναι τόσο πολλά υποσχόμενοι, και η υποδαύλιση των στρατιωτών προκαλεί όχι πραξικοπήματα αλλά επαναστάσεις). Σχεδόν οι μόνοι πολίτες που μπορούν να το κάνουν είναι ήδη στην κυβέρνηση –της ίδιας της χώρας ή κάποιας ξένης δύναμης που κυριαρχεί σε αυτήν ή την επηρεάζει–, ή στη διοίκηση κάποιας πελώριας πολυεθνικής εταιρείας που μπορεί να κατέχει ανάλογη θέση σε σχέση με ένα φτωχό και καθυστερημένο κράτος. Αυτοί οι άνθρωποι μπορούν να οργανώσουν πραξικόπημα σχετικά απλά και αρκετά αποτελεσματικά, και ίσως γι' αυτόν το λόγο η διαδικασία τούτη είναι υπερβολικά αδιάφορη για να απασχολήσει τον Luttwack, αν και έχει πιθανόν προκαλέσει περισσότερα πραγματικά πραξικοπήματα από οποιανδήποτε άλλη. Επίσης, φυσικά, προσφέρει ελάχιστες προοπτικές για τον ντόπιο αυτοδημιούργητο αρχιπραξικοπηματία, εκτός αν αυτός έχει πρώτα φτάσει στην κορυφή της πολιτικής ζωής της χώρας του.

Οποιοσδήποτε άλλος το προσπαθήσει, πρέπει, όπως δείχνει πειστικά ο συγγραφέας, να έχει τόσο ισχυρές σχέσεις αλληλεγγύης με τους ενδεχόμενους νέους συνεργάτες του, ώστε να είναι σε θέση να βασιστεί στην εχεμύθειά τους, έστω και αν εκείνοι αρνηθούν να συμπράξουν με αυτόν. Ο καλύτερος τρόπος για να αποκτήσει τέτοιες σχέσεις με εκείνους είναι (α) να είναι αξιωματικός, (β) να έχει με τους άλλους ενδεχόμενους σκευωρούς κάποιον δυνατό συναισθηματικό δεσμό, όπως να ανήκουν στην ίδια οικογένεια, φυλή, φατρία (γενικά, μειονοτική φατρία), θρησκευτική αδελφότητα, κλπ., ή να τους συνδέει η συναδελφικότητα ενός συντάγματος, μιας στρατιωτικής ακαδημίας, μιας λέσχης ή ακόμη και μιας ιδεολογίας. Φυσικά, σε χώρες με μακρόχρονη παράδοση πραξικοπημάτων οι αξιωματικοί θα θεωρούν τα σχέδια για πραξικόπημα δυνάμει τελεσφόρα, επομένως θα διστάσουν να τα αποκαλύψουν. Άπαξ και αυτό έχει εδραιωθεί, όπως στο κλασικό ιβηρικό pronunciamento, η σιωπηρή σύμβαση ότι οι άνδρες που είναι με τη χαμένη πλευρά δεν θα τιμωρηθούν σοβαρά (στο κάτω κάτω, μπορεί κάποια μέρα να είναι με τη νικηφόρο πλευρά), μειώνονται ακόμη περισσότερο οι κίνδυνοι από την εμπλοκή σε μια αβέβαιη περιπέτεια.

Παρόλα αυτά, σε οποιαδήποτε χώρα, ο αριθμός εκείνων που μπορούν να αποδυθούν στο σχεδιασμό ενός πραξικοπήματος με κάποια ελπίδα επιτυχίας είναι σχεδόν τόσο περιορισμένος όσο και ο αριθμός εκείνων που μπορούν να γίνουν σημαντικοί τραπεζίτες. Εμείς οι υπόλοιποι, καλύτερα να μείνουμε σε διαφορετικά είδη πολιτικής δραστηριότητας.

Όμως, αν και μπορούμε να απορρίψουμε το *Coup d'État* ως εγχειρίδιο για σκευωρούς, μπορούμε να το εκτιμήσουμε ως συμβολή στη μελέτη της

δομής της πολιτικής εξουσίας. Ένα πραξικόπημα είναι παιγνίδι για τρεις παίκτες (παραλείπουμε την κυρίαρχη ξένη δύναμη ή εταιρεία που μπορεί να έχει ουσιαστικό veto – ή να κρατάει τα γερά χαρτιά). Είναι οι ένοπλες δυνάμεις που μπορούν να το κάνουν, οι πολιτικοί και η γραφειοκρατία, που η προθυμία της να το δεχτεί το καθιστούν δυνατό, και οι πολιτικές δυνάμεις, επίσημες ή ανεπίσημες, που μπορούν να το ανακόψουν ή να το κάνουν να αποτύχει. Τούτο, γιατί η επιτυχία ενός πραξικοπήματος εξαρτάται ουσιαστικά από την παθητικότητα του υπάρχοντος κρατικού μηχανισμού και του λαού. Αν ο ένας ή και οι δύο αντισταθούν σε αυτό, αυτό μπορεί ακόμη να νικήσει, αλλά όχι σαν πραξικόπημα. Το καθεστώς του Φράνκο απέτυχε σαν στρατιωτικό πραξικόπημα, αλλά νίκησε έπειτα από εμφύλιο πόλεμο. Ο Luttwack έχει κάποια πολύ ενδιαφέροντα πράγματα να πει για τον κάθε έναν από αυτούς τους τρεις παίκτες.

Δίνει πιθανόν τον καλύτερο εαυτό του γράφοντας για τους επαγγελματίες στρατιωτικούς, μέλη αυτού του περίεργου απόκρυφου κόσμου, που έχει τόσο ελάχιστη επαφή με τον κόσμο των πολιτών και λειτουργεί με τόσο διαφορετικούς τρόπους. Ο μη επαγγελματίας στρατιώτης, ο κληρωτός ή ο έφεδρος αξιωματικός, ή στις περισσότερες περιπτώσεις ο αστυνομικός, όσο βαριά οπλισμένος κι αν είναι, τείνει πολύ περισσότερο να αντιδρά όπως οι πολίτες στους οποίους θα επιστρέψει ή ανάμεσα στους οποίους ενεργεί. Οι επαγγελματικοί στρατοί, χωρισμένοι από την υπόλοιπη κοινωνία από μια ζωή που αποτελείται (σε καιρό ειρήνης) από φανταχτερές στολές, εκπαίδευση και εξάσκηση, παιχνίδια και πλήξη, οργανωμένοι με βάση την εκ προοιμίου παραδοχή ότι τα μέλη τους σε όλα τα επίπεδα είναι μάλλον βλάκες και πάντοτε αναλώσιμοι, διατηρώντας τη συνοχή τους με τις ολοένα περισσότερο ανώμαλες αξίες της γενναιότητας, της τιμής, της περιφρόνησης και της καχυποψίας προς τους πολίτες, τείνουν σχεδόν εξ ορισμού στην ιδεολογική εκκεντρικότητα.

Όπως σωστά μας υπενθυμίζει ο Luttwack, οι πολιτικές πεποιθήσεις του σώματος των αξιωματικών είναι συχνά εντελώς διαφορετικές από αυτές των πολιτικών προϊσταμένων τους, όντας γενικά πιο αντιδραστικές και πιο ρομαντικές. Επιπλέον, είναι ανεκπαίδευτοι και ανεξοικείωτοι στο να αντεπεξέρχονται σε ασυνήθιστες καταστάσεις, οπότε, όπως είναι φυσικό, επιδιώκουν να τις εξομοιώσουν με τις συνηθισμένες. Όπως δεν παραλείπει ο συγγραφέας να επισημάνει, ένας από τους βολικότερους μηχανισμούς για να υποβαθμίζουν τις ασυνήθιστες καταστάσεις είναι να τις θεωρούν ένα ακόμη παράδειγμα του χάους που πάντοτε δημιουργούν οι πολιτικοί. Η κατάσταση των επαγγελματιών αξιωματικών είναι όντως παράδοξη: συνδυάζει τη συλλογική ισχύ με την ατομική ασημαντότητα. Τριάντα πέντε χρόνια

μετά, και η Γερμανία δεν έχει ακόμη συνέλθει εντελώς από τη μεταφορά μερικών εκατοντάδων επιστημόνων από γερμανικά σε ξένα εργαστήρια και πανεπιστήμια. Ωστόσο, κατ' επανάληψη οι στρατοί είδαν στην πραγματικότητα την αποτελεσματικότητά τους να βελτιώνεται από τη μαζική φυγή, τη μαζική εκδίωξη ή από άλλη εξάλειψη των ανώτερων αξιωματικών τους – έτσι ώστε μπαίνει κανείς στον πειρασμό να πιστέψει ότι ελάχιστοι πόλεμοι μπορούν να κερδηθούν, αν δεν εκκαθαριστεί πρώτα η στρατιωτική ηγεσία. Όμως η πολιτική ισχύς των επιστημόνων είναι αμελητέα, ενώ στις σωστές περιστάσεις μισή ντουζίνα συνταγματάρχες μπορούν να ανατρέψουν μια κυβέρνηση.

Για τις γραφειοκρατίες έχουν γραφτεί περισσότερα, και οι περισσότεροι από εμάς έχουμε συνεχώς εμπειρία από αυτές. Έτσι οι παρατηρήσεις του E. Luttwack γι' αυτό το θέμα πιθανόν να φέρουν ευχαρίστηση επειδή αναγνωρίζουμε διάφορα πράγματα μάλλον, παρά επειδή κατατοπιζόμαστε γι' αυτά. Ωστόσο, δύο από τις επισημάνσεις του αξίζει πάντοτε να τις θυμόμαστε. Η πρώτη είναι πως οι μόνες μέθοδοι που έχουν ανακαλυφθεί για να συγκρατηθεί η παρκινσονική τάση των γραφειοκρατιών, δημόσιων ή ιδιωτικών, να αυξάνονται επ' άπειρον, είναι οι ίδιες γραφειοκρατικές. Μια τέτοια μέθοδος συνίσταται στο να στήσουμε ένα άλλο τμήμα «που να ικανοποιεί τα ένστικτά του με το να αντιτίθεται στην ανάπτυξη όλων των άλλων γραφειοκρατικών οργανισμών», ρόλο που συνήθως τον έχει η οικονομική γραφειοκρατία· μια άλλη βασίζεται στο ότι κάθε τμήμα που συγκροτεί την αυτοκρατορία του θα καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια για να συγκρατήσει τα δυνάμει αντίπαλά του.

Η δεύτερη παρατήρηση είναι ότι οι γραφειοκρατίες είναι ουσιαστικά χομπσιανοί θεσμοί και δεν μπορούμε να βασιστούμε σε αυτούς για να προστατεύσουν τα υπάρχοντα καθεστώτα, όταν αυτοί υποπτευθούν πως είναι πιθανή η νίκη ενός νέου καθεστώτος. Τούτο ισχύει για την αστυνομία όσο και για όλα τα υπόλοιπα τμήματα του κρατικού μηχανισμού, αν και με κάποιους περιορισμούς. Ωστόσο, ο Luttwack δεν επισημαίνει ότι αυτό δεν τις καθιστά πολιτικά ουδέτερες. Ούτε ο στρατός ούτε η αστυνομία αντέταξαν αντίσταση στην ανατροπή του φασισμού στην Ιταλία, αλλά όπως αποδεικνύουν τα πρόσφατα γεγονότα στη χώρα αυτή, η διατήρηση του μηχανισμού της φασιστικής περιόδου καθιστά σχεδόν αδύνατη τη λύση θεμελιακών προβλημάτων της μεταφασιστικής Ιταλίας. Οι παρατηρήσεις του Μαρξ, ότι οι επαναστάσεις δεν μπορούν απλώς «να αρπάξουν τον έτοιμο κρατικό μηχανισμό και να τον χειριστούν για τους δικούς τους σκοπούς», όσο κι αν αυτός αδημονεί να τον αναλάβουν, σήμερα έχει ακόμη περισσότερο νόημα απ' ό,τι στα 1872.

Τέλος, τα σχόλια του Luttwack για τις πολιτικές οργανώσεις και τα κινήματα είναι πρωτότυπα και διδακτικά. Ουσιαστικά, υποστηρίζει εκείνος, πρέπει να διακρίνουμε τα κινήματα που έχουν για στόχο την πραγματική δράση από εκείνα που έχουν βολευτεί με τη συμβολική δράση, όπως την οργάνωση του τελετουργικού της θεσμοθετημένης διαπραγμάτευσης ή τη λεκτική πολιτική σύγκρουση. Αντιμέτωπα με ένα πραξικόπημα, το μεν Βρετανικό Εργατικό Κόμμα είναι βέβαιο πως δεν θα έκανε τίποτε, η δε Γενική Συνομοσπονδία Εργατών (Trade Union Congress) λιγότερο βέβαιο, αν και η Εθνική Φοιτητική Ένωση (National Union of Students) μπορεί να κατέβαινε στους δρόμους, όσο αναποτελεσματικό κι αν είναι αυτό. Από την άλλη, η σημαντικότερη ιταλική συνδικαλιστική ομοσπονδία, έχοντας δεσμούς με ένα Κομμουνιστικό Κόμμα με μακρόχρονη παράδοση πολιτικών απεργιών και, το σπουδαιότερο, απελευθέρωσης από το φασισμό με άμεση μαζική δράση, δεν είναι βέβαιο ότι θα έμενε άπρακτη. Ούτε θα έμεναν τα κόμματα της εξέγερσης, αν και φυσικά πολλές άλλοτε εξεγερσιακές οργανώσεις είτε έχουν μετατραπεί σε μηχανές (δηλ. διανομείς εκδουλεύσεων και θέσεων εργασίας), είτε πάλι, όπως κάποια Κομμουνιστικά Κόμματα, μπορεί να έχουν επιτρέψει στη μακρόχρονη πολιτική σταθερότητα να ατροφήσει την ικανότητά τους για γρήγορη δράση. Επίσης, τα κόμματα της εξέγερσης έχουν τα μειονεκτήματα καθώς και τα πλεονεκτήματα του συγκεντρωτισμού: άπαξ και αποκεφαλιστούν χάνουν εντελώς και πολύ γρήγορα την αποτελεσματικότητά τους.

Σε ό,τι αφορά την ειδική περίπτωση των πραξικοπημάτων, αρκεί η διάκριση των πολιτικών κινημάτων που κινούνται από αυτά που δεν κινούνται. Τούτο, γιατί στην πιο ευνοική περίπτωση, ένα πραξικόπημα μπορεί να ηττηθεί από *οποιοδήποτε* σημάδι οργανωμένης αντίστασης, που αποκαλύπτει αμέσως τις αδυναμίες της προσπάθειας για κατάκτηση της εξουσίας, και ενδέχεται επίσης να δώσει χρόνο στον υπόλοιπο ένοπλο και μη μηχανισμό για να αποφασίσει ότι δεν υπάρχει λόγος να αλλάξει πλευρά. Σε πολύ λιγότερο ευνοϊκές περιπτώσεις ενδέχεται και πάλι να αντιπαραθέσει αποτελεσματική αντίσταση σε ένα νέο καθεστώς αδύναμο, αβέβαιο ή όπως όπως εγκαθιδρυμένο. Πλην όμως, το ενδιαφέρον των παρατηρήσεων του Luttwack είναι πολύ ευρύτερο. Ζούμε σε περίοδο, στην οποία διάφορες μορφές άμεσης δράσης αποκτούν και πάλι σημασία στις ανεπτυγμένες χώρες. Στις χώρες αυτές, τόσο τα επίσημα δόγματα της πολιτικής όσο και η πρακτική εμπειρική γνώση των ανθρώπων στα δημόσια πράγματα αποκλείουν την πολιτική δραστηριότητα της έκνομης εξουσίας. Οι γέροντες έχουν λησμονήσει ότι οι κυβερνήσεις μπορούν να ανατραπούν, ή έχουν διώξει ένα τέτοιο ενδεχόμενο από το νου τους, οι δε νέοι απλώς πιστεύουν ότι μπορούν, αλλά

δεν έχουν ιδέα για το πώς. Στις περιστάσεις αυτές, οποιοδήποτε έργο εξετάζει ρεαλιστικά την κατάληψη της εξουσίας είναι ιδιαίτερα ωφέλιμο.

Το μικρό βιβλίο του E. Luttwack θα πρέπει λοιπόν να είναι εξαιρετικά χρήσιμο για να εκσυγχρονίσει την πολιτική διαπαιδαγώγηση κάθε ηλικίας. Οι μελετητές των διεθνών υποθέσεων, ιδιαίτερα της Μέσης Ανατολής, για την οποία ο συγγραφέας εμφανίζεται να γνωρίζει πάρα πολλά, θα εκτιμήσουν επίσης την εντυπωσιακά καλή πληροφόρησή του. Διαβάζεται με απόλαυση, συνάμα για το ανέκφραστο ύφος του και προπάντων γιατί αποδεικνύει ότι τα μεγάλα προβλήματα μπορεί να τα πραγματευθεί επαρκώς ένα μικρό βιβλίο, αν ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τις λέξεις για να εκφράζει σκέψεις και όχι ως υποκατάστατό τους.

(1968)

V.

Ἐξεγερμενοι και Επανασταση

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 20

Η Χαννα Αρεντ Για την Επανασταση

Σε έναν αιώνα που έχει δει περισσότερες επαναστάσεις από κάθε άλλον στην καταγεγραμμένη ιστορία, η κοινωνική επανάσταση είναι φαινόμενο που όλοι μας πρέπει να δεχτούμε. Λόγω της ίδιας της φύσης του αντίκτυπού τους, ωστόσο, οι επαναστάσεις είναι πολύ δύσκολο να αναλυθούν ικανοποιητικά, έτσι καθώς περιβάλλονται –και πρέπει να περιβάλλονται– από ένα νέφος ελπίδας και απογοήτευσης, αγάπης, μίσους και φόβου, δικών τους μύθων και μύθων της αντίπαλης προπαγάνδας. Στο κάτω κάτω, ελάχιστοι ιστορικοί της Γαλλικής Επανάστασης που έγραψαν πριν από την εκατοστή επέτειο του ξεσπάσματός της διαβάζονται σήμερα, και η πραγματική ιστοριογραφία της Ρωσικής Επανάστασης, παρά την κάποια συσσώρευση προκαταρκτικού υλικού, μόλις τώρα αρχίζει. Η επιστημονική μελέτη των επαναστάσεων δεν σημαίνει και αμερόληπτη μελέτη. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι τα μείζονα επιτεύγματα σε αυτό το πεδίο θα είναι «στρατευμένα» – γενικά υπέρ των επαναστάσεων, αν η ιστοριογραφία των Γάλλων αποτελεί οδηγό. Η στρατευμένη μελέτη δεν είναι κατ' ανάγκην προπαγάνδιση απλώς, όπως έχουν δείξει ο Mommsen και ο Ροστόβτσεφ. Εντούτοις είναι φυσικό, στα πρώτα στάδια της έρευνας των κοινωνικών επαναστάσεων η αγορά να τείνει να κατακλύζεται από προπαγανδιστικά φυλλάδια, ενίοτε απλά, ενίοτε μεταμφιεσμένα σαν σοβαρά ιστορικά και κοινωνιολογικά έργα, που απαιτούν ως εκ τούτου σοβαρή κριτική. Το κοινό τους κατά κανόνα δεν είναι οι ειδήμονες ή ο σοβαρός μελετητής. Έτσι δεν είναι ίσως άνευ σημασίας ότι τα τέσσερα εγκώμια τα τυπωμένα στο εξώφυλλο του βιβλίου *Περί επανάστασης* της Χάννα Άρεντ[1] προέρχονται όχι από ιστορικούς ή κοινωνιολόγους, αλλά από λογοτέχνες. Αλλά φυσικά μπορεί αυτού του είδους τα έργα να έχουν, παρόλα αυτά, μεγάλο ενδιαφέρον και για τον ειδικό. Το ερώτημα που πρέπει να θέσουμε σχετικά με το βιβλίο της Άρεντ είναι αν όντως έχει.

Η απάντηση, σε ό,τι αφορά το μελετητή της γαλλικής και των περισσότερων άλλων νεότερων επαναστάσεων πρέπει να είναι όχι. Δεν είμαι σε θέση

1. Hannah Arendt, *On Revolution*, Νέα Υόρκη - Λονδίνο 1963. (Ελληνική έκδοση: *Για την επανάσταση*, μτφρ.: Αγγελική Στουπάκη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006 – κατά κανόνα, στα παραθέματα χρησιμοποιείται η μετάφραση αυτή, αλλά με κάποιες αλλαγές [Σ.τ.Μ.]).

να κρίνω τη συμβολή της στη μελέτη της Αμερικανικής Επανάστασης, αν και υποπτεύομαι ότι δεν είναι και μεγάλη. Το βιβλίο λοιπόν ή στέκει ή χάνεται, όχι από τις ανακαλύψεις της συγγραφέως, ή από διορατικές παρατηρήσεις της για ορισμένα συγκεκριμένα ιστορικά φαινόμενα, αλλά από το ενδιαφέρον των γενικών ιδεών και ερμηνειών της. Ωστόσο, αφού αυτές δεν βασίζονται σε επαρκή μελέτη του θέματος που εμφανίζονται να ερμηνεύουν, και μάλιστα φαίνονται να αποκλείουν σχεδόν μια τέτοια μελέτη με την ίδια τη μέθοδό τους, δεν γίνεται να είναι γερά θεμελιωμένες. Η συγγραφέας έχει αρετές, και δεν είναι αμελητέες: λαγαρό ύφος, που ενίοτε παρασύρεται από τη διανοητική ρητορεία αλλά είναι πάντα αρκετά διαυγές ώστε να μας αφήνει να αναγνωρίσουμε το γνήσιο πάθος της, δυνατό νου, ευρυμάθεια, και πότε πότε τη δύναμη της διορατικής παρατήρησης, αν και του είδους που είναι πιο ταιριαστό, καθώς φαίνεται, στο αόριστο πεδίο που βρίσκεται ανάμεσα στη λογοτεχνία, στην ψυχολογία και σε ό,τι, ελλείψει καλύτερης λέξης, θα ήταν καλύτερο να αποκαλείται κοινωνική προφητεία, απ' ό,τι στις κοινωνικές επιστήμες. Ωστόσο, ακόμη και για τις διορατικές παρατηρήσεις της είναι δυνατόν να πει κανείς αυτό που παρατήρησε ο Λόυντ Τζωρτζ για τον λόρδο Κίτσενερ, ότι οι ακτίνες τους σποραδικά φωτίζουν τον ορίζοντα, αλλά, ανάμεσα στις εκλάμψεις τους, αφήνουν τη σκηνή στο σκοτάδι.

Η πρώτη δυσκολία που συναντά ο ιστορικός ή ο κοινωνιολόγος μελετητής των επαναστάσεων στην Άρεντ είναι μια ορισμένη μεταφυσική και κανονιστική ποιότητα της σκέψης της, η οποία ταιριάζει με έναν, ενίοτε εντελώς ρητό, παλαιάς κοπής φιλοσοφικό ιδεαλισμό.[2] Δεν παίρνει εκείνη τις επαναστάσεις όπως της δίνονται, αλλά κατασκευάζει έναν ιδεατό τύπο, ορίζοντας ανάλογα το θέμα της, αποκλείοντας ό,τι δεν φτάνει στα μέτρα των προδιαγραφών της. Μπορούμε επίσης να παρατηρήσουμε εν παρόδω ότι εκείνη αποκλείει κάθε τι έξω από την κλασική ζώνη της δυτικής Ευρώπης και του βόρειου Ατλαντικού, γιατί το βιβλίο της δεν έχει ούτε καν κάποια σύντομη αναφορά –και τα παραδείγματα έρχονται αμέσως στο νου– στην Κίνα ή στην Κούβα· ούτε πάλι θα είχε προβεί σε ορισμένες δηλώσεις, αν τις είχε καν σκεφτεί.[3] Η δική της «επανάσταση» είναι γενική πολιτική αλλαγή στην οποία οι άνθρωποι έχουν συνείδηση του ότι εγκαινιάζουν μια εντελώς νέα εποχή στην ανθρώπινη ιστορία, που συμπεριλαμβάνει (αλλά μόνο πα-

2. Πρβλ.: «Το ότι υπήρχαν άνθρωποι στον Παλαιό Κόσμο που ονειρεύονταν τη δημόσια ελευθερία, το ότι υπήρχαν άνθρωποι στο Νέο Κόσμο που είχαν γευτεί τη δημόσια ευτυχία – αυτά ήταν σε τελική ανάλυση τα γεγονότα που έκαναν την κίνηση [...] να εξελιχθεί σε επανάσταση και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού» (σ. 139 [191 ελλην. έκδοση])

3. Λ.χ.: «Οι επαναστάσεις φαίνονται πάντα να επιτυγχάνουν με εκπληκτική ευκολία» (σ. 112 [156 ελλ. έκδοση]). Στην Κίνα; Στην Κούβα; Στο Βιετνάμ; Στη Γιουγκοσλαβία του πολέμου;

ρεμπιπτόντως, ούτως ειπείν) την κατάργηση της φτώχειας, και εκφράζεται με όρους μιας κοσμικής ιδεολογίας. Το θέμα της είναι «η ανάδυση της ελευθερίας», όπως ορίζεται από τη συγγραφέα.

Ένα μέρος αυτού του ορισμού τής επιτρέπει, έπειτα από μια σύντομη σκιαμαχία, να αποκλείσει από την εξέταση όλες τις επαναστάσεις και τα επαναστατικά κινήματα πριν από το 1776, με τίμημα ωστόσο να καθιστά αδύνατη τη σοβαρή μελέτη του πραγματικού φαινομένου της επανάστασης. Οι υπόλοιπες της επιτρέπουν να προχωρήσει στο σημαντικότερο μέρος του θέματός της, μια σχοινοτενή σύγκριση της Αμερικανικής με τη Γαλλική Επανάσταση, προς μεγάλο όφελος της πρώτης. Η δεύτερη εκλαμβάνεται ως το υπόδειγμα όλων των μετέπειτα επαναστάσεων, αν και φαίνεται ότι η Άρεντ έχει κατά νου κυρίως τη Ρωσική Επανάσταση του 1917. Η «ελευθερία» που οι επαναστάσεις υπάρχουν για να θεσπίζουν είναι ουσιωδώς πολιτική έννοια. Μολονότι δεν ορίζεται και με μεγάλη σαφήνεια –προκύπτει σταδιακά, κατά την πορεία της μελέτης της συγγραφέως–, είναι εντελώς διαφορετική από την κατάργηση της φτώχειας (τη «λύση του κοινωνικού προβλήματος») που η Άρεντ τη θεωρεί το διαφθορέα της επανάστασης, υπό οποιανδήποτε μορφή κι αν συντελείται αυτή· πράγμα που συμπεριλαμβάνει την καπιταλιστική.[4] Μπορούμε να συναγάγουμε ότι κάθε επανάσταση στην οποία το κοινωνικό και οικονομικό στοιχείο έχει μείζονα ρόλο, χάνει το δικαίωμα προσφυγής στο δικαστήριο της Άρεντ, πράγμα που ούτε λίγο ούτε πολύ αποκλείει κάθε επανάσταση που ο μελετητής τού αντικειμένου θα ήθελε να ερευνήσει. Μπορούμε παραπέρα να συναγάγουμε, με εξαίρεση εν μέρει την Αμερικανική Επανάσταση η οποία, όπως υποστηρίζει εκείνη, ήταν αρκετά τυχερή ώστε να ξεσπάσει σε χώρα χωρίς πολύ φτωχούς ελεύθερους κατοίκους, καμία επανάσταση δεν ήταν, ούτε θα μπορούσε να είναι, ικανή να θεσπίσει την ελευθερία, ακόμη δε και στην Αμερική του 18ου αιώνα η δουλεία τής έθεσε ένα άλυτο δίλημμα. Η επανάσταση δεν μπορούσε να «θεσπίσει την ελευθερία» χωρίς να καταργήσει τη δουλεία, αλλά –κατά το επιχείρημα της Άρεντ– δεν θα μπορούσε να το κάνει ούτε αν την είχε καταργήσει. Το βασικό πρόβλημα με τις επαναστάσεις, με άλλα λόγια –τα δικά της– είναι λοιπόν το εξής: «παρότι ολόκληρο το ιστορικό των περασμένων επαναστάσεων έδειξε πέρα από κάθε αμφιβολία ότι κάθε απόπειρα να λυθεί το κοινωνικό ζήτημα με πολιτικά μέσα οδηγεί στην τρομοκρατία, και ότι αυτή η τρομοκρατία οδηγεί τις επαναστάσεις στον όλεθρο, είναι αναντίρρητο ότι η αποφυγή αυτού του μοιραίου λάθους είναι σχεδόν

4. «Εφόσον [οι Ηνωμένες Πολιτείες] δεν είχαν ποτέ καταβληθεί από τη φτώχεια, δεν ήταν η ανάγκη αλλά "το μοιραίο πάθος για ξαφνικά πλούτη" αυτό που στάθηκε στο δρόμο των ιδρυτών της αμερικανικής Δημοκρατίας» (σ. 134 [185 ελλην. έκδοση]).

αδύνατη όταν μια επανάσταση ξεσπάει κάτω από συνθήκες μαζικής φτώχειας» [σ. 150-151 ελλην. έκδοση].

Η «ελευθερία» που η επανάσταση υπάρχει για να θεσπίζει, είναι περισσότερα πράγματα από την απλή απουσία περιορισμών στο πρόσωπο ή από τις εγγυήσεις για «πολιτικές ελευθερίες», γιατί ούτε η μεν ούτε οι δε (όπως σωστά επισημαίνει η Άρεντ) απαιτούν καμιά συγκεκριμένη μορφή διακυβέρνησης, αλλά μόνο την απουσία τυραννίας και δεσποτισμού.[5] Φαίνεται πως συνίσταται στο δικαίωμα και στη δυνατότητα να συμμετέχεις ενεργά στα κοινά – στις χαρές και στις επιβραβεύσεις του δημόσιου βίου, όπως ίσως τον εννοούσαν αρχικά στην ελληνική *πόλιν* (σ. 123-124 [166 ελλην. έκδοση]). Ωστόσο –αν και εδώ την επιχειρηματολογία της συγγραφέως πρέπει να την ανασυστήσουμε μάλλον, παρά να την παρακολουθήσουμε–, η «δημόσια ελευθερία» με την έννοια αυτή παραμένει όνειρο, έστω κι αν οι πατέρες του αμερικανικού Συντάγματος ήταν αρκετά συνετοί, και αρκετά ανενόχλητοι από τους φτωχούς, ώστε να θεσπίσουν μια κυβέρνηση που ήταν αρκετά ασφαλής απέναντι στο δεσποτισμό και στην τυραννία. Η ουσία κάθε γνήσιας επαναστατικής παράδοσης είναι ότι κρατά αυτό το όνειρο ζωντανό. Το έχει κάνει μέσα από μια σταθερή τάση να γεννά αυθόρμητα όργανα ικανά να πραγματώνουν τη δημόσια ελευθερία, δηλαδή τις τοπικές ή τομεακές, αιρετές ή άμεσες συνελεύσεις και συμβούλια (σοβιέτ, Räte), που έχουν εμφανιστεί στην πορεία των επαναστάσεων, αλλά τα κατάπνιξε αργότερα η δικτατορία του κόμματος. Αυτά τα συμβούλια οφείλουν, κατά την Άρεντ, να έχουν καθαρά *πολιτική* λειτουργία. Καθώς η κυβέρνηση και η διοίκηση είναι ξεχωριστά πράγματα, η προσπάθεια να χρησιμοποιηθούν αυτά, λ.χ. για τη διαχείριση των *οικονομικών* υποθέσεων («εργατικός έλεγχος»), είναι ανεπιθύμητη και καταδικασμένη να αποτύχει, έστω κι αν δεν είναι σκευωρία του επαναστατικού κόμματος να «διώξει [τα συμβούλια] από την πολιτική σφαίρα και να τα ξαναστείλει στα εργοστάσια». Αδυνατώ να ανακαλύψω τις απόψεις της Άρεντ για το ποιος πρέπει να αναλάβει τη «διαχείριση των πραγμάτων προς το δημόσιο συμφέρον», όπως την οικονομία, ή πώς θα γίνεται η διαχείριση αυτή.

Η επιχειρηματολογία της Άρεντ μας λέει πολλά για το είδος διακυβέρνησης που προτιμά, και ακόμη περισσότερα για τη σκέψη της. Οι αρετές τής

5. Ωστόσο, η Άρεντ φαίνεται να λησμονεί τη διάκρισή της, όταν παρατηρεί αργότερα (σ. 111 [155 ελλην. έκδοση]) πως «γνωρίζουμε επίσης, μετά λύπης μας, ότι η ελευθερία έχει διατηρηθεί καλύτερα σε χώρες όπου καμία επανάσταση δεν ξέσπασε, όσο σκανδαλώδη κι αν ήταν τα πλούτη των κρατούντων, απ' ό,τι σε εκείνες όπου οι επαναστάσεις ήταν νικηφόρες». Εδώ φαίνεται να χρησιμοποιεί την «ελευθερία» με έννοια την οποία έχει ήδη απορρίψει. Η απόφανση αυτή είναι εν πάση περιπτώσει αμφισβητήσιμη.

επιχειρηματολογίας αυτής, ως γενικής απόφανσης γύρω από τα πολιτικά ιδεώδη, δεν είναι υπό εξέταση εδώ. Από την άλλη, είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι η φύση των επιχειρημάτων της όχι μόνο καθιστά αδύνατον να χρησιμοποιήσουμε την επιχειρηματολογία της στην ανάλυση των πραγματικών επαναστάσεων –τουλάχιστον με όρους που να έχουν νόημα για τον ιστορικό ή τον κοινωνικό επιστήμονα–, αλλά επίσης αποκλείει τη δυνατότητα σοβαρού διαλόγου ανάμεσα σε εκείνην και σε όσους ενδιαφέρονται για τις πραγματικές επαναστάσεις. Στο βαθμό που η Άρεντ γράφει σχετικά με την ιστορία –με τις επαναστάσεις, όπως αυτές μπορούν να παρατηρούνται όντας σύγχρονες, να ανασκοπούνται αναδρομικά ή να αξιολογούνται ως προοπτική–, η σχέση της με αυτήν είναι τόσο συμπτωματική όσο αυτή των θεολόγων με τους αστρονόμους στο Μεσαίωνα. Και οι μεν και οι δε μιλούσαν για τους πλανήτες, εννοώντας και οι μεν και οι δε, τουλάχιστον εν μέρει, τα ίδια ουράνια σώματα, αλλά μεγαλύτερη επαφή δεν είχαν.

Ο ιστορικός ή κοινωνιολόγος, λόγου χάρη, θα ενοχληθεί, ενώ η συγγραφέας είναι ολοφάνερο πως δεν ενοχλείται από μια ορισμένη έλλειψη ενδιαφέροντος για τα γεγονότα τα ίδια. Τούτο δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ανακρίβεια ή άγνοια –γιατί η Άρεντ είναι μορφωμένη και αρκετά λόγια ώστε να έχει επίγνωση τέτοιων ανεπαρκειών, αν το διαλέξει–, αλλά μάλλον προτίμηση της μεταφυσικής κατασκευής ή του ποιητικού αισθήματος από την πραγματικότητα. Όταν εκείνη παρατηρεί πως «ακόμη και γέρος, το 1871, ο Μαρξ εξακολουθούσε να έχει αρκετό επαναστατικό φρόνημα ώστε να καλωσορίσει με ενθουσιασμό την Παρισινή Κομμούνα, μολονότι αυτό το ξέσπασμα ερχόταν σε αντίθεση με όλες τις θεωρίες και τις προβλέψεις του» (σ. 58 [87 ελλην. έκδοση]), πρέπει να έχει γνώση τού ότι το πρώτο μέρος της φράσης είναι ψευδές (ο Μαρξ στην πραγματικότητα ήταν πενήντα τριών ετών) και το δεύτερο τουλάχιστον πολύ συζητήσιμο. Η απόφανσή της δεν είναι στην πραγματικότητα ιστορική, αλλά μάλλον, ούτως ειπείν, ένας στίχος σε ένα διανοητικό δράμα, που θα ήταν τόσο άδικο να το κρίνουμε με ιστορικά κριτήρια όσο αν κρίναμε έτσι και τον *Don Carlos* του Σίλλερ. Γνωρίζει ότι η λύση του Λένιν για την ανάπτυξη της Ρωσίας –«εξηλεκτρισμός συν σοβιέτ»– δεν είχε σκοπό να εξοβελίσει το ρόλο του κόμματος ή την οικοδόμηση του σοσιαλισμού, όπως υποστηρίζει η ίδια (σ. 60 [89 ελλην. έκδοση]). Όμως η ερμηνεία της προσδίδει ιδιαίτερη αιχμηρότητα στον ισχυρισμό της, ότι το μέλλον της Σοβιετικής Επανάστασης θα έπρεπε να είχε ακολουθήσει την κατεύθυνση μιας πολιτικά ουδέτερης τεχνολογίας και ενός πολιτικού συστήματος της βάσης, «έξω από όλα τα κόμματα». Αν αντιτείνει κανείς «μα δεν εννοούσε αυτό ο Λένιν», εισάγει ζητήματα που ανήκουν σε διαφορετικό επίπεδο λόγου από το δικό της.

Πλην όμως, είναι άραγε δυνατόν αυτά τα ζητήματα να παραμεριστούν εξ ολοκλήρου; Εφόσον εκείνη ισχυρίζεται ότι δεν εξετάζει απλώς την ιδέα της επανάστασης, αλλά επίσης ορισμένα εξακριβώσιμα συμβάντα και ορισμένους εξακριβώσιμους θεσμούς, δεν είναι δυνατόν. Αφού η αυθόρμητη τάση για τη δημιουργία οργάνων όπως τα σοβιέτ έχει σαφώς μεγάλη σπουδαιότητα για την Άρεντ, και παρέχει τεκμήρια για την ερμηνεία της, θα περίμενε κανείς λόγου χάρη να δείξει εκείνη κάποιο ενδιαφέρον για τις μορφές που παίρνουν όντως αυτά τα λαϊκά όργανα. Στην πραγματικότητα, είναι ξεκάθαρο πως η συγγραφέας δεν ενδιαφέρεται γι' αυτές. Είναι μάλιστα δύσκολο να ανακαλύψουμε τι ακριβώς έχει εκείνη κατά νου, γιατί μιλάει ταυτόχρονα για πολύ διαφορετικές πολιτικά οργανώσεις. Οι πρόδρομοι των σοβιέτ (που ήταν συνελεύσεις εκπροσώπων, κυρίως από λειτουργικές ομάδες ανθρώπων, όπως από εργοστάσια, συντάγματα ή χωριά), όπως υποστηρίζει εκείνη, ήταν είτε οι τομείς του Παρισιού στη Γαλλική Επανάσταση (που ήταν ουσιαστικά άμεσες δημοκρατίες όλων των πολιτών σε δημόσια συνέλευση), είτε οι πολιτικές εταιρείες (που ήταν εθελοντικά σώματα του γνώριμου τύπου). Ενδεχομένως η κοινωνιολογική ανάλυση θα μπορούσε να δείξει πως αυτά ήταν παρόμοια, αλλά η Άρεντ αποφεύγει να το κάνει.[6]

Και πάλι, προφανώς και δεν είναι η «ιστορική αλήθεια [...] ότι το κομματικό σύστημα και το σύστημα συμβουλίων είναι σχεδόν σύγχρονα· και τα δύο ήταν άγνωστα πριν από τις επαναστάσεις, ενώ και τα δύο είναι τα επακόλουθα της νεωτερικής και επαναστατικής αρχής, ότι όλοι οι κάτοικοι μιας δεδομένης εδαφικής επικράτειας έχουν το δικαίωμα να γίνουν δεκτοί στη δημόσια, πολιτική σφαίρα» (σ. 275 [αγγλ. έκδ.]). Ακόμη κι αν παραδεχτούμε ότι το δεύτερο μισό της απόφανσης αυτής είναι βάσιμο (εφόσον ορίσουμε τη δημόσια σφαίρα με όρους που να ισχύουν για τα μεγάλα νεότερα εδαφικά ή εθνικά κράτη, αλλά όχι για άλλες, και ιστορικά πιο διαδεδομένες, μορφές πολιτικής οργάνωσης), το πρώτο μισό δεν είναι. Τα συμβούλια, έστω με τη μορφή αιρετών ομάδων εκπροσώπων, είναι τόσο προφανές πολιτικό επινόημα σε κοινότητες με μεγαλύτερο από ένα ορισμένο μέγεθος, ώστε είναι πολύ προγενέστερα των πολιτικών κομμάτων, που είναι, τουλά-

6. Αν δεν το απέφευγε, μπορεί και να ήταν λιγότερο βέβαιη, ότι οι σοβιετικοί εκπρόσωποι «δεν διορίζονταν από τα πάνω και δεν υποστηρίζονταν από τα κάτω», αλλά είχαν «αυτοεπιλεγεί» (σ. 282 [αγγλ. έκδ.]). Στα αγροτικά σοβιέτ αυτοί μπορεί να επιλέγονταν θεσμικά (φέρ' ειπείν με τον αυτόματο διορισμό του δάσκαλου ή των επικεφαλής ορισμένων οικογενειών), όπως ακριβώς στις τοπικές οργανώσεις του συνδικάτου των βρετανών εργατών γης, ο τοπικός σιδηροδρομικός –ανεξάρτητος από αγρότες και προύχοντες– ήταν συχνά η αυτόματη επιλογή για γραμματέας. Είναι επίσης βέβαιο ότι οι ταξικές διαιρέσεις έτειναν εκ προοιμίου να ευνοούν ή να αποτρέπουν την επιλογή κάποιων εκπροσώπων.

χιστον με το συνηθισμένο νόημα του όρου, κάθε άλλο παρά προφανείς θεσμοί. Τα συμβούλια ως επαναστατικοί θεσμοί είναι γνωστοί πολύ πριν από το 1776, οπότε ξεκινούν οι επαναστάσεις της Άρεντ, όπως για παράδειγμα στο Γενικό Σοβιέτ του Νέου Πρότυπου Στρατού,[7] στις επιτροπές της Γαλλίας και της Ολλανδίας του 16ου αιώνα ή, εδώ που τα λέμε, στην πολιτική ζωή των μεσαιωνικών πόλεων. Ένα «σύστημα συμβουλίων» με αυτό το όνομα είναι βέβαιο πως είναι σύγχρονο, ή μάλλον μεταγενέστερο, των πολιτικών κομμάτων στη Ρωσία του 1905, αφού αυτά ήταν που αναγνώρισαν τις πιθανές επιπτώσεις των σοβιέτ για την επαναστατική διακυβέρνηση των εθνών· η ιδέα όμως της αποκεντρωμένης κυβέρνησης, με αυτόνομα κοινοτικά όργανα, συνδεδεμένα ίσως με πυραμίδες ανώτερων σωμάτων από εκπροσώπους, είναι για πρακτικούς λόγους πανάρχαιη.

Ούτε βέβαια αληθεύει ότι τα συμβούλια «ήταν ανέκαθεν πρωτίστως πολιτικά, με τις κοινωνικές και οικονομικές διεκδικήσεις να παίζουν ελάσσονα ρόλο» (σ. 278 [αγγλ. έκδ.]). Δεν ήταν, επειδή οι ρώσοι εργάτες και αγρότες δεν έκαναν –και μάλιστα βάσει του επιχειρήματος της Άρεντ δεν μπορούσαν να κάνουν[8]– σαφή διάκριση ανάμεσα στην πολιτική και στην οικονομία. Επιπλέον, τα αρχικά ρωσικά εργατικά συμβούλια, όπως αυτά των βρετανών και γερμανών εργατικών αντιπροσώπων στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, ή τα Επαγγελματικά Συμβούλια (Trades Councils) που ενίοτε ανέλαβαν σχεδόν σοβιετικά καθήκοντα στις μεγάλες απεργίες, ήταν παράγωγα της συνδικαλιστικής και της απεργιακής οργάνωσης· δηλαδή, αν μπορεί να γίνει τέτοια διάκριση, παράγωγα δραστηριοτήτων που ήταν οικονομικές και όχι πολιτικές.[9] Τρίτον, κάνει λάθος γιατί η άμεση τάση των εν ενεργεία σοβιέτ, δηλαδή των σοβιέτ των πόλεων, το 1917 ήταν να μετατραπούν σε όργανα διοίκησης, ανταγωνιζόμενα με επιτυχία τους δήμους και ως τέτοια, προφανέστατα, να υπερβούν το πεδίο της πολιτικής διαβούλευσης. Μάλιστα, αυτή η ικανότητα των σοβιέτ να μετατραπούν σε εκτελεστικά όργανα, καθώς και όργανα διαλόγου, ήταν που υπέβαλε στους πολιτικούς στοχαστές την ιδέα ότι αυτά θα μπορούσαν να είναι η βάση ενός νέου πολιτικού συστήματος. Επιπλέον, η πρόταση ότι τα αιτήματα όπως ο «εργατικός έλεγχος» είναι τρόπον τινά εκτροπή από την αυθόρμητη γραμμή της εξέλιξης των συμβουλίων και παρόμοιων σωμάτων, δεν αντέχει καν την εξέταση.

7. Ο Νέος Πρότυπος Στρατός δημιουργήθηκε από το αγγλικό Κοινοβούλιο το 1645.

8. Αφού οι φτωχοί, κατά την άποψή της, καθορίζονται κατά πρώτο λόγο από την «ανάγκη» και όχι από την «ελευθερία», δηλαδή από οικονομικά και όχι από πολιτικά κίνητρα. Στην πραγματικότητα και αυτό είναι λάθος.

9. Η Άρεντ παραπλανάται από το γεγονός ότι, στο αποκορύφωμα μιας επαναστατικής κρίσης, όλες οι οργανώσεις συζητούν τον περισσότερο καιρό για τα πολιτικά.

«Το ορυχείο για τους ανθρακωρύχους», «το εργοστάσιο για τους εργάτες» –με άλλα λόγια, το αίτημα για συνεργατική δημοκρατική αντί για καπιταλιστική παραγωγή– ανάγεται στα πρώτα πρώτα στάδια του εργατικού κινήματος. Έκτοτε έχει παραμείνει σημαντικό στοιχείο στην αυθόρμητη λαϊκή σκέψη, κι αυτό δεν μας υποχρεώνει να το θεωρούμε μη ουτοπικό. Στην ιστορία της δημοκρατίας της λαϊκής βάσης, η συνεργασία σε κοινοτικές ομάδες και η αποθέωσή του, «το συνεργατικό κοινό» (πού ήταν ο πρώτος ορισμός του σοσιαλισμού μεταξύ των εργατών), παίζουν κρίσιμο ρόλο.

Έτσι, στην εξέταση αυτού που η ίδια θεωρεί καίριο θεσμό της επαναστατικής παράδοσης, και με βάση αυτόν γενικεύει, δεν υπάρχει σχεδόν ούτε σημείο στο οποίο η εξέταση αυτή να αγγίζει τα πραγματικά ιστορικά φαινόμενα που διατείνεται ότι περιγράφει. Και ο μελετητής των επαναστάσεων, είτε είναι ιστορικός, κοινωνιολόγος, είτε πάλι αναλυτής των πολιτικών συστημάτων και θεσμών, θα μείνει εξίσου αμήχανος και με το υπόλοιπο βιβλίο της. Η οξύνοιά της ενίοτε ρίχνει φως στη βιβλιογραφία, συμπεριλαμβανομένης της κλασικής βιβλιογραφίας της πολιτικής θεωρίας. Έχει σημαντική οξυδέρκεια, όσον αφορά τα ψυχολογικά κίνητρα και τους ψυχολογικούς μηχανισμούς των ατόμων –η εξέταση του Ροβεσπιέρου, λόγου χάρη, είναι χρήσιμη– και έχει σποραδικές εκλάμψεις διορατικής σκέψης που, αν και δεν είναι ιδιαίτερα καλοθεμελιωμένες σε στοιχεία ή σε επιχειρήματα, φαίνονται στον αναγνώστη αληθινές και διαφωτιστικές. Αλλά αυτό είναι όλο κι όλο. Και δεν αρκεί. Υπάρχουν αναμφίβολα αναγνώστες που θα βρουν τα βιβλία της Άρεντ ενδιαφέροντα και ωφέλιμα. Ο μελετητής της επανάστασης από ιστορική ή κοινωνιολογική σκοπιά μάλλον δεν θα είναι ένας από αυτούς.

(1965)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 21

Οι Κανονες της Βιας

Από όλες τις λέξεις του συρμού, στα τέλη της δεκαετίας του '60, η «βία» είναι μάλλον αυτή που έχει τη μεγαλύτερη «πέραση» και το λιγότερο νόημα. Όλοι μιλούν γι' αυτήν, κανένας δεν σκέφτεται γι' αυτήν. Όπως επισημαίνει η πρόσφατα δημοσιευμένη έκθεση της αμερικανικής Εθνικής Επιτροπής για τα Αίτια και την Πρόληψη της Βίας, η *Διεθνής εγκυκλοπαίδεια των Κοινωνικών Επιστημών*, δημοσιευμένη το 1968, δεν περιέχει κανένα λήμμα με τη λέξη αυτή.

Και ο συρμός και η ασάφεια είναι σημαντικά. Τούτο, γιατί οι περισσότεροι άνθρωποι που μάλλον θα διαβάσουν βιβλία με τίτλους όπως *Η εποχή της βίας* (πιθανότατα για τη ποίηση του συμβολισμού) ή *Παιδιά της βίας* (που αφορά τη μάλλον ήρεμη σωματικά ζωή κάποιων ανθρώπων) έχουν επίγνωση της βίας στον κόσμο, αλλά η σχέση τους με αυτήν είναι πρωτόγνωρη και αινιγματική. Οι περισσότεροι από αυτούς, εκτός αν το επιδιώξουν σκόπιμα, μπορεί να περάσουν όλη την ενήλικη ζωή τους χωρίς να αποκτήσουν άμεση πείρα από «συμπεριφορά που αποσκοπεί στο να προκαλέσει σωματική βλάβη σε ανθρώπους ή ζημιά σε περιουσία» (για να χρησιμοποιήσουμε τον ορισμό της αμερικανικής επιτροπής), ή έστω από «εξαναγκασμό» που ορίζεται ως «πραγματική ή επαπειλούμενη χρήση βίας για να επιβάλλουμε σε άλλους να κάνουν ό,τι διαφορετικά μπορεί να μην έκαναν».

Η σωματική βία κατά κανόνα τους αγγίζει μόνο με έναν άμεσο τρόπο, και με τρεις έμμεσους. Άμεσα, είναι πανταχού παρούσα με τη μορφή του τροχαίου ατυχήματος – τυχαίο, ακούσιο, απρόβλεπτο και ανεξέλεγκτο από τα περισσότερα θύματά του, το μοναδικό ίσως απρόοπτο σε καιρό ειρήνης που είναι πιθανό να φέρει ανθρώπους που εργάζονται στο σπίτι και στο γραφείο σε πραγματική επαφή με αιμόφυρτα και διαμελισμένα πτώματα. Έμμεσα, η βία είναι πανταχού παρούσα στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και στα ψυχαγωγικά θεάματα. Ούτε μέρα δεν περνάει, ίσως, χωρίς να σκοντάφτουν οι περισσότεροι θεατές και αναγνώστες στην εικόνα ενός πτώματος, το σπανιότερο των θεαμάτων στην πραγματική ζωή στη Βρετανία. Σε βαθμό ακόμη μικρότερο, έχουμε επίγνωση του ότι υπάρχει, στην εποχή μας, μια τεράστια, πραγματικά αφάνταστη μαζική καταστροφή, για την οποία έχουν βρεθεί βολικά

σύμβολα («η βόμβα», «το Άουσβιτς», και πάει λέγοντας), και συνάμα υπάρχουν τμήματα και καταστάσεις της κοινωνίας όπου η σωματική βία είναι συχνή, και πιθανόν να αυξάνει. Η ηρεμία και η βία συνυπάρχουν.

Αυτές είναι εμπειρίες παράδοξες κι απίστευτες, και γι' αυτό δυσκολευόμαστε πολύ να κατανοήσουμε τη βία ως ιστορικό και κοινωνικό φαινόμενο, όπως φαίνεται από τον ασυνήθιστο πληθωρισμό όρων όπως η «επιθετικότητα» στο λαϊκό ψυχο-κοινωνιολογικό κουβεντολόι, ή η λέξη «γενοκτονία» στην πολιτική. Οι κυρίαρχες ιδέες του φιλελευθερισμού δεν κάνουν διόλου ευκολότερα τα πράγματα, εφόσον δέχονται εκ προοιμίου έναν ολότελα εξωπραγματικό διαχωρισμό ανάμεσα στη «βία» ή το «σωματικό εξαναγκασμό» (πράγμα κακό και οπισθοδρομικό), από τη μία, και, από την άλλη, στη «μη βία» ή «τον ηθικό εξαναγκασμό» (πράγμα καλό, και τέκνο της προόδου). Φυσικά τα συμμεριζόμαστε αυτά, όπως και άλλες παιδαγωγικές απλουστεύσεις, εφόσον αποτρέπουν τους ανθρώπους από το να βαράνε κατακέφαλα ο ένας τον άλλον, και την αποφυγή αυτών των πραγμάτων την επικροτεί κάθε υγιής και πολιτισμένος άνθρωπος. Πλην όμως, όπως συμβαίνει και με το άλλο γέννημα της φιλελεύθερης ηθικής, την πρόταση ότι «ο εξαναγκασμός δεν λύνει ποτέ τίποτε», από ένα σημείο κι έπειτα η ενθάρρυνση του καλού γίνεται ασύμβατη με την κατανόηση της πραγματικότητας – δηλαδή με το να παρέχουμε τις βάσεις για να ενθαρρύνεται το καλό.

Τούτο, γιατί αυτό που πρέπει να συλλάβουμε για τη βία ως κοινωνικό φαινόμενο είναι ότι δεν υπάρχει ένα μόνο είδος βίας. Υπάρχουν πράξεις με διαφορετικό βαθμό βιαιότητας, κι αυτό συνεπάγεται διαφορετικό ποιόν της βίας κάθε φορά. Όλα τα αγροτικά κινήματα είναι εκδηλώσεις καθαρά σωματικού εξαναγκασμού, αλλά κάποια είναι ασυνήθιστα φειδωλά στο να χύνουν αίμα, ενώ άλλα εξελίσσονται σε σφαγές, γιατί ο χαρακτήρας και οι σκοποί τους διαφέρουν. Οι άγγλοι εργάτες της γης, των αρχών του 19ου αιώνα, θεωρούσαν τη βία ενάντια στην ιδιοκτησία θεμιτή, τη μετρημένη βία πάνω σε ανθρώπους δικαιολογημένη σε ορισμένες περιστάσεις, αλλά απέφευγαν συστηματικά να σκοτώνουν, πλην όμως σε διαφορετικές περιστάσεις (όπως στις συμπλοκές ανάμεσα σε λαθροθήρες και σε θηροφύλακες) οι ίδιοι άνθρωποι δεν δίσταζαν να σκοτώσουν πάνω στη σύγκρουση. Είναι εντελώς άχρηστο να αντιμετωπίζουμε αυτούς τους διαφορετικούς τύπους και βαθμούς βίαιης πράξης ως απαράλλαχτους ουσιαστικά, παρ' εκτός αν το βλέπουμε ως νομική δικαιολογία για την καταστολή ή ως θέμα σε αγώνες επιχειρηματολογίας, «να μην υποκύπτεις ποτέ στη βία». Όμως, πράξεις με τον ίδιο βαθμό βιαιότητας ενδέχεται να διαφέρουν πάρα πολύ ως προς τη νομιμοποίηση ή τη δικαιολόγησή τους, τουλάχιστον κατά την κοινή γνώμη. Ο μεγάλος καλαβρός ληστής Μουσολίνο, όταν του ζήτησαν να ορίσει τη λέ-

ξη «κακό», είπε πως σημαίνει «να σκοτώνεις τους χριστιανούς χωρίς να 'χεις πολύ σοβαρό λόγο».

Οι πραγματικά βίαιες κοινωνίες έχουν πάντοτε πλήρη επίγνωση αυτών των «κανόνων», ακριβώς γιατί η ιδιωτική βία είναι ουσιαστική για την καθημερινή λειτουργία τους, αν και εμείς μπορεί να μην έχουμε επίγνωσή τους, γιατί το κανονικό ποσό αιματοχυσίας στις κοινωνίες αυτές μπορεί να μας φαίνεται ανυπόφορα μεγάλο. Όταν, όπως στις Φιλιππίνες, σε κάθε προεκλογική εκστρατεία οι απώλειες σε νεκρούς μετρώνται σε εκατοντάδες, φαίνεται ολότελα ασήμαντο πως, με τα φιλιππινέζικα κριτήρια, κάποιες από αυτές είναι πιο καταδικαστέες από άλλες. Και όμως *υπάρχουν* κανόνες. Στην ορεινή Σαρδηνία αποτελούν κανονικό κώδικα εθιμικού δικαίου, που οι τύποι του έχουν περιγραφεί με νομικούς όρους από εξωτερικούς παρατηρητές.[1] Λόγου χάρη, η κλοπή κατσίκας δεν είναι «αδίκημα», εκτός αν το γάλα της κατσίκας χρησιμοποιηθεί από την οικογένεια των κλεφτών, ή υπάρχει σαφής πρόθεση να «προσβάλουν» ή να πεισμώσουν το θύμα. Στην περίπτωση αυτή, η εκδίκηση γίνεται βαθμιαία σοβαρότερη, φτάνοντας μέχρι και στο θάνατο.

Όσο δεσμευτική κι αν είναι η υποχρέωση να σκοτώσεις, τα μέλη των αντιμαχόμενων οικογενειών που έχουν αποδυθεί σε αλληλοσφαγή θα φρίξουν πραγματικά, αν από κάποια κακοτυχία σκοτωθεί κάποιος παριστάμενος ή κάποιος εκτός του κύκλου. Οι καταστάσεις στις οποίες σημειώνεται βία και η φύση της βίας αυτής τείνουν σαφώς να είναι κλειστές για τους απ' έξω, τουλάχιστον θεωρητικά, όπως στην παροιμιώδη ερώτηση του Ιρλανδού: «είναι ιδιωτικός ο καβγάς ή μπορεί να μπει όποιος θέλει;». Έτσι ο πραγματικός κίνδυνος για τους απ' έξω, αν και αναμφίβολα μεγαλύτερος απ' ό,τι στις δικές μας κοινωνίες, είναι προβλέψιμος. Ίσως οι μόνες ανεξέλεγκτες χρήσεις εξαναγκασμού να είναι από κοινωνικά ανώτερους προς κοινωνικά κατώτερους (που σχεδόν εξ ορισμού δεν έχουν κανένα δικαίωμα απέναντί τους), αλλά ακόμη κι εδώ μάλλον υπάρχουν κάποιοι κανόνες.

Στην πραγματικότητα εμείς είμαστε ακόμη εξοικειωμένοι με τέτοιους κανόνες της βίας. Γιατί λόγου χάρη οι υπέρμαχοι της κατάργησης της θανατικής ποινής, που προφανώς πιστεύουν πως κάθε εκτέλεση είναι απευκταία, να βασίζουν τόσο πολύ την εκστρατεία τους στο επιχείρημα, ότι η θανατική ποινή ενίοτε σκοτώνει αθώους; Επειδή για τους περισσότερους από εμάς, συμπεριλαμβανομένων ίσως πολλών υπέρμαχων της κατάργησης της θανατικής ποινής, η θανάτωση του «αθώου» προκαλεί ποιοτικά διαφορετική αντίδραση απ' ό,τι η θανάτωση του «ενόχου».

1. Βλ. A. Pigliaru, *La vendetta barbaricina come ordinamento giuridico*, Μιλάνο 1959.

Στις κοινωνίες όπου η βία δεν παίζει πια και μεγάλο ρόλο στη ρύθμιση των καθημερινών σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων και των ομάδων ή η βία έχει γίνει απρόσωπη, ένας από τους μεγαλύτερους κινδύνους είναι ότι αυτές παύουν να αντιλαμβάνονται τέτοιες διακρίσεις. Έτσι διαλύουν ορισμένους κοινωνικούς μηχανισμούς που ελέγχουν τη χρήση του σωματικού εξαναγκασμού. Αυτό δεν είχε μεγάλη σημασία τον καιρό που τα παραδοσιακά είδη βίας στις κοινωνικές σχέσεις, ή τουλάχιστον τα πιο επικίνδυνα από αυτά, μειώνονταν ολοφάνερα και με ταχύ ρυθμό. Σήμερα όμως αυτά μπορεί να αυξάνονται και πάλι, ενώ νέες μορφές κοινωνικής βίας γίνονται σπουδαιότερες.

Οι παλαιότερες μορφές βίας μπορεί να αυξάνονται, γιατί τα καθιερωμένα συστήματα για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης, που δημιουργήθηκαν κατά την εποχή του φιλελευθερισμού, υφίστανται ολοένα μεγαλύτερη δοκιμασία, ενώ μορφές πολιτικής βίας όπως η άμεση σωματική δράση, η τρομοκρατία, κλπ., είναι συχνότερες απ' ό,τι κατά το παρελθόν. Η νευρικότητα και η σύγχυση των δημόσιων αρχών, η αναβίωση των φυλάκων ασφαλείας από ιδιωτικές επιχειρήσεις και κινημάτων από αυτόκλητους προστάτες της τάξης είναι ικανό τεκμήριο. Από μία άποψη έχουν ήδη οδηγήσει σε μια ορισμένη εκ νέου ανακάλυψη της ελεγχόμενης βίας, όπως με την επιστροφή τόσο πολλών αστυνομικών δυνάμεων σε έναν περίεργο μεσαιωνισμό –κράνη, ασπίδες, θώρακες και πάει λέγοντας– και με την εξέλιξη των διάφορων προσωρινά παραλυτικών αερίων, των ελαστικών σφαιρών, κλπ.· αυτά που απηχούν όλα τη συνετή άποψη ότι υπάρχουν βαθμοί αναγκαίας ή επιθυμητής βίας μέσα σε μια κοινωνία, άποψη που το παμπάλαιο εθιμικό δίκαιο της Αγγλίας δεν την έχει εγκαταλείψει ποτέ.[2] Από την άλλη, οι ίδιες οι δημόσιες αρχές έχουν συνηθίσει να χρησιμοποιούν ορισμένες φρικιαστικές μορφές βίας, κυρίως τα βασανιστήρια, τα οποία μέχρι και λίγες δεκαετίες νωρίτερα θεωρούνταν βάρβαρα και εντελώς ακατάλληλα για πολιτισμένες κοινωνίες, ενώ συγχρόνως η «αξιοσέβαστη» κοινή γνώμη απαιτεί υστερικά την άσκηση κρατικής τρομοκρατίας αδιακρίτως.

Αυτό είναι μέρος ενός νέου *είδους* βίας, που εμφανίζεται σήμερα. Ως επί το πλείστον η παραδοσιακή βία (συμπεριλαμβανομένων των αναβιωμένων τύπων) υποθέτει ότι ο σωματικός εξαναγκασμός πρέπει να χρησιμοποιείται εφόσον καμία άλλη μέθοδος δεν είναι διαθέσιμη ή αποτελεσματική, και επο-

2. Κατά το Μεσοπόλεμο, η Βρετανική Βασιλική Αεροπορία εναντιώθηκε σε κάθε σχέδιο να χρησιμοποιηθεί για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης, με το επιχείρημα ότι τα όπλα της χτυπούσαν αδιακρίτως, και έτσι θα ήταν υπόλογη για δίωξη με βάση το εθιμικό δίκαιο. Δεν χρησιμοποίησε αυτό το επιχείρημα όταν βομβάρδιζε χωριά φυλών της Ινδίας και της Μέσης Ανατολής...

μένως ότι οι βίαιες πράξεις έχουν σκοπό συγκεκριμένο και εξακριβώσιμο, η δε χρήση εξαναγκασμού είναι ανάλογη με το σκοπό αυτόν. Όμως μεγάλο μέρος της σύγχρονης ιδιωτικής βίας μπορεί άνετα να είναι –και είναι– μη λειτουργική, και ως εκ τούτου η δημόσια βία παρασύρεται σε τυφλή δράση.

Απέναντι στους πραγματικά μεγάλους και θεσμοθετημένους φορείς του εξαναγκασμού, είτε αυτοί κρατούν τη βιαιότητά τους σε εφεδρεία είτε όχι, η ιδιωτική βία ούτε χρειάζεται να καταφέρει και πολλά, ούτε μπορεί. Όταν επομένως εμφανίζεται, τείνει να μετατρέπεται από πράξη σε υποκατάστατο πράξης. Τα διακριτικά σήματα και οι σιδερένιοι σταυροί του ναζιστικού στρατού είχαν πρακτικό σκοπό, αν και εμείς δεν τον εγκρίνουμε. Τα ίδια σύμβολα στους «Άγγελους της Κόλασης» και σε παρόμοιες ομάδες έχουν απλώς ένα κίνητρο: την επιθυμία κάποιων νέων, κατά τα άλλα αδύναμων και ανυπεράσπιστων, να αντισταθμίσουν τη ματαίωση που νιώθουν με πράξεις και σύμβολα βίας. Κάποιες κατ' όνομα πολιτικές μορφές βίας (όπως οι βανδαλισμοί ή κάποιες νεο-αναρχικές βομβιστικές ενέργειες) είναι το ίδιο παράλογες, αφού στις περισσότερες περιπτώσεις το πολιτικό τους αποτέλεσμα είναι είτε αμελητέο είτε, συχνότερα, αντίθετο από το προσδοκώμενο.

Οι τυφλές βίαιες επιθέσεις δεν είναι κατ' ανάγκη πιο επικίνδυνες (στατιστικά μιλώντας) για τη ζωή και την ακεραιότητα των ανθρώπων απ' ό,τι η βία των παραδοσιακά «άνομων» κοινωνιών, αν και κάνουν ίσως μεγαλύτερη ζημιά σε πράγματα, ή μάλλον στις εταιρείες που τα ασφαλίζουν. Από την άλλη, αυτές οι ενέργειες μας τρομάζουν, και σωστά ίσως, γιατί συνάμα γίνονται στα τυφλά και είναι ωμότερες, εφόσον αυτό το είδος βίας είναι αυτοσκοπός. Όπως έδειξε η περίπτωση των φόνων των χερσότοπων,[3] το τρομερό με τα όνειρα για ναζιστικές μπότες, που υποφώσκουν σήμερα σε διάφορους υπόκοσμους και σε διάφορους υποπολιτισμούς της Δύσης, δεν είναι απλώς ότι ξαναγυρίζουν στον Χίμλερ και στον Άιχμαν, τους γραφειοκράτες ενός μηχανισμού, των οποίων οι σκοποί συνέβη να είναι τρελοί. Είναι ότι για τους αποπροσανατολισμένους περιθωριακούς, για τους αδύναμους και ανυπεράσπιστους φτωχούς, η βία και η ωμότητα –ενίοτε με την άκρως αναποτελεσματική και προσωποποιημένη σεξουαλική μορφή– είναι το υποκατάστατο της ιδιωτικής επιτυχίας και της κοινωνικής εξουσίας.

Το τρομακτικό, όσον αφορά τις νεότερες αμερικανικές μεγαλουπόλεις, είναι ο συνδυασμός της αναβιωμένης παλιάς βίας με τη νέα που εμφανίζεται μέσα σε καταστάσεις κοινωνικής έντασης και κατάρρευσης. Και αυτές είναι

3. Πρόκειται για μια σειρά από βιασμούς και φόνους παιδιών, που έγιναν στην περιφέρεια του Μάντσεστερ, από το 1962 μέχρι το 1965, από ένα ζευγάρι νεαρών νεοναζιστών· ονομάστηκαν έτσι γιατί τα θύματα ήταν θαμμένα στην περιοχή που λέγεται χερσότοποι του Saddleworth [Σ.τ.Μ.].

οι καταστάσεις που η συμβατική σοφία των φιλελεύθερων ιδεών είναι εντελώς ανίκανη να αντιμετωπίσει, έστω και νοερά· εξ ου και η τάση για υποτροπή σε μια ενστικτώδη συντηρητική αντίδραση, που δεν είναι παρά η άλλη όψη της διασάλευσης της τάξης, την οποία επιδιώκει να τιθασεύσει. Ας πάρουμε το απλούστερο παράδειγμα. Η φιλελεύθερη ανοχή και η ελευθερία της έκφρασης βοηθάει να γεμίσει η ατμόσφαιρα με εκείνες τις εικόνες αίματος και βασανιστηρίων, που είναι τόσο ασύμβατες με το φιλελεύθερο ιδεώδες μιας κοινωνίας βασισμένης στη συναίνεση και στον ηθικό εξαναγκασμό.[4]

Ίσως να μπαίνουμε για άλλη μια φορά σε περίοδο βίας στο εσωτερικό των κοινωνιών, πράγμα που δεν πρέπει να συγχέεται με την αυξανόμενη καταστροφικότητα των συγκρούσεων ανάμεσα σε κοινωνίες. Καλύτερα λοιπόν να κατανοήσουμε τις κοινωνικές χρήσεις της βίας, να μάθουμε άλλη μια φορά να διακρίνουμε τους διάφορους τύπους της βίαιης δραστηριότητας και, πάνω απ' όλα, να φτιάξουμε ή να ξαναφτιάξουμε συστηματικούς κανόνες γι' αυτήν. Τίποτε δεν είναι δυσκολότερο, για ανθρώπους γαλουχημένους μέσα σε μια φιλελεύθερη κουλτούρα, από την πεποίθησή της ότι κάθε βία είναι χειρότερη από τη μη βία σε κανονικές συνθήκες (και τώρα δεν είναι κανονικές). Ασφαλώς είναι χειρότερη, αλλά δυστυχώς αυτή η αφηρημένη ηθική γενίκευση δεν δίνει καμία καθοδήγηση για τα πρακτικά προβλήματα της βίας στην κοινωνία μας. Ό,τι άλλοτε ήταν χρήσιμη αρχή κοινωνικής βελτίωσης («να λύνετε τις διαφορές ειρηνικά και όχι με πόλεμο», «ο αυτοσεβασμός δεν απαιτεί αιματοχυσία», κλπ.), μετατρέπεται απλώς σε ρητορεία, ένθεν κακείθεν. Αφήνει το αυξανόμενο πεδίο της ανθρώπινης ζωής όπου λαμβάνει χώρα η βία χωρίς κανόνες και, παραδόξως, χωρίς καν πρακτικά εφαρμόσιμες ηθικές αρχές· μάρτυς, η οικουμενική αναγέννηση των βασανιστηρίων από τις δυνάμεις του κράτους. Η κατάργηση των βασανιστηρίων ήταν ένα από τα σχετικά λίγα επιτεύγματα του φιλελευθερισμού που μπορούν να επαινεθούν ανεπιφύλακτα, ωστόσο σήμερα σχεδόν οικουμενικά αυτά διαπράττονται, γίνονται ανεκτά από τις κυβερνήσεις, και προπαγανδίζονται από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.

Όσοι πιστεύουν ότι επί της αρχής κάθε βία είναι κακή, στην πράξη δεν μπορούν να κάνουν καμία συστηματική διάκριση ανάμεσα σε διαφορετικά είδη βίας, ή να αναγνωρίσουν τα αποτελέσματά τους ούτε σε εκείνους που την υφίστανται, ούτε σε εκείνους που την ασκούν. Το μόνο που είναι πιθα-

4. Το επιχείρημα ότι δεν μπορεί να αποδειχθεί πως αυτές οι εικόνες επηρεάζουν τις πράξεις κανενός, απλώς προσπαθεί να εκλογικεύσει την αντίφαση τούτη, και δεν αντέχει σε σοβαρή έρευνα. Ούτε αντέχουν τα επιχειρήματα ότι η λαική κουλτούρα ανέκαθεν απολάμβανε τις εικόνες της βίας, ή ότι οι εικόνες της βίας λειτουργούν εν είδει αναπλήρωσης της πραγματικής βίας.

νόν να δημιουργήσουν, από αντίδραση, είναι άντρες και γυναίκες που να θεωρούν κάθε βία καλή, είτε από συντηρητική είτε από επαναστατική άποψη, δηλαδή που να αναγνωρίζουν την υποκειμενική ψυχολογική ανακούφιση που προσφέρει η βία, χωρίς καν μνεία της αποτελεσματικότητάς της. Από αυτή την άποψη, οι αντιδραστικοί που απαιτούν την επιστροφή στους πυροβολισμούς, τις μαστιγώσεις και τις εκτελέσεις χωρίς διάκριση, είναι παρόμοιοι με εκείνους που τα αισθήματά τους τα έχουν συστηματοποιήσει ο Fanon και άλλοι, και γι' αυτούς η δράση με όπλα ή βόμβες είναι αυτόχρημα προτιμότερη από τη μη βίαιη δράση.[5] Ο φιλελευθερισμός δεν κάνει καμία διάκριση ανάμεσα στη διδασκαλία των ηπιότερων μορφών του τζούντο και στη διδασκαλία των δυνάμει φονικότερων μορφών του καράτε, ενώ αντίθετα η ιαπωνική παράδοση έχει πλήρη επίγνωση του ότι αυτές προορίζονται να τις μάθουν μόνο όποιοι έχουν επαρκή κρίση και ηθική αγωγή, ώστε να χρησιμοποιήσουν τη δύναμή τους για να σκοτώσουν υπεύθυνα.

Υπάρχουν σημάδια ότι οι άνθρωποι αρχίζουν, σιγά σιγά και εμπειρικά, και πάλι να μαθαίνουν αυτού του είδους τις διακρίσεις, αλλά μέσα σε μια γενική ατμόσφαιρα αποπροσανατολισμού και υστερίας που δυσκολεύει την ορθολογική και περιορισμένη χρήση της βίας. Είναι καιρός να κάνουμε συστηματικότερη αυτή τη διαδικασία εκμάθησης, κατανοώντας τις κοινωνικές χρήσεις της βίας. Μπορεί να νομίζουμε ότι κάθε βία είναι χειρότερη από τη μη βία, σε κανονικές συνθήκες. Πλην όμως, το χειρότερο είδος βίας είναι αυτή που γίνεται ανεξέλεγκτη.

(1969)

5. Οι ορθολογικοί επαναστάτες έκριναν ανέκαθεν τη βία με βάση το σκοπό της και το τι είναι πιθανό να πετύχει. Όταν είπαν στον Λένιν, το 1916, ότι ο γραμματέας των αυστριακών σοσιαλδημοκρατών είχε δολοφονήσει τον αυστριακό πρωθυπουργό, ως χειρονομία διαμαρτυρίας ενάντια στον πόλεμο, αυτός απλώς απόρησε γιατί ένας άνθρωπος με τη θέση που είχε εκείνος, δεν είχε λάβει το λιγότερο δραματικό αλλά αποτελεσματικότερο μέτρο να κυκλοφορήσει στους αγωνιστές του κόμματος μια αντιπολεμική έκκληση. Ήταν προφανές στον Λένιν ότι μια πληκτική αλλά αποτελεσματική μη βίαιη πράξη ήταν προτιμότερη από μια ρομαντική, πλην όμως αναποτελεσματική. Αυτό δεν τον εμπόδιζε να εισηγείται την ένοπλη εξέγερση, όποτε ήταν αναγκαία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 22

Επανασταση και Σεξ

Ο μακαρίτης ο Τσε Γκεβάρα θα είχε μείνει έκπληκτος και θα είχε εξαγριωθεί, αν ανακάλυπτε πως η φωτογραφία του είναι τώρα στο εξώφυλλο της *Evergreen Review*, η προσωπικότητά του θέμα άρθρου στη *Vogue*, και το όνομά του προσχηματική δικαιολογία για κάμποση ομοφυλόφιλη επιδειξιομανία, σε ένα θέατρο της Νέας Υόρκης (βλ. τον *Observer*, της 8ης Μαΐου του 1969). Τη *Vogue* μπορούμε να την αφήσουμε κατά μέρος. Η δουλειά της είναι να λέει στις γυναίκες τι είναι του συρμού να φοράνε, τι να γνωρίζουν και για ποια θέματα να συζητούν· το ενδιαφέρον της για τον Τσε Γκεβάρα έχει τόσες πολιτικές επιπτώσεις όσες και αυτό του συντάκτη του *Who's Who*. Τα δύο άλλα ευτράπελα, ωστόσο, απηχούν μια πλατιά διαδεδομένη πεποίθηση, ότι υπάρχει κάποιου είδους σχέση ανάμεσα στα κοινωνικά επαναστατικά κινήματα και στην ανεκτικότητα προς τη δημόσια σεξουαλική ή άλλη προσωπική συμπεριφορά. Καιρός είναι να τονίσει κάποιος ότι δεν υπάρχει κανένας βάσιμος λόγος για την πεποίθηση αυτή.

Πρώτα απ' όλα θα έπρεπε πια να είναι προφανές, ότι οι συμβάσεις για το ποια συμπεριφορά είναι επιτρεπτή δημόσια δεν έχουν καμία ιδιαίτερη σχέση με τα συστήματα της πολιτικής κυριαρχίας και της οικονομικής εκμετάλλευσης. (Εξαίρεση αποτελεί η κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες και η εκμετάλλευση των γυναικών από τους άνδρες, τα οποία, εικάζω, συνεπάγονται λίγο-πολύ αυστηρούς περιορισμούς στη δημόσια συμπεριφορά του ασθενούς φύλου). Η σεξουαλική «απελευθέρωση» έμμεσα μόνο σχετίζεται με κάθε άλλο είδος απελευθέρωσης. Τα συστήματα ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης μπορεί να επιβάλλουν αυστηρές συμβάσεις προσωπικής συμπεριφοράς (για παράδειγμα σεξουαλικής), δημόσια ή κατ' ιδίαν, ή μπορεί και όχι. Το ότι η ινδική κοινωνία χρησιμοποιούσε τους ναούς για να επιδείξει μια τεράστια ποικιλία σεξουαλικών δραστηριοτήτων με τον πιο προκλητικό τρόπο, ενώ αντίθετα η κοινότητα των ουαλών Διισταμένων επέβαλλε αυστηρούς περιορισμούς στα μέλη της, τουλάχιστον θεωρητικά, δεν κάνει διόλου τη μία πιο ελεύθερη ή εξισωτική από την άλλη. Το μόνο που μπορούμε να συμπεράνουμε από αυτή τη συγκεκριμένη πολιτιστική διαφορά είναι ότι οι ευσεβείς Ινδοί που ήθελαν να δώσουν ποικιλία

στη σεξουαλική τους ρουτίνα μπορούσαν να μάθουν να το κάνουν αυτό πολύ ευκολότερα απ' ό,τι οι ευσεβείς Ουαλοί.

Μάλιστα, αν είναι δυνατή μια πρόχειρη γενίκευση για τη σχέση της ταξικής κυριαρχίας με τη σεξουαλική ελευθερία, αυτή είναι ότι οι κυρίαρχοι το βρίσκουν βολικό να ενθαρρύνουν τη σεξουαλική ανεκτικότητα ή χαλαρότητα ανάμεσα στους υπηκόους τους, έστω και μόνο για να τους κάνουν να πάψουν να σκέφτονται την καθυπόταξή τους. Κανείς ποτέ δεν επέβαλε σεξουαλικό πουριτανισμό σε δούλους· το αντίθετο ακριβώς. Οι κοινωνίες που κρατούν τους φτωχούς αυστηρά στη θέση τους, είναι ολότελα εξοικειωμένες με τακτικά θεσμοθετημένα μαζικά ξεσπάσματα ελεύθερου σεξ, όπως τα καρναβάλια. Μάλιστα, αφού το σεξ είναι η φτηνότερη μορφή απόλαυσης, καθώς και η εντονότερη (όπως λένε και οι Ναπολιτάνοι, το κρεβάτι είναι η όπερα του φτωχού), σε κανονικές συνθήκες είναι πολιτικά πολύ επωφελές να τους βάζουν να το ασκούν όσο περισσότερο γίνεται.

Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει καμία αναγκαία σχέση ανάμεσα στην κοινωνική ή πολιτική λογοκρισία και στην ηθική λογοκρισία, αν και συχνά γίνεται εκ προοιμίου δεκτό ότι υπάρχει. Η απαίτηση να μετατοπιστούν κάποια είδη συμπεριφοράς από το ανεπίτρεπτο στο δημόσια επιτρεπτό είναι πολιτική πράξη μόνο αν συνεπάγεται αλλαγή στις πολιτικές σχέσεις. Το να κερδηθεί το δικαίωμα λευκοί και μαύροι να κάνουν έρωτα στη Νότιο Αφρική θα ήταν πολιτική πράξη, όχι γιατί διευρύνει το φάσμα αυτού που επιτρέπεται σεξουαλικά, αλλά γιατί θίγει τη φυλετική καθυπόταξη. Το να κερδηθεί το δικαίωμα να δημοσιευτεί η *Λαίδη Τσάτερλυ* δεν έχει τέτοιες επιπτώσεις, αν και μπορεί να είναι ευπρόσδεκτο για άλλους λόγους.

Αυτό θα έπρεπε να είναι απόλυτα ξεκάθαρο από την εμπειρία μας. Κατά τα τελευταία λίγα χρόνια, οι επίσημες ή συμβατικές απαγορεύσεις στο τι μπορεί να λέγεται, να ακούγεται, να γίνεται και να επιδεικνύεται γύρω από το σεξ δημόσια –ή και κατ' ιδίαν, άλλωστε– έχουν σχεδόν καταργηθεί σε αρκετές δυτικές χώρες. Η πεποίθηση ότι μια αυστηρή σεξουαλική ηθική είναι ουσιαστικό προπύργιο του καπιταλιστικού συστήματος δεν είναι πια εύλογη. Ούτε βέβαια είναι η πεποίθηση ότι είναι επιτακτική η πάλη ενάντια σε αυτή την ηθική. Εξακολουθούν να υπάρχουν κάποιοι λίγοι παλαιάς κοπής σταυροφόροι που μπορεί να νομίζουν πως εφορμούν σε ένα πουριτανικό κάστρο, αλλά στην πραγματικότητα τα τείχη του έχουν σχεδόν ισοπεδωθεί.

Αναμφίβολα εξακολουθούν να υπάρχουν πράγματα που δεν μπορούν να δημοσιευθούν ή να επιδειχθούν, αλλά είναι ολοένα δυσκολότερο να τα βρει κανείς, και να αγανακτήσει γι' αυτά. Η δράση για την κατάργηση της λογοκρισίας είναι μονοδιάστατη, όπως το κίνημα για τα ντεκολτέ και τις φού-

στες των γυναικών, και αν το κίνημα αυτό εξακολουθήσει για πολύ καιρό σε μία μόνο κατεύθυνση, οι απολαβές των σταυροφόρων αυτών, σε επαναστατική ικανοποίηση, μειώνονται κατακόρυφα. Το δικαίωμα των ηθοποιών να πηδιούνται επί σκηνής είναι πασιφανώς λιγότερο σημαντική πρόοδος, ακόμη και στην προσωπική απελευθέρωση, απ' ό,τι ήταν το δικαίωμα των κοριτσιών της βικτωριανής εποχής να κάνουν ποδήλατο. Σήμερα γίνεται πάρα πολύ δύσκολο ακόμη και να τεθούν σε κίνηση οι διώξεις περί ασέμνων, στις οποίες έχουν βασιστεί για τόσο πολύ καιρό οι εκδότες και οι παραγωγοί για δωρεάν διαφήμιση.

Στην πράξη, η μάχη για το δημόσιο σεξ έχει κερδηθεί. Έφερε άραγε αυτό καθόλου πιο κοντά την κοινωνική επανάσταση, ή και οποιαδήποτε αλλαγή έξω από το κρεβάτι, την τυπωμένη σελίδα και το δημόσιο ψυχαγωγικό θέαμα (πράγμα που μπορεί να είναι επιθυμητό, αλλά μπορεί και όχι); Δεν υπάρχει ούτε ένα σημάδι αυτού του πράγματος. Το μόνο που έχει πρόδηλα φέρει, είναι πολύ περισσότερο δημόσιο σεξ σε μια κατά τα άλλα αμετάβλητη κοινωνική τάξη πραγμάτων.

Ενώ όμως δεν υπάρχει καμία εγγενής σχέση ανάμεσα στη σεξουαλική ανεκτικότητα και την κοινωνική οργάνωση, υπάρχει, οφείλω να επισημάνω με κάποια λύπη, μια επίμονη έλξη ανάμεσα στην επανάσταση και στον πουριτανισμό. Δεν μπορώ να σκεφτώ κανένα γερά εδραιωμένο επαναστατικό κίνημα ή καθεστώς που να μην έχει αναπτύξει έντονες πουριτανικές τάσεις. Εδώ συμπεριλαμβάνονται τα μαρξιστικά, που η θεωρία των ιδρυτών τους ήταν ολότελα μη πουριτανική (και στην περίπτωση του Ένγκελς, ενεργά αντιπουριτανική). Συμπεριλαμβάνονται επίσης τα κινήματα σε χώρες όπως η Κούβα, που η τοπική της παράδοση είναι κάθε άλλο παρά πουριτανική. Συμπεριλαμβάνονται τα περισσότερα επίσημα αναρχικά-ελευθεριακά κινήματα. Όποιος πιστεύει ότι η ηθική των παλαιών αναρχικών ήταν ελεύθερη και χαλαρή, κενολογεί. Ο ελεύθερος έρωτας (στον οποίο πίστευαν με πάθος) σήμαινε όχι ποτό, όχι ναρκωτικά και μονογαμία χωρίς επίσημο γάμο.

Το ελευθεριακό, ή ακριβέστερα αντινομιστικό, στοιχείο των επαναστατικών κινημάτων, μολονότι ενίοτε ισχυρό, μέχρι και κυρίαρχο την ίδια τη στιγμή της απελευθέρωσης, δεν στάθηκε ποτέ ικανό να αντισταθεί στο πουριτανικό. Οι Ροβεσπιέροι πάντοτε νικάνε τους Δαντών. Οι επαναστάτες, που γι' αυτούς η σεξουαλική, ή στην πραγματικότητα η πολιτιστική, ελευθεριακή στάση είναι όντως κομβικά ζητήματα της επανάστασης, αργά ή γρήγορα παραμερίζονται από αυτήν. Ο Βίλχελμ Ράιχ, ο απόστολος του οργασμού, όντως ξεκίνησε, όπως μας υπενθυμίζει η Νέα Αριστερά, επαναστάτης μαρξιστής και φροϋδικός, και μάλιστα πολύ ικανός, αν κρίνουμε από το βιβλίο

του *Μαζική ψυχολογία του φασισμού* (με υπότιτλο *Η σεξουαλική οικονομία της πολιτικής αντίδρασης και η προλεταριακή σεξουαλική πολιτική*). Μπορεί όμως άραγε να μας εκπλήξει το ότι ένας τέτοιος άνθρωπος κατέληξε να επικεντρώσει το ενδιαφέρον του στον οργασμό και όχι στην οργάνωση; Ούτε οι σταλινικοί ούτε οι τροτσκιστές ένιωσαν κανέναν ενθουσιασμό για τους επαναστάτες σουρρεαλιστές που χτυπούσαν τις πόρτες τους, ζητώντας να τους δεχτούν. Εκείνοι που επιβίωσαν στην πολιτική δεν επιβίωσαν ως σουρρεαλιστές.

Το γιατί συμβαίνει αυτό, είναι ζήτημα σημαντικό και περίπλοκο, που δεν μπορεί να απαντηθεί εδώ. Το αν αναγκαστικά συμβαίνει είναι ζήτημα ακόμη σπουδαιότερο – εν πάση περιπτώσει για τους επαναστάτες που θεωρούν τον επίσημο πουριτανισμό των επαναστατικών καθεστώτων υπερβολικό και συχνά άστοχο. Όμως το ότι οι μεγάλες επαναστάσεις του αιώνα μας δεν αφιερώθηκαν στη σεξουαλική ανεκτικότητα, είναι αναντίρρητο. Έχουν προωθήσει τη σεξουαλική ελευθερία (και ουσιαστικά), όχι καταργώντας τις σεξουαλικές απαγορεύσεις, αλλά με μια μείζονα πράξη κοινωνικής χειραφέτησης: την απελευθέρωση των γυναικών από την καταπίεσή τους. Και το ότι τα επαναστατικά κινήματα έχουν βρει την προσωπική ελευθεριότητα ενοχλητική, είναι επίσης αναμφισβήτητο. Από τους εξεγερμένους νέους, εκείνοι που είναι πιο κοντά στο πνεύμα και τις φιλοδοξίες της παλαιάς κοπής κοινωνικής επανάστασης, τείνουν επίσης να είναι τελείως αντίθετοι στη λήψη ναρκωτικών, στο διατυμπανιζόμενο σεξ αδιακρίτως ή σε άλλους τρόπους και σύμβολα εκδήλωσης προσωπικής διαφωνίας: αυτοί είναι οι μαοικοί, οι τροτσκιστές και οι κομμουνιστές. Οι λόγοι που προβάλλουν αυτοί είναι συχνά ότι «οι εργάτες» ούτε καταλαβαίνουν ούτε συμμερίζονται τη συμπεριφορά αυτή. Είτε ισχύει αυτό είτε όχι, είναι αναντίρρητο ότι αυτή αναλίσκει χρόνο και ενέργεια και είναι ελάχιστα συμβατή με την οργάνωση και την αποτελεσματικότητα.

Η όλη υπόθεση στην πραγματικότητα είναι μέρος ενός ζητήματος πολύ ευρύτερου: ποιος είναι ο ρόλος, στην επανάσταση ή σε οποιαδήποτε κοινωνική αλλαγή, της πολιτιστικής εξέγερσης που σήμερα είναι τόσο ολοφάνερο πως αποτελεί μέρος της «Νέας Αριστεράς» και σε ορισμένες χώρες όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες την κυρίαρχη πλευρά της; Δεν υπάρχει καμία μεγάλη κοινωνική επανάσταση που να μη συνδυάζεται, τουλάχιστον δευτερευόντως, με τέτοιες πολιτιστικές εκδηλώσεις διαφωνίας. Ίσως σήμερα στη Δύση, που η αποφασιστική κινητήρια δύναμη της εξέγερσης είναι η «αλλοτρίωση» και όχι η φτώχεια, κανένα κίνημα να μην μπορεί να είναι επαναστατικό αν δεν επιτίθεται και στο σύστημα των προσωπικών σχέσεων και των ιδιωτικών ικανοποιήσεων. Ωστόσο, καθ' εαυτές, η πολιτιστική εξέγερση και η πολιτιστι-

κή διαφωνία είναι συμπτώματα, όχι επαναστατικές δυνάμεις. Πολιτικά δεν είναι και πολύ σημαντικές.

Η Ρωσική Επανάσταση του 1917 περιόρισε τη σύγχρονή της avant garde και τους πολιτιστικούς επαναστάτες, που πολλοί τους τάχθηκαν υπέρ της, στις σωστές τους κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις. Όταν οι Γάλλοι κατέβηκαν σε γενική απεργία το Μάη του 1968, τα χάπενινγκ στο θέατρο του Οντεόν και εκείνα τα έξοχα συνθήματα στους τοίχους («Απαγορεύεται το απαγορεύεται», «Όταν κάνω επανάσταση νιώθω σαν να κάνω έρωτα», κλπ.) μπορούσαν να θεωρηθούν ήσσονες θεατρικές και λογοτεχνικές μορφές, περιθωριακές ως προς τα κύρια γεγονότα. Όσο περισσότερο εξέχουσα θέση έχουν αυτά τα φαινόμενα τόσο πιο βέβαιοι μπορούμε να είμαστε ότι δεν συμβαίνουν και μεγάλα πράγματα. Το να σκανδαλίσεις τον αστό είναι δυστυχώς ευκολότερο από το να τον ανατρέψεις.

(1969)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 23

Πολεις και Εξεγερσεις

Μια πόλη, οτιδήποτε κι αν είναι ενδεχομένως, είναι ταυτόχρονα και μέρος όπου κατοικούν συγκεντρωμένοι φτωχοί άνθρωποι και, στις περισσότερες περιπτώσεις, η έδρα της πολιτικής εξουσίας που επηρεάζει τη ζωή τους. Ιστορικά, ένας από τους τρόπους με τους οποίους οι πληθυσμοί των πόλεων έχουν αντιδράσει σε αυτή την κατάσταση, είναι με το να διαδηλώνουν, να κάνουν ταραχές ή εξεγέρσεις, ή διαφορετικά με το να ασκούν άμεση πίεση στις αρχές που τυχαίνει να λειτουργούν μέσα στην περιοχή τους. Για τον κοινό κάτοικο της πόλης δεν έχει και μεγάλη σημασία που η εξουσία τής πόλης ενίοτε δεν είναι παρά τοπική, ενώ άλλοτε ενδέχεται επίσης να είναι περιφερειακή, εθνική ή, ακόμη, και παγκόσμια. Ωστόσο, το αν αυτές είναι ή όχι πρωτεύουσες (ή ανεξάρτητες πόλεις-κράτη, πράγμα που είναι το ίδιο) ή έδρες γιγαντιαίων εθνικών ή πολυεθνικών εταιρειών επηρεάζει όντως τους υπολογισμούς και των αρχών και των πολιτικών κινημάτων που αποσκοπούν να ανατρέψουν κυβερνήσεις· γιατί αν είναι, τότε οι ταραχές και οι εξεγέρσεις στο άστυ είναι προφανές ότι μπορούν να έχουν πολύ ευρύτερες επιπτώσεις απ' ό,τι αν οι αρχές της πόλης είναι μόνο τοπικές.

Το θέμα του δοκιμίου αυτού είναι πώς έχει επηρεάσει η δομή των πόλεων τα λαϊκά κινήματα αυτού του είδους και, αντίστροφα, τι επίπτωση είχε ο φόβος για τέτοια κινήματα στην πολεοδομία. Το πρώτο θέμα έχει πολύ γενικότερη σημασία από το δεύτερο. Το λαικό ξέσπασμα, η εξέγερση ή η διαδήλωση είναι σχεδόν οικουμενικό φαινόμενο του άστεως, και όπως πλέον γνωρίζουμε, απαντάται ακόμη και στις πλούσιες μεγαλουπόλεις του βιομηχανικού κόσμου. Από την άλλη, ο φόβος για τέτοιες ταραχές δεν είναι μόνιμος. Αυτές μπορεί να θεωρούνται δεδομένες, σαν μια πραγματικότητα της ζωής του άστεως, όπως στις περισσότερες προβιομηχανικές πόλεις, ή το είδος της αναταραχής που περιοδικά φουντώνει και κοπάζει χωρίς να έχει καμία σημαντική επίπτωση στη δομή της εξουσίας. Μπορεί και να υποτιμώνται, γιατί δεν έχουν γίνει ταραχές ή εξεγέρσεις για πολύ καιρό ή γιατί υπάρχουν θεσμικές εναλλακτικές επιλογές αντί γι' αυτές, όπως τα συστήματα Τοπικής Αυτοδιοίκησης με λαική ψηφοφορία. Ελάχιστες είναι, στο κάτω κάτω, οι διαρκώς ταραχώδεις πόλεις. Ακόμη και το Παλέρμο, που

μάλλον κατέχει τα πρωτεία στην Ευρώπη με δώδεκα εξεγέρσεις ανάμεσα στο 1512 και στο 1866, έχει γνωρίσει μεγάλες περιόδους στις οποίες ο λαός του ήταν σχετικά ήσυχος. Από την άλλη, άπαξ και οι αρχές αποφασίσουν να αλλάξουν την πολεοδομία λόγω πολιτικής ανησυχίας, τα αποτελέσματα είναι πιθανό να είναι σημαντικά και μόνιμα, όπως τα βουλεβάρτα του Παρισιού.

Η αποτελεσματικότητα των ταραχών ή των εξεγέρσεων εξαρτάται από τρεις πλευρές της πολεοδομίας: πόσο εύκολα μπορούν να κινητοποιηθούν οι φτωχοί, πόσο ευάλωτα είναι τα κέντρα εξουσίας σε αυτούς, και πόσο εύκολα μπορούν αυτοί να κατασταλούν. Αυτά καθορίζονται από παράγοντες εν μέρει κοινωνιολογικούς, εν μέρει πολεοδομικούς και εν μέρει τεχνολογικούς, αν και αυτοί οι τρεις δεν μπορούν πάντοτε να διαχωρίζονται μεταξύ τους. Λόγου χάρη, η εμπειρία δείχνει ότι από όλες τις μορφές αστικών μέσων μεταφοράς, τα τραμ, είτε στην Καλκούτα είτε στη Βαρκελώνη, είναι εξαιρετικά βολικά για εξεγερμένους· εν μέρει επειδή η αύξηση των ναύλων, που τείνει να επηρεάζει όλους τους φτωχούς ταυτόχρονα, είναι φυσικά καταλύτης της αναταραχής, εν μέρει γιατί αυτά τα μεγάλα σταθερής τροχιάς οχήματα, όταν τα καίνε ή τα ανατρέπουν, μπορούν πολύ εύκολα να φράξουν δρόμους και να διαταράξουν την κυκλοφορία. Τα λεωφορεία δεν φαίνεται να έχουν παίξει τόσο σπουδαίο ρόλο σε ταραχές, οι υπόγειοι σιδηρόδρομοι φαίνεται να μην έχουν καμία σχέση με αυτές (παρ' εκτός για να μεταφέρουν εξεγερμένους) και τα αυτοκίνητα μπορούν να χρησιμοποιηθούν το πολύ σαν αυτοσχέδια εμπόδια ή οδοφράγματα, και μάλιστα, αν κρίνουμε από την πρόσφατη εμπειρία στο Παρίσι, όχι και πολύ αποτελεσματικά. Εδώ η διαφορά είναι καθαρά τεχνολογική.

Από την άλλη, τα πανεπιστήμια στο κέντρο των πόλεων αποτελούν προφανώς πιο επικίνδυνα κέντρα ενδεχόμενων ταραχών απ' ό,τι τα πανεπιστήμια στα πέριξ των πόλεων ή πίσω από κάποια πράσινη ζώνη, πράγμα πασίγνωστο στις λατινοαμερικανικές κυβερνήσεις. Οι συνοικισμοί των φτωχών είναι πιο επικίνδυνοι όταν βρίσκονται στο κέντρο των πόλεων ή κοντά σε αυτό, όπως τα γκέτο των μαύρων σε πολλές βορειοαμερικανικές πόλεις κατά τον 20ό αιώνα, απ' ό,τι όταν είναι σε κάποιο σχετικά απόμερο προάστιο, όπως στη Βιέννη του 19ου αιώνα. Εδώ η διαφορά είναι πολεοδομική, και εξαρτάται από το μέγεθος της πόλης και από τον καμβά της εξειδίκευσης των λειτουργιών στο εσωτερικό της. Ωστόσο, ένα κέντρο ενδεχόμενης φοιτητικής αναταραχής στα πέριξ της πόλης, όπως η Ναντέρ στο Παρίσι, είναι κατά πολύ πιθανότερο να δημιουργήσει πρόβλημα στο κέντρο της πόλης απ' όσο οι αλγερινές παραγκουπόλεις του ίδιου προαστίου, γιατί οι φοιτητές μετακινούνται ευκολότερα και το κοινωνικό τους σύμπαν είναι πιο μητροπολιτικό α-

πό αυτό των μεταναστών εργατών. Εδώ η διαφορά είναι πρωτίστως κοινωνιολογική.

Ας υποθέσουμε λοιπόν ότι δημιουργούμε την ιδανική πόλη για ταραχές και εξεγέρσεις. Πώς θα είναι; Πρέπει να είναι πυκνοκατοικημένη και όχι υπερβολικά μεγάλη σε έκταση. Βασικά, πρέπει να είναι ακόμα δυνατόν να τη διασχίσει κανείς πεζός, αν και η κρίση αυτή θα μπορούσε να τροποποιηθεί από τη μεγαλύτερη εμπειρία ταραχών σε πλήρως μηχανοκίνητες κοινωνίες. Δεν πρέπει ίσως να τη διασχίζει πλατύ ποτάμι, όχι μόνο γιατί οι γέφυρες κρατιούνται εύκολα από την αστυνομία, αλλά και γιατί είναι γνωστό γεγονός της γεωγραφίας ή της κοινωνικής ψυχολογίας ότι οι δύο όχθες ενός ποταμού αποστρέφονται η μία την άλλη, όπως μπορεί να επαληθεύσει οποιοσδήποτε ζει στο νότιο Λονδίνο ή στην αριστερή όχθη του Παρισιού.

Οι φτωχοί της πρέπει να είναι σχετικά ομοιογενείς κοινωνικά ή φυλετικά, αν και ασφαλώς πρέπει να θυμόμαστε ότι στις προβιομηχανικές πόλεις ή στις γιγαντιαίες δεξαμενές υποαπασχόλησης του Τρίτου Κόσμου σήμερα, αυτό που εκ πρώτης όψεως μοιάζει με πολύ ετερογενή πληθυσμό ενδέχεται να έχει αρκετή συνοχή, όπως μαρτυρούν γνώριμοι όροι στην ιστορία, όπως «the labouring poor» [: «η φτωχολογιά που εργάζεται»], «le menu people» [: «ο λαουτζίκος»] ή «the mob» [: «οι πληβείοι, η πλεμπάγια»]. Πρέπει η πόλη να είναι κεντρομόλος, δηλαδή τα διάφορα μέρη της πρέπει να είναι φύσει προσανατολισμένα προς τους κεντρικούς θεσμούς της πόλης, και όσο πιο συγκεντρωτική είναι τόσο το καλύτερο. Για το λόγο τούτο, η μεσαιωνική πόλη κράτος, που ήταν το σύστημα της κίνησης από και προς τον κύριο χώρο συνάθροισης, ο οποίος ενδεχομένως ήταν επίσης το κύριο λατρευτικό κέντρο (ο καθεδρικός ναός), η κύρια αγορά και η έδρα της κυβέρνησης, ήταν απόλυτα κατάλληλη για εξέγερση. Ο καμβάς της εξειδίκευσης των λειτουργιών και του οικιστικού διαχωρισμού πρέπει να είναι πολύ σφιχτοδεμένος. Έτσι ο προβιομηχανικός καμβάς των προαστίων, που βασιζόταν στον αποκλεισμό από μια σαφώς ορισμένη πόλη, διάφορων ανεπιθύμητων (συχνά αναγκαίων για τη ζωή της πόλης) –όπως οι μη πολίτες μετανάστες, απόβλητα επαγγέλματα ή ομάδες, κλπ.–, δεν διατάρασσε σε μεγάλο βαθμό τη συνοχή του αστικού συμπλέγματος: η Τριάνα ήταν μπλεγμένη με τη Σεβίλλη, όπως ήταν και το Σόουρντιτς με το Σίτυ του Λονδίνου.

Από την άλλη, ο καμβάς των προαστίων του 19ου αιώνα, τα οποία περιέβαλλαν έναν αστικό πυρήνα με μεσοαστικά οικιστικά προάστια και βιομηχανικές περιοχές, που γενικά αναπτύσσονταν προς τα δύο αντίθετα άκρα της πόλης, επηρεάζει την αστική συνοχή πολύ ουσιαστικά. Το «Ηστ Εντ»[1] και το

1. «East End»: «Ανατολικό άκρο», του Λονδίνου, και «West End»: «Δυτικό Άκρο» [Σ.τ.Μ.].

«Γουέστ Εντ» τα χωρίζει απόσταση και γεωγραφική και πνευματική. Όσοι ζουν δυτικά της Κονκόρντ στο Παρίσι ανήκουν σε διαφορετικό κόσμο από εκείνους που ζουν ανατολικά της Ρεπυμπλίκ. Αν προχωρήσουμε λίγο πιο έξω, η περίφημη «κόκκινη ζώνη» των εργατικών προαστίων που περιβάλλουν το Παρίσι ήταν πολιτικά σημαντική, αλλά δεν είχε καμία αισθητή σπουδαιότητα όσον αφορά εξεγέρσεις. Απλούστατα δεν ανήκε πια στο Παρίσι, ούτε μάλιστα αποτελούσε σύνολο, παρεκτός για τους γεωγράφους.[2]

Όλα αυτά είναι παράγοντες που επηρεάζουν την κινητοποίηση των φτωχών της πόλης, αλλά όχι την πολιτική τους αποτελεσματικότητα. Αυτή φυσικά εξαρτάται από την ευχέρεια με την οποία οι στασιαστές και οι εξεγερμένοι μπορούν να πλησιάσουν στις αρχές, και από το πόσο εύκολα μπορούν αυτές να τους διαλύσουν. Στην πόλη την ιδανική για εξέγερση, οι αρχές –οι πλούσιοι, η αριστοκρατία, η κυβέρνηση ή η τοπική διοίκηση– θα είναι λοιπόν όσο γίνεται περισσότερο συμπεφυρμένες με την κεντρική οικιστική συγκέντρωση των φτωχών. Ο γάλλος βασιλιάς θα μένει στο Παλαί Ρουαγιάλ ή στο Λούβρο και όχι στις Βερσαλλίες, ο αυστριακός αυτοκράτορας στο Χόφμπουργκ και όχι στο Σαίνμπρεν. Κατά προτίμηση, οι αρχές θα είναι ευάλωτες. Οι άρχοντες που ατενίζουν μελαγχολικοί μια εχθρική πόλη μέσα από κάποιο απομονωμένο φρούριο, όπως το φρούριο-φυλακή του Μοντζούιτς πάνω από τη Βαρκελώνη, μπορεί να επιτείνουν τη λαϊκή εχθρότητα, αλλά τεχνικά είναι από σκοπού σε θέση να την αντέξουν. Στο κάτω κάτω, η Βαστίλλη είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα είχε κρατήσει, αν τον Ιούλιο του 1789 είχε κανείς σκεφτεί πως θα δεχόταν επίθεση. Οι δημοτικές αρχές φυσικά είναι σχεδόν εξ ορισμού ευάλωτες, αφού η πολιτική τους επιτυχία εξαρτάται από την πεποίθηση, ότι αντιπροσωπεύουν τους πολίτες και όχι κάποια έξωθεν κυβέρνηση ή τους εντολοδόχους της. Εξ ου ίσως και η κλασική γαλλική παράδοση, οι εξεγερμένοι να κινούν για το δημαρχείο και όχι για τα βασιλικά ή τα αυτοκρατορικά ανάκτορα, και να ανακηρύσσουν εκεί την προσωρινή κυβέρνηση, όπως στα 1848 ή στα 1870.

Οι τοπικές αρχές δημιουργούν λοιπόν σχετικά λίγα προβλήματα για τους εξεγερμένους (μέχρι να αρχίσουν να κάνουν πολεοδομικό σχεδιασμό, τουλάχιστον). Φυσικά, η ανάπτυξη της πόλης ενδέχεται να μετατοπίσει το δημαρχείο από την κεντρική θέση σε κάποια σχετικά απόμερη θέση: σήμερα

2. Κατά πόσο τέτοια εργατικά προάστια μπορούν να είναι χωρισμένα από την κεντρική πόλη και να παραμένουν εντούτοις άμεσος παράγοντας στις εξεγέρσεις, είναι ενδιαφέρον ερώτημα. Στη Βαρκελώνη το Σανς, το μεγάλο προπύργιο του αναρχισμού, δεν διαδραμάτισε κανέναν σπουδαίο ρόλο στην Επανάσταση του 1936, ενώ στη Βιέννη το 1934, το Φλόριαντορφ, εξίσου γερό προπύργιο του σοσιαλισμού, μπόρεσε απλώς να κρατήσει λίγο περισσότερο, αν και οι υπόλοιπες εξεγέρσεις της πόλης είχαν ήδη ηττηθεί.

οι εξωτερικές συνοικίες του Μπρούκλιν απέχουν πολύ από το δημαρχείο της Νέας Υόρκης. Από την άλλη, στις πρωτεύουσες η παρουσία της κυβέρνησης, που τείνει να καθιστά αποτελεσματικές τις ταραχές, αντισταθμίζεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των πόλεων, όπου διαμένουν πρίγκιπες ή άλλοι μεγαλόσχημοι ηγεμόνες, και υπάρχει μια εγγενής προκατάληψη κατά των εξεγέρσεων. Αυτή προκύπτει και από τις ανάγκες των κρατικών δημόσιων σχέσεων και, σε μικρότερο βαθμό ίσως, από την ασφάλεια.

Γενικά μιλώντας, σε μια πόλη με δήμο, ο ρόλος των κατοίκων στις δημόσιες δραστηριότητες είναι ο ρόλος των συμμετεχόντων, ενώ σε πόλεις με ηγεμόνες ή κυβερνήσεις, είναι ο ρόλος του κοινού που θαυμάζει και χειροκροτά. Οι πλατιοί και ίσιοι δρόμοι για τις παρελάσεις, με θέα το ανάκτορο, τον καθεδρικό ναό ή το κυβερνητικό κτίριο, η αχανής πλατεία μπροστά από την επίσημη πρόσοψη, κατά προτίμηση με κατάλληλο εξώστη απ' όπου μπορούν να ευλογούν το πλήθος ή να το προσφωνούν, ίσως ο χώρος ή το πεδίο των παρελάσεων: αυτά συγκροτούν τον τελετουργικό διάκοσμο μιας αυτοκρατορικής πόλης. Από την Αναγέννηση κι έπειτα, οι σημαντικότερες πόλεις ή βασιλικά ενδιαιτήματα στην Ευρώπη οικοδομήθηκαν ή τροποποιήθηκαν σύμφωνα με αυτά. Όσο μεγαλύτερη ήταν η επιθυμία του ηγεμόνα να εντυπωσιάσει ή όσο μεγαλύτερη ήταν η folie de grandeur [: μεγαλομανία] του, τόσο ευρύτερο, πιο ευθύ και συμμετρικότερο το χωροταξικό σχέδιο που προτιμούσε. Ελάχιστα μέρη λιγότερο κατάλληλα για αυθόρμητες ταραχές μπορούμε να φανταστούμε από το Νέο Δελχί, την Ουάσινγκτον, την Αγία Πετρούπολη, ή εδώ που τα λέμε το Μαλλ ή τα ανάκτορα του Μπάκινχαμ. Δεν είναι μόνο η διαίρεση ανάμεσα σε μια λαική ανατολική πλευρά και σε μια μεσοαστική και επίσημη δυτική πλευρά αυτό που έκανε τα Σανζ Ελυζέ το χώρο όπου διεξάγεται η στρατιωτική παρέλαση στις 14 Ιουλίου, ενώ η ανεπίσημη μαζική διαδήλωση ανήκει στο τρίγωνο Βαστίλλη-Ρεπυμπλίκ-Νασιόν.

Αυτοί οι χώροι για τελετές υποδηλώνουν έναν ορισμένο διαχωρισμό ανάμεσα σε κυβερνώντες και σε υπήκοους, μια αντιπαράθεση ανάμεσα σε μια μακρινή και τρομερή μεγαλειότητα από τη μία, και σε ένα πλήθος που χειροκροτά από την άλλη. Είναι το αστικό ισοδύναμο της θεατρικής σκηνής – ή, ακόμη καλύτερα, της όπερας, της χαρακτηριστικής αυτής επινόησης της απόλυτης μοναρχίας. Ευτυχώς, για τους δυνάμει εξεγερμένους, αυτή δεν είναι ή δεν ήταν η μόνη σχέση ανάμεσα σε κυβερνώντες και σε υπήκοους στις πρωτεύουσες. Συχνά μάλιστα, η ίδια η πρωτεύουσα ήταν που επιδείκνυε το μεγαλείο του ηγεμόνα, ενώ οι κάτοικοί της, συμπεριλαμβανομένων και των φτωχότερων, απολάμβαναν ένα μικρό μερίδιο από τα οφέλη του μεγαλείου της πόλης και του κυβερνήτη. Οι κυβερνώντες και οι κυβερνώμενοι ζούσαν

σε ένα είδος συμβίωσης. Σε αυτές τις περιστάσεις, οι μεγάλοι δρόμοι για τις τελετές περνούσαν από το μέσο των πόλεων, όπως στο Εδιμβούργο ή στην Πράγα. Τα ανάκτορα δεν είχαν ανάγκη να αποκοπούν από τις φτωχογειτονιές. Το Χόφμπουργκ της Βιέννης, που παρουσιάζει έναν ευρύ χώρο τελετών στον έξω κόσμο, αλλά και στα βιεννέζικα προάστια, δεν το χωρίζουν ούτε ένα-δύο μέτρα αστικής οδού ή πλατείας από την παλιά Μέσα Πόλη, στην οποία φανερά ανήκει.

Αυτού του είδους η πόλη, καθώς συνδύαζε το πρότυπο της πόλης-δήμου και της πόλης του ηγεμόνα, ήταν μόνιμη πρόκληση για ταραχές, γιατί εδώ συμφύρονταν τα ανάκτορα και τα αστικά μέγαρα των σημαντικών ευγενών, οι αγορές, οι καθεδρικοί ναοί, οι δημόσιες πλατείες και οι φτωχογειτονιές, οι δε κυβερνώντες ήταν στο έλεος του όχλου. Τον καιρό των ταραχών το μόνο που μπορούσαν να κάνουν ήταν να αποσυρθούν στις εξοχικές κατοικίες τους. Έπειτα από μια επιτυχημένη εξέγερση, η μόνη τους καταφυγή ήταν να επιστρατεύσουν τους ευυπόληπτους φτωχούς ενάντια στους μη ευυπόληπτους, λ.χ. τις συντεχνίες των τεχνιτών ενάντια στον «όχλο», ή την Εθνοφρουρά ενάντια στους ακτήμονες. Η μόνη τους παρηγοριά ήταν η γνώση ότι οι ανεξέλεγκτες ταραχές και η εξέγερση σπάνια διαρκούσαν πολύ, και ακόμη σπανιότερα κατευθύνονταν ενάντια στη δομή του κατεστημένου πλούτου και της κατεστημένης εξουσίας. Ο βασιλέας της Νάπολης ή η δούκισσα της Πάρμας, για να μην αναφερθούμε στον Πάπα, ήξεραν ότι αν οι υπήκοοί τους έκαναν ταραχές, είναι γιατί παραήταν πεινασμένοι αλλά και ως υπόμνηση στον ηγεμόνα και στους ευγενείς να κάνουν το καθήκον τους, δηλαδή να προσφέρουν αρκετά τρόφιμα σε λογικές τιμές στην αγορά, αρκετές δουλειές, ελεημοσύνη και δημόσια θεάματα, για τις υπερβολικά μετρημένες ανάγκες τους. Η πίστη και η αφοσίωσή τους σπάνια ταλαντεύονταν, και μάλιστα όταν έκαναν γνήσιες επαναστάσεις (όπως στη Νάπολη το 1799), το πιθανότερο ήταν να υπερασπίζονται την Εκκλησία και το Βασιλέα ενάντια στους ξένους και τις άθεες μεσαίες τάξεις...

Εξ ου και η καίρια σπουδαιότητα που είχε για την ιστορία τής εν άστει δημόσιας τάξης η Γαλλική Επανάσταση του 1789-1799, η οποία εδραίωσε τη νεότερη ταύτιση της εξέγερσης με την κοινωνική επανάσταση. Κάθε κυβέρνηση προτιμά φυσικά να αποφεύγει τις ταραχές και τις εξεγέρσεις, καθώς προτιμά να κρατά χαμηλό το ποσοστό των φόνων, αλλά αν δεν υπάρχει όντως κίνδυνος επανάστασης, οι αρχές δεν είναι και πολύ πιθανό να χάσουν την ψυχραιμία τους. Η Αγγλία του 18ου αιώνα ήταν έθνος διαβόητο για τις ταραχές του, με έναν μηχανισμό για την τήρηση της δημόσιας τάξης εξίσου διαβόητο για την ατέλειά του. Όχι μόνο οι μικρότερες πόλεις, όπως το Λίβερπουλ και το Νιούκαστλ, αλλά και μεγάλα κομμάτια του ίδιου του Λονδί-

νου μπορεί να ήταν στα χέρια της εξεγερμένης φτωχολογιάς επί πολλές ημέρες συνεχώς. Αφού δεν διακυβευόταν τίποτε σε αυτές τις ταραχές, πέρα από κάποια περιουσιακά στοιχεία που μια πλούσια χώρα μπορούσε κάλλιστα να τα αντικαταστήσει, οι ανώτερες τάξεις έμεναν ατάραχες, ώς και ικανοποιημένες. Οι ουίγοι ευγενείς υπερηφανεύονταν για αυτή την κατάσταση ελευθερίας που στερούσε από τους επίδοξους τυράννους τα στρατεύματα με τα οποία θα κατέστελλαν τους υπηκόους τους και την αστυνομία με την οποία θα τους καταδίωκαν. Μόνο μετά τη Γαλλική Επανάσταση αναπτύχθηκε η όρεξη να πολλαπλασιάσουν τους στρατώνες μέσα στην πόλη, και μόνο μετά τους ριζοσπάστες και τους χαρτιστές του πρώτου μισού του 19ου αιώνα οι αρετές μιας αστυνομικής δύναμης βάρυναν περισσότερο από αυτές της αγγλικής ελευθερίας. (Εφόσον δεν μπορούσαν πάντοτε να βασίζονται στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, υπήγαγαν τη Μητροπολιτική αστυνομία άμεσα στο Υπουργείο Εσωτερικών, όπου και εξακολουθεί να παραμένει).

Τρεις κύριες διοικητικές μέθοδοι για την αντιμετώπιση των ταραχών προβλήθηκαν: συστηματικές διευθετήσεις για την ανάπτυξη στρατευμάτων, η ανάπτυξη των αστυνομικών σωμάτων (που δεν υπήρχαν καν με την νεότερη μορφή τους πριν από τον 19ο αιώνα), και η ανοικοδόμηση των πόλεων με τέτοιους τρόπους ώστε να ελαχιστοποιούνται οι ευκαιρίες για εξέγερση. Οι δύο πρώτες από αυτές δεν είχαν σημαντική επίδραση στη σημερινή κατάσταση και δομή των πόλεων, αν και μια μελέτη για την οικοδόμηση και την τοποθέτηση των στρατώνων του άστεως κατά τον 19ο αιώνα μπορεί και να δώσει ενδιαφέροντα αποτελέσματα, όπως και μια μελέτη για την κατανομή των αστυνομικών τμημάτων στις συνοικίες του άστεως. Η τρίτη επηρέασε ριζικά το αστικό τοπίο, όπως στο Παρίσι και στη Βιέννη, πόλεις όπου είναι γνωστό ότι οι ανάγκες της αντιμετώπισης των εξεγέρσεων επηρέασαν την αστική ανοικοδόμηση μετά τις Επαναστάσεις του 1848. Στο Παρίσι, ο κύριος στρατιωτικός σκοπός αυτής της ανοικοδόμησης φαίνεται ότι ήταν να ανοιχτούν φαρδιά και ίσα βουλεβάρτα, που κατά μήκος τους το πυροβολικό μπορούσε να βάλει και τα στρατεύματα να επελάσουν, διαλύοντας ταυτόχρονα τις κύριες συγκεντρώσεις από δυνάμει εξεγερμένους στις λαϊκές γειτονιές. Στη Βιέννη η ανοικοδόμηση έλαβε κυρίως τη μορφή δύο πλατιών ομόκεντρων περιφερειακών δακτυλίων – ο εσωτερικός δακτύλιος (που διευρυνόταν με μια ζώνη με ακάλυπτους χώρους, πάρκα και αραιοκτισμένα δημόσια κτίρια) απομόνωνε την παλιά πόλη και τα ανάκτορα από τα (μεσοαστικά κυρίως) εσωτερικά προάστια, ενώ ο εξωτερικός απομόνωνε και τα μεν και τα δε από τα (σε ολοένα μεγαλύτερο βαθμό εργατικά) εξωτερικά προάστια.

Στρατιωτικά, αυτού του είδους η ανοικοδόμηση άλλοτε μπορεί να είχε

νόημα, άλλοτε όχι. Δεν γνωρίζουμε αν είχε, αφού το είδος των επαναστάσεων, που αυτή επιδίωκε να υπερνικήσει, σχεδόν εξέλιπε στη δυτική Ευρώπη μετά το 1848. (Είναι γεγονός, ωστόσο, ότι τα κύρια κέντρα της λαικής αντίστασης και μαχών στα οδοφράγματα, στην Παρισινή Κομμούνα του 1871, η Μονμάρτρη και το βορειοανατολικό Παρίσι από τη μία, και η Αριστερή Όχθη από την άλλη, ήταν απομονωμένα το ένα από το άλλο, αλλά και από την υπόλοιπη πόλη). Ωστόσο, ασφαλώς αυτή επηρέασε τους υπολογισμούς των δυνάμει εξεγερμένων. Στις συζητήσεις των σοσιαλιστών κατά τη δεκαετία του 1880, ανάμεσα στους επαναστάτες, οι στρατιωτικοί ειδήμονες, με επικεφαλής τον Ένγκελς, ήταν εκείνοι που έκριναν ομόφωνα ότι τώρα ο παλιός τρόπος εξέγερσης είχε ελάχιστες πιθανότητες επιτυχίας, αν και υπήρξε κάποια διαφωνία ανάμεσά τους ως προς την αξία των νέων τεχνολογικών μέσων, όπως τα ισχυρά εκρηκτικά (δυναμίτιδα, κλπ.), που τότε τελειοποιούνταν με ταχύ ρυθμό. Ούτως ή άλλως, τα οδοφράγματα, που είχαν κυριαρχήσει στην τακτική των εξεγέρσεων από το 1830 μέχρι το 1871 (δεν είχαν χρησιμοποιηθεί και πολύ στη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση του 1789-1799), τώρα είχαν λιγότερη πέραση. Από την άλλη, οι βόμβες του ενός ή του άλλου είδους έγιναν το αγαπημένο όπλο των επαναστατών, μολονότι όχι των μαρξιστών και όχι για καθαρά εξεγερσιακούς σκοπούς.

Εντούτοις, η αστική ανοικοδόμηση είχε μια άλλη και μάλλον ακούσια επίπτωση στις ενδεχόμενες εξεγέρσεις, γιατί οι νέες και πλατιές λεωφόροι ήταν ο ιδανικός τόπος για κάτι που γινόταν ολοένα σπουδαιότερη πλευρά των λαϊκών κινημάτων: για τη μαζική διαδήλωση, ή μάλλον τη μαζική παρέλαση. Όσο συστηματικότεροι ήταν αυτοί οι δακτύλιοι και οι κύκλοι των βουλεβάρτων, όσο αποτελεσματικότερα απομονωμένοι ήταν αυτοί από τον κατοικημένο περίγυρο, τόσο ευκολότερο γινόταν να μετατραπούν αυτές οι συγκεντρώσεις σε τελετουργικές πορείες αντί να γίνουν προοίμια ταραχών. Το Λονδίνο, που δεν τους είχε, πάντοτε είχε δυσκολία να αποφεύγει τις επακόλουθες ταραχές κατά τη διάρκεια ή συνηθέστερα κατά τη διάλυση των μαζικών συγκεντρώσεων που γίνονταν στην πλατεία Τραφάλγκαρ. Αυτή παραείναι κοντά σε ευαίσθητα μέρη, όπως η Ντάουνιν στρητ, ή σε σύμβολα πλούτου και εξουσίας, όπως οι λέσχες Pall Mall, που οι άνεργοι διαδηλωτές έσπαγαν τα παράθυρά της τη δεκαετία του 1880.

Ασφαλώς, μπορεί κανείς να κάνει πολύ λόγο για αυτούς τους πρωταρχικά στρατιωτικούς παράγοντες, στην ανακαίνιση του άστεως. Ούτως ή άλλως, δεν γίνεται να τους διακρίνουμε σαφώς από άλλες αλλαγές στην πόλη του 19ου –και του 20ού– αιώνα, οι οποίες μείωσαν κατά πολύ τις δυνατότητες για ταραχές. Τρεις από αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία.

Η πρώτη αφορά το μέγεθος και μόνο, που περιστέλλει την πόλη σε διοι-

κητική αφαίρεση, και σε συσσώρευση χωριστών κοινοτήτων ή συνοικιών. Η πόλη απλώς έγινε υπερβολικά μεγάλη για να μπορεί να συμμετέχει ολόκληρη σε ταραχές. Άριστο παράδειγμα αποτελεί το Λονδίνο, που εξακολουθεί να μην έχει ένα τόσο προφανές σύμβολο δημοτικής ενότητας όσο είναι η μορφή του δημάρχου (ο «Λόρδος Δήμαρχος» της πόλης του Λονδίνου είναι μια εθιμοτυπική μορφή που έχει τόση σχέση με το Λονδίνο ως πολιτεία όσο έχει και ο «Λόρδος Καγκελάριος»). Έπαψε να είναι ταραχώδης πόλη περίπου από τότε που αυξήθηκε, περνώντας από το ένα εκατομμύριο στα δύο εκατομμύρια κατοίκους, δηλαδή κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Ο χαρτισμός του Λονδίνου, λόγου χάρη, σπάνια υπήρξε, ως γνήσιο μητροπολιτικό φαινόμενο, πάνω από μία ή δύο ημέρες στη σειρά. Η πραγματική του δύναμη βρισκόταν στις «τοπικές περιφέρειες» στις οποίες ήταν οργανωμένος, δηλαδή σε κοινότητες και γειτονιές όπως το Λάμπεθ, το Γούλγουιτς ή το Μέρλυμπον, που οι μεταξύ τους σχέσεις ήταν το πολύ πολύ χαλαρά ομοσπονδιακές. Παρόμοια, οι ριζοσπάστες και οι ακτιβιστές του τέλους του 19ου αιώνα είχαν κυρίως τοπική βάση. Η χαρακτηριστικότερη οργάνωσή τους ήταν η Μητροπολιτική Ριζοσπαστική Ομοσπονδία, στην ουσία μια συμμαχία εργατικών συλλόγων με καθαρά τοπική σημασία, σε συνοικίες που είχαν παράδοση ριζοσπαστισμού – στο Τσέλσυ, το Χάκνι, το Κλέρκενγουελ, το Γούλγουιτς, κλπ. Η γνωστή τάση του Λονδίνου να χτίζει χαμηλά σπίτια, οπότε να εξαπλώνεται ακανόνιστα, έκανε τις αποστάσεις ανάμεσα σε αυτά τα κέντρα ταραχών υπερβολικά μεγάλες για την αυθόρμητη διάδοση των ταραχών. Πόση επαφή μπορούσε να έχει το Μπάτερσι ή το Τσέλσι (ακόμη εργατική περιοχή που εξέλεγε αριστερούς βουλευτές, τότε) με το πολυτάραχο Ηστ Εντ του απεργού λιμενεργάτη στα 1889; Πόση επαφή, εδώ που τα λέμε, μπορούσε να έχει το Χουαιτσάπελ με την Κάνιν Τάουν; Εκ των πραγμάτων, οι άμορφες οικοδομημένες περιοχές που αναπτύχθηκαν είτε λόγω της εξάπλωσης μιας μεγάλης πόλης είτε από τη συγχώνευση μεγαλύτερων και μικρότερων αναπτυσσόμενων κοινοτήτων, για τις οποίες χρειάστηκε να επινοηθούν τεχνητά ονόματα («προάστιο επεκτεινόμενης πόλης», «Μείζον» Λονδίνο, Βερολίνο ή Τόκυο), δεν ήταν πόλεις με την παλαιότερη έννοια, ακόμη και αν ενοποιούνταν διοικητικά πότε πότε.

Η δεύτερη αλλαγή είναι ο καμβάς του διαχωρισμού των λειτουργιών που αναπτυσσόταν στην πόλη του 19ου και του 20ού αιώνα, δηλαδή, από τη μία η ανάπτυξη ειδικών βιομηχανικών, επιχειρηματικών, κυβερνητικών και άλλων κέντρων ή χώρων, και, από την άλλη, ο γεωγραφικός χωρισμός των τάξεων. Εδώ και πάλι το Λονδίνο ήταν πρωτοπόρο, όντας συνδυασμός τριών χωριστών ενοτήτων – του κυβερνητικού κέντρου του Γουεστμίνστερ, του εμπορικού Σίτυ του Λονδίνου, και του λαικού Σάουθγουορκ κατά μήκος του

Τάμεση. Μέχρις ενός σημείου η ανάπτυξη αυτής της σύνθετης μητρόπολης ενθάρρυνε τους δυνάμει ταραξίες (rioters). Η βόρεια και η ανατολική παρυφή του Σίτυ του Λονδίνου, όπου η εμπορική κοινότητα γειτόνευε με συνοικίες εργατών, τεχνιτών και με το λιμάνι –όλα το ίδιο επιρρεπή σε ταραχές, όπως οι νηματουργοί του Σπίτφιλντ ή οι ριζοσπάστες του Κλάρκενγουελ–, αποτελούσαν φυσικά σημεία ανάφλεξης. Αυτές ήταν οι περιοχές όπου ξέσπασαν αρκετές από τις ταραχές του 18ου αιώνα. Το Γουεστμίνστερ είχε το δικό του πληθυσμό από τεχνίτες και πολλούς και διάφορους φτωχούς, που η εγγύτητα του βασιλιά και του Κοινοβουλίου καθώς και το τυχαίο γεγονός ενός ασυνήθιστα δημοκρατικού δικαιώματος ψήφου τούς μετέτρεψαν σε ανυπέρβλητη ομάδα πίεσης για αρκετές δεκαετίες στο τέλος του 18ου και στον 19ο αιώνα. Η περιοχή μεταξύ του Σίτυ και του Γουεστμίνστερ, που ήταν γεμάτη με μια ασυνήθιστα πυκνή συσσώρευση φτωχογειτονιών, όπου κατοικούσαν εργάτες, μετανάστες και οι κοινωνικά περιθωριακοί (Ντρέρι Λέιν, Κόβεντ Γκάρντεν, Σαιντ Τζάιλς, Χόλμπορν) προσέθετε και αυτή στον αναβρασμό της μητροπολιτικής δημόσιας ζωής.

Ωστόσο, με το πέρασμα του χρόνου ο καμβάς αυτός απλουστεύθηκε. Η πόλη του 19ου αιώνα έπαψε να κατοικείται και γινόταν ολοένα περισσότερο καθαρά επιχειρηματική συνοικία, ενώ το λιμάνι μετακινήθηκε προς τα κάτω, οι μεσοαστικές ή μικροαστικές τάξεις της πόλης πήγαν σε λίγο-πολύ απόμακρα προάστια, αφήνοντας το Ηστ Εντ να γίνει ολοένα περισσότερο ομοιογενής ζώνη των φτωχών. Οι βόρειες και δυτικές παρυφές του Γουεστμίνστερ έγιναν, σε ολοένα αυξανόμενο βαθμό, οικισμοί της ανώτερης και της μεσαίας τάξης, κατά μέγα μέρος σχεδιασμένοι επί τούτου από τους μεγαλοκτηματίες και τους κερδοσκόπους εργολάβους οικοδομών, απωθώντας έτσι τα κέντρα των τεχνιτών, των εργατών και άλλων με κλίση προς το ριζοσπαστισμό και τις ταραχές (το Τσέλσι, το Νότινχιλ, το Πάντινγκτον, το Μέριλιμπον) σε μια περιφέρεια ολοένα περισσότερο απομακρυσμένη από το υπόλοιπο ριζοσπαστικό Λονδίνο. Οι φτωχογειτονιές ανάμεσα στις δύο πόλεις επιβίωσαν περισσότερο, αλλά ήδη στις αρχές του 20ού αιώνα είχαν και αυτές κατακερματιστεί από την αστική ανακαίνιση που έδωσε στο Λονδίνο κάποιες από τις πιο καταθλιπτικές λεωφόρους του (τη λεωφόρο Σέφτσμπερυ, τη λεωφόρο Ρόουζμπερυ) αλλά και κάποιες από τις πιο πομπώδεις (την Κίνγκσγουεϊ, την Άλντουιτς), καθώς και μια εντυπωσιακή συσσώρευση από κατοικίες στη σειρά, σαν στρατώνες, που παρίσταναν ότι έκαναν πιο ευτυχισμένη τη ζωή του προλεταριάτου της Ντρέρι Λέιν και του Σάφρον Χιλλ. Το Κόβεντ Γκάρντεν και το Σόχο (που εξέλεξαν κομμουνιστές τοπικούς συμβούλους στις εκλογές του 1945) είναι ίσως το τελευταίο υπόλειμμα της παλαιάς κοπής μητροπολιτικής αναταραχής στο κέντρο της πόλης. Μέχρι τα

τέλη του 19ου αιώνα, το δυνάμει ταραχώδες Λονδίνο είχε ήδη διασπαστεί σε περιφερειακά κομμάτια διαφόρων μεγεθών (με μεγαλύτερο το πελώριο και άμορφο Ηστ Εντ), που περιέβαλλαν το μη κατοικημένο Σίτυ και το Γουέστ Εντ, και σε ένα συμπαγές συγκρότημα μεσοαστικών συνοικιών, ενώ αυτό με τη σειρά του περιβαλλόταν από μεσοαστικά και μικροαστικά εξωτερικά προάστια.

Τέτοιος καμβάς διαχωρισμών αναπτύχθηκε στις περισσότερες μεγάλες και αναπτυσσόμενες δυτικές πόλεις από τις αρχές του 19ου αιώνα, αν και τα μέρη των ιστορικών τους κέντρων που δεν μεταμορφώθηκαν σε επιχειρηματικές συνοικίες ή συνοικίες με ιδρύματα, ενίοτε διατήρησαν ίχνη της παλαιάς δομής τους, πράγμα που μπορούμε να παρατηρήσουμε στις γειτονιές με τα κόκκινα φανάρια, όπως στο Άμστερνταμ. Τον 20ό αιώνα, η μεταστέγαση της εργατικής τάξης και ο σχεδιασμός για τις μηχανοκίνητες μεταφορές επέτειναν την αποσύνθεση της πόλης ως εν δυνάμει κέντρου ταραχών. (Ο σχεδιασμός του 19ου αιώνα για σιδηροδρόμους έφερε, αν μη τι άλλο, το αντίθετο αποτέλεσμα, δημιουργώντας συχνά κοινωνικά μικτές και περιθωριακές συνοικίες γύρω από τους νέους τερματικούς σταθμούς). Η πρόσφατη τάση να μετατοπίζονται σημαντικές αστικές υπηρεσίες όπως οι κεντρικές αγορές από τα κέντρα στα περίχωρα των πόλεων αναμφίβολα θα την αποσυνθέσει και άλλο.

Είναι λοιπόν καταδικασμένες να εξαφανιστούν οι ταραχές και οι εξεγέρσεις των πόλεων; Προφανώς όχι, καθώς τα τελευταία χρόνια έχουμε δει μια έντονη αναζωπύρωση αυτού του φαινομένου σε κάποιες από τις πιο νεωτερικές πόλεις, αλλά επίσης και παρακμή σε κάποια από τα πιο παραδοσιακά κέντρα των δραστηριοτήτων αυτών. Οι λόγοι είναι κυρίως κοινωνικοί και πολιτικοί, αλλά μπορεί να αξίζει να εξετάσουμε σύντομα τα χαρακτηριστικά του νεότερου αστικού φαινομένου που το ενθαρρύνουν.

Το ένα είναι η νεότερη μαζική μεταφορά. Η μηχανοκίνητη μεταφορά μέχρι στιγμής έχει συμβάλει κυρίως στο να κινητοποιείται η μη ταραχώδης τούτη ομάδα, η μεσαία τάξη, με επινοήσεις όπως η μηχανοκίνητη διαδήλωση (οι Γάλλοι και οι Αλγερινοί θυμούνται ακόμη τις μαζικές κόρνες της αντίδρασης, να κορνάρουν *Al-gé-rie fran-çaise*) και αυτό το φυσικό μέσο δολιοφθοράς και πάθους, την κυκλοφοριακή συμφόρηση. Ωστόσο, αυτοκίνητα έχουν χρησιμοποιηθεί και από ακτιβιστές σε βορειοαμερικανικές ταραχές, και αποδιοργανώνουν τη δράση της αστυνομίας όταν κινούνται, ενώ ακινητοποιημένα σχηματίζουν πρόχειρα οδοφράγματα. Επιπλέον, οι μηχανοκίνητες μεταφορές φέρνουν άμεσα τα νέα των ταραχών πέρα από την περιοχή που επηρεάζεται, αφού και τα ιδιωτικά αμάξια και τα λεωφορεία πρέπει να αναδρομολογηθούν σε μεγάλη έκταση.

Οι δημόσιες μεταφορές, και ιδιαίτερα οι υπόγειοι σιδηρόδρομοι, που κατασκευάζονται γι' άλλη μια φορά στις μεγάλες πόλεις σε μεγάλη κλίμακα, έχουν αμεσότερη σχέση. Δεν υπάρχει καλύτερο μέσο μεταφοράς για να μετακινούνται γρήγορα και σε μεγάλες αποστάσεις μεγάλοι αριθμοί από δυνάμει ταραξίες, απ' ό,τι τα τρένα που περνούν ανά συχνά διαστήματα. Ιδού ένας λόγος για τον οποίο οι φοιτητές του Δυτικού Βερολίνου είναι ένα πολύ αποτελεσματικό σώμα διαδηλωτών: είναι οι υπόγειες διασυνδέσεις που έστησε το Ελεύθερο Πανεπιστήμιο ανάμεσα στις επαύλεις και στους κήπους του απομακρυσμένου και θεαματικά μεσοαστικού Ντάλεμ με το κέντρο της πόλης.

Σπουδαιότεροι από τις συγκοινωνίες είναι δύο άλλοι παράγοντες: η αύξηση του αριθμού των κτιρίων ενάντια στα οποία αξίζει να διαδηλώνει κανείς, ή τα οποία αξίζει να καταλάβει, και η ανάπτυξη σωρείας από δυνάμει ταραχοποιούς στον περίγυρό τους. Τούτο γιατί, ενώ είναι αλήθεια ότι οι έδρες της κεντρικής κυβέρνησης και της αυτοδιοίκησης είναι ολοένα και πιο απομακρυσμένες από τις ταραχώδεις συνοικίες, και οι πλούσιοι ή οι ευγενείς σπάνια ζουν σε μέγαρα στο κέντρο της πόλης (τα διαμερίσματα είναι συνάμα λιγότερο ευπρόσβλητα και πιο ανώνυμα), ωστόσο έχουν πολλαπλασιαστεί οι ευαίσθητοι θεσμοί άλλων ειδών. Υπάρχουν τα κέντρα επικοινωνιών (τηλέγραφος, τηλέφωνο, ραδιόφωνο, τηλεόραση). Και ο λιγότερο έμπειρος διοργανωτής στρατιωτικού πραξικοπήματος ή εξέγερσης έχει πλήρη επίγνωση της σπουδαιότητάς τους. Υπάρχουν τα γιγαντιαία γραφεία των εφημερίδων, που τόσο συχνά είναι συγκεντρωμένα στα παλιά κέντρα των πόλεων και παρέχουν θαυμάσιο πρόχειρο υλικό για οδοφράγματα ή για κάλυψη από τη φωτιά, υπό μορφή φορτηγών διανομής, δημοσιογραφικού χαρτιού και πακέτων με εφημερίδες. Αυτά χρησιμοποιήθηκαν για οδομαχίες ήδη το 1919 στο Βερολίνο, αν και όχι τόσο πολύ έκτοτε. Υπάρχουν, όπως όλοι γνωρίζουμε τώρα, τα πανεπιστήμια. Μολονότι η γενική τάση να τα απομακρύνουν από τα κέντρα των πόλεων έχει μειώσει κάπως την εξεγερσιακή τους δυναμική, έχουν απομείνει αρκετά πανεπιστημιακά κτίρια στο κέντρο των μεγάλων πόλεων για να ικανοποιήσουν τους ακτιβιστές. Υπάρχουν, πάνω απ' όλα, οι τράπεζες και οι μεγάλες εταιρείες, σύμβολα και πραγματικότητα της δομής της εξουσίας, όλο και περισσότερο συγκεντρωμένες στους όγκους εκείνους από γυαλί και σκυρόδεμα, από τους οποίους ο ταξιδιώτης αναγνωρίζει το κέντρο μιας γνήσιας πόλης του τέλους του 20ού αιώνα.

Θεωρητικά, κάθε ένα χωριστά από αυτά θα έπρεπε να είναι στόχος επίθεσης από διαδηλωτές εξίσου με τα δημαρχεία, γιατί η IBM, η Shell ή η General Motors έχουν τουλάχιστον την ίδια βαρύτητα με τις περισσότερες κυβερνήσεις. Οι τράπεζες έχουν προ πολλού επίγνωση του πόσο ευπρό-

σβλητες είναι, και σε κάποιες λατινικές χώρες –η Ισπανία είναι καλό παράδειγμα– ο συνδυασμός της συμβολικής αρχιτεκτονικής τους πολυτέλειας με τη βαριά τους οχύρωση είναι ό,τι πιο παραπλήσιο στις καστροπολιτείες όπου οχυρώνονταν οι φεουδάρχες και οι αλληλοσπαρασσόμενοι ευγενείς το Μεσαίωνα. Είναι διδακτική εμπειρία να τις βλέπουμε με βαριά αστυνομική φρούρηση σε καιρούς έντασης, αν και στην πραγματικότητα οι μόνοι υπέρμαχοι της άμεσης δράσης που προσελκύονται από αυτές είναι απολίτικοι ληστές και επαναστάτες «απαλλοτριωτές». Όμως, με εξαίρεση τα αμελητέα, πολιτικά και οικονομικά, σύμβολα του αμερικάνικου τρόπου ζωής, όπως τα ξενοδοχεία Hilton, και περιστασιακούς στόχους ειδικής εχθρότητας όπως τα Dow Chemicals, οι ταραχές σπάνια είχαν άμεσα για στόχο κάποιο από τα κτίρια των μεγάλων εταιρειών. Ούτε είναι και πολύ ευπρόσβλητα. Χρειάζονται πολύ περισσότερα από λίγους σπασμένους υαλοπίνακες παραθύρων ή ακόμη και από την κατάληψη λίγων τετραγωνικών μέτρων χώρου γραφείων για να αναστατωθεί η ομαλή λειτουργία μιας σύγχρονης πετρελαικής εταιρείας.

Από την άλλη, «το κέντρο» της πόλης είναι συλλήβδην ευπρόσβλητο. Η αναστάτωση της κυκλοφορίας, το κλείσιμο των τραπεζών, το προσωπικό των γραφείων που δεν μπορεί ή δεν θέλει να πάει για δουλειά, οι επιχειρηματίες οι εγκλωβισμένοι σε ξενοδοχεία με υπερφορτωμένους τηλεφωνικούς πίνακες ή που δεν μπορούν να φτάσουν στον προορισμό τους: όλα τούτα μπορούν να προκαλέσουν σοβαρό περισπασμό στις δραστηριότητες μιας πόλης. Μάλιστα, αυτό λίγο έλειψε να συμβεί κατά τις ταραχές του 1967 στο Ντιτρόιτ. Επιπλέον, σε πόλεις που αναπτύσσονται κατά το βορειοαμερικανικό πρότυπο, αυτό δεν είναι απίθανο να συμβεί αργά ή γρήγορα. Τούτο, γιατί είναι πασίγνωστο ότι οι κεντρικές περιοχές της πόλης, και ο άμεσος περίγυρός τους, γεμίζουν τώρα με έγχρωμους φτωχούς, ενώ οι ευκατάστατοι λευκοί απομακρύνονται. Τα γκέτο κυκλώνουν τα κέντρα των πόλεων σαν σκοτεινές και τρικυμισμένες θάλασσες. Αυτή η συγκέντρωση των πιο δυσαρεστημένων και των πιο αγριεμένων κοντά σε σχετικά λίγα και ασυνήθιστα ευαίσθητα κέντρα του άστεως είναι που δίνει στους μαχητές μιας μικρής μειονότητας την πολιτική σπουδαιότητα που διαφορετικά οι ταραχές των μαύρων δεν θα είχαν, αν το 10 ή 15% του πληθυσμού των ΗΠΑ, που είναι νέγροι, ήταν ομαλότερα κατανεμημένο σε όλη την έκταση εκείνης της αχανούς και περίπλοκης χώρας.

Εντούτοις, ακόμη και αυτή η αναβίωση των ταραχών στις δυτικές πόλεις είναι σχετικά μέτρια. Ένας έξυπνος και κυνικός αρχηγός της αστυνομίας πιθανόν να θεωρούσε όλες τις ταραχές στις δυτικές πόλεις κατά τα τελευταία χρόνια σαν ασήμαντες μικροταραχές, μεγεθυμένες από το δισταγμό ή την α-

νικανότητα των αρχών και την απήχηση της υπερβολικής δημοσιότητας. Με εξαίρεση τις ταραχές στο Καρτιέ Λατέν το Μάη του 1968, καμία από αυτές δεν φάνηκε να μπορεί, ή να προτίθεται, να κλονίσει κυβερνήσεις. Όποιος θέλει να κρίνει τι είναι και τι μπορεί να επιτύχει μια γνήσια παλαιού τύπου εξέγερση των φτωχών του άστεως, πρέπει να πάει στις πόλεις του υπανάπτυκτου κόσμου: στη Νάπολη, που ξεσηκώθηκε κατά των Γερμανών το 1943, στην αλγερινή Κάσμπα το 1956 (έχουν γυριστεί υπέροχες ταινίες και για τις δύο αυτές εξεγέρσεις), στην Μπογκοτά το 1948, ίσως στο Καράκας, και ασφαλώς στο Σάντο Ντομίνγκο το 1965.

Η αποτελεσματικότητα των πρόσφατων ταραχών στις δυτικές πόλεις δεν οφείλεται τόσο πολύ στην ίδια τη δράση των ταραξιών όσο στο πολιτικό τους πλαίσιο. Στα γκέτο των Ηνωμένων Πολιτειών αυτές έχουν αποδείξει πως οι μαύροι δεν είναι πια πρόθυμοι να δέχονται παθητικά τη μοίρα τους, και έτσι αναμφίβολα επιτάχυναν την ανάπτυξη της συνείδησης των μαύρων και του φόβου των λευκών. Ποτέ όμως δεν φάνηκαν σοβαρή και άμεση απειλή, έστω για τη δομή της τοπικής εξουσίας. Στο Παρίσι απέδειξαν την αστάθεια ενός φαινομενικά ακλόνητου και μονολιθικού καθεστώτος. (Η πραγματική μαχητική ικανότητα των εξεγερμένων ποτέ δεν δοκιμάστηκε στην πραγματικότητα, αν και ο ηρωισμός τους είναι αναμφισβήτητος: δεν σκοτώθηκαν πάνω από δυο-τρεις άνθρωποι, και αυτοί σχεδόν σίγουρα κατά λάθος). Αλλού, οι φοιτητικές διαδηλώσεις και ταραχές, αν και πολύ αποτελεσματικές μέσα στα πανεπιστήμια, έξω από αυτά δεν ήταν παρά συνηθισμένο πρόβλημα της αστυνομίας.

Όμως, ασφαλώς, αυτό ενδέχεται να αληθεύει για όλες τις εν άστει ταραχές, γι' αυτό και η μελέτη της σχέσης τους με διαφορετικούς τύπους πόλεων είναι άσκηση σχετικά ασήμαντη. Το γεωργιανό Δουβλίνο δεν προσφέρεται εύκολα για εξέγερση, και ο πληθυσμός του, που προσφέρεται, δεν έχει δείξει και μεγάλη έφεση στο να ξεκινά ξεσηκωμούς, ή έστω να συμμετέχει σε αυτούς. Η Πασχαλινή εξέγερση έλαβε χώρα εκεί επειδή ήταν πρωτεύουσα, όπου υποτίθεται ότι λαμβάνονται οι σημαντικότερες εθνικές αποφάσεις, και μολονότι απέτυχε αρκετά γρήγορα, έπαιξε σπουδαίο ρόλο στο να κερδηθεί η ιρλανδική ανεξαρτησία, επειδή το επέτρεψε η φύση της κατάστασης της Ιρλανδίας στα 1917-1921. Το Πέτρογκραντ, που χτίστηκε εκ του μηδενός σύμφωνα με ένα γιγαντιαίο και γεωμετρικό σχέδιο, είναι ιδιαζόντως απρόσφορο για οδοφράγματα ή οδομαχίες, αλλά εκεί άρχισε και εκεί πέτυχε η Ρωσική Επανάσταση. Αντίστροφα, ο παροιμιώδης σάλος της Βαρκελώνης, που τα παλαιότερα τμήματά της είναι σχεδόν ιδανικά για ταραχές, σπάνια φαινόταν καν πως θα προκαλέσει επανάσταση. Ο καταλανικός αναρχισμός, με όλους τους βομβιστές του, τους pistoleros του και μ' όλο τον

ενθουσιασμό για την άμεση δράση, μέχρι το 1936 δεν ήταν τίποτε περισσότερο από συνηθισμένο πρόβλημα δημόσιας τάξης για τις αρχές, τόσο μικρό δε, που ο ιστορικός έκπληκτος βρίσκει πόσο λίγοι αστυνομικοί είχαν αναλάβει (μάλλον αναποτελεσματικά) να την επιβάλουν.

Οι επαναστάσεις ανακύπτουν από πολιτικές καταστάσεις, όχι επειδή κάποιες πόλεις είναι δομικά κατάλληλες για εξέγερση. Παρόλα αυτά, μια αναταραχή εν άστει ή ένας αυθόρμητος ξεσηκωμός ενδέχεται να είναι ο σπινθήρας που θέτει σε κίνηση τη μηχανή της επανάστασης. Ο σπινθήρας αυτός είναι πιθανότερο να λειτουργήσει σε πόλεις που ενθαρρύνουν ή διευκολύνουν μια εξέγερση. Ένας φίλος μου, που συνέβη να ήταν επικεφαλής της εξέγερσης του 1944 κατά των Γερμανών στο Καρτιέ Λατέν του Παρισιού, περπατούσε στην περιοχή το πρωί μετά τη Νύχτα των Οδοφραγμάτων, το 1968, συγκινημένος που έβλεπε πως νέοι που ήταν αγέννητοι το 1944 είχαν στήσει αρκετά από τα οδοφράγματά τους στις ίδιες θέσεις με τότε. Ή στα ίδια μέρη που είχαν δει οδοφράγματα το 1830, το 1848 και το 1871, θα μπορούσε να προσθέσει ο ιστορικός. Δεν προσφέρονται όλες οι πόλεις τόσο φυσικά σε αυτή την πνευματική άσκηση – όπου, συνακόλουθα, κάθε γενιά εξεγερμένων θυμάται ή ανακαλύπτει ξανά τα πεδία μάχης των προγόνων της. Έτσι, το Μάη του 1968 η σοβαρότερη σύγκρουση έγινε στα οδοφράγματα της Ρυ Γκαι Λυσσάκ, πίσω από την Ρυ Σουφλό. Έναν σχεδόν αιώνα πρωτύτερα, στην Κομμούνα του 1871, ο ηρωικός Ραούλ Ριγκώ, που ήταν επικεφαλής των οδοφραγμάτων στην ίδια τούτη περιοχή, πιάστηκε –Μάιο, τον ίδιο μήνα– και εκτελέστηκε από τους Βερσαλλιέρους. Δεν είναι όλες οι πόλεις σαν το Παρίσι. Η ιδιομορφία του μπορεί να μην αρκεί πια για να φέρει την επανάσταση στη Γαλλία, αλλά η παράδοση και το περιβάλλον εξακολουθούν να είναι αρκούντως ισχυρά για να επισπεύσουν, σε ανεπτυγμένη δυτική χώρα, ό,τι το πλησιέστερο σε μια επανάσταση.

(1968)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 24

Ο Μαης του 1968

Ανάμεσα στα τόσα πολλά αναπάντεχα γεγονότα του τέλους της δεκαετίας του '60 – εποχής όντως πολύ κακής για προφήτες–, το κίνημα του Μάη του 1968 στη Γαλλία ήταν προφανώς αυτό που προκάλεσε τη μεγαλύτερη έκπληξη, ίσως όμως και το μεγαλύτερο ενθουσιασμό μεταξύ των αριστερών διανοούμενων. Φαινόταν να αποδεικνύει κάτι που δεν το πίστευε σχεδόν κανένας ριζοσπάστης που είχε περάσει τα είκοσι πέντε, συμπεριλαμβανομένων του Μάο Τσε-Τουνγκ και του Φιντέλ Κάστρο· δηλαδή ότι είναι δυνατή μια επανάσταση μέσα σε συνθήκες ειρήνης, ευημερίας και φαινομενικής πολιτικής σταθερότητας. Η επανάσταση δεν πέτυχε και, όπως θα δούμε, είναι συζητήσιμο εάν είχε πιθανότητες επιτυχίας. Ωστόσο, το πιο υπεροπτικό και σίγουρο για τον εαυτό του πολιτικό καθεστώς της Ευρώπης βρέθηκε στα πρόθυρα της κατάρρευσης. Κι αυτό έγινε χάρη σε ένα κίνημα από τα κάτω, δίχως τη βοήθεια κανενός από το εσωτερικό της δομής της εξουσίας. Και ήταν οι φοιτητές αυτοί που ξεκίνησαν, ενέπνευσαν και, στις κρίσιμες στιγμές, αντιπροσώπευσαν αυτό το κίνημα.

Ίσως κανένα άλλο επαναστατικό κίνημα στην ιστορία δεν περιελάμβανε στους κόλπους του τόσο μεγάλο ποσοστό ανθρώπων που διάβαζαν και έγραφαν βιβλία, και δεν είναι επομένως περίεργο που η γαλλική εκδοτική βιομηχανία έσπευσε να καλύψει μια φαινομενικά αστείρευτη ζήτηση. Στα τέλη του 1968 είχαν κυκλοφορήσει τουλάχιστον πενήντα δύο βιβλία σχετικά με τα γεγονότα του Μάη, και η ροή συνεχίζεται. Όλα τους είναι βέβαια βιαστικές δουλειές, μερικά δεν είναι παρά σύντομα άρθρα, παραγεμισμένα με αναδημοσιεύσεις παλαιών κειμένων, συνεντεύξεις, απομαγνητοφωνημένες ομιλίες, κ.ο.κ.

Δεν υπάρχει όμως κανένας λόγος να μην έχουν αξία και οι εσπευσμένες έρευνες όταν αυτές διεξάγονται από ευφυείς ανθρώπους, και το Καρτιέ Λατέν διαθέτει μάλλον τους περισσότερους ανά τετραγωνικό μέτρο απ' οποιοδήποτε άλλο σημείο του πλανήτη. Και, εν πάση περιπτώσει, οι επαναστάσεις και οι αντεπαναστάσεις στη Γαλλία έδωσαν αφορμή, στον καιρό τους, σε μερικές από τις πιο περίφημες βιαστικές δουλειές πάνω στην ιστορία, με διασημότερη όλων την *18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*

του Καρλ Μαρξ. Επιπλέον, οι γάλλοι διανοούμενοι δεν είναι μόνο πολυάριθμοι και ικανοί στην έκφραση, αλλά και συνηθισμένοι στο γρήγορο και άφθονο γράψιμο· μια ικανότητα που ανέπτυξαν μέσα από πολλά χρόνια με μαύρη εργασία σε περιοδικά και με άλλες δουλειές για όχι και πολύ γενναιόδωρους εκδότες. Αν προσθέσουμε τα βιβλία, τα περιοδικά και τα άρθρα των εφημερίδων, με επικεφαλής εκείνα της μεγαλοπρεπούς και απαραίτητης *Le Monde*, ο τυπικός παριζιάνος επαναστάτης έχει διαβάσει το ισοδύναμο αρκετών χιλιάδων σελίδων που μιλούν για τις εμπειρίες του ή τουλάχιστον μιλάει σαν να τις είχε διαβάσει.

Τι μπορούμε να ανακαλύψουμε μέσα σε όλον αυτόν τον όγκο της βιβλιογραφίας; Το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της προσπαθεί να εξηγήσει το κίνημα, να αναλύσει τη φύση του και την πιθανή συμβολή του στην κοινωνική αλλαγή. Ένα σημαντικό κομμάτι προσπαθεί να το ταιριάξει με τη μία ή την άλλη αναλυτική κατηγορία των οπαδών του –από τους οποίους προέρχεται η μεγάλη πλειονότητα των συγγραφέων– με μεγαλύτερη ή μικρότερη πρωτοτυπία. Αυτό είναι αρκετά φυσικό. Ωστόσο, δεν έχουμε μια νέα *18η Μπρυμαίρ* – δηλαδή, μια μελέτη της πολιτικής του Μάη του '68. Αναμφίβολα, τα γεγονότα είναι τόσο έντονα χαραγμένα στη μνήμη των περισσότερων γάλλων διανοούμενων, ώστε νομίζουν ότι ξέρουν ήδη τα πάντα γι' αυτά. Δεν είναι τυχαίο που το βιβλίο που πλησιάζει περισσότερο σε μια συνεκτική πολιτική αφήγηση προέρχεται από δύο βρετανούς δημοσιογράφους, τους Seale και McConville. Χωρίς να είναι κάτι το εξαιρετικό, είναι επαρκές, έχει μια ευμενή ματιά και είναι πολύτιμο για τους μη Γάλλους, και μόνο επειδή εξηγεί με σαφήνεια τι σημαίνουν όλα εκείνα τα μπερδεμένα αρχικά που αντιπροσωπεύουν τις διάφορες ιδεολογικές ομάδες.[1]

Ωστόσο , αν ο Μάης του 1968 ήταν επανάσταση που λίγο έλειψε να ανατρέψει τον ντε Γκωλ, αξίζει να αναλύσουμε την κατάσταση που επέτρεψε αυτό το εγχείρημα σε ό,τι λίγες εβδομάδες πρωτύτερα δεν ήταν παρά ένα συνονθύλευμα από αλληλοσπαρασσόμενες σέκτες της πανεπιστημιούπολης. Το ίδιο πρέπει να αναλυθούν και οι λόγοι της αποτυχίας αυτών των σεκτών. Είναι λοιπόν χρήσιμο να αφήσουμε κατά μέρος τη φύση και την πρωτοτυπία των επαναστατικών δυνάμεων και να επιχειρήσουμε να ξεκαθαρίσουμε το λιγότερο συναρπαστικό ζήτημα της αρχικής τους επιτυχίας και της σχετικά γρήγορης αποτυχίας τους.

Υπήρξαν καθώς φαίνεται δύο φάσεις στην κινητοποίηση των επαναστατικών δυνάμεων, που και οι δύο ήταν εντελώς απροσδόκητες για την χυβέρνη-

1. Ελληνική έκδοση: Π. Σίηλ - Μ. Μακκονβίλ. *Η Γαλλική Επανάσταση του 1968*. Αθήνα 1971 και 1982 [Σ.τ.Μ.].

ση, για την επίσημη αντιπολίτευση, ακόμα και για την ανεπίσημη αλλά αναγνωρισμένη αντιπολίτευση των σημαντικών αριστερών διανοουμένων του Παρισιού. (Η καθιερωμένη αριστερή διανόηση δεν έπαιξε σημαντικό ρόλο στα γεγονότα του Μάη: Ο Ζαν-Πωλ Σαρτρ, με μεγάλη διακριτικότητα και διαίσθηση, το αναγνώρισε παραμερίζοντας μπροστά στον Κον-Μπεντίτ, του οποίου λειτούργησε απλά ως συνομιλητής). Στην πρώτη φάση, χονδρικά ανάμεσα στις 3 και στις 11 του Μάη, κινητοποιήθηκαν οι φοιτητές. Χάρη στην απερισκεψία, την αυταρέσκεια και τη βλακεία της κυβέρνησης, ένα κίνημα ακτιβιστών σε μια πανεπιστημιούπολη των προαστίων μεταμορφώθηκε πρώτα σε μαζικό κίνημα που αγκάλιασε όλους σχεδόν τους φοιτητές του Παρισιού και κέρδισε πλατιά δημόσια υποστήριξη –στη φάση αυτή το 61% των Παριζιάνων ήταν υπέρ των φοιτητών και μόνο το 16% ήταν κατηγορηματικά αντίθετοι–, και ακολούθως σε κάτι σαν συμβολική εξέγερση στο Καρτιέ Λατέν. Μπροστά σε αυτή την εξέλιξη, η κυβέρνηση υποχώρησε, επιτρέποντας έτσι στο κίνημα να εξαπλωθεί στις επαρχίες και, κυρίως, στους εργάτες.

Η δεύτερη φάση της κινητοποίησης, από τις 14 μέχρι τις 27 του Μάη, στην ουσία συνίστατο στην εξάπλωση μιας γενικής απεργίας, της μεγαλύτερης στην ιστορία της Γαλλίας και ίσως οποιασδήποτε άλλης χώρας, και κορυφώθηκε με την απόρριψη από τους απεργούς της συμφωνίας που διαπραγματεύτηκε η επίσημη συνδικαλιστική ηγεσία, στο όνομά τους, με την κυβέρνηση. Στη διάρκεια αυτής της φάσης, μέχρι τις 29 Μαΐου, το λαικό κίνημα είχε την πρωτοβουλία των κινήσεων: η κυβέρνηση, που είχε καταληφθεί εξ απήνης και είχε ξεκινήσει στραβά, δεν μπορούσε να αντιδράσει και έχανε το ηθικό της. Το ίδιο ίσχυε και για τη συντηρητική ή μετριοπαθή κοινή γνώμη, που σε αυτή τη φάση ήταν παθητική ή ακόμα και παραλυμένη. Η κατάσταση άρχισε να μεταβάλλεται ραγδαία όταν ο ντε Γκωλ ανέλαβε επιτέλους δράση στις 29 Μαΐου.

Το πρώτο πράγμα που παρατηρεί κανείς είναι ότι μόνο στη δεύτερη φάση δημιουργήθηκαν επαναστατικές δυνατότητες (ή, για να το θέσουμε διαφορετικά, η κυβέρνηση αναγκάστηκε να αναλάβει αντεπαναστατική δράση). Από μόνο του, το φοιτητικό κίνημα αποτελούσε ενόχληση, αλλά όχι σοβαρό πολιτικό κίνδυνο. Οι αρχές το υποτίμησαν, αλλά αυτό σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν στο ότι ήταν απασχολημένες με άλλα πράγματα, που τα θεωρούσαν σημαντικότερα, όπως άλλα πανεπιστημιακά προβλήματα και γραφειοκρατικές διαμάχες μεταξύ διαφόρων Υπουργείων. Ο Alain Touraine, συγγραφέας του πιο διαφωτιστικού από τα βιβλία που δημοσιεύτηκαν αμέσως μετά το Μάη, σωστά λέει ότι το πρόβλημα του γαλλικού συστήματος δεν ήταν πως ήταν υπερβολικό ναπολεόντειο, αλλά μάλλον πως έμοιαζε

πάρα πολύ με το καθεστώς του Λουδοβίκου-Φίλιππου, που η κυβέρνησή του είχε επίσης καταληφθεί εξ απήνης από τις ταραχές του 1848, οι οποίες στη συνέχεια εξελίχθηκαν σε επανάσταση.

Παραδόξως, ακριβώς αυτή η μικρή σημασία του φοιτητικού κινήματος ήταν που το κατέστησε αποτελεσματικότερο έναυσμα για την κινητοποίηση των εργατών. Αφού το είχε υποτιμήσει και το είχε παραμελήσει, η κυβέρνηση προσπάθησε να το διαλύσει διά της βίας. Όταν οι φοιτητές αρνήθηκαν να γυρίσουν στα σπίτια τους, οι μοναδικές επιλογές που είχε η κυβέρνηση ήταν ή να τους χτυπήσει ή μια ταπεινωτική υποχώρηση. Ήταν όμως δυνατόν να ανοίξει πυρ εναντίον τους; Η σφαγή είναι από τις τελευταίες λύσεις που έχει μια κυβέρνηση σε σταθερές βιομηχανικές κοινωνίες, αφού (εκτός κι αν έχει στόχο κάποιους ξένους) καταστρέφει την αίσθηση λαϊκής συναίνεσης στην οποία στηρίζεται. Από τη στιγμή που έχει φορέσει το βελούδινο γάντι πάνω στη σιδερένια γροθιά, είναι πολύ ριψοκίνδυνο να το βγάλει. Και το να σφάζεις φοιτητές, τους γόνους της αξιοπρεπούς μεσαίας τάξης, για να μην πούμε των υπουργών, είναι ακόμα πιο απωθητικό από πολιτικής απόψεως από το να σκοτώνεις εργάτες ή αγρότες. Ακριβώς λοιπόν επειδή οι φοιτητές ήταν απλά μια ομάδα από άοπλα παιδιά που δεν έθετε σε κίνδυνο το καθεστώς, η κυβέρνηση δεν είχε πολλά περιθώρια να επιλέξει κάτι άλλο από την υποχώρηση. Υποχωρώντας όμως, δημιουργούσε ακριβώς την κατάσταση που ήθελε να αποφύγει· έδειχνε αδυναμία και πρόσφερε στους φοιτητές μια εύκολη νίκη. Ο αρχηγός της αστυνομίας του Παρισιού, ένας έξυπνος άνθρωπος, είπε πάνω-κάτω στον υπουργό του να δει την μπλόφα και να την αποφύγει. Το γεγονός ότι οι φοιτητές δεν το έβλεπαν ως μπλόφα, δεν αλλάζει την πραγματικότητα της κατάστασης.

Από την άλλη, η κινητοποίηση των εργατών δημιουργούσε κινδύνους για το καθεστώς, γι' αυτό και ο ντε Γκωλ ήταν τελικά έτοιμος να χρησιμοποιήσει το ύστατό του όπλο, τον εμφύλιο πόλεμο, απευθυνόμενος στο στρατό. Όχι γιατί μια ένοπλη στάση αποτελούσε στα σοβαρά στόχο κανενός, αφού ούτε οι φοιτητές, που ίσως να την ήθελαν, ούτε οι εργάτες, που σίγουρα δεν την επιζητούσαν, σκέφτονταν ή λειτουργούσαν με τέτοιους πολιτικούς όρους, αλλά γιατί οι εντεινόμενοι τριγμοί της κυβερνητικής εξουσίας άφηναν ένα κενό και η μοναδική υλοποιήσιμη εναλλακτική κυβέρνηση ήταν ένα λαϊκό μέτωπο όπου αναπόφευκτα θα κυριαρχούσε το Κομμουνιστικό Κόμμα. Οι επαναστατημένοι φοιτητές μάλλον δεν το θεωρούσαν αυτό ιδιαίτερα σημαντική πολιτική αλλαγή, ενώ οι περισσότεροι Γάλλοι σίγουρα θα το αποδέχονταν περισσότερο ή λιγότερο πρόθυμα.

Υπήρξε πράγματι μια στιγμή κατά την οποία ακόμα και αυτοί οι δύο χομπσιανοί θεσμοί, η γαλλική αστυνομία και ο γαλλικός στρατός, που διαθέ-

τουν μακρόχρονη εμπειρία στον προσδιορισμό της στιγμής που πρέπει να εγκαταλείπουν τα παλαιά καθεστώτα και να αποδέχονται τα καινούργια, άφησαν να εννοηθεί πως δεν θα θεωρούσαν μια νομίμως σχηματισμένη κυβέρνηση λαικού μετώπου στάση την οποία θα ήταν υποχρεωμένοι να πολεμήσουν. Δεν θα ήταν αυτή καθ' εαυτήν επαναστατική (αλλά μόνο ως προς τον τρόπο που θα είχε ανέβει στην εξουσία) και δεν θα αντιμετωπιζόταν ως τέτοια. Από την άλλη, δύσκολα μπορεί κανείς να σκεφτεί κάποια άλλη θετική πολιτική έκβαση της κρίσης την οποία θα αποδέχονταν ακόμα και οι επαναστάτες.

Όμως το λαικό μέτωπο δεν ήταν έτοιμο να καταλάβει το κενό που άφηνε η αποσύνθεση του γκωλισμού. Οι μη κομμουνιστές κωλυσιεργούσαν, αφού η κρίση αποδείκνυε ότι δεν αντιπροσώπευαν παρά μόνο λίγους πολιτικούς, ενώ το Κομμουνιστικό Κόμμα, καθώς ήλεγχε την ισχυρότερη συνδικαλιστική ομοσπονδία, αποτελούσε προς το παρόν τη μοναδική πραγματικά σημαντική μη στρατιωτική δύναμη, και επομένως αναπόφευκτα θα κυριαρχούσε σε μια νέα κυβέρνηση. Η κρίση έβαλε στο περιθώριο την υποκριτική πολιτική των εκλογικών υπολογισμών και άφησε ορατή μόνο την πραγματική πολιτική τής εξουσίας. Αλλά και οι κομμουνιστές, με τη σειρά τους, δεν είχαν τα μέσα να πιέσουν για έναν εσπευσμένο γάμο με άλλες ομάδες της αντιπολίτευσης. Γιατί και οι ίδιοι παίζανε μέσα στο εκλογικό παιγνίδι. Δεν ήταν αυτοί που είχαν κινητοποιήσει τις μάζες, η δράση των οποίων τους είχε φέρει στα πρόθυρα της εξουσίας, και δεν τους είχε περάσει απ' το μυαλό να χρησιμοποιήσουν αυτή τη δράση για να πιέσουν τους συμμάχους τους. Αντιθέτως μάλιστα, αν πιστέψουμε τον Φιλίπ Αλεξάντρ, φαίνεται πως είχαν θεωρήσει την απεργία κάτι που μπορούσε να τους αποσπάσει από τη βασική τους δουλειά, που ήταν να κρατούν ενωμένους τους κοινοβουλευτικούς τους συμμάχους.

Ο ντε Γκωλ, πολιτικός διαβόητος για την οξύνοιά του, αντιλήφθηκε τόσο τη στιγμή που οι αντίπαλοί του έχασαν την κατάλληλη ευκαιρία όσο και την ευκαιρία που του δινόταν να ανακτήσει την πρωτοβουλία των κινήσεων. Με το φάσμα ενός επικείμενου λαικού μετώπου υπό κομμουνιστική ηγεσία, ένα συντηρητικό καθεστώς μπορούσε επιτέλους να παίξει το δυνατό του χαρτί: το φόβο της επανάστασης. Από τακτική άποψη, ο ντε Γκωλ έδωσε εξαιρετική παράσταση. Δεν χρειάστηκε καν να ανοίξει πυρ. Πράγματι, μία από τις πιο αξιοπερίεργες όψεις ολόκληρης της κρίσης του Μάη ήταν και ότι η αναμέτρηση ισχύος παρέμεινε καθ' όλη τη διάρκειά της σε συμβολικό επίπεδο, κάτι σαν τα γυμνάσια των παροιμιωδών αρχαίων κινέζων στρατηγών. Συνολικά, ίσως να σκοτώθηκαν μόνο πέντε άνθρωποι, αν και πολλοί ξυλοκοπήθηκαν.

Όπως και να 'χει, τόσο οι γκωλλικοί όσο και οι επαναστάτες επιτέθηκαν ταυτόχρονα στο Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα, κατηγορώντας το οι μεν ότι σχεδίαζε επανάσταση, οι δε ότι τη σαμποτάριζε. Κανένα από αυτά τα επιχειρήματα δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, εκτός του ότι αποδεικνύουν τον χρίσιμο ρόλο του Κ.Κ. το Μάη. Υπήρξε σαφώς η μοναδική πολιτική οργάνωση, και σίγουρα το μοναδικό κομμάτι της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης, που κράτησε και την επιρροή του και την ψυχραιμία του. Αυτό βέβαια δεν είναι και τόσο εκπληκτικό, εκτός κι αν υποθέσουμε πως οι εργάτες ήταν τόσο επαναστατικοί όσο και οι φοιτητές ή πως ήταν το ίδιο αηδιασμένοι με το Κ.Κ.

Αλλά παρότι οι εργάτες βρίσκονταν σίγουρα πολύ πιο μπροστά από τις ηγεσίες τους, για παράδειγμα στο πόσο έτοιμοι ήταν να θέσουν ζητήματα κοινωνικού ελέγχου στη βιομηχανία, τα οποία η Γενική Συνομοσπονδία Εργασίας ούτε που σκεφτόταν, η διάσταση μεταξύ ηγεσίας και βάσης το Μάη ήταν περισσότερο εν δυνάμει παρά πραγματική. Οι πολιτικές προτάσεις του Κ.Κ. εξέφραζαν σε μεγάλο βαθμό αυτό που ήθελαν οι περισσότεροι εργάτες, και σχεδόν σίγουρα απηχούσαν τον παραδοσιακό τρόπο σκέψης της γαλλικής Αριστεράς («προάσπιση της δημοκρατίας», «ενότητα όλης της Αριστεράς», «λαική κυβέρνηση», «Κάτω η αρχή του ενός ανδρός», κ.ο.κ.). Όσο για τη γενική απεργία, τα συνδικάτα ανέλαβαν σχεδόν αμέσως την καθοδήγησή της. Οι ηγέτες τους διαπραγματεύονταν με την κυβέρνηση και τα αφεντικά και, μέχρι να γυρίσουν πίσω με μη ικανοποιητικούς όρους, δεν υπήρχε κανένας λόγος να περιμένει κανείς μια μεγάλη εξέγερση της βάσης εναντίον τους. Εν ολίγοις, ενώ οι φοιτητές ξεκίνησαν την εξέγερσή τους με πνεύμα εχθρότητας τόσο απέναντι στον ντε Γκωλ όσο και απέναντι στο Κ.Κ. (απ' το οποίο οι περισσότεροι από τους ηγέτες τους είχαν αποσχιστεί ή είχαν διαγραφεί), δεν συνέβαινε το ίδιο και με τους εργάτες.

Το Κομμουνιστικό Κόμμα, επομένως, ήταν σε θέση να δράσει. Η ηγεσία του συνεδρίαζε καθημερινά για να εκτιμήσει την κατάσταση. Νόμιζε πως ήξερε τι να κάνει. Τι έκανε όμως; Το σίγουρο είναι ότι δεν προσπαθούσε να διατηρήσει στην εξουσία τον γκωλισμό για χάρη της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής ή όποιους άλλους λόγους. Από τη στιγμή που η ανατροπή του ντε Γκωλ άρχισε να φαίνεται πιθανή, δηλαδή τρεις-τέσσερις μέρες αφότου άρχισαν να εξαπλώνονται οι αυθόρμητες καταλήψεις εργοστασίων, διακήρυξε επισήμως ότι διεκδικούσε την εξουσία για τον εαυτό του και το Λαϊκό Μέτωπο. Από την άλλη, αρνήθηκε σταθερά να υποστηρίξει την εξέγερση, με το επιχείρημα ότι αυτό θα διευκόλυνε το παιγνίδι του ντε Γκωλ.

Σε αυτό είχε δίκιο. Η κρίση του Μάη δεν ήταν κλασική επαναστατική κατάσταση, αν και οι συνθήκες για μια τέτοια κατάσταση θα μπορούσαν να

έχουν αναπτυχθεί πολύ γρήγορα με μια ενδεχόμενη ξαφνική, αναπάντεχη ρήξη στο καθεστώς, το οποίο αποδείχτηκε πολύ πιο ευάλωτο απ' ό,τι περίμεναν όλοι. Οι κυβερνητικές δυνάμεις και η πλατιά πολιτική τους στήριξη κάθε άλλο παρά διασπασμένες και διαλυμένες ήταν. Οι επαναστατικές δυνάμεις είχαν την πρωτοβουλία, αλλά ήταν αδύναμες. Πέραν των φοιτητών, των οργανωμένων εργατών και μερικών συμπαθούντων ανάμεσα στα μορφωμένα επαγγελματικά στρώματα, το στήριγμά τους δεν ήταν τόσο οι συμμαχίες όσο η διαθεσιμότητα της μεγάλης μάζας, της ουδέτερης, ή ακόμα και εχθρικής, κοινής γνώμης να εγκαταλείψει τον γκωλισμό και να αποδεχθεί ήρεμα τη μόνη υπαρκτή εναλλακτική λύση. Καθώς η κρίση προχωρούσε, η παρισινή κοινή γνώμη γινόταν λιγότερο ευνοική απέναντι στον γκωλισμό και κάπως πιο ευνοϊκή απέναντι στην παλαιά Αριστερά, από τις δημοσκοπήσεις όμως δεν προκύπτει κάποια ξεκάθαρη κυριαρχία. Αν το Λαϊκό Μέτωπο ανέβαινε στην εξουσία, σίγουρα θα κέρδιζε τις επόμενες εκλογές, όπως τις κέρδισε ο ντε Γκωλ· όμως η νίκη είναι αποφασιστικός παράγοντας για την εξασφάλιση της νομιμοφροσύνης.

Το καλύτερο που είχαν να κάνουν για να ανατρέψουν τον γκωλισμό, ήταν επομένως να τον αφήσουν να πέσει μόνος του. Σε ένα σημείο –ανάμεσα στις 27 και τις 29 του Μάη– η αξιοπιστία του είχε τόσο πολύ κλονιστεί, ώστε ακόμα και οι οπαδοί του τον είχαν για χαμένο. Η χειρότερη πολιτική τακτική θα ήταν να επιτρέψουν στον γκωλισμό να συσπειρώσει τους οπαδούς του, τον κρατικό μηχανισμό και τους ουδέτερους, εναντίον μιας περιχαρακωμένης, και στρατιωτικά αναποτελεσματικής, μειονότητας εργατών και φοιτητών. Ο στρατός και η αστυνομία, αν και δεν ήταν πρόθυμοι να εκδιώξουν διά της βίας τους απεργούς από τα εργοστάσια, ήταν πλήρως αξιόπιστες δυνάμεις σε περίπτωση στάσης. Το είπαν μάλιστα. Και πραγματικά, ο ντε Γκωλ ανέκαμψε ακριβώς επειδή μετέτρεψε την κατάσταση σε υπεράσπιση της «τάξης» ενάντια στην «ερυθρή επανάσταση». Το ότι το Κ.Κ. δεν είχε στο μυαλό του καμία «ερυθρή επανάσταση», είναι άλλο ζήτημα. Η βασική του στρατηγική ήταν σωστή για οποιονδήποτε, συμπεριλαμβανομένων των επαναστατών, ανακάλυπταν ξαφνικά πως υπήρχε μια δυνατότητα ανατροπής του καθεστώτος μέσα σε μια βασικά μη επαναστατική κατάσταση. Υπό την προϋπόθεση, βέβαια, ότι ήθελαν να πάρουν την εξουσία.

Άλλα ήταν τα πραγματικά ελαττώματα των κομμουνιστών. Αυτό που κρίνει ένα επαναστατικό κίνημα δεν είναι η προθυμία του να στήνει οδοφράγματα με την πρώτη ευκαιρία, αλλά η ετοιμότητά του να αναγνωρίζει το πότε παύουν να λειτουργούν οι «κανονικές» συνθήκες της συνηθισμένης πολιτικής, και να προσαρμόζει αναλόγως τη συμπεριφορά του. Το Γαλλικό Κ.Κ. απέτυχε και στις δύο αυτές δοκιμασίες, και κατά συνέπεια απέτυχε όχι μό-

νο να ανατρέψει τον καπιταλισμό (πράγμα που δεν το ήθελε τότε) αλλά και να εγκαθιδρύσει το Λαικό Μέτωπο (πράγμα που σίγουρα το ήθελε). Όπως παρατηρεί σαρκαστικά ο Touraine, στην πραγματικότητα απέτυχε όχι σαν επαναστατικό, αλλά σαν ρεφορμιστικό κόμμα. Διαρκώς συρόταν πίσω από τις μάζες, αρνούμενο να αντιληφθεί τη σπουδαιότητα του φοιτητικού κινήματος μέχρις ότου στήθηκαν τα οδοφράγματα, αρνούμενο να αντιληφθεί την ετοιμότητα των εργατών για γενική απεργία διαρκείας μέχρις ότου οι αυθόρμητες καταλήψεις των εργοστασίων στρίμωξαν τους συνδικαλιστές ηγέτες του, ενώ βρέθηκε προ εκπλήξεως γι' ακόμα μια φορά όταν οι εργάτες απέρριψαν τους όρους λήξης της απεργίας.

Σε αντίθεση με τη μη κομμουνιστική Αριστερά, δεν μπήκε στο περιθώριο, μια που διέθετε και οργάνωση και μαζική υποστήριξη στη βάση. Όπως και η υπόλοιπη Αριστερά, συνέχισε να παίζει το παιγνίδι της συνηθισμένης πολιτικής και του συνηθισμένου συνδικαλισμού. Εκμεταλλεύτηκε μια κατάσταση που δεν την είχε δημιουργήσει το ίδιο, και όχι μόνο δεν την καθοδηγούσε αλλά και δεν την κατανοούσε, παρά μόνο ίσως ως απειλή για την ίδια του τη θέση μέσα στο εργατικό κίνημα από μια εχθρική άκρα Αριστερά. Αν το Κ.Κ. είχε αναγνωρίσει την ύπαρξη και την εμβέλεια του λαϊκού κινήματος, και είχε δράσει ανάλογα, ίσως να μπορούσε να κερδίσει την ώθηση εκείνη που θα ανάγκαζε τους διστακτικούς συμμάχους του της παλαιάς Αριστεράς να ευθυγραμμιστούν. Δεν μπορούμε να πούμε κάτι περισσότερο απ' αυτό, μια που οι πιθανότητες ανατροπής του γκωλισμού ποτέ δεν ξεπέρασαν τα όρια ενός εύλογου ενδεχόμενου, αν και για κάποιες μέρες ήταν υπαρκτές. Έτσι λοιπόν, εκείνες τις κρίσιμες μέρες, 27 έως 29 Μαΐου, το Κ.Κ. καταδίκασε τον εαυτό του να περιμένει και να κάνει εκκλήσεις. Αλλά σε τέτοιες στιγμές το να περιμένεις είναι μοιραίο. Όποιοι χάσουν την πρωτοβουλία, χάνουν και το παιγνίδι.

Οι πιθανότητες για ανατροπή του καθεστώτος λιγόστευαν, όχι μόνο εξαιτίας της αποτυχίας των κομμουνιστών, αλλά και εξαιτίας του χαρακτήρα του μαζικού κινήματος. Το ίδιο το κίνημα δεν είχε πολιτικούς σκοπούς, παρότι χρησιμοποιούσε πολιτική φρασεολογία. Αν δεν υπάρχουν βαθιές κοινωνικές και πολιτιστικές δυσαρέσκειες που να είναι έτοιμες, με μια σχετικά ελαφρά ώθηση, να βγουν στην επιφάνεια, δεν μπορούν να γίνουν μεγάλες κοινωνικές επαναστάσεις. Χωρίς όμως μια ορισμένη επικέντρωση σε συγκεκριμένους στόχους, όσο περιφερειακοί και να 'ναι αυτοί ως προς τον κύριο στόχο, η δύναμη αυτών των επαναστατικών ενεργειών διασκορπίζεται. Μια δεδομένη πολιτική ή οικονομική κρίση, μια δεδομένη πολιτική συγκυρία, μπορεί να προσφέρει αυτομάτως συγκεκριμένους εχθρούς και στόχους: ένας πόλεμος που πρέπει να σταματήσει, ένας ξένος κατακτητής που πρέπει

να εκδιωχθεί, μια ρωγμή στο πολιτικό σύστημα που επιβάλλει συγκεκριμένες επιλογές, όπως το αν θα υποστηριχθεί ή όχι η ισπανική κυβέρνηση του 1936 ενάντια στη στάση των Στρατηγών. Η κατάσταση όμως στη Γαλλία του 1968 δεν πρόσφερε αυτομάτως τέτοιους στόχους, για να επικεντρωθεί σε αυτούς το κίνημα.

Το ίδιο το βάθος της κριτικής της κοινωνίας από το κίνημα, το άφηνε δίχως συγκεκριμένους στόχους. Εχθρός του ήταν το ίδιο «το σύστημα». Όπως λέει ο Touraine: «Ο εχθρός δεν είναι πια ένα πρόσωπο από μια κοινωνική κατηγορία, ο μονάρχης ή οι αστοί. Είναι το σύνολο των απρόσωπων, "εξορθολογισμένων", γραφειοκρατικών τρόπων δράσης της κοινωνικο-οικονομικής εξουσίας...». Ο εχθρός είναι εξ ορισμού απρόσωπος, δεν είναι καν ένα πράγμα ή ένας θεσμός, είναι ένα πρόγραμμα κοινωνικών σχέσεων, μια διαδικασία αποπροσωποποίησης· δεν είναι η εκμετάλλευση, η οποία προϋποθέτει την ύπαρξη εκμεταλλευτών, αλλά η αλλοτρίωση. Είναι χαρακτηριστικό πως οι περισσότεροι από τους ίδιους τους φοιτητές (σε αντίθεση με τους λιγότερο επαναστάτες εργάτες) δεν ασχολούνταν με τον ντε Γκωλ, παρά μόνο στο βαθμό που ο πραγματικός στόχος, η κοινωνία, συσκοτιζόταν από το καθαρά πολιτικό επιφαινόμενο του γκωλισμού. Το λαϊκό κίνημα ήταν επομένως είτε υπο-πολιτικό είτε αντι-πολιτικό. Μακροπρόθεσμα, αυτό δεν μειώνει την ιστορική σημασία ή την επιρροή του. Βραχυπρόθεσμα, στάθηκε μοιραίο. Όπως λέει ο Touraine, ο Μάης του '68 είναι λιγότερο σημαντικός από την Παρισινή Κομμούνα, ακόμα και στα πλαίσια μιας ιστορίας των επαναστάσεων. Απέδειξε όχι πως οι επαναστάσεις μπορούν να νικήσουν στις σημερινές δυτικές χώρες, αλλά μόνο ότι μπορούν να ξεσπάσουν.

Πολλά από τα βιβλία τα σχετικά με τα γεγονότα του Μάη μπορούμε να τα παραμερίσουμε. Το βιβλίο του Alain Touraine όμως είναι άλλης τάξεως.[2] Ο συγγραφέας του είναι καθηγητής της βιομηχανικής κοινωνιολογίας, μαρξιστικής προελεύσεως, δάσκαλος του Κον-Μπεντίτ στη Ναντέρ –το αρχικό σημείο ανάφλεξης της φοιτητικής εξέγερσης–, και είχε ενεργό ανάμιξη στις πρώτες της φάσεις. Η ανάλυσή του απηχεί όλα αυτά σ' έναν βαθμό. Η αξία της δεν έγκειται τόσο στην πρωτοτυπία της –όταν έχουν γραφτεί τόσα πολλά, οι περισσότερες ιδέες έχουν ήδη κάπου διατυπωθεί και αμφισβητηθεί– όσο στη διαύγεια και την ιστορική αίσθηση που χαρακτηρίζουν το συγγραφέα, στην απουσία αυταπατών, στη γνώση του εργατικού κινήματος, καθώς και στη συμβολή των εμπειριών που είχε από πρώτο χέρι. Περιέχει, για παράδειγμα, την καλύτερη ανάλυση της γενικής απεργίας· ενός φαινομένου που έχει υποτιμηθεί πολύ σε σύγκριση με το πόσα πολλά γράφτηκαν σχε-

2. Alain Touraine, *Le Mouvement de mai ou le communisme utopique*, Παρίσι 1969.

τικά με το Καρτιέ Λατέν. (Δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα για το τι συνέβη σε όλα εκείνα τα εργοστάσια και τα γραφεία, που στο κάτω κάτω έδωσαν δέκα εκατομμύρια απεργούς, οι περισσότεροι από τους οποίους δεν είχαν επαφές με τους φοιτητές και τους δημοσιογράφους). Για τους ξένους αναγνώστες έχει το πρόσθετο πλεονέκτημα, ότι ο συγγραφέας του γνωρίζει από πρώτο χέρι άλλα μέρη του κόσμου, ιδιαίτερα τη Λατινική Αμερική και τις Ηνωμένες Πολιτείες, πράγμα που τον βοηθάει να ξεφύγει από τον εγγενή τοπικισμό των Γάλλων.

Η επιχειρηματολογία του Touraine είναι επεξεργασμένη και σύνθετη, μπορούμε όμως να ξεχωρίσουμε λίγα σημεία. Αυτό που συμβαίνει σήμερα είναι μια «μεγάλη μεταλλαγή» από την παλαιά αστική σε μια νέα τεχνοκρατική κοινωνία, κι αυτό, όπως αποδεικνύει το κίνημα του Μάη, δημιουργεί συγκρούσεις όχι μόνο στο περιθώριό της αλλά και στο κέντρο της. Η διαχωριστική γραμμή της «ταξικής πάλης» που αποκαλύπτεται, κόβει στη μέση τις «μεσαίες τάξεις», χωρίζοντάς τες σε «τεχνο-γραφειοκράτες» από τη μία, και σε «επαγγελματίες» από την άλλη. Οι τελευταίοι, αν και με καμιά έννοια δεν είναι θύματα καταπίεσης, αντιπροσωπεύουν μέσα στη σύγχρονη τεχνολογική οικονομία κάτι σαν την ελίτ της ειδικευμένης εργασίας στην παλαιότερη βιομηχανική εποχή, και για ανάλογους λόγους αποκρυσταλλώνουν τη νέα φάση της ταξικής συνείδησης:

> «Ο βασικός παράγοντας στο κίνημα του Μάη δεν ήταν η εργατική τάξη, αλλά το σύνολο αυτών που μπορούμε να ονομάσουμε επαγγελματίες [...] και μεταξύ αυτών οι πιο δραστήριοι ήταν εκείνοι που είναι πιο ανεξάρτητοι από τις μεγάλες οργανώσεις για τις οποίες, άμεσα η έμμεσα, εργάζονται: φοιτητές, άνθρωποι του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης, τεχνικοί σε γραφεία σχεδιασμού, εργαζόμενοι στην έρευνα, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα, καθηγητές, κλπ.».

Αυτοί, και όχι οι συλλογικότητες της παλαιάς εργατικής τάξης, των ανθρακωρύχων, των λιμενεργατών, των σιδηροδρομικών, ήταν που έδωσαν στη γενική απεργία το συγκεκριμένο χαρακτήρα της. Ο πυρήνας βρίσκεται στους νέους βιομηχανικούς κλάδους: το σύμπλεγμα αυτοκινητοβιομηχανίας-ηλεκτρονικών-χημικών.

Σύμφωνα με τον Touraine, αναδύεται, λοιπόν, ένα νέο κοινωνικό κίνημα προσαρμοσμένο στη νέα οικονομία, ένα κίνημα όμως παράδοξα αντιφατικό. Από μια άποψη πρόκειται για μια πρωτόγονη εξέγερση ανθρώπων που στηρίζονται πάνω σε παλαιές εμπειρίες για να αντιμετωπίσουν μια νέα κατάσταση. Μπορεί να οδηγήσει και σε μια αναβίωση μορφών οργανωμένης πάλης ή, μεταξύ των νέων στρατολογιών του κοινωνικού κινήματος που δεν

έχουν ανάλογες εμπειρίες, σε κάτι αντίστοιχο με τα λαικίστικα κινήματα στις υπανάπτυκτες χώρες ή, ακριβέστερα, με το εργατικό κίνημα των αρχών του 19ου αιώνα. Ένα τέτοιο κίνημα είναι σημαντικό, όχι για τη μάχη που δίνει αυτή τη στιγμή πάνω σε παλαιές πολιτικές γραμμές, αλλά γι' αυτό που δείχνει για το μέλλον: για το όραμά του και όχι για τα αναγκαστικά ισχνά επιτεύγματά του. Τούτο, γιατί η δύναμη του οράματος, ο «ουτοπικός κομμουνισμός» που αυτό το κίνημα δημιούργησε το 1968, όπως οι νεαροί προλετάριοι το είχαν δημιουργήσει πριν το 1848, βασίζεται στην πρακτική του αδυναμία. Από την άλλη, αυτό το κοινωνικό κίνημα περιέχει ή σημαίνει και μια σύγχρονη μορφή μεταρρυθμιστικής προσπάθειας, μια δύναμη που μπορεί να βοηθήσει στην αλλαγή των άκαμπτων και απηρχαιωμένων δομών της κοινωνίας – του εκπαιδευτικού συστήματος, των βιομηχανικών σχέσεων, της διαχείρισης, της διακυβέρνησης. Εδώ βρίσκονται τα μελλοντικά διλήμματα των επαναστατών.

Ήταν άραγε αυτό το νέο κοινωνικό κίνημα του Μάη «επαναστατικό» (πέρα από την «επαναστατική» διατύπωση μιας «αντι-ουτοπίας» ή ενός ελευθεριακού κομμουνισμού απέναντι στην «κυρίαρχη ουτοπία» των ακαδημαϊκών κοινωνιολόγων και πολιτικών επιστημόνων); Ο Touraine υποστηρίζει ότι στη Γαλλία το νέο κίνημα παρήγαγε μια γνήσια επαναστατική κρίση, αν και ήταν κρίση που δεν μπορούσε να οδηγήσει σε επανάσταση επειδή, για ιστορικούς λόγους, συνδυάστηκαν ο κοινωνικός αγώνας, η πολιτική και ένα είδος «πολιτιστικής επανάστασης» ενάντια σε κάθε μορφή χειραγώγησης και ενσωμάτωσης της ατομικής συμπεριφοράς. Δεν μπορεί να υπάρξει κοινωνικό κίνημα σήμερα που να μη συνδυάζει αυτά τα τρία στοιχεία, και τούτο λόγω της «προοδευτικής εξάλειψης του διαχωρισμού ανάμεσα στο κράτος και στην κοινωνία των πολιτών». Ταυτόχρονα όμως, καθίσταται όλο και πιο δύσκολη η επικέντρωση του αγώνα και η ανάπτυξη αποτελεσματικών μέσων δράσης, όπως κομμάτων μπολσεβίκικου τύπου.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες αντίθετα –ίσως λόγω της απουσίας κρατικού συγκεντρωτισμού ή μιας παράδοσης προλεταριακής επανάστασης– δεν υπήρξε τέτοιος συνδυασμός των δυνάμεων. Τα φαινόμενα πολιτιστικής εξέγερσης, τα οποία αποτελούν περισσότερο συμπτώματα παρά μπορούν να φέρουν αποτελέσματα, είναι τα πιο ορατά. «Ενώ στη Γαλλία», γράφει ο Touraine, «η κοινωνική πάλη βρέθηκε στο επίκεντρο του κινήματος και η πολιτιστική εξέγερση αποτελούσε, θα έλεγε σχεδόν κανείς, ένα υποπροϊόν μιας κρίσης κοινωνικής αλλαγής, στις Ηνωμένες Πολιτείες η πολιτιστική εξέγερση βρίσκεται στο κέντρο». Κι αυτό είναι σύμπτωμα αδυναμίας.

Ο στόχος του Touraine δεν είναι τόσο να διατυπώσει κρίσεις ή προφητείες –και στο βαθμό που το κάνει θα δεχτεί κριτική– όσο το να αποδείξει ότι

το κίνημα του Μάη δεν ήταν ούτε ένα επεισόδιο ούτε μια απλή συνέχεια παλαιότερων κοινωνικών κινημάτων. Το κίνημα έδειξε ότι αρχίζει, ή έχει αρχίσει, «μια νέα περίοδος στην κοινωνική ιστορία», αλλά και ότι η ανάλυση του χαρακτήρα της δεν γίνεται να αντληθεί μέσα από το λόγο των ίδιων των επαναστατών του Μάη. Είναι πολύ πιθανό να έχει δίκιο και στα δύο.

(1969)

Μετάφραση: ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΜΑΤΑΛΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 25

Οι Διανοουμενοι και η Ταξικη Παλη

Ο χαρακτηριστικός επαναστάτης[1] σήμερα είναι φοιτητής ή (γενικά νέος) διανοούμενος, αυτή δε η λέξη σημαίνει οποιονδήποτε κερδίζει ή προσβλέπει στο να κερδίσει τα προς το ζην με ένα επάγγελμα που στελεχώνεται κυρίως από όποιους έχουν κάποιο πτυχίο πανεπιστημιακής παιδείας ή το ισοδύναμό του. Σε χώρες καθυστερημένες ή υπανάπτυκτες, σε αυτούς μπορεί να συμπεριλαμβάνεται οποιοσδήποτε έχει λάβει δευτεροβάθμια εκπαίδευση ή ακόμη, σε κάποια μέρη, και πρωτοβάθμια· στις ανεπτυγμένες χώρες η λέξη τείνει ολοένα περισσότερο να σημαίνει οποιονδήποτε με εκπαίδευση ανώτερη της δευτεροβάθμιας, αλλά όχι κατ' ανάγκην εκείνους που η εκπαίδευσή τους, σε οποιοδήποτε επίπεδο, ήταν κυρίως επαγγελματική, όπως είναι οι λογιστές, οι μηχανικοί, τα διευθυντικά στελέχη επιχειρήσεων και οι καλλιτέχνες. Θα λέγαμε ότι ο διανοούμενος είναι όποιος έχει μια δουλειά, και που η εξειδίκευση γι' αυτήν δεν διδάσκει τίποτε για καμία συγκεκριμένη εργασία. Από την άποψη αυτή, ο ορισμός που χρησιμοποιούμε εδώ συγκλίνει με την πιο γνώριμη αντίληψη για το διανοούμενο, σαν κάποιον που χρησιμοποιεί το νου του με τρόπο ο οποίος ενίοτε ορίζεται κυκλικά, συχνά δε όχι και με μεγάλη σαφήνεια. Ωστόσο, είναι προτιμότερο να τονίσουμε την επαγγελματική πτυχή. Δεν είναι το ότι οι διανοούμενοι σκέφτονται, διανοούνται, ανεξάρτητα ή όχι, αυτό που τους δίνει ορισμένα πολιτικά χαρακτηριστικά, αλλά μια συγκεκριμένη κοινωνική θέση, από την οποία σκέφτονται.

Το ότι οι επαναστάτες σήμερα είναι ως επί το πλείστον διανοούμενοι (και τούτο δεν σημαίνει ότι οι διανοούμενοι είναι ως επί το πλείστον επαναστάτες) μπορεί να επαληθευτεί αν αναλύσουμε το σύνολο των μελών των οργανώσεων ή ομάδων, γενικά πολύ μικρών, που σήμερα ισχυρίζονται πως είναι αφοσιωμένες στην επανάσταση με την πιο κυριολεκτική έννοια, στην εξέγερση ή στην ολική απόρριψη της καθεστηκυίας τάξης. Αυτό προφανώς δεν θα αληθεύει για χώρες όπου γίνεται επανάσταση, ή που είναι σε επαναστατική κατάσταση ή σε κατάσταση εξέγερσης ή ημιεξέγερσης, αλλά οπωσδήποτε αληθεύει όχι μόνο για τις ανεπτυγμένες «δυτικές» χώρες, αλλά

1. Όπως και στα προηγούμενα, η χρήση του αρσενικού γένους είναι απλή σύμβαση. Είναι αυτονόητο πως στο κείμενο γίνεται λόγος και για τα δύο φύλα [Σ.τ.Μ.].

επίσης για τις χώρες όπου η κατάσταση των εργαζόμενων μαζών είναι τέτοια, ώστε είναι αναμενόμενο αυτές να είναι επαναστατικές.[2] Ακόμη και εκεί, συχνά βρίσκουμε να επικρατούν οι διανοούμενοι, όπως στους περουβιανούς αντάρτες της δεκαετίας του '60 ή στους Ινδούς Ναξαλίτες. Έτσι, αν και η μελέτη που ακολουθεί θα πραγματευθεί κατά πρώτο λόγο τις «ανεπτυγμένες» χώρες, εν μέρει μπορεί επίσης να αφορά και άλλους, έστω και μόνο οριακά.

Λέγοντας ότι οι περισσότεροι επαναστάτες σήμερα είναι διανοούμενοι, δεν λέμε ότι αυτοί θα κάνουν και την επανάσταση. Το ποιος θα κάνει την επανάσταση –αν γίνει ποτέ– είναι ζήτημα πιο περίπλοκο, όπως είναι και το μάλλον επιφανειακότερο πρόβλημα ποιος, πέρα από τους υπέρμαχους της άμεσης εξέγερσης ή της ένοπλης πάλης που διεκδικούν μονοπώλιο στον όρο, δικαιούται να αυτοαποκαλείται επαναστάτης. Για τους σκοπούς αυτού εδώ του δοκιμίου δεν είναι ουσιώδες να απαντήσουμε ούτε το ένα ούτε το άλλο, αφού το θέμα του είναι όχι τόσο το αντικειμενικό όσο το υποκειμενικό στοιχείο στην πρόκληση επαναστάσεων. Εκείνοι που απορρίπτουν την καθεστηκυία τάξη ή απεχθάνονται κάθε ανάμιξη με αυτήν, αλλά ακόμη και οποιανδήποτε δραστηριότητα που δεν αποσκοπεί ευθέως και αποκλειστικά στο να «αντιπαρατεθεί» στον καπιταλισμό με μια μετωπική πρόκληση, είναι ασφαλώς επαναστάτες με την κυριολεκτική έννοια, και για τους σκοπούς της επιχειρηματολογίας μου δεν έχει σημασία αν και άλλοι μπορούν επίσης να ισχυρίζονται πως είναι, ίσως και αποτελεσματικότερα κατά καιρούς. Το θέμα είναι ότι οι περισσότεροι από αυτούς τους υπερεπαναστάτες είναι διανοούμενοι, πράγμα που θέτει ένα ενδιαφέρον πρόβλημα, και όσον αφορά τους διανοούμενους και το τι είναι «να είσαι επαναστάτης».

Φυσικά, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι οι διανοούμενοι δεν γίνεται να είναι επαναστάτες χωρίς αυτή την υποκειμενική συνείδηση, ενώ κάποια άλλα κοινωνικά στρώματα μπορούν. Όταν ο Μαρξ έκανε λόγο για τους εργάτες σαν επαναστατική τάξη, δεν εννοούσε απλώς τάξη που «εξεγείρεται ενάντια στις ιδιαίτερες συνθήκες μιας υπάρχουσας μέχρι τώρα κοινωνίας», αλλά τάξη που εξεγείρεται «ενάντια στην ίδια την "παραγωγή ζωής" που υπάρχει μέχρι τώρα, ενάντια στην "όλη δραστηριότητα" στην οποία βασίζεται αυτή». Δεν υπονοούσε ότι η απόρριψη αυτή πρέπει να είναι ρητή, αν και υπέθετε ότι σε ένα ορισμένο στάδιο της ιστορικής ανάπτυξης θα γινόταν. Για εκείνον, το προλεταριάτο ήταν τέτοια τάξη λόγω της φύσης της κοινωνικής της ύπαρξης, και όχι λόγω του ότι έχει συνείδηση του σκοπού αυτού

2. Αυτές οι χώρες δεν βρίσκονται κατ' ανάγκην σε επαναστατική κατάσταση, όπως την ορίζει ο Λένιν ή όποιος άλλος. Στην τσαρική Ρωσία ήταν επιτακτικό αίτημα η κοινωνική επανάσταση επί μια μακρόχρονη περίοδο, αλλά σπάνια μόνο ήταν σε επαναστατική κατάσταση.

(παρεκτός στο κάπως χαμηλότερο επίπεδο της ανάλυσης των συγκεκριμένων ιστορικών καταστάσεων). «Δεν μπορεί να καταργήσει τις συνθήκες της δικής του ζωής χωρίς να καταργήσει όλες τις απάνθρωπες συνθήκες ζωής της σημερινής κοινωνίας, οι οποίες συμπυκνώνονται στη δική του κατάσταση. Το ζήτημα δεν είναι τι *φαντάζεται* εκάστοτε αυτός ή εκείνος ο προλετάριος, ή και όλο το προλεταριάτο, πως είναι ο σκοπός του. Το ζήτημα είναι *τι είναι* το προλεταριάτο, και σύμφωνα με αυτό του το Είναι τι θα αναγκαστεί αυτό ιστορικά να κάνει».[3] Οι διανοούμενοι ως στρώμα δεν είναι του είδους αυτού. Αυτοί είναι επαναστάτες μόνο στο μέτρο που τα μέλη τους ατομικά κρίνουν ότι οφείλουν ή πρέπει να είναι. Άρα πρέπει αρχικά να εξετάσουμε τι κάνει τους ανθρώπους να κρίνουν με τον τρόπο αυτό. Φυσικά, η εξέταση αυτή δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στους διανοούμενους.

Γιατί οι άντρες και οι γυναίκες γίνονται επαναστάτες; Κατά πρώτον λόγο επειδή πιστεύουν, ως επί το πλείστον, πως αυτό που θέλουν υποκειμενικά από τη ζωή δεν μπορούν να το αποκτήσουν χωρίς θεμελιακή αλλαγή σε όλη την κοινωνία. Υπάρχει φυσικά το μόνιμο εκείνο υπόστρωμα ιδεαλισμού, ή ουτοπισμού αν προτιμάμε τον όρο, που είναι μέρος όλης της ανθρώπινης ζωής και ορισμένες φορές μπορεί να γίνει το κυρίαρχο για τα άτομα, όπως κατά την εφηβεία και το ρομαντικό έρωτα, και για τις κοινωνίες στις σποραδικές ιστορικές στιγμές που αντιστοιχούν στο να ερωτεύεσαι και στο να είσαι ερωτευμένος, δηλαδή στις μεγάλες στιγμές της απελευθέρωσης και της επανάστασης. Όλοι οι άνθρωποι, όσο κυνικοί κι αν είναι, μπορούν να συλλάβουν μια προσωπική ζωή ή μια κοινωνία που δεν θα ήταν ατελής. Όλοι θα συμφωνούσαν ότι αυτό θα ήταν θαυμάσιο. Οι περισσότεροι άνθρωποι κάποια στιγμή στη ζωή τους σκέφτονται πως μια τέτοια ζωή και μια τέτοια κοινωνία είναι *εφικτές*, και πολλοί θεωρούν ότι έχουμε χρέος να τις πραγματώσουμε. Κατά τις μεγάλες απελευθερώσεις και επαναστάσεις, οι περισσότεροι άνθρωποι όντως θεωρούν, για λίγο ή προς στιγμήν μόνο, ότι έχει γίνει κατορθωτό το τέλειο, ότι τώρα χτίζεται η Νέα Ιερουσαλήμ, κι ο επίγειος παράδεισος έρχεται όπου να 'ναι. Όμως οι περισσότεροι άνθρωποι κατά το μεγαλύτερο μέρος της ενήλικης ζωής τους, και οι περισσότερες κοινωνικές ομάδες κατά το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας τους, ζουν με προσδοκίες λιγότερο μεγαλόπνοες.

Όταν οι σχετικά μετρημένες προσδοκίες της καθημερινής ζωής φαίνεται ότι δεν μπορούν να επιτευχθούν χωρίς επαναστάσεις, τότε γίνονται τα άτομα επαναστάτες. Η ειρήνη είναι σκοπός μετρημένος και αρνητικός, αλλά

3. *The Holy Family*, MEGA, 1/3, σ. 206-207.

κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο το στοιχειώδες αυτό αίτημα ήταν που μετέτρεψε καθημερινούς ανθρώπους, αντικειμενικά και αργότερα υποκειμενικά, σε ανθρώπους αφοσιωμένους στην άμεση κατάλυση της κοινωνίας, αφού διαφορετικά η ειρήνη φαινόταν ακατόρθωτη. Αυτή η εκτίμηση της κατάστασης ενδέχεται να είναι λανθασμένη. Λόγου χάρη, ενδέχεται να αποδειχθεί ότι είναι δυνατόν οι βρετανοί εργάτες, συνολικά, να απολαμβάνουν πλήρη απασχόληση και υψηλό βιοτικό επίπεδο για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα χωρίς πρώτα να ανατρέψουν τον καπιταλισμό, προοπτική που φαινόταν ελάχιστα αξιόπιστη σαράντα χρόνια πριν.[4] Όμως αυτό είναι άλλο ζήτημα. Οι μετρημένες προσδοκίες της καθημερινής ζωής δεν είναι καθαρά υλικές, φυσικά. Συμπεριλαμβάνουν παντοειδείς απαιτήσεις που έχουμε για τον εαυτό μας ή για τις κοινότητες που μέλη τους θεωρούμε πως είμαστε: σεβασμό και αυτοσεβασμό, ορισμένα δικαιώματα, δίκαιη μεταχείριση, και ούτω καθ' εξής. Όμως, ακόμη και αυτές δεν είναι ουτοπικές απαιτήσεις για μια νέα, διαφορετική και τέλεια ζωή, αλλά αντιμετωπίζουν την καθημερινή ζωή που βλέπουμε γύρω μας. Οι απαιτήσεις που καθιστούν επαναστάτες τους μαύρους Βορειοαμερικανούς είναι αρκούντως στοιχειώδεις, και οι περισσότεροι λευκοί μπορούν να έχουν για δεδομένο, ότι οι δικές τους θα ικανοποιηθούν.

Εδώ και πάλι, αυτό που ωθεί τους ανθρώπους στη συνειδητή επαναστατική στάση δεν είναι η φιλοδοξία του σκοπού τους, αλλά η εμφανής αποτυχία όλων των εναλλακτικών τρόπων για την επίτευξή του, το ότι όλες οι πόρτες είναι κλειστές γι' αυτούς. Αν έχουμε κλειδωθεί έξω από το σπίτι μας, κατά κανόνα υπάρχουν αρκετές δυνατότητες για να ξαναμπούμε μέσα, αν και μερικές προυποθέτουν αισιοδοξία και υπομονή. Μόνο όταν καμιά τους δεν φαίνεται πραγματοποιήσιμη, είναι που σκεφτόμαστε να κοπανήσουμε την πόρτα. Ωστόσο, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι είναι απίθανο να κοπανήσουμε την πόρτα, αν δεν νομίζουμε πως θα υποχωρήσει. Το να γίνει κανείς επαναστάτης συνεπάγεται κάμποση απελπισία, αλλά επίσης αρκετή ελπίδα. Έτσι εξηγείται η τυπική εναλλαγή παθητικότητας και ακτιβισμού σε κάποιες διαβόητα καταπιεσμένες τάξεις ή λαούς.[5]

Έτσι, η στράτευση στην επανάσταση εξαρτάται από έναν συνδυασμό κι-

4. Η λειτουργία μιας επαναστατικής ιδεολογίας, όπως ο σοσιαλισμός, στα μαζικά κινήματα είναι ότι απελευθερώνει τα μέλη τους από την εξάρτησή τους από τέτοιες μεταπτώσεις στις προσωπικές προσδοκίες τους.

5. Αυτό μπορεί να το δείξει η ιστορία των νοτιοαμερικανών ινδιάνων χωρικών κατά τους τελευταίους αιώνες. Αδρανείς, οσάκις η δομή της εξουσίας από πάνω τους φαινόταν σταθερή και ακλόνητη, αρχίζουν αμέσως να καταλαμβάνουν τις κοινοτικές γαίες, που ποτέ δεν είχαν πάψει να διεκδικούν σαν δικές τους, όποτε αυτή έδειχνε σημάδια ότι κατέρρεε.

νήτρων: είναι η επιθυμία για τη συνηθισμένη ζωή, που από πίσω της είναι έτοιμο να προβάλει το όνειρο της πραγματικά καλής ζωής· είναι η αίσθηση ότι όλες οι πόρτες είναι κλειστές για εμάς, αλλά ταυτόχρονα η αίσθηση ότι μπορούμε να τις σπάσουμε· είναι η αίσθηση του *επείγοντος*, χωρίς την οποία ενισχύονται οι επικλήσεις στην υπομονή και στη μεταρρύθμιση ή στη βαθμιαία βελτίωση. Αυτά τα κίνητρα, συνδυασμένα σε διαφορετικές αναλογίες, μπορεί να ανακύψουν σε διάφορες ιστορικές καταστάσεις, από τις οποίες μπορούμε να ξεχωρίσουμε δύο. Υπάρχει η σχετικά ειδική περίπτωση επί μέρους ομάδων στο εσωτερικό μιας κοινωνίας, όπως οι νέγροι στις Ηνωμένες Πολιτείες, για τους οποίους οι πόρτες φαίνονται κλειστές, ενώ για τους υπόλοιπους είναι ανοιχτές, ή τουλάχιστον μπορούν να ανοίξουν. Υπάρχει επίσης η γενικότερη και σημαντικότερη περίπτωση των κοινωνιών σε κρίση, που φαίνονται ανίκανες να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις του μεγαλύτερου μέρους του λαού τους, οπότε –με σχετικά μικρές εξαιρέσεις– όλες οι ομάδες αισθάνονται αποπροσανατολισμένες, απογοητευμένες και πεπεισμένες για την αναγκαιότητα κάποιας θεμελιακής αλλαγής, όχι αναγκαστικά του ίδιου είδους. Η τσαρική Ρωσία είναι κλασικό παράδειγμα: μια κοινωνία που ελάχιστοι πίστευαν στο μέλλον της. Οι περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες του δυτικού κόσμου κατά κανόνα ανήκαν, για περισσότερο από έναν αιώνα μετά το 1848, στον πρώτο τύπο, ενώ μετά τη δεκαετία του '60, αρκετές από αυτές ενδεχομένως μετατοπίζονται στο δεύτερο.

Αξίζει να επαναλάβω ότι εδώ μιλάω για το τι κάνει τους επαναστάτες, όχι για το τι κάνει τις επαναστάσεις. Επαναστάσεις μπορούν να γίνουν χωρίς πολλούς επαναστάτες, με την έννοια με την οποία χρησιμοποιώ τον όρο. Στο ξεκίνημα της Γαλλικής Επανάστασης, το 1789, πιθανόν ελάχιστοι υπήρχαν, έξω από τις γραμμές των περιθωριακών μποέμ λογοτεχνών και των –πολύ πιο αδρανών– μορφωμένων αστών διανοούμενων. Υπήρχε δυσαρέσκεια, αγωνιστικότητα, λαικός αναβρασμός, και, στο πλαίσιο οικονομικής και πολιτικής κρίσης του καθεστώτος, τούτο οδήγησε όντως στην επανάσταση, ενώ διαφορετικά μπορεί να μην είχε προκαλέσει παρά πρόσκαιρη διασάλευση της δημόσιας τάξης. Σε γενικές γραμμές, όμως, οι γάλλοι επαναστάτες δημιουργήθηκαν κατά την επανάσταση, από αυτήν και μέσα σε αυτήν. Δεν την έκαναν αυτοί αρχικά.

Ας μου επιτραπεί να τονίσω εν συντομία κάτι άλλο. Αντίθετα με μια άποψη που ήταν άλλοτε του συρμού μεταξύ των αμερικανών κοινωνιολόγων και πολιτικών επιστημόνων, οι άνθρωποι δεν γίνονται κατά κανόνα επαναστάτες επειδή είναι ο καθένας χωριστά αλλοτριωμένος ή παρεκκλίνων, παρότι οι επαναστατικές ενέργειες αναμφίβολα προσελκύουν κάποιους φανατικούς των άκρων και κάποιες από αυτές –ιδιαίτερα οι λιγότερο οργανωμένες και

πειθαρχημένες– μπορεί να προσελκύσουν πρόσωπα απροσάρμοστα. Η ανάλυση της δύναμης των μελών των Κομμουνιστικών Κομμάτων, και ακόμη περισσότερο η ανάλυση των υποστηρικτών τους, δείχνει καθαρά ότι τα μέλη τους δεν είναι αυτού του είδους, ούτε καν στα πολύ μικρά κόμματα. Είναι αλήθεια φυσικά, ότι ορισμένα είδη ανθρώπων το βρίσκουν ευκολότερο ή ελκυστικότερο να ενταχθούν σε επαναστατικά κινήματα απ' ό,τι άλλοι: λ.χ. οι νέοι σε αντιδιαστολή από τους γέρους, οι άνθρωποι που έχουν μεταφερθεί έξω από το παραδοσιακό περιβάλλον τους, όπως με τη μετανάστευση, ή μέλη κάποιων κοινωνικά περιθωριακών ομάδων. Ωστόσο, αυτές είναι κοινωνικές κατηγορίες, όχι ομάδες απροσάρμοστων ατόμων. Οι νεαροί Εβραίοι που έγιναν επαναστάτες μαρξιστές δεν ήταν περισσότερο αλλοτριωμένοι και παρεκκλίνοντες απ' ό,τι άλλοι Εβραίοι, είτε ήταν στο Ζαμόσκ, είτε στη Βίλνα ή στο Μπρούκλιν. (Παρεμπιπτόντως, ούτε αποδεδειγμένο είναι ούτε πολύ πιθανό πως εκείνοι ήταν πιθανότερο να γίνουν επαναστάτες σοσιαλιστές όντας μετανάστες, απ' ό,τι όντας στην παλιά τους χώρα). Απλώς έκαναν μία επιλογή μεταξύ πολλών, πράγμα φυσιολογικό για ανθρώπους στη δική τους θέση.

Στη διάρκεια της ζωής μου υπήρξαν δύο περίοδοι στις οποίες πολυάριθμοι διανοούμενοι έγιναν επαναστάτες, τα χρόνια του Μεσοπολέμου και τα χρόνια μετά τα τέλη της δεκαετίας του '50 και ιδιαίτερα μετά τα μέσα της δεκαετίας του '60. Θα ήθελα να εξετάσω και τις δύο, και να επιχειρήσω να τις αντιπαραβάλω και να τις συγκρίνω.

Μπορεί το απλούστερο να είναι να προσεγγίσω το πρόβλημα της γενιάς μου μέσα από την ενδοσκόπηση ή, αν προτιμάτε, την αυτοβιογραφία.

Ένας μεσήλικας και σχετικά καθιερωμένος πανεπιστημιακός δύσκολα μπορεί να ισχυριστεί πως είναι επαναστάτης με οποιανδήποτε ρεαλιστική έννοια, αλλά κάποιος που θεωρεί τον εαυτό του κομμουνιστή για σαράντα περίπου χρόνια, έχει τουλάχιστον πολύχρονες μνήμες να συνεισφέρει στη συζήτηση. Ανήκω, ίσως ως ένα από τα νεαρότερα επιζώντα μέλη του, σε έναν κοινωνικό περίγυρο που τώρα έχει εξαλειφθεί, στη μεσοαστική εβραική κουλτούρα της κεντρικής Ευρώπης μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Ο περίγυρος αυτός έζησε κάτω από τον τριπλό αντίκτυπο της κατάρρευσης του αστικού κόσμου το 1914, της Οκτωβριανής Επανάστασης και του αντισημιτισμού. Για τους περισσότερους από τους μεγαλύτερους αυστριακούς συγγενείς μου, η φυσιολογική ζωή είχε τερματιστεί με τη δολοφονία στο Σεράγεβο. Όταν έλεγαν «τον καιρό της ειρήνης» εννοούσαν πριν από το 1914, όταν η ζωή «των ανθρώπων σαν εμάς» απλωνόταν μπροστά τους σαν πλατύς και ίσιος δρόμος, προβλέψιμος ακόμη και στα απρόβλεπτά του, βολικά βέβαιος, πληκτικός, από την ώρα που γεννιόταν κανείς, κι έπειτα, μέσα

από τις περιπέτειες του σχολείου, της σταδιοδρομίας, των επισκέψεων στην όπερα, των καλοκαιρινών διακοπών και της οικογενειακής ζωής, μέχρι έναν τάφο στο Κεντρικό Νεκροταφείο της Βιέννης. Μετά το 1914 δεν υπήρχε παρά καταστροφή και προβληματική επιβίωση. Ζούσαμε με χρόνο δανεικό και το ξέραμε. Το να κάνουν μακροπρόθεσμα σχέδια φαινόταν χωρίς νόημα σε ανθρώπους που ο κόσμος τους είχε γκρεμιστεί δύο φορές μέσα σε δέκα χρόνια (πρώτα στον πόλεμο, αργότερα στο Μεγάλο Πληθωρισμό). Ξέραμε για την Οκτωβριανή Επανάσταση: μιλάω εδώ για τους αυστριακούς συγγενείς μου, αν και σαν άγγλος πολίτης δεύτερης γενιάς έβλεπα τα πράγματα κάπως διαφορετικά από εκείνους. Αποδείχτηκε ότι ο καπιταλισμός μπορούσε, και μάλιστα έπρεπε, να τελειώσει, είτε μας άρεσε είτε όχι. Αυτό, όπως θυμάστε, είναι το πνεύμα του βιβλίου του Schumpeter *Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία*, αυτού του αξιόλογου και πολύ κεντροευρωπαικού έργου. Δεν γινόταν να μην ξέρουμε για τον αντισημιτισμό, όπως ακριβώς ακόμη και οι πιο αφομοιωμένοι μεσοαστοί μαύροι δεν γίνεται να μην ξέρουν για το ρατσισμό.

Η πρώτη πολιτική συζήτηση που θυμάμαι έλαβε χώρα όταν ήμουν έξι χρονών, σε ένα σανατόριο των Άλπεων, ανάμεσα σε δύο κυρίες με τύπο εβραίας μητέρας: είχε σχέση με τον Τρότσκι. («Λέγε ό,τι θέλεις, Εβραιόπουλο είναι και τόνε λένε Μπρονστάιν»). Το πρώτο πολιτικό συμβάν που είχε αντίκτυπο πάνω μου σαν πολιτικό συμβάν, στην ηλικία των δέκα, ήταν οι μεγάλες ταραχές του 1927, όταν οι βιεννέζοι εργάτες έκαψαν τα Δικαστήρια. Το δεύτερο πολιτικό συμβάν που θυμάμαι σαν πολιτικό συμβάν, σε ηλικία δεκατριών ετών, ήταν οι γερμανικές βουλευτικές εκλογές του 1930, τότε που οι Ναζί κέρδισαν 107 έδρες. Ξέραμε τι σήμαινε αυτό. Λίγο αργότερα μετακομίσαμε στο Βερολίνο, όπου έμεινα μέχρι το 1933. Ήταν τα χρόνια της ύφεσης. Ο Μαρξ λέει κάπου ότι η ιστορία επαναλαμβάνεται, την πρώτη φορά σαν τραγωδία και τη δεύτερη σαν φάρσα, αλλά υπάρχει ένας πιο απαίσιος τύπος επανάληψης: πρώτα η τραγωδία κι ύστερα η απόγνωση. Στα 1918-1923 ο κόσμος της κεντρικής Ευρώπης είχε καταρρεύσει. Για μια σύντομη περίοδο μετά τη δεκαετία του '20 φαινόταν να υπάρχει κάποια αμυδρή ελπίδα, κι έπειτα χάθηκε κι αυτή. Δεν φτάνει να πούμε ότι εκείνοι που δεν είχαν τίποτε να χάσουν, οι άνεργοι, οι αποπροσανατολισμένες και ηττοπαθείς μεσαίες τάξεις, ήταν απελπισμένοι. Ήταν έτοιμοι για οτιδήποτε. Αυτή ήταν η εποχή στην οποία πολιτικοποιήθηκα.

Τι θα μπορούσαν να έχουν γίνει οι νεαροί εβραίοι διανοούμενοι σε τέτοιες περιστάσεις; Όχι φιλελεύθεροι κάποιου είδους, αφού ο κόσμος του φιλελευθερισμού (συμπεριλαμβανομένης της σοσιαλδημοκρατίας) ήταν ακριβώς αυτό που είχε καταρρεύσει. Καθότι Εβραίοι, δεν γινόταν να υποστηρίξουμε

κόμματα βασισμένα σε κάποια θρησκευτική πίστη ή σε έναν εθνικισμό που απέκλειε τους Εβραίους, ούτε κόμματα βασισμένα στον αντισημιτισμό, όπως ήταν και τα μεν και τα δε. Γινόμασταν ή κομμουνιστές ή κάποιας αντίστοιχης μορφής επαναστάτες μαρξιστές ή, αν επιλέγαμε τη δική μας εκδοχή εθνικισμού της γης και του αίματος, σιωνιστές. Όμως ακόμη και ο κύριος όγκος των νεαρών διανοούμενων σιωνιστών θεωρούσαν πως είναι κάποιου είδους επαναστάτες μαρξιστές εθνικιστές. Δεν υπήρχε σχεδόν καμία άλλη επιλογή. Δεν στρατευτήκαμε ενάντια στην αστική κοινωνία και τον καπιταλισμό, αφού ήταν προφανέστατα στα τελευταία τους. Απλώς διαλέξαμε *κάποιο* μέλλον και όχι *κανένα* μέλλον, και τούτο σήμαινε επανάσταση. Αλλά σήμαινε επανάσταση όχι με αρνητική αλλά με θετική έννοια: ένας νέος κόσμος, και όχι κανένας κόσμος. Η μεγάλη Οκτωβριανή Επανάσταση και η Σοβιετική Ρωσία μάς αποδείκνυαν ότι ένας τέτοιος νέος κόσμος είναι εφικτός, ότι ίσως ήδη λειτουργούσε. «Είδα το μέλλον και λειτουργεί», είπε ο Λίνκολν Στέφενς. Αν ήταν αυτό να είναι το μέλλον, τότε *έπρεπε* να λειτουργεί, οπότε και νομίσαμε πως λειτουργούσε.[6]

Γίναμε έτσι επαναστάτες, όχι τόσο λόγω των δικών μας οικονομικών προβλημάτων, αν και κάποιοι από εμάς ήμασταν φτωχοί και οι περισσότεροι αντιμετωπίζαμε αβέβαιο μέλλον, αλλά επειδή η παλιά κοινωνία δεν φαινόταν πια βιώσιμη. Δεν είχε προοπτικές. Αυτό ήταν ξεκάθαρο και στους νεαρούς διανοούμενους χωρών όπου η κοινωνική τάξη πραγμάτων δεν ήταν τόσο ολοφάνερα στα πρόθυρα της κατάρρευσης, όπως η Βρετανία. Τα επιχειρήματα στο βιβλίο του John Strachey, *Ο επερχόμενος αγώνας για την εξουσία*, ένα σημαντικό και με μεγάλη επίδραση προϊόν των χρόνων της ύφεσης, βασίζονταν και αυτά στη διάζευξη σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα. Ο θρίαμβος του Χίτλερ φαινόταν να την επιβεβαιώνει. (Αντίστροφα, η μεταστροφή του Strachey υπέρ της πεποίθησης ότι ο Κέυνς είχε δείξει στον καπιταλισμό μια εναλλακτική λύση αντί της κατάρρευσης, που χωρίς αμφιβολία στηρίχθηκε στην ανάκαμψη του τέλους της δεκαετίας του '30, τον γύρισε πίσω, κάνοντάς τον από επαναστάτη ρεφορμιστή). Είναι σαφές πως υπήρχαν επίσης διανοούμενοι που έγιναν επαναστάτες επειδή ήταν προλεταριοποιημένοι,

6. «Η συνειδητοποίηση τούτη, του ότι κάθε προσπάθεια να παλινορθωθεί ο καπιταλισμός κατ' ανάγκην θα ναυαγήσει πάνω στους βράχους της άλυτης αυτής αντίφασης, ότι η ταξική πάλη θα καταλήξει στην κοινή καταστροφή των αντίπαλων τάξεων αν δεν επιτύχει η επαναστατική ανοικοδόμηση όλης της κοινωνίας, οδήγησε στο στρατόπεδο των μπολσεβίκων πολλούς μαρξιστές με γνώσεις των οικονομικών, συμπεριλαμβανομένου και εμού» (Eugen Varga, *Die wirtschafts-politischen Problems der proletarischen Diktatur*, Βιέννη 1921, σ. 19). Αυτό το αυτοβιογραφικό χωρίο από το γνωστό κομμουνιστή οικονομολόγο δείχνει τη δύναμη της διάζευξης «επανάσταση ή καταστροφή» εκείνη την εποχή.

πεινασμένοι και απελπισμένοι, όπως ίσως στην Πολωνία και σίγουρα, στη σημερινή εποχή, στην επαναστατική μικροαστική τάξη των πόλεων της Βεγγάλης, αλλά εδώ δεν ασχολούμαι με αυτούς.

Τα κίνητρά μας διέφεραν λοιπόν ως προς δύο κρίσιμες απόψεις από αυτά των εργατών, που επίσης έγιναν επαναστάτες με την εν λόγω έννοια κατά την περίοδο αυτή. Πρώτον, αφού ελάχιστοι από εμάς προερχόμασταν από περιβάλλοντα όπου να είναι παραδοσιακές οι μαρξιστικές ή άλλες σοσιαλιστικές πεποιθήσεις, η δική μας ρήξη κατά κανόνα ήταν πιο έντονη. (Αυτό ίσως να μην ισχύει και τόσο για χώρες σαν την Γαλλία, όπου μια κατ' όνομα επαναστατική στάση ανέκαθεν υπήρχε ως εναλλακτική επιλογή για τους νεαρούς αστούς). Δεύτερον, η καθαρή οικονομική απόγνωση που ώθησε τόσο πολλούς, φέρ' ειπείν, από τους γερμανούς ανέργους στις γραμμές του Κομμουνιστικού Κόμματος το 1930-1933, ήταν λιγότερο αποφασιστική. Ασφαλώς όμως συμμεριζόμασταν την αίσθηση των εργατών, ότι το παλιό σύστημα καταρρέει, ότι το πράγμα επείγει, και την πεποίθηση ότι η Σοβιετική Επανάσταση ήταν η θετική εναλλακτική λύση.

Όποιος σήμερα είναι είκοσι και κάτι, έχει ζήσει μια ζωή ολόκληρη σε μία περίοδο κατά την οποία το παλιό σύστημα δεν φάνηκε ποτέ να καταρρέει έτσι. Αντίθετα – μέχρι τώρα τελευταία άκμαζε οικονομικά όσο ποτέ άλλοτε. Είναι πρόδηλο πως δεν πρόκειται για το είδος του φιλελεύθερου καπιταλισμού που κατά το Μεσοπόλεμο ζήσαμε την επιθανάτια αγωνία του, ούτε όμως, δυστυχώς, είναι σοσιαλισμός, και ακόμη λιγότερο σοβιετικός σοσιαλισμός. Έχει προσαρμοστεί στην ύπαρξη ενός μεγαλύτερου και ισχυρότερου σοσιαλιστικού τμήματος του κόσμου (αλλά με εσωτερικές κρίσεις κατά πολύ μεγαλύτερες απ' όσο προσμέναμε)· στην παγκόσμια πολιτική αποαποικιοποίηση· στο να ζει μονίμως με τοπικούς πολέμους και στη σκιά μιας πυρηνικής καταστροφής. Ωστόσο, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '60 ήταν συγκλονιστικά επιτυχημένος οικονομικά, τεχνολογικά και –ας μη γελιόμαστε– στην παροχή υλικής ευημερίας (ή της ελπίδας γι' αυτήν) στις μάζες. Αυτή είναι η προϊστορία για τους επαναστάτες της δεκαετίας του '60.

Αυτό ισχύει ακόμη και για τους επαναστάτες σε πολλά μέρη του Τρίτου Κόσμου. Είναι αλήθεια ότι οι διανοούμενοι επαναστάτες αυτών των χωρών είναι σαν εκείνους της γενιάς μου, επειδή αντιμετωπίζουν προβλήματα μαζικής φτώχειας, καταπίεσης και αδικίας, που κάνουν κάθε έκκληση για υπομονή και σταδιακή προσέγγιση να φαίνεται σχεδόν χυδαία, και επειδή είναι πεπεισμένοι ότι στο σημερινό σύστημα δεν υπάρχει καμία λύση για τα προβλήματα των κοινωνιών τους. Σε κάθε περίπτωση, ο νεοκαπιταλισμός και η νεοαποικιοκρατία ώς τώρα δεν έχουν λύσει το πρόβλημα της υπανάπτυξης, αλλά το έχουν οξύνει περισσότερο. Παρόλα αυτά, αν εξαιρέσουμε

κάποιες περιοχές όπου όντως φαίνεται να σβήνει κάθε ελπίδα, όπως τη Βεγγάλη, ακόμη και οι φτωχές και υπανάπτυκτες χώρες σήμερα δεν είναι ούτε στάσιμες, γενικά, ούτε σε απόλυτη οπισθοδρόμηση. Μπορεί να μην υπάρχει καμία ελπίδα γι' αυτές ως κοινωνίες, αλλά υπάρχουν πολλές ελπίδες για τα μέλη τους, πολλά από τα οποία, συμπεριλαμβανομένων των εργατών, των πρώην χωρικών μεταναστών, ακόμη και των χωρικών, έχουν τώρα να θυμούνται μία ή δύο δεκαετίες με καλύτερη ζωή και καλύτερες προοπτικές. Αυτό που κάνει τους ανθρώπους στον Τρίτο Κόσμο να διαλέγουν την επανάσταση αντί για την απραξία ή τη μεταρρύθμιση, σπάνια είναι η άμεση ή επικείμενη κατάρρευση της οικονομίας ή της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Είναι, απεναντίας (αν παραμερίσουμε ζητήματα όπως την καταπίεση από ξένους ή άλλες φυλές), απλώς και μόνο το εύρος του χάσματος ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς, που πιθανόν αυξάνεται, καθώς και ανάμεσα στις ανεπτυγμένες και στις υπανάπτυκτες χώρες, σε συνδυασμό με την έκδηλη αποτυχία των ρεφορμιστικών εναλλακτικών λύσεων. Κάποιο ρόλο παίζει επίσης η προοπτική μεσοπρόθεσμης ή μακροπρόθεσμης κατάρρευσης. Παρεμπιπτόντως, το υπόβαθρο της αλλαγής και της επέκτασης επηρεάζει τους τοπικούς διανοούμενους και σε προσωπικό επίπεδο την τοπική διανόηση, καθόσον οι προοπτικές της δικής τους ατομικής σταδιοδρομίας είναι καλύτερες κατά πολύ απ' ό,τι ήταν οι δικές μας, στη δική μου γενιά. Γι' αυτό και η επαναστατική στάση των φοιτητών σε πολλές χώρες του Τρίτου Κόσμου, λ.χ. σε μέρη της Λατινικής Αμερικής, είναι εντυπωσιακά βραχύβια. Δεν διαρκεί καν μετά το πτυχίο.

Ωστόσο, αν και ο Τρίτος Κόσμος μοιάζει από πολλές και σημαντικές πλευρές με το μεσοπολεμικό κόσμο, ο ανθηρός νεοκαπιταλισμός της Δύσης είναι σαφές ότι δεν μοιάζει. Η επαναστατική στάση της δυτικής Νέας Αριστεράς είναι παράγωγο όχι της καπιταλιστικής κρίσης, με οποιοδήποτε οικονομικό νόημα της λέξης αυτής, αλλά του αντίθετού της. Από αυτή την άποψη μπορεί να συγκριθεί με την εξεγερμένη και επαναστατική στάση των χρόνων πριν από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, με την οποία σκέφτομαι εδώ και καιρό πως έχει εντυπωσιακές συγγένειες. Οι ομοιότητες αυτές μπορεί να εκτείνονται πολύ πιο πέρα απ' όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Τούτο, γιατί η εξεγερμένη στάση ενός φαινομενικά ακμάζοντος δυτικού κόσμου πριν το 1914, σύντομα έγινε η επαναστατικότητα της κρίσης του κόσμου αυτού. Εάν, όπως και φαίνεται πιθανόν, έχουμε μπει ξανά σε περίοδο γενικής κρίσης για τον καπιταλισμό, τα κινήματα του τέλους της δεκαετίας του '60 και των αρχών της δεκαετίας του '70 μπορεί εκ των υστέρων να φανούν σαν προανάκρουσμα κι αυτά, όπως εκείνα του 1907-1914.

Αυτό που, κατά τη δεκαετία του '60, βρίσκεται πίσω από την αναβίωση της επαναστατικότητας είναι, πρώτον, ένας τεχνολογικός και κοινωνικός μετασχηματισμός απαράμιλλης ταχύτητας και βάθους και, δεύτερον, η ανακάλυψη ότι η λύση του προβλήματος της υλικής σπάνης από τον καπιταλισμό αποκαλύπτει, ίσως και να δημιουργεί, νέα προβλήματα (ή, με μαρξιστικούς όρους, «αντιφάσεις»), που είναι κομβικά για το σύστημα και ενδεχομένως για κάθε βιομηχανική κοινωνία. Δεν είναι εύκολο να διαχωρίσουμε αυτές τις δύο πλευρές και οι περισσότεροι από τους νέους επαναστάτες δεν κατορθώνουν να το κάνουν, αλλά και οι δυο τους είναι σημαντικές. Από τη μία, ζούμε εδώ και καιρό σε μια φάση οικονομικής επέκτασης, τεχνοεπιστημονικής επανάστασης και αναδιάρθρωσης της οικονομίας, που είναι χωρίς προηγούμενο συνάμα και ως προς τη δημιουργία υλικού πλούτου και ως προς την καταστροφή μεγάλου μέρους από τη βάση και την ισορροπία της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Όμως, αν και τα τελευταία είκοσι χρόνια ορισμένες μακροπρόθεσμες προβλέψεις των μέσων του 19ου αιώνα για πρώτη φορά δείχνουν τελικά να βγαίνουν αληθινές –ότι ο καπιταλισμός θα αφάνιζε την ευρωπαική αγροτιά, την παραδοσιακή θρησκεία και την παλαιά δομή της οικογένειας[7]–, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι οι μικρότεροι κοινωνικοί σεισμοί του παρελθόντος ήταν και αυτοί χωρίς προηγούμενο για εκείνους που τους έζησαν. Εκείνοι προσαρμόστηκαν στη νέα κατάσταση, και τα είκοσι τελευταία χρόνια η προσαρμογή αυτή θα έπρεπε να είχε γίνει ευκολότερη από την πελώρια αύξηση του πλούτου, σε συνδυασμό με διάφορα μέσα για τη διακυβέρνηση της κοινωνίας και την κοινωνική πρόνοια, τα οποία στις προηγούμενες περιόδους είτε δεν ήταν διαθέσιμα είτε δεν χρησιμοποιούνταν. Αυτή ήταν τουλάχιστον η θέση των «κατά των ιδεολογιών» ιδεολόγων της αμερικανικής δεκαετίας του '50.

Από την άλλη, γίνεται ολοένα περισσότερο ξεκάθαρο ότι δεν αντιμετωπίζουμε απλώς ένα πρόβλημα προσαρμογής των ανθρώπων σε κάποια αλλαγή ιδιαίτερα συγκλονιστική και γοργή, μέσα στο πλαίσιο ενός συστήματος που λειτουργεί –σε κάτι σαν το πρόβλημα της μαζικής μετανάστευσης στις Ηνωμένες Πολιτείες από τη δεκαετία του 1890 έως τη δεκαετία του 1920–, αλλά κομβικές ατέλειες του συστήματος. Δεν με απασχολούν εδώ ούτε οι λεγόμενες μακροοικονομικές ή μακροπολιτικές αντιφάσεις του συστήματος που αποκαλύπτονται σήμερα –λ.χ. η σαθρή βάση της καπιταλιστικής διεθνούς οικονομίας ή το διευρυνόμενο χάσμα ανάμεσα στον «ανεπτυγμένο» και στον «υπανάπτυκτο» κόσμο–, ούτε καν οι επιχείμενοι κίν-

7. Από αυτή την άποψη, η κρίση του ρωμαιοκαθολικισμού είναι ενδεικτικότερη από αυτήν του προτεσταντισμού.

δυνοι μιας απεριόριστης τεχνολογίας που κοντεύει να καταστρέψει την οικουμένη, ή να προκαλέσει δημογραφική καταστροφή. Αυτό που πρέπει να επισημάνουμε για την «κοινωνία της αφθονίας» ή «το νέο βιομηχανικό κράτος» (για να χρησιμοποιήσουμε τους όρους του διαπρεπέστερου φιλελεύθερου επικριτή της) είναι ότι μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '60 ο καπιταλισμός λειτουργούσε θαυμάσια ως οικονομικός μηχανισμός· ίσως και καλύτερα από οποιανδήποτε άλλη εναλλακτική εκδοχή την εποχή εκείνη. Αυτό που φαινόταν να «πηγαίνει στραβά», κατά τρόπο βαθύ και όχι εύκολα προσδιορίσιμο, ήταν η *κοινωνία* η βασισμένη στην καπιταλιστική αφθονία, και τούτο πουθενά πιο φανερά απ' ό,τι στο κύριο προπύργιο του καπιταλισμού, στις Ηνωμένες Πολιτείες. Πολλαπλασιάστηκαν η ταραχή, ο αποπροσανατολισμός, τα σημάδια της απόγνωσης, ακολούθησαν δε και τα ενίσχυσαν το πανταχού παρόν κύμα βίας, οι περισσότερο προσανατολισμένες ταραχές και εξεγέρσεις, η μαζική αυτοπεριθωριοποίηση – συμπτώματα μιας κοινωνικά παθολογικής κατάστασης, πράγμα που έχουν κατά νου οι αμερικανοί παρατηρητές, όταν παρομοιάζουν το κλίμα στη χώρα τους με αυτό στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης. Ως επακόλουθο επίσης, η κριτική του συρμού προς την κοινωνία έπαψε για κάποιο διάστημα να είναι οικονομική και έγινε κοινωνιολογική: οι κομβικοί όροι της δεν ήταν η φτώχεια, η εκμετάλλευση ή, έστω, η κρίση, αλλά η «αλλοτρίωση», η «γραφειοκρατικοποίηση», κλπ.

Ως επακόλουθο επίσης, η επαναστατικότητα στις δυτικές χώρες περιορίστηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου στους διανοούμενους και σε άλλα περιθωριακά μεσοαστικά στρώματα (λ.χ. στους καλλιτέχνες) ή στους μεσοαστούς νέους που είχαν τα επιτεύγματα της κοινωνίας της αφθονίας για δεδομένα και επικεντρώνονταν, ορθότατα, στα ελαττώματά της. Αν εξαιρέσουμε κάποιες ιδιαίτερες μειονότητες όπως τους μαύρους, που τα παράπονά τους ήταν απλούστερα, ο χαρακτηριστικός επαναστάτης ήταν μεσοαστός έφηβος (συνήθως φοιτητής) και είχε την τάση να είναι σαφώς πιο αριστερά από τα εργατικά κινήματα, σοσιαλιστικά ή κομμουνιστικά. Ακόμη κι όταν τα δύο αυτά κινήματα φάνηκαν να συγχωνεύονται, όπως στη Γαλλία το Μάη του 1968 και στην Ιταλία κατά το «καυτό φθινόπωρο» του 1969, οι φοιτητές ήταν που είχαν ξεγράψει τον καπιταλισμό, ενώ οι εργάτες, όσο μαχητικοί κι αν ήταν, εξακολουθούσαν να δουλεύουν στο εσωτερικό του.

Έχω υποστηρίξει ότι αυτή η φάση του τέλους της δεκαετίας του '60 ενδέχεται να είναι πρόσκαιρη, όπως τα χρόνια πριν από το 1914. Προς το παρόν, ο δυτικός κόσμος φαίνεται να έχει μπει σε μια νέα φάση τεχνοεπιστημονικού καπιταλισμού (που ενίοτε παραπλανητικά αποκαλείται «μεταβιομηχανική κοινωνία»), με μια νέα εκδοχή των βασικών αντιφάσεων του καπιταλισμού, και πιο συγκεκριμένα σε άλλη μια μακρόχρονη περίοδο οικο-

νομικής κρίσης. Τα επαναστατικά κινήματα είναι πιθανό να συμβούν στο πλαίσιο όχι «οικονομικών θαυμάτων» αλλά οικονομικών δυσκολιών. Είναι πολύ νωρίς για να εξακριβώσουμε το μέγεθος και το είδος της πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης που αυτή η κατάσταση ενδέχεται να προκαλέσει, αν και αξίζει να θυμόμαστε ότι κατά την τελευταία ανάλογη φάση η ριζοσπαστική Δεξιά[8] επωφελήθηκε περισσότερο απ' ό,τι η ριζοσπαστική Αριστερά. Μέχρι τώρα, τα δραματικότερα συμπτώματα επαναστατικής αναταραχής εξακολουθούν να είναι αυτά που έλαβαν χώρα στο απόγειο της ραγδαίας ανάπτυξης, δηλαδή στα 1967-1969. Αν αποτολμούσαμε μια πρόβλεψη, θα ήταν απλώς ότι ο συνδυασμός *κοινωνικής* αποσύνθεσης και *οικονομικής* κατάρρευσης είναι πιθανό να είναι εκρηκτικότερος από οτιδήποτε συνέβη το Μεσοπόλεμο στις βιομηχανικές χώρες, με ενδεχόμενη εξαίρεση τη Γερμανία. Αλλά και ότι η κοινωνική επανάσταση του παραδοσιακού είδους δεν είναι επ'ουδενί ούτε η μοναδική ούτε καν η πιθανότερη έκβασή του.

Ωστόσο, υπάρχει μια σημαντική διαφορά ανάμεσα σε αυτή τη νέα επαναστατικότητα και στην επαναστατικότητα της δικής μου γενιάς κατά το Μεσοπόλεμο. Εμείς είχαμε ελπίδα, εσφαλμένα ίσως, καθώς και ένα συγκεκριμένο πρότυπο της εναλλακτικής κοινωνίας: το σοσιαλισμό. Σήμερα αυτή η πίστη στη μεγάλη Οκτωβριανή Επανάσταση και στη Σοβιετική Ένωση έχει σε μεγάλο βαθμό εξανεμιστεί –το λέω σαν παρατήρηση ενός γεγονότος, όχι σαν κρίση– και τίποτε δεν την έχει αντικαταστήσει. Τούτο γιατί, παρότι οι νέοι επαναστάτες αναζητούν ενδεχόμενα πρότυπα και ενδεχόμενα κέντρα πίστης, ούτε τα μικρά και τοπικού χαρακτήρα επαναστατικά καθεστώτα –η Κούβα, το Βόρειο Βιετνάμ, η Βόρεια Κορέα ή όποιο άλλο– ούτε καν η Κίνα έχουν προσφέρει το ισοδύναμο αυτού που ήταν η Σοβιετική Ένωση τη δική μου εποχή.[9] Αυτό που έχει πάρει τη θέση της δικής μας προοπτικής, είναι ένας συνδυασμός αρνητικού μίσους προς την τωρινή κοινωνία και Ουτοπίας. Παρόμοια, η εξαιρετικά ισχυρή τούτη μορφή επαναστατικού κινήματος, το πειθαρχημένο μαζικό κόμμα, έχει χάσει κατά πολύ την επιρροή του μεταξύ των νέων επαναστατών, οι οποίοι εμφανίζονται να δρουν είτε σε μικρές σέκτες είτε σε ελευθεριακές ομάδες χωρίς δομή, πιο κοντά στην αναρ-

8. Ένας φίλος, όταν ρωτήθηκε από τους φοιτητές του ποια ήταν τα πολιτικά επακόλουθα της μεγάλης ύφεσης του 1929, απάντησε: «Πρώτα ανέβηκε ο Χίτλερ στην εξουσία. Έπειτα χάσαμε τον πόλεμο στην Ισπανία. Τέλος, είχαμε το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και ο Χίτλερ κυριάρχησε στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης».

9. Αξίζει ίσως να επισημάνουμε ότι αυτή είναι η πρώτη φάση παγκόσμιου επαναστατικού σοσιαλισμού από το 1848, η οποία δεν έχει μέχρι τώρα δημιουργήσει μια πραγματική διεθνή· γιατί οι διεθνείς τις οποίες έχουν οι μικρές αριστερές σέκτες είναι υπερβολικά περιορισμένες για να εκπληρώσουν το καθήκον αυτό.

χική παράδοση παρά στη μαρξιστική. Όλα τούτα ενδέχεται να είναι ιστορικά αναπόφευκτα. Αλλά είναι πιθανό επίσης να προκαλέσουν πολύ μεγαλύτερο χάσμα, απ' ό,τι στα νιάτα μου, ανάμεσα στον επαναστατικό αναβρασμό και στην ουσιαστική επαναστατική δράση. Δεν κάνω με ευχαρίστηση αυτές τις επισημάνσεις, ούτε έχω την πρόθεση να υποτιμήσω τους νέους επαναστάτες. Είναι καλύτερο να έχουμε επαναστατικό κίνημα, από το να μην έχουμε. Αυτό το κίνημα έχουμε για την ώρα, και πρέπει να κάνουμε ό,τι καλύτερο μπορούμε με αυτό. Όμως παραμένει γεγονός, ότι αυτό έχει πάμπολλα να μάθει ή να ξαναμάθει.

Ας μου επιτραπεί να στραφώ, τέλος, στο ζήτημα του ρόλου των διανοούμενων στα επαναστατικά κινήματα, με άλλα λόγια στα ερωτήματα όχι γιατί κάποιοι από αυτούς ως άτομα έγιναν επαναστάτες, αλλά ποιος είναι πιθανό να είναι ο πολιτικός προσανατολισμός τους ως κοινωνικού στρώματος, και ποιο ρόλο είναι πιθανό να παίξει η δράση τους ως διανοούμενων. Περιττό να πούμε ότι αυτά τα δύο είδη ερωτημάτων είναι, ή μπορούν να είναι, εντελώς διακριτά μεταξύ τους. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς ασφαλώς ήταν διανοούμενοι, αλλά ο αριθμός και η αναλογία των γερμανών διανοούμενων που ήταν σοσιαλδημοκράτες, ήταν μικρός και πιθανόν αμελητέος. Η γενιά μου, των κομμουνιστών φοιτητών, ήταν μια μικρή μειοψηφία, εικάζω όχι περισσότεροι από τετρακόσιους έως πεντακόσιους το περισσότερο, από τους πενήντα χιλιάδες φοιτητές πανεπιστημίου, ακριβώς πριν από τον πόλεμο· στην Οξφόρδη και στο Καίμπριντζ ακόμη και οι ευρύτερες σοσιαλιστικές λέσχες ήταν μειοψηφία, αν και όχι αμελητέα. Το γεγονός ότι η μικροσκοπική μας μειοψηφία συμπεριλάμβανε, ενίοτε, ένα αξιοπρόσεκτα μεγάλο ποσοστό από τους λαμπρότερους φοιτητές, φυσικά δεν είναι χωρίς σημασία, αλλά τούτο δεν αλλάζει το γεγονός, ότι η μεγάλη πλειονότητα των δυτικοευρωπαίων φοιτητών πριν από το 1939 δεν ήταν στην Αριστερά, πολλώ δε μάλλον επαναστάτες, ενώ οι επαναστάτες ήταν ίσως και η πλειονότητα σε χώρες όπως η Γιουγκοσλαβία.

Επιπλέον, ακόμη και όταν μπορούμε να πούμε ότι οι διανοούμενοι ως στρώμα είναι επαναστάτες (όπως ισχύει συχνά, ίσως και γενικά, για τους νεαρούς διανοούμενους στον Τρίτο Κόσμο), ωστόσο δεν μπορούμε να εξομοιώσουμε αυτόματα την πολιτική τους συμπεριφορά με αυτήν άλλων επαναστατικών δυνάμεων. Για να πάρουμε ένα προφανές παράδειγμα, οι φοιτητές έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στις Επαναστάσεις του 1848. Τι έγιναν όμως όλοι αυτοί οι φιλελεύθεροι επαναστάτες την εποχή του Μπίσμαρκ; Στη Ρωσία πάλι, οι φοιτητές (συμπεριλαμβανομένων των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) είχαν εξέχουσα θέση στη Ρωσική Επανάσταση του 1905 αλλά, απ' ό,τι γνωρίζουμε, *όχι* σε αυτήν του 1917. Αυτό

δεν είναι ασύμβατο με το γεγονός, ότι την ηγεσία των μπολσεβίκων την αποτελούσαν κατά συντριπτική πλειοψηφία διανοούμενοι, όπως άλλωστε και την ηγεσία όλων των άλλων λαϊκών κομμάτων της αντιπολίτευσης. Ιδού ένα τρίτο, και ίσως πολύ τοπικό και βραχύβιο παράδειγμα. Στη Βρετανία σήμερα, οι φοιτητές ως σώμα έχουν πολιτικές θέσεις πολύ πιο αριστερές απ' ό,τι οι εργάτες. Τώρα όμως, που υπάρχει μεγαλύτερη μαχητικότητα και προθυμία για δράση στα εργοστάσια από κάθε άλλη φορά μετά τη Γενική Απεργία, η φοιτητική μαζική πολιτική δράση έχει τη μεγαλύτερη κάμψη που γνώρισε ποτέ κατά τα τελευταία τρία χρόνια. Είναι προφανές ότι τα δύο κινήματα δεν κινούνται με τον ίδιο τρόπο, ούτε προς την ίδια κατεύθυνση, ούτε από τις ίδιες δυνάμεις και κίνητρα.

Τι μπορούμε να πούμε για τους διανοούμενους ως κοινωνική ομάδα στις βιομηχανικές χώρες σήμερα; Πρώτον, ότι σήμερα αυτοί είναι κοινωνική ομάδα τέτοια, ώστε δεν γίνεται πια να τους εντάξουμε απλώς στις μεσαίες τάξεις, σαν ιδιαίτερη παραλλαγή τους. Είναι πιο πολυάριθμοι, αφού συνάμα η ανάπτυξη της επιστημονικής τεχνολογίας και η επέκταση του τριτογενούς τομέα της οικονομίας (συμπεριλαμβανομένων της διοίκησης και των επικοινωνιών) απαιτούν διανοούμενους σε αριθμούς πολύ μεγαλύτερους απ' ό,τι πρωτύτερα. Με το ειδικό νόημα του όρου (technically) είναι προλεταριοποιημένοι, επειδή το μεγαλύτερο μέρος τους δεν είναι πια «ελεύθεροι επαγγελματίες» ή ιδιώτες επιχειρηματίες, αλλά μισθωτοί υπάλληλοι· αν και αυτό ισχύει για τις περισσότερες από τις υπόλοιπες μεσαίες τάξεις. Αναγνωρίζονται από συγκεκριμένες νοοτροπίες, συγκεκριμένες καταναλωτικές απαιτήσεις, συγκεκριμένα ενδιαφέροντα, στα οποία απευθύνονται οι επιχειρηματίες· π.χ. διαβάζουν την *Guardian* και όχι την *Daily Telegraph*, και είναι σχετικά άτρωτοι στην εμπορική ελκυστικότητα των τεκμηρίων κοινωνικού γοήτρου, σε σύγκριση με άλλα κριτήρια τύπου *Which*.[10] Πολιτικά, το μεγαλύτερο μέρος του στρώματος αυτού (ή τουλάχιστον ορισμένοι τύποι επαγγελμάτων στο εσωτερικό του) σήμερα βρίσκονται πιθανόν αριστερά του κέντρου, αν και ίσως όχι κάτι περισσότερο. Στη Βρετανία, οι μεν τάξεις των ελεύθερων επαγγελματιών του τύπου του αναγνώστη της *Guardian* και του *Observer* είναι από τη μία πλευρά του πολιτικού φάσματος, οι δε μεσαίες τάξεις του τύπου των αναγνωστών της *Telegraph* από την άλλη. Στη Γαλλία κατά το Μάη του 1968, το μέτωπο της ταξικής πάλης διέτρεχε εγκάρσια τις μεσαίες τάξεις. Στη γενική απεργία, το προσωπικό από τους κλάδους της έρευνας και της ανάπτυξης, από τα εργαστήρια, από τα τμήματα σχεδιασμού και οι άνθρωποι των μέσων επικοινωνίας έτειναν να απεργούν μαζί

10. Περιοδικό για την προστασία του καταναλωτή [Σ.τ Μ.].

με τους εργάτες, συχνά μαχητικά, ενώ τα διοικητικά και εκτελεστικά στελέχη και το προσωπικό από τα τμήματα πωλήσεων, κλπ., παρέμειναν με την πλευρά της διεύθυνσης.

Έχει υποστηριχθεί, λοιπόν, ότι σήμερα οι διανοούμενοι είναι μέρος μιας «νέας» εργατικής τάξης, και κατά μία έννοια είναι το σύγχρονο ισοδύναμο της ειδικευμένης, με αυτοπεποίθηση και προπάντων τεχνικά απαραίτητης εργατικής αριστοκρατίας από «νοήμονες τεχνίτες», που ήταν τόσο σημαντική στη Βρετανία του 19ου αιώνα. Έχει υποστηριχθεί ακόμη, ότι καθώς αυτοί στην ουσία είναι μισθωτοί ειδήμονες, η οικονομική τους τύχη ως ατόμων ή ως τάξης δεν είναι συνδεδεμένη με την οικονομία της ελεύθερης επιχείρησης, που αυτοί είναι ούτως ή άλλως κάλλιστα ικανοί να κρίνουν τα ελαττώματά της. Μάλιστα, έχει υποστηριχθεί ότι αφού αυτοί είναι τουλάχιστον το ίδιο έξυπνοι και μορφωμένοι με εκείνους που παίρνουν τις αποφάσεις στις επιχειρήσεις, η δε εργασία τους τούς δίνει μια τουλάχιστον εξίσου γενική εποπτεία της πολιτικής που ακολουθείται στις επιχειρήσεις και στην οικονομία, είναι λιγότερο πιθανόν να περιορίσουν τη δράση τους σε στενά ζητήματα μισθών και εργασιακών συνθηκών, και το πιθανότερο είναι να οραματίζονται αλλαγές στη διαχείριση και στην ακολουθούμενη πολιτική.

Αυτά τα επιχειρήματα, που προβάλλονται κυρίως από γάλλους κοινωνιολόγους, όπως ο Alain Touraine και ο Serge Mallet, έχουν αρκετή βαρύτητα. Ωστόσο, δεν είναι επιχειρήματα υπέρ τού να θεωρήσουμε επαναστατική δύναμη τη νέα αυτή «εργατική αριστοκρατία», όπως ακριβώς δεν ήταν ούτε η παλιά. Αντίθετα, υποδηλώνουν ότι πρόκειται για μια πολύ αποτελεσματική μεταρρυθμιστική δύναμη, η οποία είναι επαναστατική μόνο στο μέτρο που οραματιζόμαστε έναν σταδιακό, ειρηνικό αλλά θεμελιακό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Ωστόσο, φυσικά είναι κρίσιμο ζήτημα το κατά πόσον είναι όντως εφικτός αυτός ο μετασχηματισμός ή, αν δεν είναι, κατά πόσον μπορεί να θεωρηθεί επανάσταση. Σε αυτό το ζήτημα, το επιχείρημα «εκ της νέας εργατικής τάξης» υποδεικνύει μια στην πραγματικότητα νεο-φαβιανή απάντηση, μεταμφιεσμένη με μαρξιστικούς όρους, πράγμα που δεν θα γίνει επ' ουδενί καθολικά αποδεκτό στην Αριστερά. Βραχυπρόθεσμα, το καλύτερο είναι να τους θεωρούμε μετριοπαθείς ρεφορμιστές, όπως ήταν οι πρόδρομοί τους, η εργατική αριστοκρατία. Τα επαγγελματικά τους συμφέροντα ενδέχεται ίσως να τους προδιαθέτουν κάπως περισσότερο προς έναν δημοκρατικό σοσιαλισμό απ' ό,τι προς τον καπιταλισμό, εφόσον ένας τέτοιος σοσιαλισμός δεν θα απειλεί τη σχετικά ευνοϊκή θέση τους, και η καρδιά τους κάλλιστα ενδέχεται να είναι πολύ πιο αριστερά από τα επαγγελματικά τους συμφέροντα, καθώς οι περισσότεροι από αυτούς είναι πιθανόν να έχουν διατελέσει φοιτητές. Όμως η βασική τους στάση απέναντι στην κοινωνική αλ-

λαγή είναι, και μάλλον κατ' ανάγκην, ότι μέσα στο υπάρχον σύστημα μπορούν να γίνουν πολλά περισσότερα πράγματα απ' όσο φαντάζονται οι επαναστάτες, συμπεριλαμβανομένων των παιδιών τους. Και αυτό αναμφίβολα αληθεύει σε ό,τι αφορά τους ίδιους.

Πέρα από περιθωριακές ομάδες όπως εκείνα τα μεσοαστικά ισοδύναμα των παλιών υφαντών του αργαλειού, που τα επαγγέλματά τους αχρηστεύονται από την τεχνολογική πρόοδο –τους παλαιάς κοπής καλλιτέχνες, τους συγγραφείς, κλπ.– ανάμεσα στους διανοούμενους, η σημαντικότερη ομάδα που εμφανίζεται να απορρίπτει συλλήβδην την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων είναι οι νέοι. Αυτοί αποτελούνται κατά μεγάλο μέρος από εκείνους που εκπαιδεύονται για διανοητικές εργασίες, αν και δεν είναι διόλου ξεκάθαρο ποια είναι η σχέση ανάμεσα στην ατίθαση στάση τους και στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Τα νεαρά μέλη των μεσαίων στρωμάτων έχουν σχετικά περιορισμένη εμπειρία της κοινωνίας, αν και μάλλον ευρύτερη σήμερα απ' ό,τι οι γονείς τους. Το μεγαλύτερο μέρος της εμπειρίας αυτής –και όσο νεότεροι είναι τόσο μεγαλύτερο μέρος της αποκτούν με αυτόν τον τρόπο– μεσολαβείται από την εμπειρία της οικογένειας, του σχολείου ή του κολλεγίου, και ομάδων από συνομήλικους με παρόμοια κοινωνική προέλευση. (Η έννοια μιας γενικής «κουλτούρας της νεολαίας» που ενώνει μια ολόκληρη ηλικιακή ομάδα πέρα από τις κοινωνικές διακρίσεις, είναι ή επιπόλαιη ή εμπορική ή και τα δύο. Το παρόμοιο ντύσιμο, η παρόμοια κόμμωση, οι παρόμοιες μορφές διασκέδασης και τα παρόμοια κοινωνικά έθιμα δεν συνεπάγονται και παρόμοια πολιτική συμπεριφορά, όπως έχουν συχνά ανακαλύψει οι ακτιβιστές φοιτητές που επιδιώκουν να κινητοποιήσουν τους νεαρούς εργάτες. Εξακολουθεί να παραμένει ανοιχτό το ζήτημα κατά πόσον υπάρχει μια *ενιαία* μορφή «κουλτούρας της νεολαίας» και όχι ένα σύμπλεγμα από τέτοιες κουλτούρες). Δεν έπεται ότι οι επικρίσεις που διατυπώνουν οι νέοι της μεσαίας τάξης απλώς απηχούν ένα «χάσμα των γενεών», παλαιό ή νέο, μια εξέγερση ενάντια στους μεγαλυτέρους τους, ή δυσαρέσκεια, δικαιολογημένη ή όχι, με τους εκπαιδευτικούς θεσμούς τους. Αυτές ενδέχεται να απηχούν, όπως έχει γίνει συχνά κατά το παρελθόν, μια γνήσια κριτική της κοινωνίας που πρέπει να την πάρουμε στα σοβαρά, όσο ασυνάρτητα ενδεχομένως κι αν είναι διατυπωμένη.

Η σοβαρότερη οργανωμένη μορφή της νεανικής επαναστατικότητας είναι εκείνη των φοιτητών (κι εδώ σε αρκετές χώρες συμπεριλαμβάνονται οι μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης). Είναι σημαντικό, λοιπόν, να εκτιμήσουμε το χαρακτήρα και τις δυνατότητες αυτής της φοιτητικής επαναστατικότητας. Οι πολιτικές λειτουργίες της είναι φυσικά διττές. Αυτή υ-

πάρχει συνάμα ως αυτοτελές κίνημα, δηλαδή σαν κίνημα μιας ομάδας ανθρώπων επιλεγμένων με βάση την ηλικία είτε τη φοίτηση σε εκπαιδευτικούς θεσμούς, και ως πεδίο στρατολόγησης για τους ακτιβιστές και τους ηγέτες του πολιτικού κόσμου των ενηλίκων. Η πρώτη λειτουργία είναι προς το παρόν η εμφανέστερη, αλλά η δεύτερη υπήρξε η σημαντικότερη, ιστορικά. Η πολιτική σημασία της École Normale Supérieure της Rue d'Ulm στα τέλη του 19ου αιώνα, δεν έγκειται στα φιλοσοσιαλιστικά φρονήματα και στην υπέρ του Ντρέυφους δράση των φοιτητών της εκείνη την εποχή, αλλά στη μετέπειτα σταδιοδρομία *μερικών* από εκείνους τους φοιτητές, λ.χ. του Ζωρές, του Λεόν Μπλουμ και του Εντουάρ Ερριό.[11]

Δύο γενικές παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε, κατά τρόπο χρήσιμο, για τα νεολαιίστικα/φοιτητικά κινήματα. Η πρώτη είναι η κοινότοπη, αλλά παρόλα αυτά σημαντική, παρατήρηση ότι αυτά τα κινήματα είναι από τη φύση τους πρόσκαιρα και ασυνεχή. Η νεότητα ή η φοιτητική ιδιότητα είναι το προοίμιο της ενήλικης ζωής και της βιοπάλης: δεν αποτελεί σταδιοδρομία αφ' εαυτής. Αντίθετα από την εργένικη ζωή, δεν είναι καν ένα πρόγραμμα που μπορεί κανείς να το υλοποιήσει με προσωπική προσπάθεια. Μπορεί να επιμηκυνθεί, αν και ο τωρινός συρμός τού να θεωρείται σχεδόν μεσόκοπος όποιος έχει περάσει τα εικοσιπέντε τείνει να την περικόπτει, αλλά αργά ή γρήγορα κατ' ανάγκην τελειώνει. Ως εκ τούτου, ένα πολιτικό κίνημα της νεολαίας ή των φοιτητών δεν είναι εφάμιλλο με τα κινήματα που τα μέλη τους μπορούν να παραμείνουν σε αυτά για όλη τους τη ζωή, όπως τα κινήματα των εργατών (που οι περισσότεροι απ' αυτούς εξακολουθούν να είναι εργάτες μέχρι να συνταξιοδοτηθούν), ή των γυναικών και των μαύρων, που όλοι ανήκουν στην αντίστοιχη κατηγορία από τη γέννηση μέχρι το θάνατο. Αφού πάντοτε υπάρχουν νέοι και φοιτητές, υπάρχει πάντοτε πεδίο για κινήματα βασισμένα σε αυτούς. Αφού το ποσοστό και των μεν και των δε στον πληθυσμό είναι μεγάλο σήμερα, αυτά είναι πιθανό να είναι δυνάμει μαζικά κινήματα. Όμως μέσα σε λίγα χρόνια η ροή μεταβολής των μελών τους είναι *κατ' ανάγκην* 100%, και όσο αποκλειστικότερα αυτοπροσδιορίζονται αυτά τα κινήματα με παροδικά κριτήρια, δηλαδή βάσει του πόσο διαφορετικοί είναι από τους ενήλικες, τόσο δυσκολότερο είναι αυτά να διατηρήσουν τη συνέχεια της δράσης τους, της οργάνωσης ή, ακόμη, και του προγράμματος και της ιδεολογίας τους, σε αντιδιαστολή από τη συνέχεια ως προς το γενικό κλίμα ή το γεγονός πως η εκάστοτε νέα γενιά

11. Αυτό είναι κατά πολύ εμφανέστερο σε πολλές υπανάπτυκτες χώρες, όπου λίγα και αριθμητικά πολύ μικρά σώματα φοιτητών, σε ντόπια ή ακόμη και σε ξένα πανεπιστήμια, έχουν παράσχει πολύ μεγάλο αριθμό πολιτικών ηγετών, συμπεριλαμβανομένων και επαναστατών ηγετών, για τον πολιτικό κόσμο των ενηλίκων.

αντιμετωπίζει παρόμοια προβλήματα. Στο παρελθόν αυτό σπάνια υπήρξε σημαντικό για την επαναστατική νεολαία, κυρίως επειδή τα κινήματά τους κατά κανόνα έχουν θεωρήσει πως ήταν κινήματα ενηλίκων, συχνά μάλιστα αρνούμενα να ταξινομηθούν ως κινήματα νεολαίας, και στοχεύοντας πάντοτε στην καταστατική θέση των ενηλίκων.[12] Ο τωρινός συρμός για χωριστές «νεανικές κουλτούρες» μπορεί να έκανε αυτά τα κινήματα δυνάμει πλατύτερα, αλλά τα έκανε και πιο ευμετάβολα.

Δεύτερον, υπάρχει το συγκεκριμένο ιστορικό φαινόμενο των τελευταίων δεκαπέντε περίπου χρόνων, οπότε η ανώτερη παιδεία έχει γνωρίσει πρωτοφανή εξάπλωση σε όλες τις χώρες, πράγμα που είχε τρία επακόλουθα: την έντονη πίεση στους θεσμούς που δέχονται όλους αυτούς τους νεοεισερχόμενους, απροετοίμαστοι για τη συρροή αυτή· τον πολλαπλασιασμό των φοιτητών πρώτης γενιάς, δηλαδή ανθρώπων που μπαίνουν σε έναν ολότελα νέο τρόπο ζωής, για τον οποίο δεν τους έχει προετοιμάσει καμία οικογενειακή γνώση ή παράδοση, και, επίσης οικονομικά μιλώντας, τη δυνάμει υπερπαραγωγή διανοούμενων. Για διάφορους λόγους αυτή η σχεδόν ανεξέλεγκτη εξάπλωση τώρα επιβραδύνεται, και η δομή της ανώτερης παιδείας κατά το μάλλον ή ήττον αναδιαρθρώνεται ριζικά, κυριότατα ως αποτέλεσμα της έκρηξης των φοιτητικών ταραχών στα τέλη της δεκαετίας του '60. Αυτό είναι επίσης πιθανό να προκαλέσει διάφορες μορφές ταραχών και έντασης.

Σε αυτές τις περιστάσεις, η ύπαρξη φοιτητικών ταραχών δεν είναι απορίας άξια, αν και το σημαντικό με αυτήν, τουλάχιστον στις εκβιομηχανισμένες καπιταλιστικές χώρες και σε σημαντικό τμήμα του Τρίτου Κόσμου, είναι ότι έχει πάρει τη μορφή αριστερών σοσιαλεπαναστατικών κινημάτων (ως επί το πλείστον αναρχιζόντων ή μαρξιζόντων) και όχι ακραίων δεξιών κινημάτων, όπως έγινε με την πλειονότητα των πολιτικοποιημένων φοιτητών στη μεσοπολεμική Ευρώπη.[13] Το ότι η χαρακτηριστική μορφή φοιτητικής αγωνιστικότητας είναι κάποιο είδος αριστερισμού, είναι ενδεικτικό της κρίσης τόσο της αστικής κοινωνίας όσο και των παραδοσιακών εναλλακτικών προτάσεων, που άλλοτε είχαν απήχηση στην αποπροσανατολισμένη μικροαστική τάξη (από την οποία προέρχονται και στην οποία ανήκουν πάμπολλοι νέοι φοιτητές).

12. Ισως γι' αυτόν το λόγο, οι νεολαίες των αριστερών κομμάτων αποτελούν ανέκαθεν σχετικά μικρά παραρτήματα των πολύ μεγαλύτερων κομμάτων των ενηλίκων.

13. Είναι αλήθεια ότι κάποια συνθήματα που άλλοτε χαρακτήριζαν τα δεξιά κινήματα –όπως τα εθνικιστικά κινήματα–, τώρα τα έχει πάρει σε μεγάλο βαθμό η μαρξιστική επαναστατική Αριστερά, αλλά η ηγεμονία των αριστερών ιδεών στα φοιτητικά κινήματα της δεκαετίας του '60 είναι παρόλα αυτά εντυπωσιακότατη.

Ωστόσο, τούτο δεν εγγυάται ότι αυτή η φοιτητική αναταραχή θα παραμείνει πολιτική δύναμη σοβαρή και μόνιμη, ούτε, ακόμη λιγότερο, αποτελεσματική. Πιθανόν να μην παραμείνει, αν το μεγαλύτερο μέρος αυτής της νέας μάζας από φοιτητές απορροφηθεί από μια αναπτυσσόμενη οικονομία και από μια σταθερή κοινωνία. Για να δώσουμε ένα ακραίο παράδειγμα, το μεγαλύτερο μέρος των εξήντα περίπου χιλιάδων περουβιανών φοιτητών πανεπιστημίου (πριν από το 1945 ήταν μόνο γύρω στους τέσσερις χιλιάδες) είναι η πρώτη γενιά των οικογενειών τους, συχνά επαρχιωτών Ινδιάνων ή mestizo [: μιγάδων] μικροαστών ή πλούσιων αγροτών, ο δε χαρακτηριστικός ακραίος αριστερισμός τους είναι μέχρις ενός σημείου ένας τρόπος για να τα βγάλουν πέρα με μια νέα και αποπροσανατολιστική μορφή ζωής. Ωστόσο, αφού οι περισσότεροί τους εξακολουθούν να απορροφώνται εύκολα σε αστικές θέσεις εργασίας, ο αριστερισμός τους σπανίως επιβιώνει μετά το πτυχίο. Όπως λέει και ένα διαδεδομένο ανέκδοτο, «κάνουν την υποχρεωτική επαναστατική τους θητεία», ανάλογη της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας. Είναι πολύ νωρίς για να κρίνουμε αν όντως θα δημιουργήσουν ένα τόσο μεγάλο σώμα ενήλικων πολιτικών ηγετών όσο αυτό που είχε δημιουργήσει το ολιγάριθμο σώμα των φοιτητών της δεκαετίας του '20 για την APRA[14] και για το Κομμουνιστικό Κόμμα, αλλά δεν φαίνεται πιθανό.[15]

Από την άλλη, μεγάλος αριθμός φοιτητών που είτε αντιμετωπίζουν την ανεργία είτε μια απασχόληση πολύ λιγότερο επιθυμητή από αυτήν που τους είχαν κάνει να προσδοκούν από το πτυχίο τους (ή άλλο πιστοποιητικό), είναι πιθανό να αποτελέσει μια μόνιμη μάζα δυσαρεστημένων, η οποία θα υποστηρίζει πρόθυμα τα επαναστατικά κινήματα (ή αυτά της άκρας Δεξιάς) και θα προμηθεύει ακτιβιστές και στα μεν και στα δε. Ο ξεπεσμένος από την τάξη του διανοούμενος ή μικροαστός έχει αποτελέσει τη βάση τέτοιων κινημάτων σε αρκετές χώρες και σε αρκετές περιόδους. Οι κυβερνήσεις έχουν πλήρη επίγνωση αυτού του ενδεχόμενου, ιδιαίτερα σε μια περίοδο οικονομικών δυσκολιών ή κρίσεων, αλλά η προφανέστερη λύση, να περιορίσουν τον αριθμό των φοιτητών, είναι δυσεφάρμοστη, εν μέρει γιατί το πολιτικό αίτημα για επέκταση της ανώτερης παιδείας είναι πολύ ισχυρό, εν μέρει γιατί το πελώριο σώμα των φοιτητών δεν γίνεται πάντοτε να απορροφηθεί εύκολα σε μια στάσιμη οικονομία. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, λόγου χάρη, ο δραστικός περιορισμός τους ενδέχεται να σημαίνει πως απλώς θα

14. Alianza Popular Revolucionaria Americana: Αμερικανική Λαική Επαναστατική Συμμαχία. Αρχικά επαναστατικό κόμμα, σήμερα μέλος της Σοσιαλιστικής Διεθνούς [Σ.τ.Μ.].

15. Από τους οκτώ γραμματείς της (μαοικής) φοιτητικής ομοσπονδίας του κύριου περουβιανού πανεπιστημίου του Σαν Μάρκος, από το 1960, οι οποίοι σχεδόν την ίδρυσαν, ούτε ένας δεν εξακολουθούσε να είναι δραστήριος στην Αριστερά το 1971.

μεταφέρουν μερικές εκατοντάδες χιλιάδες, εκατομμύρια ίσως, από τα κολλέγια σε μια ήδη υπερκορεσμένη αγορά εργασίας. Από μια άποψη, αυτό το σύστημα, που διατηρεί πελώριους αριθμούς νέων για λίγα περισσότερα χρόνια έξω από την εργασία, είναι ένα νεότερο αστικό ισοδύναμο του παλιού Νόμου για τους Φτωχούς (Old Poor Law) των αρχών του 19ου αιώνα: συγκεκαλυμμένο σύστημα πρόνοιας εκτός κατοικίας. Δύο λύσεις φαίνονται να είναι οι ενδεδειγμένες για πολλές κυβερνήσεις: να εκτρέψουν τον κύριο όγκο των «πλεοναζόντων» φοιτητών σε διάφορους θεσμούς, όπου αυτοί να μπορούν να σκοτώνουν την ώρα τους αποδοτικά κατά το μάλλον ή ήττον, κρατώντας σε χωριστά ιδρύματα τη σοβαρή υπόθεση της κατάρτισης των στελεχών για την οικονομία, η οποία άλλωστε απαιτεί ανώτερα επιστημονικά, τεχνικά, επαγγελματικά, κλπ. προσόντα, και να απομονώσουν τους φοιτητές από τον υπόλοιπο, ενδεχομένως αντικαθεστωτικό, πληθυσμό.

Το μέλλον επομένως του φοιτητικού κινήματος ως επαναστατικής δύναμης εξαρτάται κατά μέγα μέρος από τις προοπτικές της καπιταλιστικής οικονομίας. Αν επανέλθει αυτή στην ανάπτυξη και στην ευημερία των δεκαετιών του '50 και του '60, τότε αυτό πιθανόν να αποδειχθεί παροδικό φαινόμενο, ή ίσως οι περιοδικές εκφάνσεις του να γίνουν αργά ή γρήγορα αποδεκτό μέρος της κοινωνικής σκηνής, όπως οι απολίτικες μορφές της νεανικής ευθυμίας κατά την περίοδο της αστικής σταθερότητας – οι νυχτερινές λεμβοδρομίες, η μέρα του Γκάι Φωκς, οι γιορτές μεταμφιεσμένων, τα πιτζάμα πάρτι, τα canulars [: φάρσες], κλπ. Εάν η καπιταλιστική οικονομία μπει σε περίοδο μακροπρόθεσμων δυσκολιών, τότε αυτό μπορεί και να συνεχίσει να είναι, περιστασιακά τουλάχιστον, εκρηκτική πολιτική δύναμη, όπως έχουν δείξει τα τελευταία λίγα χρόνια – επεμβαίνοντας ενίοτε αποφασιστικά, αν και στιγμιαία, στην εθνική πολιτική ζωή, όπως κατά το Μάη του 1968. Και στη μία περίπτωση και στην άλλη, εάν το ποσοστό της ηλικιακής ομάδας που δέχεται κάποιας μορφής ανώτερη παιδεία είναι πιθανό να παραμείνει πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι πριν από τη δεκαετία του '60, οι φοιτητές ως ομάδα θα συνεχίσουν να είναι πολιτικά σημαντικότεροι και αποτελεσματικότεροι απ' ό,τι κατά το παρελθόν (ιδίως εκεί όπου το δικαίωμα ψήφου έχει κατέβει στα δεκαοκτώ).

Επομένως, δεν μπορούμε να εκλαμβάνουμε ως δεδομένο ότι οι διανοούμενοι, είτε νέοι είτε ηλικιωμένοι, θα είναι σημαντική επαναστατική δύναμη στις ανεπτυγμένες χώρες, αν και μπορούμε να προβλέψουμε ότι θα είναι σημαντική πολιτική δύναμη, πιθανότατα κατά το μάλλον ή ήττον στην Αριστερά. Όμως, ακόμη και αν επρόκειτο να είναι επαναστάτες en masse, και πάλι, είναι ξεκάθαρο πως δεν θα ήταν αποφασιστικοί από μόνοι τους. Άρα

μπορούμε να κλείσουμε αυτό το δοκίμιο με μια σύντομη εξέταση των σχέσεων ανάμεσα στα κινήματα των διανοούμενων και σε αυτά των εργατών, των αγροτών ή άλλων δυσαρεστημένων στρωμάτων.

Στις περισσότερες χώρες σήμερα, η κυρίαρχη άποψη της Αριστεράς δέχεται εκ προοιμίου ότι τα μεν και τα δε συγκλίνουν ή και συγχωνεύονται, επίσημα ή ανεπίσημα, σε κάποιο είδος σοσιαλιστικού εργατικού κινήματος. Σε πολλές περιπτώσεις αυτό πιθανόν να ισχύει. Τόσο το Βρετανικό Εργατικό Κόμμα, το Δημοκρατικό Κόμμα των Ηνωμένων Πολιτειών (που είναι μάλλον παρόμοια στην κοινωνική σύνθεση) όσο και πολλά σοσιαλιστικά και Κομμουνιστικά Κόμματα αλλού, είναι στην πραγματικότητα συμμαχίες εργατών και διανοούμενων, συν κάποιες ειδικές δυσαρεστημένες ομάδες, όπως οι εθνικές ή άλλες μειονότητες που δεν συμβαίνει να έχουν αναπτύξει τα δικά τους χωριστικά κινήματα. Αυτό δεν συνέβαινε ανέκαθεν. Επιπλέον, σήμερα υπάρχουν σημάδια απόκλισης, τα οποία δεν πρέπει να υποτιμούμε. Από τη μία πλευρά η Ακροαριστερά, που κατά μέγα μέρος αποτελείται από διανοούμενους, συχνά μπαίνει στον πειρασμό να αποσχιστεί από τα μαζικά κόμματα της εργατικής τάξης των χωρών της, που τα μέμφεται πως είναι υπερβολικά μετριοπαθή ή ρεφορμιστικά. Από την άλλη πλευρά, ο αντιδιανοουμενισμός των εργατικών κομμάτων, που πάντοτε λανθάνει και ενίοτε είναι απροκάλυπτος, έχει την τάση να γίνεται ολοένα εντονότερος. Πρόσφατες έρευνες της κατά τόπους οργάνωσης του Εργατικού Κόμματος δείχνουν ότι καθώς τα παραρτήματα του κόμματος έχουν πέσει σε μεγάλο βαθμό στα χέρια αφοσιωμένων μελών που προέρχονται από τα στρώματα των ελεύθερων επαγγελματιών, οι εργάτες υποστηρικτές και μέλη της βάσης έχουν περιπέσει σε πολιτική απραξία. Είτε το ένα φαινόμενο είναι η αιτία είτε είναι το επακόλουθο του άλλου, και τα δύο αλληλοενισχύονται. Παρόμοια, στις περισσότερες εκβιομηχανισμένες χώρες οι σχέσεις των φοιτητών με τους εργάτες είναι κακές και ενδέχεται να χειροτερεύουν.

Δεν μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε δεδομένο ότι μια ριζοσπαστικοποίηση των εργατών και των φοιτητών, αν υποθέσουμε πως θα συνέβαινε, θα δημιουργούσε αυτόματα και ένα ενωμένο αριστερό κίνημα. Μπορεί να δημιουργήσει παράλληλα κινήματα, που να είναι άσχημα συντονισμένα ή ακόμη και στα μαχαίρια μεταξύ τους. Τούτο, γιατί η αλήθεια είναι ότι μόνο μέχρις ενός σημείου είναι έγκυρη η αναλογία των διανοούμενων και των ελεύθερων επαγγελματιών του σήμερα με την «εργατική αριστοκρατία» του παρελθόντος. Τα μέλη της παλιάς εργατικής αριστοκρατίας ήταν χειρώνακτες εργάτες, τα μέλη της νέας όχι. Το χάσμα ανάμεσα στους χειρώνακτες και στους «χαρτογιακάδες» είναι μεγάλο, και πιθανόν να μεγαλώνει κι άλλο. Τα παλιά σοσιαλιστικά και εργατικά κινήματα των ανεπτυγμένων χω-

ρών βασίζονταν στην ηγεμονία των χειρωνακτικά εργαζόμενων. Κάποιοι από τους ηγέτες τους μπορεί να ήταν διανοούμενοι, και μπορεί αυτά να προσήλκυαν μεγάλους αριθμούς διανοούμενων, αλλά γενικά οι όροι με τους οποίους αυτοί είχαν ενταχθεί ήταν ότι θα υποτάσσονταν στους εργάτες. Αυτοί οι όροι ήταν ρεαλιστικοί, γιατί συνολικά το στρώμα των διανοούμενων και των ελεύθερων επαγγελματιών δεν ήταν σοσιαλιστικό, ή ήταν υπερβολικά ολιγάριθμο για να αποτελεί σημαντικό μέρος του εργατικού κινήματος. Σήμερα αυτό είναι μεγάλο, οικονομικά σημαντικό, δραστήριο και αποτελεσματικό. Αποτελεί μάλιστα το ταχύτερα αυξανόμενο τμήμα του συνδικαλιστικού κινήματος, τουλάχιστον στη Βρετανία. Υπάρχει συνάμα μεγαλύτερη ένταση και, από την πλευρά των εργατών, μεγαλύτερη αγανάκτηση.

Όποτε οι δύο αυτές πτέρυγες του κινήματος συγκλίνουν ή συγχωνεύονται, όπως στη Γαλλία το 1968 ή ίσως στην Ιταλία το 1969, η δύναμή του είναι τεράστια. Όμως δεν γίνεται πια να θεωρούμε δεδομένο ότι ο συγκερασμός τους είναι αυτόματος, ούτε ότι θα γίνει αυθόρμητα. Σε ποιες περιστάσεις θα γίνει, αν γίνει καν; Μπορούμε άραγε να το προβλέψουμε; Μπορούμε να το προκαλέσουμε; Αυτά είναι ερωτήματα κρίσιμα, που εδώ μόνο να τα θέσω μπορώ. Από τις απαντήσεις εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό ποιος πρόκειται να είναι ο ρόλος των διανοούμενων στην ταξική πάλη. Αν όμως μια τέτοια συνένωση δεν λάβει χώρα, τότε το κίνημα των διανοούμενων θα καταλήξει να γίνει το ένα ή το άλλο, ή και τα δύο, από τα εξής: είτε ισχυρή και αποτελεσματική ρεφορμιστική ομάδα πίεσης των νέων επαγγελματικών στρωμάτων, που καλά παραδείγματά της είναι οι κινητοποιήσεις των καταναλωτών και οι εκστρατείες για το περιβάλλον, είτε ένα ευμετάβολο ριζοσπαστικό νεολαιίστικο και φοιτητικό κίνημα, που θα ταλαντεύεται ανάμεσα σε σύντομα ξεσπάσματα και στην υποτροπή στην παθητικότητα, ενώ μια μικρή ακτιβιστική μειονότητα θα επιδίδεται σε φρενήρεις υπεραριστερές ενέργειες. Αυτός είναι ο τύπος του φοιτητικού κινήματος από τα μέσα της δεκαετίας του '60 κι έπειτα.

Από την άλλη πλευρά, δεν είναι πιθανό ούτε οι εργάτες να κάνουν επιτυχημένη επανάσταση χωρίς τους διανοούμενους, κι ακόμη λιγότερο πιθανό είναι να την κάνουν εναντίον τους. Μπορεί να καταλήξουν ξανά να είναι ένα ισχυρό κίνημα όσων εργάζονται χειρωνακτικά, μαχητικό και ισχυρό εντός των ορίων του «οικονομισμού», πλην όμως ανίκανο να προχωρήσει και πολύ πέρα από τα όρια του ακτιβισμού της βάσης. Ή, πάλι, μπορεί να επιτύχουν αυτό που φαίνεται να είναι το ανώτερο σημείο των «αυθόρμητων» προλεταριακών κινημάτων, ένα είδος συνδικαλισμού ο οποίος ασφαλώς οραματίζεται και επιδιώκει να οικοδομήσει μια νέα κοινωνία, αλλά είναι ανίκανος να επιτύχει τους στόχους του. Δεν έχει και μεγάλη σημασία που η

αδυναμία των εργατών ή άλλων μαζών των εργαζόμενων φτωχών, όταν είναι απομονωμένοι, είναι διαφορετικού είδους από την αδυναμία των διανοούμενων, αφού οι εργαζόμενοι και μόνοι τους είναι ικανοί να ανατρέψουν μια κοινωνική τάξη πραγμάτων, ενώ οι διανοούμενοι μόνοι τους δεν μπορούν. Αν είναι να οικοδομηθεί κοινωνία ανθρώπινη άξια του ονόματός της, τότε και οι δύο χρειάζονται ο ένας τον άλλο.

(1971)

Eypethpio

Ευρετηριο Ονοματων

Αϊζενχάουερ, Στρατηγός Ντουάιτ 200
Αινστάιν, Άλμπερτ 127
Άισλερ, Γκέρχαρτ 63
Άιχμαν, Αδόλφος 235
Αλεξάντρ, Φιλίπ 262
Αλικάτα, Μάριο 51
Αλτουσέρ, Λουί 127, 130, 163-171
Αλφόνσος, βασιλιάς της Ισπανίας 89
Άντλερ, Φρ. 157
Αραγκόν, Λουί 39-41, 42
Άρεντ, Χάννα 223-230
Ατατούρκ, Κεμάλ Μουσταφά 211

Alier, J. Martinez 103

Βιντάλι, Βιτόριο 46
Βόλπε, Γκαλβάνο ντέλα 165
Βο Νγκιέν Γκιάπ 185
Βουρμσέρ, Αντρέ 40

Bell, Daniel 148, 153
Bloch, Ernst 148, 153-159 passim
Brenan, Gerald 98
Bundy, McGeorge 196

Γεζώφ, Νικολάι 47
Γιαροσλάβσκι, Ε. 82-83
Γιόγκιχες, Λέο 56
Γιουνγκ, Καρλ Γκουστάβ 157
Γκαίτε, Γιόχαν Βόλφγκανγκ φον 157, 158
Γκάλλαχερ, Ουίλιαμ 26
Γκαρωντύ, Ροζέ 41, 131, 164, 169
Γκεβάρα, Τσε 101, 102, 185, 187, 238
Γκέρεκ, Έντβαρντ 151
Γκολντμάν, Λυσιέν 152
Γκομούλκα, Βλάντισλαβ 40, 150-151
Γκράμσι, Αντόνιο 15, 48, 161, 162, 165, 169
Γουέσλυ, Τζων 118

Carr, Raymond 86-89, 93

Caute, David 36-42 passim
Chomsky, Noam 92
Cobban, A.B. 201
Coser, Καθηγητής 152

Δαρβίνος, Κάρολος 157
Δημητρώφ, Γκιόργκι 46

Davitt, Michael 189
Duvignaud, J. 152

Έγκελς, Φρίντριχ 58, 71, 72, 83, 111-113, 115-116, 122-123, 127, 137-138, 157, 162, 177, 240, 250, 283
Ερριό, Εντουάρ 287

Fanon, Frantz 237
Frankland, N. 19
Friedman, Καθηγητής Milton 103

Ζηνόβιεφ, Γκριγκόρι 20, 58, 61, 80, 82
Ζούκωφ, στρατάρχης Γκεόργκι 200
Ζωρές, Ζαν 287

Galbraith, John Kenneth 122
Galli, Giorgio 152
Gerlach, Erich 172-173, 176
Godelier, Maurice 168
Goldwater, Barry 103, 188
Griffith, W. 147
Guesde, Jules 29

Hooch, Pieter de 156

Ινγκράο, Πιέτρο 51

Κάμπελ, Τζ. Ρ. 61-62
Καναπά, Ζ. 40
Κανόβα, Αντόνιο 85
Κάουτσκυ, Καρλ 128, 161, 162, 174

Κάστρο, Φιντέλ 191, 213, 258
Κάφκα, Φραντς 131
Κέπλερ, Γιοχάνες 157
Κερένσκυ, Αλεξάντρ 80
Κέυνς, Τζον Μέιναρντ 146, 277
Κίνσευ, Άλφρεντ 158
Κίτσενερ, λόρδος 224
Κολακόφσκι, Λέζεκ 148
Κόλριτζ, Σάμιουελ 157
Κον-Μπεντίτ, Ντανιέλ 260, 266
Κοντ, Αύγουστος 89
Κουκ, Α. Τζ. 25
Κούπερ, Τόμας 111
Κουριέλ, Εουτζένιο 52
Κράουζε, Καρλ 89
Κροπότκιν, Πιότρ 97, 103
Κυ, πρόεδρος (Νότιου Βιετνάμ) 213

Kendall, Walter 24-26
Kiernan, V.G. 88
Klugmann, James 19-20
Korsch, Karl 172-179
Kriegel, Annie 28-35 passim, 75

Λαμπριόλα, Αντόνιο 165
Λέβι, Πωλ 63
Λένιν, Βλαδιμίρ Ίλιτς 9, 14-15, 17, 31-32, 34, 36, 56, 58, 60, 62-63, 71, 80-81, 83, 101, 121, 127-128, 130-131, 134, 137-145, 161, 165, 174-175, 227, 237, 271
Λεφέβρ, Ανρί 148, 161, 163
Λίμπκνεχτ, Καρλ 56, 63
Λίχτχαιμ, Γκέοργκ 161
Λοζόφσκι, Α. 83
Λοκ, Τζων 157
Λόνγκο, Λουΐτζι 46, 47, 48, 62
Λουδοβίκος-Φίλιππος 260
Λούκατς, Γκέοργκ 148, 149, 151, 161, 172, 173
Λουμούμπα, Πατρίς 213
Λόυντ Τζωρτζ, Νταίηβιντ 224
Λούξεμπουργκ, Ρόζα 56, 57, 63, 149, 151, 161, 174
Λυσένκο, Τροφίμ 127
Λώρενς, Ντ. Ε. 157

Labedz, Leopold 151
Landshut, R. 162
Lange, Oscar 132
Langkau, Goetz 173
Lewin, Kurt 177
Lima, Turcios 211
Lussu, E. 46
Luttwack, Edward 214-220

Μάγιερ, Ερνστ 63
Μάζαρυκ, Τόμας Γ. 149
ΜακΆρθουρ, Στρατηγός Ντάγκλας 201
Μακιαβέλι, Νικολό 214
ΜακΜαόν, στρατάρχης Χένρι 200
Μαλατέστα, Ερρίκο 80
Μαλβύ, Λουίς 75
Μαλεφάκης, Ε. 93, 95
Μαλλέ, Σερζ 152
Μανν, Τομ 119, 121
Μάο Τσε-Τουνγκ 185, 187, 215, 258
Μαρξ, Καρλ 9, 36, 58, 71-72, 83, 89, 103, 109-123, 124, 127, 128, 130-135, 137, 138, 142, 144, 146, 147, 148, 156, 159, 160, 162-163, 164-171, 173-178, 227, 259, 271, 276, 283
Μάσλωφ, Α. 61, 63
Μασπερό, Φρανσουά 164
Ματσίνι, Τζουζέπε 50
Μέρινγκ, Φρ. 161
Μικογιάν, Αναστάς 40
Μομπούτου, Ζοζέφ 213
Μονάτ, Πιέρ 78, 82
Μονμουσώ, Γκαστόν 76
Μοντεσκιέ, Σαρλ 163
Μουσολίνι, Μπενίτο 45, 47, 53, 54
Μουσολίνο (καλαβρός ληστής) 232
Μπαίμε, Γιάκομπ 157
Μπακούνιν, Μιχαήλ 58, 71, 72, 89, 103
Μπαλιμπάρ, Ετιέν 168
Μπαλντίνι, Αρρίγο 53
Μπάουερ, Όττο 149
Μπαρμπάτο, Νικόλα 49
Μπαροντίνι, Ίλιο 52
Μπατίστα, Φουλχένσιο 191, 215
Μπέλλοκ, ΧΩαερ 40
Μπερνς, Τζων 119
Μπερνστάιν, Έντουαρντ 121, 138, 147, 148, 149, 150

Μπίσμαρκ, Όττο φον 74, 283
Μπλανκί, Λουί-Ογκίστ 32
Μπλέικ, Ουίλιαμ 159
Μπλουμ, Λεόν 33, 287
Μπόλτε, Φρίντριχ 115
Μπορντίγκα, Αμαντέο 77
Μποροντίν, Μιχαήλ 20
Μπουλανζέ, Τζ. 201
Μπουχάριν, Νικολάι 83, 149
Μπράντλερ, Χάινριχ 63
Μπρεχτ, Μπέρτολτ 39, 174
Μπρούνο, Τζιορντάνο 156

Mallet, Serge 285
Manuilsky, D. 82
Mayer, J.P. 162
McConville, M. 259
Mommsen, Theodor 223

Ναπολέων Α΄ (Βοναπάρτης) 185, 198, 199, 201, 215
Ναπολέων Γ΄ 201
Νάσερ, Στρατηγός Γχαμάλ Άμπντελ 211
Νεύτωνας, Ισαάκ 157
Νίτσε, Φρίντριχ 100
ντ' Αραγκόνα, Λουδοβίκο 80
ντε Γκρόοτ, Π. 76
ντε Γκωλ, Στρατηγός Τσαρλς 200-202, 205, 259-266 passim
ντε Φιόρε, Ιωακείμ 159
Ντεκάρτ, Ρενέ 157
Ντεμπόριν, Α. Μ. 149
Ντεμπραί, Ρεζί 101
Ντουρούτι, Μπουεναβεντούρ 90
Ντρέυφους, Άλφρεντ 36, 42, 201, 287
Ντυκλό, Ζακ 76

Nettl, J.P. 162
Newton, Kenneth 22-23

Ο' Μπράιεν, Μπρόντερ 115
Ομπρεγκόν, Αλβάρο 94

Παβλώφ, Ιβάν Πέτροβιτς 127
Παράκελσος 157
Πεστάνια, Άνχελ 81
Πεταίν, στρατάρχης Φιλίπ 201
Πετρόφσκυ-Μπένετ, Ντ. 20
Πικάσσο, Πάμπλο 97
Πλεχάνωφ, Γκεόργκι Βαλεντίνοβιτς 128, 149, 165
Πόλιτ, Χάρυ 61-62
Πρίμο ντε Ριβέρα, Στρατηγός 89
Προυντόν, Πιέρ Ζοζέφ 32, 71, 72

Parnell, Charles Stewart 189

Ράιχ, Βίλχελμ 240
Ράντεκ, Καρλ 58
Ραστ, Ουίλιαμ 62
Ρέμελε, Χέρμαν 63
Ριγκώ, Ραούλ 257
Ροβεσπιέρος, Μαξιμιλιανός ντε 32, 230
Ροσέ, Βαλντέκ 164
Ροσμέρ, Α. 78, 82
Ροστόβτσεφ, Μ. 223

Rostow, W.W. 122

Σαίνμπεργκ, Άρνολντ 157
Σαρτρ, Ζαν-Πωλ 39, 163, 169, 260
Σέκια, Π. 62
Σέλλευ, Πέρσυ Μπις 96
Σέλλινγκ, Φρίντριχ Βίλχελμ Γιόζεφ φον 154, 157
Σεμάρ, Πιέρ 63
Σιάπ, Ζαν 38
Σίλλερ, Φρίντριχ 227
Σινιάκ, Πωλ 97
Σμιθ, Άνταμ 165
Σνόουντεν, Φίλιπ 119
Σορέλ, Ζωρζ 100
Σπινόζα, Μπαρούχ 158
Στάλιν, Ιωσήφ 13, 14, 15, 45, 61, 82, 83, 92, 98, 127, 128, 130, 131, 135, 168, 172
Στέφεν, Λίνκολν 277
Στιλ, Αντρέ 40
Στίρνερ, Μαξ 100
Σω, Τζώρτζ Μπέρναρντ 103

Schulze-Gaevernitz, G.v. 137
Schumpeter, Josef 276

Seale, P. 259
Sismondi, Jean Charles Simonde de 144
Spriano, Paolo 19, 44, 45, 52
Strachey, John 277
Stubbs, Jean 79

Ταλχάιμερ, Όγκαστ 63
Τέλμαν, Έρνεστ 63, 64
Τζίλας, Μίλοβαν 150
Τζόνσον, Λύντον Μπαίηνς 192
Τζουλιάνο (σικελός ληστής) 49
Τζόυς, Τζαίημς 131
Τιε, Πρόεδρος (Νότιου Βιετνάμ) 213
Τίτο, Γιόσιπ Μπροζ 15, 40, 149, 187
Τολιάτι, Παλμίρο 14, 40, 45-47, 60, 62, 134
Τορέζ, Μωρίς 64
Τρεντ, Άλμπερτ 77
Τρίλισε-Μόσχβιν, Μ. Α. 47
Τρότσκι, Λέον 48, 58, 61, 128, 149, 151, 276
Τρούμαν, Χάρρυ Σ. 201
Τσανγκ Κάι-Σεκ 190
Τσέρβι, αδελφοί 53

Talmon, Καθηγητής Jacob 153
Touraine, Alain 260, 265, 266-269, 285

Varga, Eugen 277
Vilar, Pierre 87

Φερρέ, Φρανθίσκο 92
Φίσερ, Ρουθ 61, 63
Φόυερμπαχ, Λουδοβίκος 163
Φουριέ, Σαρλ 103
Φράνκο, Φρανθίσκο 54, 85, 89, 217
Φρειδερίκος Γουλιέλμος Α', βασιλιάς της Πρωσίας 188
Φρόυντ, Σίγκμουντ 119, 158, 166

Webb, Beatrice 138-139, 143
Webb, Sidney 138-139, 143
Weber, Hermann 55-56, 58, 59-60, 62
Webster, Sir C. 19

Χέγκελ, Φρήντριχ 127, 148, 156-157, 164, 168, 177
Χέντερσον, Άρθουρ 31
Χέρντερ, Γιόχαν 157
Χιλλ, Κρίστοφερ 129
Χίμλερ, Χάινριχ 235
Χίτλερ, Αδόλφος 43, 45, 64-66, 99, 128, 172, 202-203, 277, 282
Χο Τσι Μινχ 213
Χομπς, Τόμας 157
Χούσσερλ, Έντμουντ 164
Χρουστσώφ, Νικήτα 13, 40, 195

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ERIC HOBSBAWM, *ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΕΣ*,
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «ΜΗΤΡΟΠΟ-
ΛΙΣ» ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ Θ. ΗΛΙΟ-
ΠΟΥΛΟ ΚΑΙ Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ ΤΟ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ
2008 ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΘΕΜΕΛΙΟ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΝΝΑ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ